Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

663

9(4)
Л-96

3935

9(4)
Դ-96
Ա.

ՋՕՆ ՎԻԼԻԱՄ ԴՐԵՓԷՐ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱԾՈՒՈՐ ՀԱՐԿԱՑԱՐԱՆ

ԵՒՐՈՊԻՈՅ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԴՈՅԱՆԷՍ Վ. ՍԵԴՐԱՔԵԱՆ

ՄԻՋԱԴԱՐԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԸՆԴՈՒՆԵԼԻ

ՇՈՒՇԻ

Ի Տպարանի Մ. Մահտեսի Յակոբեանց

1879

ՊԵՏԱԿԱՆ-ՀԱՆՐԱՅԻՆ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ
1004
1765
12012

12582

Дозволено Цензурою. 28 Апрѣля 1878 года, Тифлисъ.
Старшій Цен. Меликъ-Меграбовъ.

Шушинская Типографія М. Мугдуси-Акопова.

ՅԻՇԱՏԱԿԻ

Հանգուցեալ Հօր իւրոյ Սեդրակայ Ստեփաննոսեան
Մէլիք-Սաթելեանց։

Գործէ

զՎաստակս

Հայ Թարգմանիչն

2004

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տալով ընթերցող հայ հասարակութեան Ա. Վ. Դրեպէրի այս մեծ աշխատութեան հայերէն թարգմանութիւնը, մեք մի խօսք անգամ հարկ չենք համարում ասել նորա արժանաւորութեան մասին, քանի որ հանրածանօթ է արդէն:

Զենք կարող չյիշել որ մեր ընտրութեան — այս գրքի թարգմանութեան, — մասին եղան մեր ծանօթներից կարծիք յայտնողներ, թէ շատ շատ է տալ հայերէն մի այդպիսի գրուածք: Նոյն միտքն էր յայտնում և մի հեղինակի մեղ ուղղած նամակը հետևեալ խօսքերով: ,,Դրեպերէն դործ արդարև կարի նշանաւոր, այլ չկարծեմ թէ ամէն մերում ծոսքելի ,,:

Այդ ապշարութիւնները ուղղուած են՝ի հարկէ հեղինակի մի քանի կրօնական կէտերում և խնդիրներում արտայայտած հայեացքների և կարծիքների մասին: Մեք չկարողացանք հետևելով այդ կարծիքներին, թողնել հայ թարգմանութիւնն, ի հարկէ հաւատաւ հանդամանք լինելով, որ այս աշխատութիւնն ամեն ընթերցողի համար չէ. սա մատչելի պիտք է լինի միայն մի յայտնի աստիճանի զարգացած ընթերցողների համար. այն աստիճանի, որի վերայ կանգնողները արդէն ունենում են իրանց հաստատմաւո անդրդուելի համոզմունքներն, իրանց սեպհական հայեացքները, իրանց ընտրութեան կարողութիւնն: Իսկ այդպիսիների համար — որպիսի և որչափ տարօրինակ օտար մտքերի և կարծիքների հետ ծանօթանան — ամենևին երկիւղ չկայ իրանց բուն համոզմունքի և կրօնական զգացմունքի մէջ խախտուելու կամ թուլանալու կողմանէ: Այս համոզմամբ քաջալերուած՝ մեք կարծում ենք, որ արդէն ժամանակ է տալ հայ գրականութեան և այլ այսպիսի գրուածներ, որ օդնած լինէինք նորա զարգացմանը: Ու այժմ հրատարակում ենք առաջին հատորը:

Սեդրակեան:

17 յունվարի 1877
Շուշի:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀԱՅԻՆԱՑԻՒ

,,Բրիտանական ընկերութեան,, գիտութեան յառաջադիմութեանց համար ժողովի մէջ, որ կազմուեց Օկֆորդում 1860 թուին, ես կարդացի իմ այս գրքի մէջ յառաջ բերած Նէրսպիոյ մուսուր զարգացման վերայ բնախօսական հայեացքի բացատրութիւնն. ի նկատի ունենալով կարդել այդ հայեացքի պատմական ապացոյցութիւնները իմ նախ մտադրեալ հրատարակութեան մէջ:

Ներկայ մատեանս այդ պատմական փաստերն է ներկայացնում: Սա պիտի լինի լրումն իմ գրքի ,,Յաղագս բնախօսութեան մարդոյ,, որի մէջ խօսում է մարդու վերայ. իբրև անհատի վերայ, այսպէս նա (մարդը) նկատուում է իւր ընկերական յարաբերութեանց մէջ:

Դայց կարծեմ ընթերցողը տեսնելու է նոյնպէս, որ սա գաղափարների ու կարծիքների զարգացման պատմութիւն է նկատողութեան այն կէտով, որի վերայ մինչև այժմ գրեթէ ամենևին ուշ չէն դարձրած:

Փիլիսոփայական հարցմունքների վերայ խօսելու երկու միջոցներ կան.—գրականական և ուսումնական:

Շատ բաներ կան, որոնք առաջինի պարզ-գրականական բացատրութեան միջոցին յետ են մնում, իսկ նոցա ուսումնական նշանակութիւնը մարդ տուաջինն պէս ինքն իրանց առնում են աչքի զարկող բնաւորութիւն: Այս ընտրեցի այս վերջին եղանակը:

Ինչպէս մարդու (անհատ) ֆիզիքական հասակը, նոյնպէս և հասարակական զարգացումն բոլորովին կատարեալ է բնական օրէնքով:

Անհատի կեանքը ընդհանուրի կենաց պատկերն է:

Իմ գրքիս բուն նպատակն այս սկզբունքներն ապացուցանելն է:

Կարծում եմ, թէ մինչև այժմ դեռ ոչ ոք աշխատութիւն չառաւ յառաջ բերելու Նէրսպոյի մուսուր զարգացման պատմութեան ներկայացրած վկայութիւնները համաձայն բնախօսական պատճառների՝ քաղաքակրթութեան կանոնաւոր զարգացումն բացատրելու համար. կամ թէ ոչ ոք չժողովեց գիտութեան միւս ճիւղերի տուած փաստերն այն նպատակով, որ մեզ տուած լինէր կարելիութիւն բացատրելու այդ պայմանները, որով յառաջ է եկած այդ զարգացումն:

Ես աշխատեցի իմ գրքովս լցուցանել այդ փիլիսոփայական թերութիւնը

Եւ այսպէս՝ բնախօսութեան օգնութեամբ մուկ տուած, պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ նոր կերպարանք:

Մենք աւելի արդարապէս և աւելի անթերի գնահատում ենք աշխարհիս մէկ մէկի յաջորդող շրջանների մարդոց մտածմունքն և շարժառիթի պատճառները:

Իմ 1858 թուին երկրորդ անգամ լոյս ընծայած ,,բնախօսութեան,, յառաջաբանի մէջ յիշուած է, որ այս աշխատութիւնն այն միջոցին արդէն գրուած էր:

Այն ժամանակից մինչև այժմ գրքի մէջ եղած փոփոխութիւններ դիւրաւորապէս նորան աւելի ամփոփ ձև տալու նպատակ ունեցած են:

Մի քանի ուսումնական խնդրոց տեսութիւնն, օրինակի համար՝ տեսակների ծագման մասին եղած հարցին, որ վաղուց չէ այնքան մեծ ուշադրութիւն է գարձրել իւր վերայ, մնաց դարձեալ անհպելի և առաջարկած սկզբունքները մնացին միևնոյն նոքա, որոնք յառաջ բերուած են իմ առաջին-1856 թուականի աշխատութեան մէջ:

ԸՆԿԼՒՀԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Թէ արդարև Հնութիւնը կատարեալ ուսումն է օրինակի.

Դիտելի նիւթը — Սորա դժուարութիւնն. — Կամաց կամաց ծնանում է պատկառ հնութեան օրինակով կատարելու վերայ. — Այդ դաղափարը վերջապէս հաստատուում է ստոյգ աստղաբանական, օգնական թուականական և բնական յայտնութիւններով. — Սորա բացատրութիւնը՝ Եգիպտեան օրինակից, կանոնաւոր հողմերի և թռչունների ճանապարհորդութիւնից. — Ճշտական և ընչական կեանքի հաստատակամութիւնը. Տեսակների փոփոխութիւնն և նոցա ուղղականութիւնը — Մանուկ մարդը (անհատը) հաստատակամութիւնների, ազգերի և բոլոր մարդկութեան խորհրդապիտի է. — Նորա կենաց շրջանները ներկայացնում են այնպէս՝ ինչպէս անհատն և նորա նման գանուում են բնական (ֆիզիքական) պայմանների և հիմնաւոր օրինաց կատարելութեան ներքոյ. — Այս աշխատութեան նախագիծը. — Յունաստանի մասաւոր պատմութիւնը. — Սորա հինգ բնաւորական դարերը. — Նորա պայի մասաւոր պատմութիւնը. — Թէ որքան մեծ է այն վարպետութիւնն, որ ուսուցանում է աշխարհիս օրինակով կատարելը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ներոպա. — Սորա տեղագրութիւնն և տոհմախօսութիւնն: — Սորա մնածողութեան նախնական միջոցներն, և նոցա զարգացողական փոփոխութիւններն, ինչպէս երևեցան նորա Յունաստանի մէջ անատաշտութեան դարում:

Ներոպայի նկարագրութիւնը. — Սորա տեղագրութիւնն, օդերևութաբանութիւնն և զարատար երկրաբանական շարժումներն. — Սոցա ազդեցութիւնը նորա բնակիչների վերայ. — Սորա տոհմախօսութիւնն որոշուում է իւր բառարաններովն. — Ներոպայի բնակիչներն անցան Ասիայից:

Յունաստանի համեմատական աստուածաբանութիւնը. — Պարսկաստանի ասոիձան. — Սարպակեդրոն ասոիձան. — Այդ միանում է կեղծ աշխարհագրութեան և աստղաբաշխութեան հետ. — Երկինք, երկիր, ստորերկրեայ աշխարհ. — Յունական կրօնի ծագումը, տարաստատական կրթարանախոհութիւնն և զարգացումն — Սա ընթանում է դէպի Յունական փիլիսոփայութիւնն. — Աշխարհագրութեան և փիլիսոփայական քննադատութեան յառաջադիմութիւնները յու-

նական կրօնին անկումն են բերում. — Ռանտատեղծները, փիլիսոփաները և պատմաբանները բաժանուում են այդ կրօնից. — Սորա անկման երկարատևութիւնը. — Սորա կործանումն:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Խոտորումն (շարունակութեան կարգից). — Ընդհանուր ստուածաբանական և դիպատական քաղաքակրթութեան մասին. — Ընդհատական ստուածաբանութիւնը. — Սորա դիւթական շրջանը. — Սորա մարդակերդման շրջանը. — Վերակացութիւն. — Վերայի և Ներսի օրինաց մէջ արտայայտած գաղափարը նիւթի վերայ՝ կամ ստուածացոյցումն բնութեան. — Տիեզերքն է Աստուած. — Փոփոխութիւն աշխարհի. — Վարդապետութիւն բղխման վերայ. — Ոգեփոխութիւն, (անհետ)ի նկրմումն. — Ազգաշահական ծառայութիւն. — Երանութիւն անսահման անդորրութեան — Ռուդդականութիւն. — Գաղափար գերութեան վերայ — Գերագոյն հոգեղենացօրութիւն — Աշխարհի յատկութիւնները. — Մարդու յատկութիւնը. — Ամենայն իրաց յանէութիւն վերադարձը. — Ռուդդականութիւնն ընդարձակուում է և ունենում կրօնաւորական մեծ կարգ, որ երևելի է հանդիսանում քաղաքական ինքնասիրութիւնովն. — Սորա գործնական անաստուածութիւնն:

Եգիպտոս՝ հին Ներոպացոց համար ծածուկ աշխարհ. — Սորա պատմութիւնը, հասարակական մեծամեծ հիմնարկութիւններն և տարաշխարհիկ յարաբերութիւնները. — Սորա անկումն. — Սորա քաղաքակրթութեան և արհեստի հնութիւնը. — Սորա փիլիսոփայութիւնը, խորհրդանշան տառերից կազմուած գրականութիւնն և առանձնակերպ երկրագործութիւնը. — Քաղաքակրթութեան ծագումն անանձրև երկիրների մէջ. — Եգիպտոսի աշխարհագրութիւն, աստուածաբանութիւնն և տեղագրութիւն. — Սեղոսի յորդութիւնները տուել են տալ աստղաբաշխութեան ծագման. — Եգիպտոսի համեմատական աստուածաբանութիւն — Կենդանիների յարգութիւնը. — Ուսուցչների երկրպագութիւնը. — Աստուածային յատկութիւնների պիմանդութիւնը. — Համաստուածութիւն. — Եգիպտական Երրորդութիւն. — Արդիւնութիւն. — Փրկութիւն — Անդերձեալ Վաստատան. — Վաստատան մեռելոց վերայ. — Ծիսեր և հանդէսներ:

ԳԼՈՒԽ ՋՈՐՐՈՐԴ

Յունական Դար քննութեան.

Տեսական բնագիտութեան ծագումն և անկումն.—Յոնիական փիլիսոփայութիւնը, սկիզբն առած եգիպտական գաղափարներից, առաջին հիմնական պատճառ համարում է ջուրն, օդը կամ հուրը.—Դիւթութեան շրջանից դուրս գալով՝ հիմնում է հոգեբանութիւն, կենսախուսափութիւն, տիեզերաբանութիւն և աստղաբաշխութիւն և սարսռում է տարակուսելով թէ՝ կայ արդեօք ընդհանրապէս որևիցէ կրիտերիում ճշմարտութեան։

Իտալական փիլիսոփայութիւնը հիմնում է Թալեսի և ներդաշնակութիւնների վերայ.—Նա յառաջ է բերում եգիպտական և հնդկական վարդապետութիւնը հոգեփոխութեան վերայ։

Էլեական փիլիսոփայութիւնը ներկայացնում է մեծ յառաջադիմութիւն, արևելեան գաղափարներին սրագ մերձենալ ցոյց տալովը.—Դա առնում է հռանստռաածական կերպարանք։

Ակիդբն փիլիսոփայութեան Եւրոպական Յունաստանի մէջ։ Ա՝ ճառասականական և գաղթակռուական դրութեան յարաբերութիւնների և պատերազմը Պիջերկական ծովի վերայ.—Ընթէնքը ձեռք է բերում առևտրական առաջատրութիւն.—Նորա մեծ յառաջադիմութիւնը մեսաւոր զարդացման և արհեստի մէջ.—Նորա անբարոյականութիւնն.—Ընթէնքը լինում է Պիջերկական ծովի երկրների մեսաւոր կեդրոնն.—Ընթէնքի բարձրագոյն վերլուծութեան (անալիզ) սկիզբն՝ իմաստականների ձեռքով, որոնք հերքում են փիլիսոփայութիւնը, կրօնն և մինչև անգամ բարոյականութիւնն, և ասարում են անեստատածութիւնով.—Բարձրագոյն վերլուծութեան քաղաքական վտանգաւորութիւնը.—Խաչատրութիւններ միջին դարերից։

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Սաւատի Դարը Յունաստանում

Խարոյական փիլիսոփայութեան բարձրանալն և անկումն.—Սոկրատ մերժում է բնագիտական (ֆիզիկական) և մաթեմատիկական հայեացքը և քարոզում է բարեգործութեան և բարոյականութեան նշանաւորութիւնն, որով և սկսում է հաւատի դարը.—Սոկրատի կեանքն և մահը.—Նորա սկսած շարժման վերայ յառաջացած դպրոցները քարոզում են ձգտումն դէպի հաճոյք և անձնական բաւականութիւն։ Պլատոն հիմնում է ճշմարտան.—Նորա երկը դլխաւոր սկզբնատատաճառները.—Ընձեռած Աստուծոյ գոյութիւնը.—Հոգւոյ և հոգւոյ յաւակութիւնը.—Գաղափարական աշխարհը.—Գաղափար-

ներ կամ տիպեր.—Յիշողութիւն.—Ոգեփոխութիւն.—Պլատոնի քաղաքական հիմնարկութիւնները.—Նորա հասարակապետութիւնը.—Նորա ապացոյցները հոգւոյ անմահութեան.—Նորա վարդապետութիւնների քննադատութիւնն։

Ակադեմիկեան երեւոյթն.—Նորա բարոյական փիլիսոփայութիւնը ձգտում են բարձրագոյն վերլուծութեան ներքոյ.—Պիրրոն ապացուցանում է գիտութեան անստուգութիւնը.—Նպիկուրոսի առաջարկած անխռովելի վիճակն դէպի անվերջով անտարբերութիւնն, հոգւոյ անպորրութիւնն և անկրօնութիւնն.—Սոկրատեան և Պլատոնեան դրութիւնների բացատրութիւնն ամենավերջին ժամանակի ճեմարանների մէջ.—Նորա մոլորութիւնները և երկդիմութիւնները.—Յունական հաւատի դարու վախճանն։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

Դար բանականութեան Յունաստանի մէջ։

Գիտութեան զարդացումն։

Մակեդոնական պատերազմները.—Թէ և ահաւոր են նոքա Յունաստանի վերայ ունեցած քաղաքական ներդործութեամբ, բայց առաջնորդում են դէպի բանականութեան դարը։

Ալեքսանդրիայի հիմնում է եղբակացուչական փիլիսոփայութիւն.—Նորա ոճը (մեթոդը) ներհակ պլատոնականին.—Նորա մեծ զօրութիւնը.—Նորա այդ ոճը նոյն իսկ իւր ձեռքին մնում է անհաս նպատակի գիտութեան թերութեան պատճառով, բայց Ալեքսանդրիացիք շարունակում են նոյնը։

Օլենա.—Նորա փիլիսոփայութեան նպատակն է բարեգործութեան և գիտութեան զարդացումն.—Խարոյական ճշդի մէջ նա այն էր, որ էր Ալեքսանդրեան փիլիսոփայութեան բնախօսական ճշդի մէջ.—Ալեքսանդրեան մուսէոնի (մուզեում) հիմնարկութիւնը.—Անճառելի գրատուները, դիտարանները, անկախօսական պարտէզները, դպրանոցները, մարմնաբաշխական (անատոմիքական) վարժարանները.—Նորա ազդեցութիւնը ճշմարիտ գիտութեան արագ տարածման վերայ։

Արկղիմեդես, Ալքիմեդես, Ապոլոնիոս, Պտոլոմէոս և Իպպարքոս ազդեցութիւնն երկրաչափութեան, բնութեան իմաստասիրութեան, աստղաբաշխութեան, ժա՞մանակախօսութեան և աշխարհագրութեան վերայ.—Յունաց բանականութեան դարու անկումն։

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ.

Մտաւոր գաղափարք Յունաստանի մէջ. Յունական փիլիսոփայութեան մահը։

Յունական փիլիսոփայութեան անկումն.—Նա յետ դառնում, Փիլոն Աբրայեցու և Տիանոյ Ապողոնիոսի մէջ նոնարհում է դէպի նոր-շնչութիւն, միստիքականութիւն և հրաշքներ։ Նեոպղատոնականութիւն՝ Սաքքասի ձեռքով հիմնաճն և Պղոտինի, Պորփիւրի, Յամբլիքոսի և Պրոկլի ներկայացուցած.—Ընդհանրական երկորդութիւն.—Մարմնաւորացներ.—Միութիւն մոգութեան հետ.—Մեռելահարցութիւն.—Յունաւանիանոս կայսրը փակում է փիլիսոփայական դպրոցներն.—Յունական փիլիսոփայութեանընդհանուր տեսութիւնը.—Նորա չորս հարցերն.—ա.) Աշխարհի սկզբնաւորութիւնը.—բ.) Հոգւոյ յատկութիւնը.—գ.) Աստուծոյ գոյութիւնը.—դ.) Ճշմարտութեան կրիտերիումը.—Այս հարցերի լուծումն՝ Քննադատութեան, Հանաձաւութեան, Բանականութեան և Օգտամտութեան դարերում.—Յունական մտածողութիւնների կերպարանափոխութեան օրինաց որոշումն.—Ընդհանուր մտածմունքն ամում է այնպէս, ինչպէս անհատինը.—Յունական փիլիսոփայութեան՝ Աստուծոյ, աշխարհի, հոգւոյ և ճշմարտութեան կրիտերիումի վերայ ունեցած վերջնական եղրակացութիւնների ամփոփումն. Այդ կէտերի իւրաքանչիւրի բացատրութիւնն և քննութիւն։

ԳԼՈՒԽ ՈՒՔԵՐՈՐԴ.

Խոտորումն.—Հռոմի պատմութեան և փիլիսոփայական աղդեցութիւնների մասին։

Ներապայի մոտաւոր յառաջադիմութեան որոշման համար յառաջընթաց դասողութիւններ.—Նախնի Ներապացիների կրօնական հասկացողութիւններն.—Հռոմի ազդեցութիւնը սահմանում է նոցա կերպարանափոխութեան ձևը.—Այս հետազօտութիւնների մէջ խիստ հարկաւոր է Հռոմի պատմութիւնը.—Հռոմէական իշխանութեան սկիզբն և զարգացումն.—Նորա յաջորդական երևոյթներն.—Չեզք բերած աշխարհակալութիւններն.—Հռոմը ոչխում է Միջերկրական ծովին.—Յետնորա յառաջ եկած Հռոմէոյ անդարմանականութիւնն.—Իշխանութեան անխափանելի կեդրոնացումն.—Պայսերականութեան զօրանալն.—Հռոմէական բուն ցեղի վերջնական անհետացումն.—Հռոմի ներգործութիւնը Միջերկրականի ծովեղերեայ երկրների մտաւոր, կրօնական և ընկերական դրութեան վերայ.—Նա յառաջ է բերում հասկացողութիւններն միութիւն.—Պայսերականութիւնը պատրաստում է ճանապարհ դէպի միաստուածութիւն.—Հռոմէական աշխարհի ամենակարևոր շրջադարձը կրօնական դաղափարների մէջ.—Հռոմէական փիլիսոփաների կարծիքները.—Նոր դաղափարները միանում են—Տէրութեան իշխանութիւնն ընկնում է տիտմար մարդկանց ձեռքը.—Որի հետևանքը լինում է նոր քրիստոնէութեան Հռոմի մէջ։

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ.

Ներապական դար հետաղօտութեան.

Կարծիքների յաջորդական փոփոխութիւնն, որ վախճան է առնում ժողովների ակզբնաւորութիւնով և իշխանութեան քահանայապետի մէջ կեդրոնանալովն. Քրիստոնէութեան երևումն, առաջին փոփոխութիւնները, սպառերալին և վերջնական հաստատութիւնն։

Քրիստոնէութեան սկիզբն.—Քրիստոնէական հասկացողութեան զանազանութիւնն եկեղեցական կարդապրութիւնից.—Կայսերութեան արտաստուկի դրութիւնը նորան զօրութիւն է տալի.—Նորա կարճ ընդդիմահարութիւնը կառավարութեան հետ.—Նորա առաջին կազմածի նկարագիրը.—Մտածմունքների կերպի ձևափոխութիւնն և աղանդների երևումն.—Նոցա էական տարբերութիւնն առևելքի և արևմուտքի մէջ.—Քրիստոնէութեան երեք նախասկիզբն եղանակները—Նզմանակ՝ըէական—Նորա վախճանը—Գնոստիկեան—Նորա վախճանը—Ափրիկեան, որ շարունակում է—Քրիստոնէութիւնը տարածուում է Աորքից.—Նորա թշնամութիւնը կայսերականութեան հետ.—Նոցա ընդդիմահարութիւնները.—Գործերի դրութիւնը Դիոկղետիանոսի ժամանակ.—Կոստանդիանոսի քաղաքականութիւնը.—Նա մեծ օգուտ քաղեց քրիստոնէական կուսակցութիւնից և նրանով հաստատ գերագոյն իշխանութեան.—Նորա անձնական հակումն դէպի քրիստոնէութիւնը.—Այ էճերնդրդութեան վերայ.—Ընդհանուր պատմութիւնը.—Նիկիոյ ժողովը—Հռոմի եպիսկոպոսի յաջողութիւններն նախապատիւութեան թեկնածելուն մէջ.—Հռոմէական եկեղեցի.—Նորա նախկին հպատակական դրութիւնը.—Նորա հաստատակալ դրութիւնը.—Նորա հաստատութեան և ազդեցութեան ամման և ապականութեան պատճառը.—Պելագիոսեան, Նեստորեան և Նեստքական վիճաբանութիւնների հետևանք յառաջադիմութիւնների ասպնձանների.—Կոստանդնուպօլսի, Եղեքսանդրիայի և Հռոմի եպիսկոպոսների հակառակութիւնները.—Քահանայապետի, պապի կարևորութիւն արևմուտքի եկեղեցական ժողովների՝ արևելքի մէջ—Այդ ժողովների և պապական իշխանութեան յատկութիւնները.—Ընտրիքոսի Հռոմ առնելն և կողոպտելը վախճան է դնում այդ ընդհանին.—Ս. Օգոստինոս պաշտպանում է այս անցքը.—Ս. Օգոստինոսի գրուածների քննութիւնը.—Սրն ընդհանի մէջ զարգացած մտածմունքների նկարագիրն.—Նրնեք մեծ եպիսկոպոսների ձևակատարիրն։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ.

Հաւատի դարն Եւրոպայի մէջ.

Հաւատի դարն արեւելքի մէջ.

Խիզանդեան դրութեան հաստատութիւնը, կամ եկեղեցւոյ տէրութեան միաւորութիւնը.—Գալիս է ապա կրօնի շփոթութիւնը կառապետական տարրերի հետ և փիլիսոփայութեան հալածանքը.—Սուրբ գիրքն ամեն գիտութիւնների տեղ բաւական ստոյ հասկացողութիւնների հաստատութեան քաղաքական կարեւորութիւնը.—Նոցա յատկութիւնները.—Այդ հասկացողութիւնները ջնջում են յունական գիտութեան մնացորդքը.—Ալէքսանդրիայի դպրոցները և Սերապիոնը.—Այս վերջինի կործանումն Թէոդոսից.—Հպատիայի մահը.—Աիւրղը, նորա հետեւողների և յաջորդների յարաբերութիւնը դէպի ուսումն:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՒՄԻՆԳԱՐԴ.

Վաղահաս վախճան է առնում արեւելեան հաւատի դարը. Նրանք յարձակմունքներ՝ Վանդալների, Պարսիկների և Հրաբաջինների:

Վանդալների յարձակումն կորցնել է տալի Աֆրիկէն.—Մեծամեծ թշուառութիւններից յետոյ Յուստինոս կրկին դարձնում է այդ երկիրը:

Պարսիկների յարձակումն պատճառում է կորուստ Սորիքի և անկումն Երուսաղէմի.—Խաչափայտը տարուում է իբրև յաղթանակ.—Այս յարձակումներից յառաջացած բարոյական տպատրութիւնն:

Հրաբաջինների յարձակումն.—Մուհամմէդի ծնունդն, առաքելութիւնն և վարդապետութիւնը.—Նորա կրօնն արագութեամբ տարածուում է Ասիայի և Աֆրիկէի մէջ.—Երուսաղէմի անկումն.—Մահմէտականութիւնը ծանր կորուստներ է հասուցանում Քրիստոնէութեան.—Հրաբները գառնում են ուսեալ ազգ.—Ղուրանի տեսութիւնը.

Խորհրդածութիւն Քրիստոնէութեան՝ Ասիան և Աֆրիկէն կորուսանելու մասին:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՉՈՐՍԱՐԴ.

Հաւատի դարն արեւմուտքի մէջ.

Արեւմուտքի հաւատի դարու յատկանիշներն են կառապետութեան միաւորութիւն.—Հրաբաջինների պատերազմական յարձակումներն պատճառում են անջատումն, և Թոլլատում են Հռոմի եպիսկոպոսի անկախութիւնը.—Մեծն Գրիգոր կաղմակերպում է իւր դարու գաղափարներն և հաւատն տալիս է նիւթական բնաւորութիւն, միաւորում է

նորան արուեստի հետ, արհամարհում է գիտութիւնն և յօրինում է կրօնի իտալական եղանակն. Պապութեան՝ Գաղղիայի հետ կապած դաշնաւորածում է այս ձևը.—Փռանկների թագաւորների՝ պապերի հետ ունեցած միաբանութեան և դաշնակցութեան քաղաքագիտական պատմութիւնը.—Սրանից յառաջանում է մի նոր իշխանութեան Գաղղիոյ մէջ հաստատուելն և հռոմէական կարծիքների տարածումն.—Գարձ Եւրոպայի.—Կրօնի իտալական եղանակի նպատակութիւնն, որ պարզուում է պապերի կենսագրութիւններումն:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՒՐՈՐԴ.

Խոտորումն. Հրաբացիք անցնում են դէպի իրանց բանականութեան դարը.

Բժշկական հասկացողութիւնների ազդեցութիւնը, Նեստորականների և Եւտիքեանների ջանքով:

Հրաբացիների միաւոր զարգացումն կատարումն է առնում Եւտիքեների և Նեստորականների ձեռքով և ստանում է բժշկական ուղղութիւն.— Այդ միաբանակցութեան հիմն աստուածաբանական է.—Խիզանդեան դրութիւնը զինուորում է ընդդէմ ուսումնական բժշկականութեան.— Սակրեպիտեաններն ջնջուում են.— Նոցա տեղը փոխանակում են զերբնական ախտաբուժութիւններ.— Սրանից ծնունդ են առնում մնապաշտութիւնն և տխմարութիւնն.— Հրաբացիք յարում են Նեստորականներին և Եւտիքեաններին.

Ն. Նեստորականներն.—Նոցա հալածանքն և նոցա աղանդի կարծիքների տարածումն.—Նոքա ժառանգում են հին յունական բժշկականութիւնն: Խոտորումն. Յունական բժշկականութեան մասին.— Սակրեպիտեաններ.—Հիպոկրատէսի փիլիսոփայական մեծ նշանակութիւնն, որ բաժանում է բժշկութիւնը կրօնից.—Սիդեան դպրոցն, որը ջնջում է Կոստանդիանոս:

Խոտորումն. — Եգիպտական բժշկականութեան մասին, որ հիմնուեց մարմնահատութեան և բնախօսութեան վերայ.—Մարմնահատութիւն դիակների և կենդանի մարմինների վերայ.—Ալէքսանդրիայի անուանի բժիշկներն:

Ր. Եւտիքեան բժիշկներ.—Նոքա աղատ էին մնապաշտութիւնից.—Հիմնում են դպրոցներ, և յառաջ են տանում գիտութիւնն և դրականութիւնը.—Դորան ժամանակակից հակամիտութիւնը դէպի դիւթութիւն, մոգականութիւն և մեռելահարցութիւն.—Փիլիսոփայական քար.—Կենսական էլիքսիր, և այլն:

Հրաբները հնարում են ուսումնական քիմիան.—Գտնում են թթուներ, փոփոր և այլն.—Նոցա երկրաբանական հակացողութիւնները.—

Սոքա քիմիան յարմարացնում են գործնական բժշկութեան.—Մօ-

տեցած էր երկու դրութիւնների միմեանց ընդդիմահարուելու ժամանակը. Սարակինոսները՝ Նիմթականի և Եւրոպացիների գերբնականին։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՒՋՈՐԵՈՐԴ

Հատուած դարն յարմուածքի մէջ. (շարունակութիւն)

Պատկերների երկրպագութիւնն և միանձնական կեանքը։

Պատկերապաշտութեան սկիզբն.—Դորա վերայ ինչ ներգործութիւն ունեցան Սարակինոսների պատերազմներն.—Պատկերամարտութեան ծագումն.—Այսոցներն արգելում են պատկերների երկրպագութիւնն.—Հատանի կանանց հալածանորութիւնը դրաւոր միանձունքը պաշտպանում են նորան.—Վերջինքս յաղթում են բոլորովին.—Երևմուտքի մէջ պատկերը պաշտպանում են պատկերապաշտութիւնը. Այսոցներ և պապի մէջ ծագած հակառակութիւնը.—Պապը (որին օգնում են կրօնաւորները) վարանում է ընդդէմ կապում փռանկների հետ։

Կրօնաւորներ—Կրօնաւորութեան ծագումն և զօրանալը պատմութիւնը.—Մերայնակեաց և ընկերակեաց կրօնաւորներ.—Կրօնաւորութիւնն Եգիպտոսից Եւրոպա է տարածուում։

Կրօնաւորական հրաշ քներն և աւանդութիւնները.—Յիմնուում են կրօնաւորների միջնադարներ կամ անապատներ.—Ինչ բան տալիս են կրօնքն նիւթական կերպարանք և իրանց գաղափարները ներդործում են Եւրոպայի վերայ։

1004
17653

ԳԼՈՒԽ Ա.

Թէ արդարև բնութիւնը կառավարուում է օրէնքով

Ես այդ գրքի մէջ ես մտադիր եմ հետազննելթէ ինչ կերպով կատարուեց Դրբի նիւթը
Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքն։ և որոշել, թէ որքան պատահական էր նորա յառաջադիմութիւնն և որքան սահմանուած բնական օրէնքով։

Ընդհանուր աղդերի պատմական նշանաւոր շարժումն (1) յառաջ է գալիս իրրև անդրջական շրջմղիկ յիւորք, առանց պատճառի և առանց կարգի, թէ նա նախասահմանուած փառաւոր ընթացք է, որի մէջ ամէնքը պարտաւոր են հետևիլ միշտ անյաղթ յառաջ խոստացող և մրցող անցքերի անխուսափելի ընթացքին։

Այս հանգրիս գժուարութիւնն ևս

Այս հարցման պատասխանը պէտք է խնդրել աղդերի մտաւոր և քաղաքական պատմութեան փիլիսոփայական հետազօտութեան մէջ. բայց որքան դժուար է ձեռք բերել այնքան բազմութիւն փաստերն, որոնք նշանակութիւնն հարկաւոր են ժողովել. որքան դժուար է յօդել և դասաւորել այդ փաստերը դիտողութեան պարզ կէտի տակ. որքան դժուար է ընտրել շարժման իսկական ներկայացուցիչներն և հանել հրապարակ, ու գոհացուցիչ կերպով նկարագրել այսպիսի մի մեծ և բազմամասնեայ դրամա ինչպես է Եւրոպայի կեանքը։

Մէկ կողմից այդ առարկան երևումէ ուսումնական խնդիր, և այդ իսկ մտաք էլ ես հասկանում եմ նորան. միւս կողմից ձեռնամուխ է ամենի վճռատանութիւն.—մարդկութեան կեանքը, նորա պատերազմն և անդորրութիւնն, նորա ձգտումներն և նորա նպատակը։

Մարդն ընդհանրութեան կազմակերպն է. անհատական զարգացումն ընկերական զարգացման պատկերն է։

Մի քանիսը պնդում էլն, թէ մարդկային դործերը բոլորովին յառաջ են գալիս մարդկանց աղատ ներդործութիւններից, միանդամայն թէ՝ Կախատանութիւնն է՝ որ մեզ առաջնորդում է իւրաքանչիւր մեկ քայլափոխի վերայ. երբորդ կարդի անձինք թէ՝ ճակատագիրն է, որ նախանշանակում է բոլոր անցքերը։ Մեք պիտի քննենք թէ, որչափ ճշմարիտ է այդ կարծիքներից ամէն մեկը։

Ընհատական մարդու կեանքն ունի խառնուածոյ բնաւորութիւն։

Մարդը մասամբ իւրք ներքուստ է իւր աղատ կամքի գրդիռներին և ուրիշների աղատ կամքին, և մասամբ նա ստորադրուում է օրինաց անխուսափելի հլութեան։ Ընդհանուր զարգացման յաջորդական ստորադրութիւնն։

Առանձին կեանց խառնուածոյ բնաւորութիւն։

1. Процессія.

Ե՛ր ինչ ասես, ինչ ուզես, ինչ կարես փափ խախտել ու ինձ ոչնչացնել, ես ամեն ինչի պատրաստ եմ, միայն թե ինձ ոչ մի բան չհարկադրես ստորանալ, ոչ մի բան չհարկադրես ինձ ստորանալ ինքս իմ աչքում, ինքս իմ հոգու առաջ, ինքս իմ խղճի առաջ, ինչպես որ ստորացել եմ ես հիմա, ինչպես որ ստորացել եմ ես հիմա, ինչպես որ ստորացել եմ ես հիմա...

Ես ինքս ինձ ասում եմ այդ խոսքերը, ինքս ինձ ասում եմ, ինքս ինձ ասում եմ, ինքս ինձ ասում եմ

սկզբունքի վերայ, թէ կամքը միջամուխ չէ եղած բնութեան կառավարութեանն, և թէ վերնայարկ կազմուածքը անարգելը շարժում է մաթեմատիքական օրինաց զօրութիւնով.

Երկրային երևոյթների նկատմամբ

Այնպէս և երկրի վերայ. որչափ առաւել կատարելութիւնով հասկանում ենք ներկայ երևոյթների պատճառները, նոքա այնչափ աւելի պարզ են երևում մեզ, որ բնական պայմանների հետևանք և հետևաբար օրինաց արգասիքներ են։

Հերենք բազմաթիւ օրինակներից մէկը։ Հողմը մեզ որչա՜ փ ժուռա բաքննելի և անկայուն է երևում. ո՞վ կարող է ասել թէ ուսկի է գալի և ո՞ւր է գնում. այս երևոյթը ուրիշ ամենքից աւելի կրում է իւր վերայ „ըստ կամս“ լինելու զարմանալի յատկութիւնը։ Այլ մեք սխալում ենք կարծելով՝ որ օդերևութաբանական երևոյթները պատահական են։

Պետք կարելի է սահման որոշել այդ յատկանական մտածմանը — որ յառաջ գալով բնական քաջ յայտնի պատճառներից, ծանր և փառաւոր կերպով ընթանում է Հաղալական ովկիանոսի վերայ (երբև շուրջ նախասահմանութեան — և այն փոփոխական մրրիկների մէջ, որոնց փոխում է աւելի խոր հիւսիսային և հարաւային երկրներում. մրրիկների՝ որոնք երևում են յառաջ եկած առանց որևիցէ պատճառի և կորչում են անհետ։

Ալպիսի ընդարձակութեան մէջ վերնայարկ բնականի սահմանն և սկսում է գերբնականները։

Տիեզերքի միջի բոլոր երևոյթները օրէնքի ներգործութեան արգասիքներ են։ Ամենայն մի շարժումն թէ երկնքի և թէ երկրի վերայ՝ մեզ ասում է, որ ամեներքը կառավարում է օրէնքով. բայց եթէ ընդունում ենք այս պրոթիւնն արդարացի, սկսած արևի ճառագայթների մէջ տատանուող հիւլէից, մինչև մեկը միւսի ջուրս կոչող ասպերի անհամար բազմութեան նկատմամբ, ապա ուրեմն պիտի կամենանք արդեօք տարածել մեր սկզբունքն և խոստովանել Օրէնքի միևնոյն ներգործութիւնն ինչպէս անկենդան նոյնպէս և կենդանի էակների մէջ, ինչպէս անդործարանաւոր (անօրգանական) նոյնպէս գործարանաւոր (օրգանական) աշխարհի մէջ։ Ինչ է ասում սորա համար բնախօսութիւնը։

Գործարանաւոր աշխարհի նկատմամբ

Բնախօսութիւնն իւր զարգացման մէջ անցաւ միևնոյն այն շրջանները (փազիս), ինչ որ անցաւ և բնագիտութիւնը (փիզիկա)։ Անդամոյ էակները համարուում էին արտաքին ազդեցութիւնների հետևանք։ Հոգի նոցա մէջ մարդը մնում էր աշխարհքը (որի մէջ ինքն է բնակում) կառավարող զօրութիւններից անկախ։ Հացի հոգւոյ անմահական տարրը՝ որ նորան գերազանց է կացուցանում իւր բոլոր ընկերներից և անում է բարոյական և պատասխանատու էակ, նորան ինչպէս և միւսներին տալիս էին ուրիշ աննիւթական պատճառ, կենսական ոյժ, որ իւր սեպհական ընդունակութիւններով ծնանում է բոլոր զանազանակերպ երևոյթները մարդկային անտեսութեան մէջ։

Յատկապէս մարդու նկատմամբ

Հայց երբոր յայտնուեց, որ մարդու սիրտը կազմուած է ջրաբաշխութեան (1) յայտնի օրինաց համաձայն, և փոքրիկ խոլովականներն

1. Гидравлика.

ամրացած են սովորական մեքենական կափարիչով. երբոր յմացան՝ որ աչքի կազմուածքը հիմնուած է տեսագիտութեան (1) ամենանուրբ սկզբունքի վերայ, որ՝ — նորա ելզերեայ մաշկը, հիւթը և ոսպը (կրուստալկը) ունին յատկութիւն լուսոյ ճառագայթներ ժողովելու, կերպարանք կազմելու համար. և որ՝ ծիածանակերպ մաշկը հետացոյցի կամ խոշորացոյցի միջև առագաստի (դիաֆրագմա) նմանանալով դարձ ցանցաթաղանթին (խրտմատիզմ) և ներդաշնակաւորում է լուսոյ ստացած քանակութիւնն. երբ որ յմացուեց, որ ականջը կազմուած է այնպիսի դործարանների, որ ընդունակ է ընդունելու հնչման երեք զանազանութիւններ. — թմբկային մաշկով՝ հնչման զօրութեան համար. խոռոչով՝ երանակի համար. և կիսաբոլորակ խողովակներով՝ հնչման յատկութեան համար. երբ որ սկսաւ յայտնի լինել, որ օդը շնչողական մեծ կոկորդից մտնելով դործարանի մէջ ներգործութեամբ մեխանիական ձևչման, որ պայմանաւորուում է կուրծքի և որովայնի մէջառեղ գտնուած անջրանցիկ ցածանալով, բնական օրինաց համեմատ անցնում է թոքերի մերձաւոր ճակատներն և յետոյ արեանն, և պատճառում է ընդհանուր քիմիական փոփոխութիւն, յարուցանում է ջերմութիւն և գրգռում է գործարանաւոր կեանքի բոլոր շարժումներն. երբ որ այս բոլորն և սորա նման ուրիշ շատ փաստեր յայտնի եղան արդի բնախօսութեան շնորհիւ, այն ժամանակ պարզապար յայտնուեց, որ շնչաւոր էակները բացառութիւն չեն կազմում (Վնչպէս կարծում էին) և թէ՝ գործարանական շարժումներն բնական ներգործիչների արգասիքներ են։

Հոգեկան կեանքի մէջ և այն պէս, ինչպէս մարմնաւոր կեանքի մէջ։

Նթէ այդ բնական ներգործիչներն այս կերպ անհատի անտեսութեան (կեանքի) մէջ մեծ դեր են խաղում, հապա ընդհանուրի անտեսութեան մէջ ևս միևնոյն կերպով չէ՞ն ներգործում։

Արդեօք ընդարձակ բայց անապատը չունի՞ ազդեցութիւն իրանց վրանները նորա վերայ պարզող թափառական ազգերի բարքի վերայ. միթէ արդասաբեր դաշտերը միևնոյն ազդեցութիւնը չէ՞ն ցոյց տալի հովուական կեանքի վերայ. լեռնային ամրութիւններն — արութեան քաջութեան վերայ, որ շատ անգամ նորանց պաշտպանեց. ծովն՝ — ընդունակութեան վերայ։ Նւ յիրաւի՝ միթէ մեր հակացողութիւնները հասարակական հիմնարկութիւնների հաստատութեան վերայ հիմնուած չէ՞ն շրջապատող բնական պայմանների հաստատուն լինելու աներկևանութեան վերայ։ Ռուէնի ժամանակից, որ մօտ երեք հարիւր տարի յառաջ հրատարակեց իւր „De Repvblica“ աշխատութիւնն, ընդունած սկզբունք եղաւ, որ բնութեան օրէնքները չեն կարող հպատակուած լինել մարդու կամքին. և թէ՝ կառավարութիւնը պիտի յարմարուի կլիմային։ Այդ բաները նորան տեղի տուին եզրակացնելու, որ զօրեղութիւնը հիւսիսային. հանճարեղութիւնը՝ միջին. և տնտեսութիւնը՝ հարաւային ազգերի յատկանիշն է։

1. Оптика.

Տարօրինակ
ամուսին

Ս՛արտ ինչպե՞ս կարող էր Ռոզան ամուսնանալ այդ մարդու հետ, որ ոչ միայն ծեր էր, այլև տգեղ։ Ռոզան գեղեցիկ էր, ինչպես հրեշտակ, և ամեն մարդ կարող էր նրան սիրել։ Ինչո՞ւ նա ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ։ Ինչո՞ւ նա ամուսնացավ մի մարդու հետ, որ ոչ միայն ծեր էր և տգեղ, այլև ամեն ինչ ունեցող մարդ։ Ռոզան ոչ մի կերպ չէր կարող սիրել նրան։ Ինչո՞ւ նա ամուսնացավ նրա հետ։

Ռոզան ինքն էլ չգիտեր, թե ինչո՞ւ է ամուսնացել։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուրիշ ոչ մի ելք չէր տեսնում։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

Ռոզան ամուսնացավ Ռոբերտ Ֆլեմինգի հետ, որովհետև նա ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։ Նա ամուսնացավ, որովհետև ուզում էր ազատվել իր ծնողների տնից։

դասաւորութիւն, ովկիանական և մթնոլորտական ընթացքն և ուրիշ համանման ներգործող տարրերը, բայց թէ սոցանից կամ սոցա նման հարիւրաւոր երևոյթներից մէկն ենթարկուի փոփոխութեան, այն ժամանակ իսկոյն երևան կգայ տեսակների անփոփոխականութեան վերայ եղած ցնորական վարդապետութեան անհաստատութիւնն։ Գործարանաւոր աւելարհը կայ հանգստեան մէջ, ըստ որում բնական ազդեցութիւնները հասած են հաւասարակշռութեան։ Գունդը անշարժ կմնայ հորիզոնական սեղանի վերայ. բայց թէ փոքր մի թեքես սեղանն, իսկոյն կըգլորուի։ Ո՞նչ կասկինք արդեօք այն մարդուն, որ տեսնելով գունդն իւր անշարժ դրութեան մէջ, սկսի պնդել թէ նա չի էլ կարող շարժուիլ։

Որոնք չեն տեսնում զանազանութիւն երագընթաց ձիու և շտապաւէտ պոնիի, բանտաւէտ և շանգայեան հաւերի, բարակի և պուդէլի մէջ, որոնք ուրանում են տեսակների փոփոխութիւնն և բնաջինջ եղած ձևերի—որոց նախկին գոյութիւնը պարտաւոր են խոստովանել—երկար կարգաւորութեան մէջ տարածութեան ապացոյցն են նկատում. նոքա մոռանում են, որ տարիքը բնութեան երևոյթները ստորագրել է ընդհանուր օրէնքին, որոց միջոցով ունեն իրանց որոշեալ հետևանքը։ Ընդ քեր հետևում են անցքերի անհրաժեշտաբար և այս եղանակով կապում են իրանց մէջ այնպիսի մի շղթայ՝ որի խզաքանչիւր օղը կախուած է նախնեացից և պահպանում է յետագային։

Պայմանների նշանաւոր կարգաւորութիւնը պատճառ է եղել ծարանական կանոնաւոր խմորութիւններ,

Այս կերպով՝ մէկը միւսին հետևող, և փոխադարձաբար մէկը միւսին իբրև պատճառ դէպի գործողութիւնը յարաբերող բնական ազդեցութիւնները իրանց ամբողջի մէջ վերաբերում են դէպի ամբողջ գործարանական աշխարհն, իբրև պատճառ դէպի երևոյթն և նոցա մէջ գտնուած փոփոխութեանց կարգն անդրադարձնում և մարմնանում է գործարանաւոր աշխարհի մէջ։ Եւ այսպէս. այն հին ժամանակի մէջ, որի համար խօսացինք, արեգակնային լոյսը ներգործելով բոյսերի տերևների վերայ, փոփոխելով մթնոլորտի քիմիական բաղադրութիւնը, ձևնտու եղաւ աւելի զօրեղ տարրի նորա մէջ ժողովելուն, նուազելցրեց մեքենայական ճնշումն և փոփոխեց ծովերի գոլորշիների քանակութիւնը։ Այդ միւսին հետևող անցքերի կարգն այնքան անհրաժեշտ է, որ մեք կարող ենք նախատեսանել նոցա կարգն, որոնք և իրանց կարգով ներգործում են բուսական և շնչական կեանքի վերայ։

Բնական ազդեցութիւնները՝ որոնք այս կերպով ենթարկուելով կանոնաւոր փոփոխութեան, ազդում են անկազիտական երևոյթների վերայ, յառաջ են բերում նոցա մէջ համապատասխան փոփոխութիւններ, Այ քանի երևոյթների կանոնաւոր կարգը պիտի կրկնուի միւսների կանոնաւոր կարգի մէջ։

Մթնոլորտը յառաջ է գալի և կենդանական թագաւորութեան մէջ։ Ցնեթական պայմանների յայտնի փոփոխութիւնները փայլում են

գործարանաւոր երևոյթների մէջ,—շարժման զօրութեան, կենաց հաստատութեան և մտաւոր ընդունակութեան զարգացման մէջ։

Յուցանելով այս կերպ այս կանոնաւոր կարգաւորութիւնը, պիտի նկատունք, թէ այդ կարգաւորութիւնը ոչափ կախումն ունի երկրայ ն կամ նիւթական պայմաններից, որոնք երևում են որոշեալ և անխուսելի դասաւորութեան մէջ. և այդ դասաւորութիւնը համոզում է մեզ այն կարևոր սկզբունքի ճշտութեան մասին, թէ անդործարանաւոր երևոյթների կանոնաւոր շարունակութիւնը հարկաւ պատճառում է միևնոյն շարունակ և համապատասխան զարգացումն գործարանաւոր կեանքի մէջ։

Բնական գործոնների ընդհանրական ազդեցութիւնը գործարանաւոր էակների վերայ։

Այս վարդապետութեանս մէջ—բնական ներգործիչների գործարանաւոր ձևերի վերայ ազդելու մասին,—ես չեմ բնդունի ոչ մի բացառութիւն, նաև մարդու վերաբերութեամբ անգամ։ Ցանազան երկրների մէջ տեսնուած մարդկային զանազան տեսակներն այդ ազդեցութիւնների անհրաժեշտ հետևանքներ են։

Նոքա որոնք ներգործութիւնը մարդկային սեռի միութիւնը, ստիպուած են հարկաւ ընդունելու այդ ներգործիչների՝ մարդու կազմուածքի վերայ ունեցած բացարձակ ազդեցութիւնն. ըստ որում նախատեսեղծ տիպն դու վերայ աշխարհի զանազան մասանց մէջ ընդունել է զանազան կերպ, ի հարկէ համեմատ կլիմայի կամ ուրիշ սրտղ նիւթական հանգամանքների. այդ հանգամանքների վերայ հաղիւ թէ հարկաւոր է տեղեկացնել և կենցաղավարութեան եղանակն, ըստ որում և սա նորանից կախումն ունի։ Մարդկային սեռի միութեան վերայ եղած համոզումն ընդունելով, միանգամայն անհրաժեշտ է ընդունել և բնական ներգործիչների գերագոյն ազդեցութիւնը մարդկային կազմուածքի և կերպարանքի վերայ, ապա թէ ոչ, ուրիշ ինչ կերպ կարելի է բացատրել միևնոյն սեռի միջև մորթի տարբերութիւնների ծագումն, և գանգի ձևի մէջ եղած զանազանութիւնները։ Փորձը համոզում է մեզ՝ որ այդ փոփոխութիւնները յառաջ են գալի ոչ թէ յանկարծ, այլ հետզհետէ, հետաքման միջոցով. Նոքա ապացուցանում են միանգամայն, որ ազդայն տիպը չէ կարելի նկատել իբրև որոշեալ և ստորագած ինչ. և թէ՝ այդ մտնաւոր դէպքի մէջ, կարծելի անփոփոխականութիւնը կախումն ունի այն պայմանների համապատասխան լինելուց, որոց մէջ գրուածէ այդ տիպը։ Թէ կփոխուին այդ պայմանները, կփոխուի և տիպը նմանապէս. Ուրեմն՝ կրկնում եմ. նա, որ ընդունում է մարդկային սեռի միութեան մասին վարդապետութիւնը, պարտաւոր է նոյնպէս—մարդկութեան՝ մեր մոլորակի մակերևոյթի զանազան մասերի մէջ գտնուած ներկայ դրութեան նկատմամբ—ընդունել բնական գործոնների անթերի կռնապոլը. գործոնների՝ որոնք կամ բնական են կամ արուեստագէն քաղաքակրթութեան ներգործութիւնից յառաջացած. և խոստովանել ազգերի դարաւոր ձգտումն դէպի հարմարապատասխանութիւն այն պայ-

Ներկայացրած նյութերի հիման վրա Ս. Գ. Ստրումիլինը եզրակացնում է, որ ամենից ցածր արտադրողականությունը եղել է ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ, ավելի բարձր՝ կապիտալիստական տնտեսության ժամանակ, իսկ ամենից բարձրը՝ սոցիալիստական տնտեսության ժամանակ։ Ս. Գ. Ստրումիլինի այս եզրակացությունը ճիշտ է։ Սակայն նա ոչ մի ապացույց չի բերում այդ եզրակացության ճշտության համար։ Ինչո՞ւ է ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի արտադրողականությունը ցածր, կապիտալիստական տնտեսության ժամանակ՝ ավելի բարձր, սոցիալիստական տնտեսության ժամանակ՝ ամենից բարձր։ Ս. Գ. Ստրումիլինը այդ հարցին չի պատասխանում։ Ինչո՞ւ է ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի արտադրողականությունը ցածր։ Որովհետև ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի գործիքները պարզունակ են, ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի գործիքները ավելի կատարելագործված են, քան ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ, իսկ սոցիալիստական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի գործիքները ամենից կատարելագործվածն են։ Ինչո՞ւ է ֆեոդալական տնտեսության ժամանակ աշխատանքի արտադրողականությունը ցածր։ Որովհետև

նում են ծերութիւնից։ Ընդքերի այդ խառնակիդրութեան մէջ ըստ երևութին դժուարին է գտնել և պարզ ցոյց տալ դոցա կարգաւոր օրէնքը։

Մարդկային այդպիսի խմբերից իւրաքանչիւր մէկը կարող է մի և նոյն ժամանակ ցոյց տալ զանազան աստիճանի զարգացումն ճիշտ այն կերպով ինչպէս մէկ ընտանիքի մէջ տեսնում ենք երեխաներ, չափահասներ և ծերունիներ։

Ընդհակառակն՝ Եւրոպայի զանազան մասերի մէջ տեսնում ենք զարգացման շատ տարբեր աստիճանների վերայ կանգնած հասարակութիւններ. այստեղ Գաղղիայի և Անգղիայի բաղմաճոխ քաղաքակրթութիւնն է, միւս տեղը Լապլանդիայի բթամիտ բռնականութիւնն և տգիտութիւնը։ Ընդհանրութիւնն ըստ երևութին դժուարացնում է որոշել ամբողջ հոլովմունդի՝ մանաւանդ ժամանակի առանձին և յաջորդական շրջանների միջի իսկական շարժումն։ Բացի սորանից՝ իւրաքանչիւր ազգի մէջ մի և նոյն ժամանակը կան զանազան կարգի հասարակութիւններ—ուսեալներ և ագէտներ, ծոյլեր և ժրաջանններ, հարուստներ և աղքատներ, որոնք ներկայացնում են միևնոյն ժամանակի բայց զանազան աստիճանի զարգացողութիւններ։ Մէկը կարող է մեծ յառաջադիմութիւններ գործել, մինչդեռ միւսն ամենևին չի էլ շարժուի։ Ինչ կերպով իմանանք զարգացման իսկական դրութիւնը։

Ընդհանրի մէջ կեանքը պահպանում է միայն գործարանաւոր մասունքների ծագումնից և ելքումովը. դրութեան ոչ միմասը չէ մնում անշարժ, այլամէն մէկը փոխուում է, անդադար լուծուելով։ Այս կերպով մահը կեանքի կարևորագոյն պայմանն է. և որչափ գործարանի որևիցէ մասի ուղղութիւնը ղօրեղագոյն է կամ՝—երբէք համեմատութիւնք զանազան կենդանիներն, որչափ նոցա գոյութիւնն աւելի գործունեայ է, այնքան աւելի փչանում է և կորցնում բաղադրիչ տարրեր։

Մարդկային կազմուածքի միջի մանրկներին՝ եղծումին՝ համապատասխան է մահը մի ազգի մէջ որոշ անպատմներին, որոնք նորա ամբողջական մասն են կազմում։ Երկու դէպքում ևս ժամանակի շատ անշան շրջանի մէջ յառաջ է գալիս նշանաւոր փոփոխութիւն. մինչդեռ ամբողջ դրութիւնն՝ որ և կազմում է այդ առանձին մանրկներն որի վերայով հետևում են բոլորը, բայց ոմանք բացատրում են աւելի և ոմանք նուազ լրութիւնով։ Սորա համար գործի իսկական ներկայացուցիչ՝ աւելի զարգացած առաջնորդող դասն է հանդիսանում։ Այդ դասը քայլ առ քայլ անցաւ զարգացման ստորին աստիճաններից և հասաւ մեծագոյն յառաջադիմութեան։

Փոփոխութիւն մահն. մահն հետևում կեանքի պայմանն է.

Մարդկային կազմուածքի միջի մանրկներին՝ եղծումին՝ համապատասխան են մարդու ծագման, կեանքին և մահուանն։ Սնունդն և եղծումն մէկ դէպքում համապատասխան են միևնոյն բարեկեցութեան և փոփոխութեան։

Ընդհանուր կեանքի դադարները նոյն են, ինչ որ անհատականները.

Ինչպէս առանձին անհատն ընդունակ է արտաքին ներգործիչների ազդեցութիւնից փոփոխութիւն կրելու, առանց ցոյց տալու այդ մասին որևիցէ ընդդիմութիւն և ոչ մի նշան բնախօսական դադարման, այլ եսկոյն ընդունելով ներգործութիւնից ամենայն տպաւորութիւն, այսպէս և մի ազգ՝ որ կազմուած է անհատների խմբից։ Ընդհանրի պատկերի փիզիքական և մտաւորական ամուսն և փոփոխութիւնը համապատասխան է առանձին անձնաւորութեան ամուսին և փոփոխութիւններին։ Եւ ազգային տիպն ևս ներկայացնում է Երևելութիւն, Անկութիւն, Պատանեկութիւն, Երիտասարդութիւն, Ծերութիւն և Մահ։

Ընդհանրի կեանքի դադարները նոյն են, ինչ որ անհատականները.

Արթուած գաղափարները իսկական ներկայացուցիչն է

Ընդհանրի կեանքի դադարները նոյն են, ինչ որ անհատականները։ Ընդհանրի մահը նոյնպէս անհրաժեշտ է

Նոյնպէս էլ ազգերի ընտանիքի մէջ ոմանք աւելի հասունացած են և ոմանք սակաւ. մի քանիները մեռնում են վաղաժամ մանկութեան մէջ, և վերջապէս մի քանիները հիւծուում են խորին ծերութեամբ. իսկ բոլորն էլ արտայայտում են իրանց առանձնականութիւնները։ Ազգականներն ունենում են մտաւոր և մարմնաւոր զանազանութիւններ, բայց չմոռանք տուած դրան, իւրաքանչիւր մէկն իր կողմից բացատրում է այնպիսի ճանապարհ, որի վերայով հետևում են բոլորը, բայց ոմանք բացատրում են աւելի և ոմանք նուազ լրութիւնով։ Սորա համար գործի իսկական ներկայացուցիչ՝ աւելի զարգացած առաջնորդող դասն է հանդիսանում։ Այդ դասը քայլ առ քայլ անցաւ զարգացման ստորին աստիճաններից և հասաւ մեծագոյն յառաջադիմութեան։

ասում էր Վիլյամ, որ ոչ մի կերպ չէր կարող հանդուրժել այդ ամենը, և ինքն էլ ուզում էր գնալ Ամերիկա, ուր ամեն ինչ ավելի լավ էր, քան Անգլիայում։ Ես ուզում էի ասել նրան, որ ինքն էլ ամեն ինչ ավելի լավ կանի Ամերիկայում, քան Անգլիայում, բայց ես ոչինչ չասացի, որովհետև գիտեի, որ նա ինձ չի հավատա։ Ես գիտեի, որ նա ինձ չի հավատա, որովհետև ես ինքս էլ ինձ չէի հավատում։ Ես գիտեի, որ ինչ էլ ասեի,

դուրս ձանձրանալով և մաքառելով այն հեղեղի մեջ, որ հակառակ բոլոր ցանկութիւններուն հանդարտօրէն բերում էր մեզ դէպի նախասահմանեալ կզակը։

Ազգերի ժամը.

Նախընթաց երևանորում ցոյց տուի անհատի և ազգի կեանքի միջև նմանութիւնը։ Նոյց գոռ հարցման մի կոմը։

Ազգերը մեռնում են անհատների նման։ Նոցա ծագումը ներկայացնում է տոհմական տարրը. նոցա մահը՝—որ մեր դիտած բոլոր երևոյթների մէջ բուն նշանաւոր երևոյթն է—կարող է յառաջ գալ արտաքին կամ ներքին պատճառներից։ Տերութիւն ասածդ,—մի առաջ է, ժամանակի սուղուտ ժամերի մէջ։ Նորա խանգարում են ինքն ըստ ինքեան սեպհական հասակի պրոցեսով։ Ազգն, ինչպես մանաւոր մարդն, իրանից հեռացնում է իր վերջին օրուայ վերջ եղած մոռածմունքն, և որոնում է իր ներկայ դրութիւնը յարատևելու միջոցներ։ Նա հնարում է օրէնքներ և հաստատութիւններ, հաւատացած խաբուսիկ ցնորքի, իբր թէ մնալու են նորա. և մոռացած՝ որ կեանքի պայմանը փոփոխականութիւն է։ Նոր ժամանակի շատ ընդունակ քաղաքագէտներ իրանց ձարտարութեան մեծ նպատակ են համարում պահպանել իրերն այնպէս, ինչպես որ կան. կամ աւելի լաւ՝ ինչպես որ էյն. բայց մարդկութիւնը չէ կարող դադարել նորան վայրկեան մի պահպանող շղթաները խորտակուում են, և խորտակուում են աւելի ուժգնութիւնով, որչափ աւելի երկար է կրում նորանց։ Ոչ ոք չէ կարող նահանջել նախասահմանուած ընթացքը։

Ժամանակի մէջ չկայ առանձնակի ինչ.

Ժամանակն ազգի համար, ինչպես և անհատի համար, չէ ինչ անպայման նորա տեղափոխութիւնը կախումն ունի մոռածմունքի և զգացմունքի եղանակից։ Արելի է ասել թէ՝ միևնոյն պատճառով, որով տարին երեխայի համար թուում է աւելի երկար, քան հասակաւորին, և ազգի կեանքը մանաւորի կեանքից երբէք երկար չէ, եթէ ուշ դարձնենք թէ մկի և թէ միւսի զարգացման ընթացքի վերայ։

Կեանքի արագութիւնը լինում է զանազան, թէ և ժամանակի տեղափոխութիւնը յարաբերութեամբ կարող է լինել հաւասար։

Ազգերը միայն փոփոխական ձևեր են.

Ըստ այսմ՝ ազգերի ծագումը, կենդանութիւնն և մահը կախումն ունին բնական երևոյթներից, որոնք նոյնպես անփոփոխելի օրէնքի արգասիք են։ Ազգերը մարդկութեան փոփոխական ձևերն են միայն. նորա ենթարկուում են եղծման այնպէս՝ ինչպես կենդանական թագաւորութեան անցաւոր մարմինները։ Սորանց չէ կարելի նոյնպես անուանել անմահ, ինչպես չէ կարելի անշուշտ անուանել այն օձրմն, որ առնուած է զանազանակերպ մարմիններից մկնամ, որոնցից պիտի անցնի նա իր յառաջնաղաց զարգացման մէջ։

և միշտ յառաջ է ընթանում իսկ յետ ոչ երբէք քայլ որոշեալ կանոնաւոր հետևողականութեան մեջ։ Ասում՝ նկատելով

զանազան ազգերը, չպիտի խաբուենք այն պատահական ձևից, որով մեզ երևում են։ Փիլիսոփայական համեմատութեան համար շատ հարկաւոր է՝ քննել նոցա զարգացման բոլոր եղանակը, կամ նոցա յառաջադիմութեան շրջանն. և ոչ թէ նոցա ժամանակաւոր կամ անցաւոր դրութիւնները։ Թէպէտև նոցա ճանապարհի վերայ երբեմն հանդիպում են և թշուառութիւններ, բայց նոցա ընդհանուր շարժումն երբէք չէ կարող յետ նահանջուիլ, այլ միշտ ձգտում է դէպի յառաջ, թէև դէպի կործանումն անգամ։ Ազգերի կեանքի մէջ կրկնուում է մանաւորի զարգացման պատմութիւնն, որ նոյնպէս ձգտում է դէպի յառաջ և մանկութեան մէջ և հասուն հասակի և ծերութեան։

Պատկառ շատ իրաւացի է պնդում թէ՝,,դարերի ամբողջ ընթացքում փոփոխուող սերունդների վերայ պէտք է մտիկ տալ իբրև մէկ մարդու վերայ, որ միշտ ապրում է և ուսանում,,։ Երկու դէպքումն էլ յառաջ խաղալու եղանակը թէև երբեմն լինում է անակնկալելի, բայց երբէք չէ կարող կատարուիլ անհետևողաբար։ Դարաքանչիւր ամփոփման վերայ երևում են դէպքեր և զաղափարներ, որոնք ոչ միայն իրանց ծագումի կողմից հարկաւ պարտաւոր են նախընթաց անցքերին և զաղափարներին, այլ և տարածում են իրանց ազդեցութիւնն և հետաւոր ապագայի վերայ։ Պատրաստ են արդեօք այս փաստերն և զաղափարները մէկ մէկի հետ, թէ բաժանուած են իրարից ժամանակի նշանաւոր միջոցով.—այս դէպքում ազգի կեանքն անհատական կեանքի նման ցոյց է տալի զանազան արագութիւն, որ մանքի և զործողութեան զօրութիւնների է պայմանաւորուում։

Ազգի կեանց զանազան արագութիւնը.

Նոյց որչափ և մեծ էլ լիներ այդ զօրութիւնը, կամ որչափ և արագութիւնով յառաջ գալու լինէին կերպափոխութիւնները,— ըստ որում անցքերն և զաղափարները նախընթաց անցքերի և զաղափարների հետևանքն են լինում,—հետախուզողը, մինչև անգամ մանաւոր խիստ սաստիկ յուզմունքի մէջ, միշտ գտնում է մարդկային հասկացողութիւնների մէջ մշտական փոփոխման օրէնքը։

Երկրագնդի ծագումը.

Երկրագնդի զարգացման հետազօտութեան մէջ, որը մեք այժմ սկսում ենք, հարկաւոր է իհարկէ զլխաւորապէս ուշ դարձնել մանաւոր կեանքի երևոյթներին. ըստ որում երկրի և քաղաքական կարողութեան նիւթական մեծութիւնը չեն ներկայացնում մեզ այնքան կարևոր, թէև դարձեալ արժէք ունեցող ապացոյցներ. և շատով կողմնակի կարող են ծառայել մեր նպատակին։ Մանաւոր կեանքն երևան է գալի հետևեալ զանազան ձևերի մէջ, որոնց և դիմում ենք. այսինքն՝ փիլիսոփայութեան, գիտութեան, զրականութեան, կրօնի և կառավարութեան. ապա կլինին և մեր հետազօտութեան նիւթերը։

Ընտրութեան երկրպագական հանգամանք մէջ.

Ամենից յառաջ մեք պիտի ուշադրութիւն դարձնենք երկրագնդի անդամներից այն մկի զարգացման հետազօտութեան վերայ, որ ամենից յառաջ սկսաւ իւր շարժումն. յետոյ պիտի ջանանք

նանք որոշել նորա մեսուր ազգման յատկական առանձնականութիւնները։ Սկը ունինք խոհական հիմն սպասելու, որ այդ զերդասանի վաքր անդամներն ևս կներկայացնեն մեզ շատ թէ քիչ պարզօրէն զարդացման միևնոյն ընդունակութեան տիպերներն, որոնք գտնում ենք Յունաստանի պատմութեան մէջ. և թէ՝ բոլոր երկիրն իրրև այդ դանազան մասանց բովանդակութիւն, իւր դարաւոր յառաջադիմութեան մէջ հետևում է միևնոյն ձանապարհով։ Ինական է, որ մեր Եւրոպայի նախնեաց դրութեան վերայ ունեցած տեղեկութիւնները, —ըստ որում պէտք մնիկ տալ նորան իւր անդր-պատմական ժամանակներից—պիտի շատ անկատար լինին. սակայն՝ գուցե թէ նոյն իսկ այս անկատարութիւնը նոցա իսկութեանը բաւականին ապացոյց լինի։

Եւ որովհետև պատմութիւնը չէ կարող ցոյց տալ մեզ ոչ մի օգնութիւն այդ դէպքում, ուստի մեր առաջնորդող թելը պիտի լինի համեմատական աստուածաբանութիւնն, և համեմատական բանասիրութիւնն (Փիլոլոգիա)։

Սկսելով այդ ժամանակից, պիտի քննենք հանգամանօրէն ամենից յառաջ Յունաստանի մէջ երևցած մասաւոր կամ փիլիսոփայական շարժումը, ջանալով ցոյց տալ նորա առանձնականութիւնները զարդացման յաջորդական շղթաներում, և նորանցով կազմել մեզ նորա ընդհանուր բնաւորութեան վերայ հասկացողութիւն։ Յարերաբար մեք պատեղ ունինք մեր նպատակի համար փաստեր, որոնք թէ իրանց քանակութիւնով և թէ իրանց որոշատրութիւնով բաւական են։ Յետոյ մեզ պիտի մնայ ցոյց տալ, թէ բոլոր երկրի մասաւոր շարժումն ըստ իսկութեանն ունի միևնոյն բնաւորութիւնը, թէև բնականաբար զրաւում է ժամանակի անհամեմատարար աւելի տեղական շրջաններ։ Ասիայի հին ազգերի և Ամերիկեի ու Ամերիկայի նախնի բուն բնակիչների զարդացման շրջանները պիտոյանալու են նոյնպէս մեր եղրակացութիւնների պարզութեան և հաստատութեանն։

Որովհետև Եւրոպայի մասաւոր յառաջադիմութիւնը, ըստ իւր էութեան, համապատասխան է Յունաստանի մասաւոր յառաջադիմութեանն, իսկ վերջինս էլ ունի նմանութիւն անհատի զարդացման, ուստի մեք յաջողութիւն կարող ենք աղատական բաժանել նորան մէկը միւսից բաւական պարզ զանազանութեամբ և անշմարելի կերպով մէկը միւսի հետ միացող շրջանների։ Այդ կարգով յաջորդաբար շրջաններ կոչում եմ ես յետագայ կը.1) Սնապաշտութեան Դար. 2) Հետաքննութեան Դար. 3) Հաւատի Դար. 4) Հանճարեղութեան Դար. 5) Կործանման Դար։

Այդ բաժանումն ինձ ձեռնտու է իմ դիտքը գլուխների վերայ որոշելու համար։

Աշխարհը կառավարում է օրէնքով.

Աշխարհի զարդացումն այդպիսի հետևողական և որոշեալ աստիճաններով ուսումնասիրելու կարելիութիւնից մեք կարող ենք կրթողական դաս քաղել ազգերի, որոնք հանդիպատասխան են անհատական կեանքի շրջաններին—մանկութեան, պատանեկութեան, յու-

Մեր հետազոտութիւնները չափազանց են մեծաւոր գաղափարից ամենից յառաջ սկսում ենք Յունաստանից.

Եւրոպայի պատմութեան հինգ շրջան.

րութեան, կատարելութեան և ծերութեան։ Սկենդրոնական ազգերից մեզ և կենդանիների ու բոյսերի ծագման, գոյութեան, բաժանման և անհետացման և նոցա փոխադարձ հաւասարակշռութեան հետազոտութիւն։ Ընդհանուր մարդու կրկնակից յառաջ եկած տեսակների և ձևերի զանազան փոփոխութիւնները, նորա ընկերական դրութիւնը շարժման կամ հանգստեան վիճակի մէջ, նորա հասկացողութիւնների դարաւոր փոփոխութիւնն, և բանականութեան՝ հաստատուն վերայ հետզհետէ տիրապետելը,—այս ամենը մեզ ասում են, որ աշխարհը կառավարում է անփոփոխելի օրէնքով։ Այդպիսի հասկացողութիւնն աշխարհի վերայ իւր վերաբերութիւնով դէպի իրան է քարոզում մարդու միտքը, և նորան կարելիութիւն է տալիս ժամանակների շուրջ մարդու միաքն, և նորան կարելիութիւն է տալիս՝ ժամանակների զանազանակերպութեան և անցքերի ներկայ փոփոխականութեան մէջ հաստատ լինել յաւիտենականին։ Սարդկային կեանքի, ուրախութիւնների և տրտմութիւնների հետագայ բորբոքման մէջ նա ցոյց է տալիս մեզ մի բան, որ անտյալ է. մեր ցանկութիւններին, սիրոյքի և ատելութիւնների մէջ նա ցոյց է տալիս մեզ մի բան, որ անողոքելի է։ Ընդհանուր մարդուն նախասահմանութեան կամքին ներկայացնելով, հաստատութիւնն օրէնքին է հպատակեցնում. իսկ բնութեան օրէնքներն երբէք չեն փոխուում, և իրանց յարաբերման մէջ չեն կարող ընդունել ոչ ևս քրմութիւնք և ոչ բացառութիւններ։

Ընդհանուր մարդու կամքին ենթարկում ենք մեք ազատ կամքն ունեցող անհատներս։

Երանելով այս կերպով դէպի սկզբնապատճառ օրէնքները, հասանելով նոցա անփոփոխականութիւնն, ընդհանրականութիւնն և գործակատար իշխանութիւնն աշխարհի կառավարութեան մէջ, մենք տեսնում սակայն դարձեալ ոչ մի ինչ անտեղի մարդկային կամքի աղատութեան։ Այդ դէպքում բոլորը կախումն ունի տեսակէտից։ Նա՝ որ մի բազմաբնակ քաղաքի խաւսն բաղմութեան մէջ է մանչ տեսնում միայն մարդկանց անձնական գործողութիւնները, և գտնելով իւր միտքն փորձել պիտի եղրակացնի, թէ մարդկային գործերի ընթացքը միանդամայն կախումն ունի մարդկային կամքի ազատ հաճութիւնից։ Իսկ նա՝ որ կեանքը նկատում է փոքր մի բարձրից, ուշադրութիւն չէ դարձնում անցատր հանգամանքների վերայ, և վիճարանութիւնների բարձրաձայն ազմուկները չեն հասնում նորա լսելիքին։ Ոչափ դնալով տեսարանն ընդարձակուում է նորա առաջ, այնքան նա գտնում է, որ մարդկային կամքի նշանակութիւնը նուազում է։ Եւ եթէ կարող լինի սեպհականել իրան տեսութեան պարզ փիլիսոփայական տեսակէտը—ազատուել բոլոր երկրային տեսանելիքներից և ազդեցութիւններից, բարձրանալ միևչև այն աստիճան, որ կարող լիներ միանգամից նկատել բոլոր աշխարհն—այն ժամանակ նորա կիրքն հանգչեցին ոչ մի տեղ չէ հանդիպի մարդու գէթ ամենապզին հետ-

Ընդհանուր մարդու կամքն ունեցող

քերին, նորա աղատ կամքին, նորա ներգործութեանը: Ելրոյ նկատի այսպիսի ձգտում դէպի յառաջ, այսպիսի ցերեկեան և դիշերային կանոնաւոր, իբրև ձոճանակի շարժումն, փոփոխութիւն, ծովի և ցամաքի արդէն ոչ մութ և ոչ պարզ, այլ իրանցից մոլորակային լոյս ձառնչող պարզ ծրուաձ ձևերն, ո՞ւր ցնացին—կարող է հարցնել նա—մարդկային կեանքի տառապանքը, ձգտումները, խռովութիւնները և ուրախութիւնները: Նա որչափ դնալով կորցնում է իւր տեսութիւնից բոլոր կամաւորականն, և կանգ է առնում միայն, ,,աննահանջելի,, վերայ, սկսում է տարակուսիլ իւր սեպհական փորձի մէջ. հարցնում է ինքն իրան. միթէ յաւերժական փառաց այս օթևանը կարող է լինել մարդկային ազատ կամքի հանդիսարան. միթէ տիեզերական այս վսեմ, կարող և անփոփոխելի շարժման նկատմամբ կարող էին ծաձկուել մարդկային ակամայութիւնն և անմտութիւնն: Եւյլ այսու ամենայնիւ՝ այս հակակողմ պայմանները գանուում են միասին. Ազատ կամք և Նախատեսութիւն: Փոխուեց միայն դիտողութեան կէտը, բայց որչա՞փ բան կախումն ունի սորանից. փոքր մի աւելի մօտ, և ահա համոզուում ենք մարդկային հետազօտութեան հետևողական յառաջադիմութեան մասին. փոքր մի աւելի հեռու, և կազմում ենք աստուածութեան պանորամական տեսութիւնը: Իրաւացի է ասել մի հնդկացի փիլիսոփայ, թէ գետի ափը կանգնող մարդը տեսնում է միայն մէկը միւսի ետևից իւր մօտը կարգաւ վազող ալիքներն, իսկ մի բարձր տեղ կանգնողը նկատում է ամբողջ գետը, որ պատկերանում է նորան դաշտի մէջ գալարուած արծաթի անշարժ թել: Ընդհանին ունի մարդու ժամանակի մէջ ժողոված փորձը. երկրորդը՝ համայնատարած դիտութիւն, իբրև աստուածոյ ամենագիտութիւն:

Արդիների փոփոխական նութիւնն և օրինաց անփոփոխանութիւնը:

Սակայ արդեօք աշխարհի վերայ գոնե մէկ բան, որ չկրէր իւր վերայ անհաստատութեան կնիքը: Կենդանի էակների մասին հազիւ թէ մի վայրկեան արժէ ուշադրութիւն դարձնել. նոցա շատերի կենդանութեան ժամանակն այնքան կարճ է, որ կարելի է ասել թէ մեր աչքի առաջ ծնանում են և մեռնում: Մինչդեռ երևում է և այն ժամանակ, երբոր դիտում ենք ոչ թէ առանձին անհատներն, այլ ամբողջ ցեղերը—միայն նոցա գոյութեան ժամանակը մի քանի օրից մինչև մի քանի դար է ձգտում: Կենդանի բնութիւնից դէպի անշունչն անցնելով, պատահում ենք միևնոյն կարճատև գոյութեան. ծովն անպատար բաղնատեղ ողողում է իւր ափունքը. լեռները չմոխիր տուած իրանց ամրութեանը, տեղի են տալի անձրևի և ցրտի ներգործութեանն. այս ինչ տեղում ընդարձակագիր երկրի մակերևոյթը բարձրանում է, միւս տեղում ցածանում: Չենք կարող մի բան գտնել, որ փոփոխութիւնների տակ չընկնի: Բայց թէպէտ մարդիներն իրանց բնաւորութեամբ անցաւոր են, այլ օրինքը յաւիտենական է: Ոչջա՛փ ահագին գանազանութիւն կգտնենք, երբոր տեսանելի մարմիններից անցնենք դէպի կառավարիչ օրէնքը. վանճանականից, րոպէականից, պատահականից, պայմանաւորից դէպի անսահմանն, յաւիտենականն, անհրաժեշտն և անպայմանն:

Այս գրքում ես պիտի խօսեմ օրէնքի վերայ: Փոփոխական ձևերի աշխարհի մէջ ես պիտի պաշտպանեմ օրինքի մեծութիւնն և անփոփոխականութիւնը. պիտի ցոյց տամ, որ մարդն իւր հասարակական ընթացքում սորա ստորադրուած է նորան: Ես պիտի հանեմ իմ ընթերցողը, թէ և նորա կամայն էլ հակառակ. մեզ շրջապատող և անդադար մեր ուշադրութիւնը գրաւող կեղծ պատրանքից. պիտի առաջնորդեմ նորան դէպի այն՝ որ վեր է նորանցից և անպորրոշ զօրիղ:

Այս գրքի նպատակն է ցոյց տալ, որ օրէնքն է իշխում մարդկային գործունէութեան վերայ

Պիտի ուզեմ նորա միտքը շօշափելիից դէպի անտեսանելին, չափաւորից դէպի անչափը, փոփոխականից դէպի անփոփոխն, անցաւորից դէպի յաւիտենականը, մարդկային կեանքի մեծ մասը գրաւող ձգտումներից և ցանկութիւններից դէպի աստուածային նախասահման և անսյլայլելի օրինաց նկարագրութիւնը:

ԳԼՒՒԱՒ Բ.

Ելրոպա. նորա տեղագրութիւնն և տնհմախօսութիւնը. նորա մտածողութեան նախնական եղանակները, ինչպէս երևեցան նոքա Յունաստանի մէջ մնապաշտութեան դարում:

Ելրոպայի աշխարհագրական նկատմամբ թերակղզի է. պատմական՝— Ասիոյ մէկ նահանգը: Նա բռնում է արևմտեան երրորդ մասը լեռնային երկար առանցքի, որ ձգտում է անուղիղ և ընդմիջումներով, Ճափոնի ծովից մինչև Ռիսկայեան ծոցը: Այդ գետու կողքերովը դէպի հարաւ ընկնում են զառիվայրերը. դէպի հիւսիս՝ ընդարձակ տափարակ բարձրաւանդակները: Ելրոպիոյ ամենաբարձր կէտն է Մօնբլան, որ ունի 16000 ոտնաչափ բարձրութիւն ծովի մակերևոյթի վերայ: Բարձրութեան առանցքը չէ կազմում նորա ձևի առանցքը: Զառիվայրը դէպի հարաւ աւելի թեք է գնում և խորափոս, քան դէպի հիւսիս: Ասիոյ անսահման դաշտավայրերը շարունակուում են Գերմանիայի և Պոլանդիայի դաշտավայրերի մէջ: Խաղաղական ովկիանոսից մինչև Ատլանտեանն ամբողջ ղրբք կարող է անցնել առանց հանդիպելու վեց հազար մղոնից աւելի տարածութեան վերայ մի բարձրաւանդակի, որ մի քանի հարիւր ոտնաչափից բարձր լինի: Զառիվայրն Ասիայից դէպի Ելրոպա երկու ցամաքի ծովի մակերևոյթի վերայ ունեցած միջին բարձրութիւնովն է որոշուում, որ կազմում է Ասիոյ համար՝ 1132 ոտնաչափ. Ելրոպայի՝ 671:

Ելրոպայի աշխարհագրութիւնը.

Մէջքն ևս անչքը.

Այս կերպ ձևացած անցքից արևելեան օրտանէն անդադար յառաջ խաղացին դէպի արևմուտք: Այս ճանապարհը առատ է ազբիւրների և ջրաբաշխ հովիտների կողմից. բայց ջրի խիր մէջ ոչ միգետ, որ կարող լինէր իսկապէս արգելք տալ յարձակմունքներին. բայի սորանից, նաև ունի գինուորական արշաւանքների յարմար եղանակ: Գետնակերպը գոնուում է ընդհանրապէս տարեր հատատարաջերմ գծի ներքոյ, որ անցնում է 50°, կազմելով այս կերպով հիւսիսային սահմանն, որի այն կողմը խաղողը չէ հասունանում. և որից անցնել չի համարձակի վայրենի վարազը:

Էյտաքին և ներքին գիւրաժաչելութիւնը.

Եյսպէսի մի գիրք ունենալով Եւրոպան, ոչ միայն դիւրամատչելի է Ասիայի կողմից, (փասա՝որ ունի ոչ սակաւ նշանակութիւն նորա հին պատմութեան մէջ.) այլ և միևնոյն դիւրամատոյց միջոցը ներկայացնում է և ներքուստ մէկ մասից միսի մէջ. բայի սորանից՝նորա ափունքը ներկայացնում են այնպիսի հատուած գիծ, և ձևացնում են այնքան բազմաթիւ հանգրուաններ և ծոցեր, որ նորա մակերևոյթի նկատմամբ, նորա եզրատոր գիծը աւելի ընդարձակ է քան ուրիշ որ և իցէ ցամաքի մէջ: Այդ գրութեան մէջ նա խիստ հակադիր է գալի Ափրիկէին: Եւրոպայի իւրաքանչիւր 156 քառակուսիների մղոն մակերևոյթի վերայ ընկնում է մէկ մղոն ափ. մինչդեռ Ափրիկէի մէջ մէկ մղոն եզրատոր սահմանի վերայ 623. քառ.մ. մակերևոյթ: Այս պիսի ընդարձակ եզերքներ ի հարկէ և առաւել Եւրոպան դիւրամատոյց արին ինչպես արտաքուստ, նոյնպես և ներքուստ:

Դասաւանումն ջերմութեան Եւրոպայ մէջ.

Եւրոպական երկրների իւրաքանչիւրամեայ միջին եղանակը լեռնային գօտու հարաւային զառիվայրի վերայ տարածում է 60° մինչև 70° Փ. իսկ դէպի հիւսիս ջերմութիւնը սակաւ առ սակաւ նուազում է մինչև նոր երկրի վերջին սահմանն, ուր հողը միշտ սառած է:

Ինչպես և երկրագնդի միւս մասերի մէջ՝ կլիման համապատասխան չէ լայնութիւններին. այլ հանդարտում է ջանադան պատճառներով, որոց հետ պէտք է թուել մեծ ատլանտեան ընթացքը, Սահարան անապատներից և Ամերիկայից եկող Գոլֆստրեամը. վերջինս պատճառում է Եւրոպայի հարաւակողմի մէջ անակնկալելի խիստ եղանակ. իսկ առաջինը՝ չափաւոր եղանակ Իռլանդիայի, Ընդղէյի, և բոլոր արևմուտքի մէջ: Այս երկու պատճառները յառաջ են բերում մարևոր հատատարաջերմ գիծն աւելի բարձր լայնութիւնների մէջ: Նրանք Եւրոպայում չկան անապատները, կան նոյնպես և այն անթափանցելի անտառները, որոնք գտնում ենք արևադարձի երկրների մէջ: Սկսած Փորթուգալիայի, Գադղէյի և Իռլանդիայի արևմտեան սահմաններից, ուր խոնաւութիւնը նուազում է, որչափ մօտենում է դէպի արևելք. և վերջապես Ասիայի հասնելով անհետանում միանգամայն Հոլի անապատների մէջ: Եւրոպայում չկան ընդարձակ միակերպ հարթավայրեր, ինչպես Ասիայում. և սորանից է, որ այստեղ չկայ այնպիսի հեռու սփռուած տարածուած մարդկայն ցեղերի միակերպութիւն:

Ընդհ. քանակութիւնը.

Գոլֆստրեամն և հարաւային արևմտեան հողմն ոչ միայն պատճառում են եւրոպական ցամաքի եղանակի խոտութիւնն, այլ նորանից կախումն ունի նոյնպես և նորա բուսականութեան բուն ճոխութիւնն. ըստ որում բուսականութեան ճոխութիւնը կախումն ունի բացի ուրիշ ներից, և անձրևների քանակութիւնից: Անձրևների յորդութիւնը հարաւային Ամերիկայում յառաջ է բերում մեծատարած անտառներ. իսկ նոյա պակասութիւնն Աստրալիայում արտադրում է սաուերա-պուրկ, նեղ և ուղիղ տերև ունեցող ծառեր: Խոնաւութեան պակասութեան հետևանքն է, որ Հոլի անապատներում, Գադղէյի կանաչազարդ դիմների փոխարէն բուսնում են գորշ ազուամազով ծածկուած վայատատու բոյսեր: Ինական հանգամանքները միակերպ ազդում են ինչպես բուսական աշխարհի, նոյնպես և ընչականի վերայ: Եւրոպայի արևմտեան կողմերը ընորհիւ ազդեցութեան հարաւային հողմի, Գոլֆստրեամի և լեռնային գաւաթների, ունեն յորդ անձրև և քաղցրաղեցիկ միջին տարեկան եղանակ. իսկ որչափ աւելի մօտենում է արևելեան սահմաններին, այնքան նուազում են անձրևային օրերն, ընդ նմին տեղացող ձիւնի և անձրևի ընդհանուր տարեկան քանակութիւնն. և ցածանում է միջին եղանակը: Սոլվեդիոյ դէպի Ատլանտեան ովկիանոսը գարձած լեռների վերայ շարունակ անձրև է գալիս. ջրի ամեն տարուայ խորութիւնը հաւասար է այնտեղ 82 բիւաւափի, իսկ նոյն լերանց հակադիր կողմի վերայ այդ խորութիւնը հաւասար է միայն 21 բիւաւափի: Միևնոյն պատճառներով Իռլանդիան նշանաւոր է խոնաւութիւնով և կանաչ. և Սորիվալլիսի մէջ սարդինն և կամելիան ձմեռն անվնաս անցուցանում են: Անձրևի յորդութիւնը վեց տեղերում հասնում է իր վերին աստիճանին, այսինքն՝ Սոլվեդիայում, Շոտլանդիայում, Իռլանդիայի և Ընդղէյի հարաւարևմուտքում, Հիւսիսարևելեան Սպանիայում և Լոմբարդիայում:

Անձրևային օրերի թիւը.

Այդ առատութիւնը համապատասխան է լեռներին: Ընդհանրապէս անձրևի քանակութիւնը նուազում է հասարակածից դէպի բևեռները. բայց այդ քանակութիւնը նշանաւոր կերպով կախումն ունի բարձր լեռների խանգարիչ ազդեցութիւնից, որոնք շատ դէպքերում առատութեամբ փոխանակում են լայնութեան ներգործութիւնն: Աւ պետն լեռները բոլոր Եւրոպայի օդերևութաբանութեան վերայ ցոյց են տալի ազդեցութիւն:

Նա այսպէս՝ լեռներն ոչ միայն սահմանում են անձրևի ընդհանուր քանակութիւնն, այլ ցոյց են տալի նաև ազդեցութիւն տարեկան անձրևային օրերի թուի վերայ: Անձրևային եղանակը կախումն ունի

օդի մէջ դանուած գինոլթեան քանակութիւնից. սորա համար յա-
ճախ է պատահում անձրև Մալանտեան ովկիանոսի ափերի վերայ, քան
ցամաքի մէջ, ուր հողմն աւելի չորէ. որովհետև օդային խոնաւու-
թեան մեծ մասը ծծում են լեռները, որոնք հարկադրում են նրան
բարձրանալ դէպի վեր: Եւ այսպէս՝ Լոնդոնիայի արևելեան ափերի
վերայ տարուայ մէջ 208 անձրևային օրեր կան. Մնդլնդիայում՝ մօտ
150. Պազանում՝ 90. իսկ Սիբիրիայում՝ միայն 60:

Թափ ձիւնա-
բեր օրերի

Երբ որ մթնոլորտական խառնուածը բաւականին ցած է, այն ժա-
մանակ թանձրացած ջուրը ձիւն դարձած տեղում է երկրի վերայ:

Ընդհանրապէս ամեն տարուայ ձիւների խորութիւնը և ձիւնաբեր
օրերի քանակութիւնը շատանում է, որչափ մօտենում է հիւսիսին: Ռու-
մում լինում է 1 օր ձիւնաբեր. Վենետկում՝ 5 օր. Փարիզում՝ 12.
Պետերբուրգում՝ 171: Ինչպէս պատճառները, որով յառաջ է գալիս
ջերմութեան բաժանումն, պէտք ներգործեն և ձիւնի տեղացման
վերայ. այդ պատճառներից է Գոլֆստրիմն և տեղական բարձրու-
թիւնը. սորա համար Փորթուգալիայի ափի վերայ ձիւնը շատ սա-
կաւ է տեղում. Լիսաբոնում 1806—1811 թուերում ոչ մի անգամ
ձիւն չեկաւ: Ամառնային և ձմեռնային եղանակի զանազանութիւնը
շատանում է, քանի որ գնալով մօտենում է ցամաքի ներքին կողմերին.
անձրևների քանակութիւնն, որ ամենից աւելի է լեռնային առանց-
վերայ, նուազում է, քանի որ մօտենում է դէպի հիւսիս կամ դէպի
հարաւ. և նոյնպէս եթէ ընթանանք արևմուտքից դէպի արևելք,
միևնոյն պատճառով անձրևային օրերի թիւը կաճի, իսկ ձիւնի քա-
նակութիւնն և տևողականութիւնը կնուազի: Այս փաստերը ցոյց են
տալիս մեզ, թէ Եւրոպայում բնական հակադրութիւններն որչափ շատ
են, և որչափ զանազանակերպ են նորա կլիմաները: Սորանից հարկաւ
հետևում է, որ նա լցուած է մարդկանց տեսակավոր ցեղերով:

Հաւասարաջերմ գծերի

Հաւասարաջերմ գծերի ամենամեծ քարտէզները մինչ տալով,
տեսնում ենք թէ՝ որչափ զարմանալի կերպով փոխուում են այդ գծերը,
մերթ կոնվերթարթ լինելով դէպի հիւսիս ամառուայ մօտենալու ժամա-
նակը, մերթ դոգատր՝ ձմեռուայ մօտենալու միջոցը: Սոքա երբէք զու-
գահեռական չեն միջին գծի հետ, այլ անդադար փոփոխում են իրանց
թեքութիւնը. ներկայացնելով միշտ նոր գոլարուածքներ: Իրանց փո-
փոխութեանց մէջ շարժում են ոչ միակերպ արագութիւնով և անցնում
են բաւական նշանաւոր տարածութիւններ: Այն գիծն, որ գնում է
և փար. 50° ի հետ, և որ յունվարին անցնում է Լիսաբոնովն և
Մոսկուայի հարաւովին, անցնում է Լիսլանդիայի հիւսիսային ափին, և պա-
րունակում է իր մէջ Սպիտակ ծովը: Եւրոպայի և Ասիայի հաւա-
սարաջերմ գծերն երաժշտական գործարանի տատանող լարերի նման

շարժում են յետ և յառաջ. բայց իւրաքանչիւր այսօրինակ շարժման
համար պահանջուում է ամբողջ տարի:

Ընդհարում ամենայն տեղ բնական հանգամանքներն իշխում են Եւրոպան
մարդու վերայ: Նորա են՝ որ ամառային վայրենի են անում, լիքն է օդե-
խափշիկին զրկում են ընդունակութիւններից, որը կարող չէ հնարել լեռնական
ոչ այբուբեն, ոչ թուաբանութիւն. և իւր աստուածաբանական հակապատ-
հասկացողութիւնների մէջ գիւթութիւնից շատ հեռուն չէ. նորա են, կերևերով. և
որ հարկադրում են թաթարներին նախապատիլ կաթը բոլոր ուրիշ կե- սորա համար
րակուրներից. իսկ ամերիկայի հնդկացուն՝ զզուիլ նորանից. նորա են. բնակութիւն
որ եւրոպացոց կարճահասակ ցեղին գարձնում են բնական հանգա- է գանազանա
պել և մեսապագործ: Եղանակի ազդեցութիւնից արհեստական պաշտ- կոց.
պանութիւնն, այսինքն ձմեռուայ ջերմ և ամառուայ զով բնակարան-
ները և յատկապէս կրակի գործադրութիւնը մարդուն կարելի արին
ամեն կլիմայի մէջ ապրիլ: Միակ արհեստական լուսոյ գիւտն ըն-
գարձակեց նորա գործունեայ կեանքի տապարէզը. գիշերը տալով նորա
կարգապրութիւնը, նա օգնեց ընդհանրական կապերի զարգացմանն, և
նորանով կակղեցրեց նորա բարքն և նրբացրեց ճաշակներն. և գուցէ
ամեն բանից աւելի նա օժանդակեց նորա մտաւոր զարգացմանը: Իրաւ
որ՝ քաղաքակրթութիւն ծնանող արմատական պատճառներից մէկն
այս եղաւ: Բնական պայմանների զանազանակերպութիւնը պատճառեց
զանազան ցեղական տիպեր. իսկ արհեստական գիւտերը պատ-
ճառ եղան նոր տեսակաւորութիւնների: Այն տեղ՝ ուր շատ են
կլիմաները, շատ են լինում և մարդկանց տեսակները. և ընդհակ սիրո
տեսնենք իւր ժամանակին, նայն իսկ սորա մէջն է կայանում եւրոպա-
կան կեանքի զործունէութեան բացատրութիւնն, և նորա քաղաքա-
կրթութեան զարգացումը: Ոչ կարող է ուրանալ անձրևային օրերի
ազդեցութիւնը մեր տրամադրութեան վերայ դէպի աշխատութիւնը,
մեր հոգեկան վիճակի վերայ, մինչև անգամ և քաղաքակրթել տե-
սութեան մէջ: Իսկ որչափ մեծ պիտի լիներ այդպիսի օդերևութա-
բանական պայմանների ազդեցութիւնը վատ պաշտպանուած, վատ
զգեցած և վատ ապրող բարբարոսի վերայ: Ոչ կարող է ուրանալ, թէ
որչափ հնուացուի հարաւային թերակղզիներից դէպի հիւսիսային
աւելի խիստ կլիման, այնքան կեանքը պահպանելու զժուարութիւնը
կմեծանայ: Մէկ տեղի տարեկան միջին ջերմութեան և նորա բնա-
կիչների անդգական ձգտումների մէջ կայ անձուկ շաղկապ. սիկիլիացին
բաւականանում է թեթև խորերգին կերակրով, և մի քանի պտուղ-
ներով. նորվեգիացուն հարկաւոր է անշուշտ միս. իսկ լապլանդացին
պիտի գործածել մսի հետ արջի ճարպ, ձկնաճարպ կամ կէտի իւղ:

Օդերևութաբանական ազդեցութիւնները ներգործում են ոչ սակաւ

և քարից վերայ. բնական ձգտումն դէպի արբենցութիւնը յայտնիէ լսմնութիւններից է յաւաչ գալի. կերակուրը, ուտելիք և հագուստը շահկապ ունեն հասասարայնքեր գծելի հետ:

Բայց շնորհիւ արհեստական դիւրութեանց վերջին ժամանակներս կարելի կը նշմարելի կերպով նկատուած է հանելուկութեան.

Ասիոյ բոլոր ազգաբնակութեանց մէջ ամենէն ստորադրուած են մարդիկ: Մարդիկ հետզհետէ մոռնում են մէկ միջնէ կերպարանական չափի տակ, և—արդ վերայ հարկաւոր է զգալնել առանձին ուշադրութիւն,—մարդկանց միմեանց հետ այլ անձնական յարաբերութիւնով յաւաչ է գալի և աւելի ծանոթ նմանութիւն ոչ միայն զգացմունքների և տեսութիւնների, այլ մինչև անգամ և մտածմունքի եղանակի մէջ:

Մարդկանց ծովի թեքակղիք.

Ներկայիս գոյութիւն ունեցող ազգերի մասին կարելի է ասել—Յունաստան, Հռոմ և Պարսից: Ընկարծիք սոցա առաջնինեն վերաբերում եւրոպական քաղաքակրթութեան սկիզբը: Նոքա Յուներն առաջինն էին, որոնք հայրենասիրաբար պնդում էին, թէ նոցա կղզիան մարդու համար առաջնակարգ է. դէպի հիւսիս լեռների եռանը թագաւորում էր կիմմերեան խաւար, յաւերտենական ձմեռն այդ երկրին սառեցնող բնութեան թագաւորութիւնը: Այն իսկ հին ժամանակում մարդն համարեց գոյութիւնը երանի համարեր թշնամի. բնական պիտանիը նորան հնարաւորութիւն տուին այդ թշնամին յաղթելու, և այժմ նա աւելի դժուար և կասկածելի պատերազմէ բանում ջերմութեան դէմ:

Մարդկանց ծովի ազդեցութիւնը մոտ 2000 մղոն երկայնութեամբ, որ ամենահարաւում ցամաքը հարաւից և բաժանում է Եւրոպան Աֆրիկէից ընկերական յարաբերութեան կոչմանէ, ու միայնում առևտրականով: Այ ծովը և ընդհինը ձեռնտու են միայն նորա ափունքը. նոցա հետ միասին նորա եղանակը գիծը ձգում է 13000 մղոնի վերայ, և ներկայումս պնդում է 1,250,000 քառակուսի մղոն մակերեսի: Նա բաժանում է երկու մասի, արևելեան և արևմտեան. և նոցա առաջինն ունի պատմական մեծ նշանակութիւն, քան պատմում ծագից եւրոպական քաղաքակրթութեան արշալոյսը: Արևմտեան մասի առհասարակն են մէկ կողմից Սպանիան Թերակղզին, Անգլիան և Ֆրանսիան Պատրան հրամանատարը. միւս կողմից Հիւսիսային ներքին ծովը ունի նոցան իրրև դուռն: Նորա եղանակը 10° կամ 12° Հասարակ.

տեան ովկիանոսի եղանակից բարձր է. և որովհետև նորա միջին ջուրը շատ մեծ քանակութիւնով դոլորշիանում է, ուստի և աւելի ալի է երևում քան թէ Ովկիանոսի ջուրը. նորա դոյնը խորին տեղերում կապոյտ է. իսկ ծանծաղ տեղերում՝ կանաչ: Ընդհանրի ժամանակներից իվեր Հնդիան ենթակայ եղած է նորա փոքր ու փոքր բարձրանալուն, որ ցոյց է տալի տպզեցութիւն ոչ միայն նորա բուն տեղագրութեան, այլ և նորանից կախումն ունեցող Եւրոպայի տեղագրութեան վերայ:

Ասիոյ երկրագործական

Այս ժամանակ, երբոր Հորի աւազանը մեծ անապատը ծառայում էր իբրև կայան Արապիականների Պալեթինի հետ հաղորդութիւն ունեցող ծովի համար.—փասա՝ որ կարող է հաստատուել ոչ միայն առևտրական ապացուցութիւններով, այլ և երկրագործական համեմատութիւններով: Որտ համար արժան է միայն մոլի տալ սիլուրեան կաւ հետևանքները և երկրագործական շրջանների ելած անդրհայցուցիչ քարտէզների վերայ: Եւրոպայի ուղղահայեաց փոխադրութիւնն այս վերջին և նորան հետևող շրջաններում, շատ տեղերում կազմում է հարկաւ 2000 ոտնաչափից աւելի: Հայոպիսի շարժումների ազդեցութիւնը մի որոշեալ տեղի բոյսերի և կենդանիների վերայ՝ ժամանակի անցնելով սիտի լինի աւելի նշանաւոր քան որում 350 ոտնաչափ բարձրանալը հասարար է տարեկան միջին եղանակի մէկ աստիճանի ցածանալուն, կամ 90 մղոն դէպի հիւսիս մօտենալուն հորիզոնական ուղղութեան մէջ: Այդ յամր շարժումն չէ դադարած և այժմ էս: Երբէն պատմական ժամանակներում ասիական թափառական ազգերի բռնադատ յարձակումն միջնի մեծ անցքից Եւրոպային ղրալ աւելց այդ մեծ փոփոխութիւնների ստորագրելի հետևանքները. շատ անգամ մակերևոյթի այդ փոփոխութիւնը ջրից ղրկից թափառականներին և հարկադրից նորանց դէպի ականայ դասղեականութիւն: Որտ պետերից՝ մէկ քաջին, ինչպես Օկսան և Նականարդն, որպէն պատմութեան յիշատակի մէջ տարբնների ընթացքում մնում էլն միանգամայն ցամաք: Եւ ի հարկէ նշանաւոր խաղացմունքներից շատերը պիտի տալ այսպիսի տեղագրական փոփոխութիւնների և ոչ քաղաքական ազդեցութիւնների: Սոքա բոլոր այս շարժումները բացատրում էլն կամ միջնի Ասիայում ժամանակ ժամանակ տեղ եկած բնակիչների քաղմութիւնով, կամ զօրագլխների պատասխանութիւնով: Ընդհանուր այդ երկրները բարեբարոյ են մարդկային կեանքի. և հետևաբար, կարող են ունենալ շափազանց քազմաթիւ բնակիչներ, եթէ հաշուի առնենք կեանքի եղանակն. և՝ ի հարկէ եղած են դէպքեր, երբ հրամանատարների կամքը շարժել է բարբարոսների գնդերն. բայց այժմ պատմաբանը պիտի խնամով՝ ի նկատի ունենայ մարդկանց ամենցաղութիւնը կատարող օրէնքներն, և նոյնպէս այն փաստերն, որոնք վկայում են թէ՝ երկրային կեանք

շարժուն է, և թէ՝ նա բարձրանում է մէկ տեղում, և իջնում միւսում:

Ասիական օդակոնների մեծ խաղացմունքները դէպի Եւրոպա կատարուած են այնպիսի ամենամեծ զօրութիւնով և ուժգին արագութիւնով, որ նորանց չէ կարելի բնակիչների չափազանց բազմանալու յանդիմանել, որոնք վնասուական հասարակ շարժման համար շատ ընդարձակ էին. շուտով կարելի է բացատրել նորանց բնական անյաղթելի պատճառից յառաջ եկած սահմողական հարկից՝ որ նոքա ստիպել է ծերերին և վեհահասներին, զօրեղներին և տկարներին զայրագին յոտահաստութիւնով դուրս թռչել իրանց բնակարաններից առած ամենայն գոյք և ազիք և անասուններ: Այսպիսի պատճառ՝ երկրի մակերևոյթի և ջրի ընթացքի մէջ եղած փոփոխութիւնն է: Գաղթելու հարկադրուած ցեղերը խառնուում էին միջին մեծ անցքի վերայ, և այսպիսով նոցա ճանապարհը ընկած էր լայնութեան զուգահեռականների վերայ և ոչ միջօրէականի, որ նախընթաց գլխում բացատրած պատճառներով ձեռնտու եղաւ նոցա յառաջ խոտորելու յաջողութեանը:

Այժմեայ մանրերի և դանակն և քնդաբձակու թիւնը:

Եւ այսպէս՝ այս երկրաբանական տեղափոխութիւնները իրրև բազմիւղ տարր մնում են մարդկութեան պատմութեան մէջ ոչ միայն Ասիայում, ուր նոքա մեծատարած ծովը փոքրացաւ հասաւ Կասպից ծովի զրութեանն և կորցրեց իւր կապը Պալէթիկի հետ, այլ նաև Եւրոպայում: Այսպիսի շարժմունքին են վերաբերում հին ջրհեղեղների վերայ եղած աւանդութիւնները, որոնք յունական պատմութեան սկզբնական փաստերն են եղել. դուցէ Թրակեան Բոսփորի ձեռնտալը սոցա մէկի հետևանքն եղաւ: Երջին ժամանակներում ևս անդադար պատահում ենք այնպիսի փաստերի, որոնք կախում ունին երկրաբանական յեղափոխութիւններից. Փոքր Ասիայի կալատանի ճանապարհը խանգարուեց երկրի մակերևոյթի փոփոխութեան պատճառով և մերձակայ անասնատների աւազով լցուելովն: Կիմբրները մըտեցան դէպի Իտալիա, երբոր ծովն ողողեց նոցա երկրները: Եւրոպայում ոչ մի ծովեզը չկայ, որ չվկայէ այս բանին այնքան պարզ և յայտնի. Էջինի գետաբերանները, որոնք կային Ռոմայեցիների ժամանակներն, այժմ անհետացած են. Ընդհակառակն ափերի ամբ մի քանի մղոնաչափ ջրով բռնուեց. Մինչերկրական ծովի եղրատոր գիծը միանգամայն փոխուած է. Ելբեմն եղերքի վերայ դրուած քաղաքներն այժմ գտնուում են հեռու երկրների ներքակողմը. միւսերը ընկղմուեցան ծովի մէջ: Աղբիւրներ՝ ինչպէս օրինակի համար Ռոդոսը, դուրս եկան ջրի տակից. Ընդհակառակ ծովի հիւսիսային մասն երբեմն խոր նաւահանգիստ՝ այժմ ճանճապատակել է. կան վտանգաւոր ժայռեր և խոնարհած տաշտաններ, որոնք կործանուել են երկրի

յանձնարարելը Եւրոպայի հակառակ ծայրի վերայ: Կանոնաւոր թեքակղզին ներկայացնում է գործարար յամր շարժման օրինակ. նորա հիւսիսային մասը սակաւ առ սակաւ բարձրանում է ծովի մակերևոյթի վերայ, մեկ տարում չորս ոտնաչափ քանակութիւնով: Այդ բարձրութիւնը, որ նկատելի է քանի մի հարիւր մղոն տարածութեան վերայ, մեծանում է դէպի հիւսիս, իսկ հարաւային ծայրին ընդ հակառակն հետզհետէ յանձնում է: Այս յամր շարժումները կազմում են միայն նորա չորանալու թիւնն, որ յառաջ եկած է անյիշելի ժամանակներից ի վեր: Եւրոպայի երկու երրորդ մասն Երրոպական շրջանից ի վեր բարձրացել է ծովի մակերևոյթի վերայ. Սկանդինաւեան թերակղզին բարձրացել է 600 ոտնաչափ. Ալպեան լեռներն—2000 ից մինչև 3000 ոտ. Պիրենեանք ը—1000 ից մինչև 2000: Միջերկրական ծովի և Ատլանտեան մէջտեղ երկիրը բարձրացել է միևնոյն կերպով արդէն այն ժամանակում, երբ մօտակայ ըները բնակութիւն էին մինչև այժմ էլ գտնուող կենդանիների տեսակները: Պարկանոց շահերն և զբաղմունքն այնքան անձուկ կապ ունին երկրի հետ, որ վերջերս ամեն մի նշանաւոր փոփոխութիւն չէ կարող չպատճառել և համապատասխան քաղաքական հետևանք:

Եւրոպան ամենահին շրջաններում ներկայանում է մեղ երկու տեսակ բնակիչներով: Հնդկա-գերմանական ցեղը մտաւ նորա մէջ արեւելքից և նորա նախկին բնակիչները բաժանեց երկու մասի. մեկը դէպի հիւսիս քշելով, միւսը դէպի հարաւային արևմուտք: Այս նախնի բնակիչները բնախօսական նկատմամբ վերաբերում էին Մոնղոլեան ցեղին և կան կարևոր հիմունք կարծելու, որ դրա իսկ եկած են հին ժամանակներում, որոնք ձգելով իրանց Ասիայում ունեցած բնակարանը, նաւաձեցին և դուրս քշեցին Եւրոպայի իսկական բնակիչներին. բայց թողնելով այդ մի կողմը, մեք ստանում ենք իրրև վերջնական կէտ՝ դիւթութեան հաստատող և մի քանի տեղերում անկարծելի մարդակերը, և Եւրոպայի կեդրոնական և հիւսիսային մասում իրանց գոյութիւնը դաժան կլիմայի մէջ դժուարութիւնով պահպանող բարբարոսների բնակութիւնը: Յարաբերմամբ, ասելի բարելաւմամբ պայմանները թոյլ տուին քաղաքակրթութեանը ծնունդ առնել, որի հետևանքներն եղան գուցէ և այն Արկլտական շինուածներն, որոնք պատահում են դանազան տեղերում, օրինակի համար՝ Ուրքոմենի ափերում, Մէքենի տափարակները, Պոպայեան լճի առերակները: Ծանր խնդիրս է որոշել այդ հնդկա-գերմանական ևկատը բաղմութիւնը նեղ մտաւ, անկարելի է որոշել ճշգութեամբ: Եւրոպայի ազգային բառգիրքներն՝ որոց պէտք է դիմենք ապացոյցների համար, մեզ տալիս են հասկանալ, որ տիրապետողների քաղաքակրթութիւնը շատ դերազանց չէր գտնուում:

Նոյա ընկերական դրութիւնը.

Նոքա ծանօթ էին ընտանի անասուններուն, երկրագործական գործիքներուն և սայլերուն գործածութեան ու լծելուն. ունէին նոյնպէս նաւակներ, ղեկեր, թիավարներ. իսկ առագաստներ նոցա անծանօթ էին:

Նոյա քաղաքական կենցաղավարութեանը իրանց բառարանէն.

Ընդ այս եզրակացութիւններուն, ինչպէս երևումէ, հաստատուում են այն փաստերով, որ նաւակ, ղեկ, թիակ, նշանակող բառեր հատարակեալ են այն լեզուների մէջ, որոնք ծագումն առած են մի արմատից, թէև մէկը միւսից աւելով շատ հեռացած. իսկ կայմ և առագաստ նշանակող բառերն ունին առանձին ծագումն, և զանազան են մինչև անգամ պրոցի ազգերի մէջ:

Նոյա քաղաքական կենցաղավարութեանը իրանց բառարանէն.

Ընդ այս եզրակացութիւնները, ինչպէս երևումէ, հաստատուում են այն փաստերով, որ նաւակ, ղեկ, թիակ, նշանակող բառեր հատարակեալ են այն լեզուների մէջ, որոնք ծագումն առած են մի արմատից, թէև մէկը միւսից աւելով շատ հեռացած. իսկ կայմ և առագաստ նշանակող բառերն ունին առանձին ծագումն, և զանազան են մինչև անգամ պրոցի ազգերի մէջ:

Ընդհանրապէս ընդունելի է, որ ամէն լեզուների մէջ ընտանիքի անդամների անուններն, ինչպէս՝ հայր, մայր, եղբայր, քոյր, դուստր, նաև թիւնը կարելի է նշմարել իրեր նշանակող բառմաթիւ բառերի մէջ. ղեկավարիչ՝ առն, գառն, քաղաք, ճանապարհ: Ակնառելի է, որ միևնոյն ժամանակ, երբ որ այդ նմանութիւնը գտնուում է խօսող բնաւորութեան իրեր նշանակող բառերի մէջ, շատ բառեր ևս, որոնք վերաբերում են դէպի պատերազմ և որոտդութիւն, զանազան են զանազան լեզուների մէջ: Այս փաստերն, ինչպէս երևումէ, ապացուցանում են, որ ասիական եկուորները վարումէին հովուական և թափառական կեանք: Շատ տարածուած են դէպի այդ կերպ գրաղմունքը վերաբերութիւն ունեցող բառեր. ինչպէս օրինակի համար՝ որսալ, կասել, ստացնանկել, թևել, եփել, սերմանել, ձեռագործել կամ դէպի այնպիսի իրեր, ինչպէս՝ հաց, միս, կերակուր, զգեստ. կամ դէպի Ասիայի և Եւրոպայի ծանօթ վայրենի կենդանիներն, ինչպէս՝ գայլ և արջ: Միևնոյնը տեսնում ենք և այն բառերի մէջ որոնք յատկութիւն ունեն դէպի ընկերական կենցաղավարութիւնը. տէր, թագաւոր, թագուհի: Թուանշանները 1-ից մինչև հարիւրը նման են սանսկրիտ, յոյն, լատին, լիտով և գոթ լեզուներում. բայց ոչ և 1000 թիւը.—փաստ, որ համեմատական լեզուաքննութիւնով պարապող ուսումնականներին եղրակացնել է տալի որ, թէև գաղթականութեան ժամանակը մատոր յատկադիմութիւնը հասած էր մինչև այն ատիճանի, որի միջոցում կարելի եղաւ գիւտը տասներորդական դրութեան, որ յատկ եկածէ, կարելի է, մատներհամարից, այլ այս ատ ամենայնիւ այդ յատկադիմութիւնը շատ թերի էր: Ծովը միանգամայն անյայտ էր միջին Ասիայի բնակիչներին. և սորա համար գաղթող բազմութեան զանազան ճիւղերը յորինելով դէպի հարաւ և հիւսիս, տուին նորան զանազան անուններ: Թէպետև ծովի հետ ծանօթ չէին, բայց ամէն նոյա յայտնի էր. որը հաստատուում է այդ բառի զանազան լեզուներում կրկնակերպութիւն: Յատկի նմանութիւն նշմարուածէ ոչ միայն բառգրքերում, այլ միևնոյնը կարելի է տալ

և քերականութեան համար: Մաքս-Միւլլերը ցոյց է տալի թէ, սանսկրիտ, զնդական, լիտով, գոթական, սլաւոնական, լատին և գոթ լեզուների մէջ, լինելը, բայի ձևերը կազմում են մէկ ընդհանուր պատկերի կերպարանափոխութիւններ. և թէ՝ Ա երկայի լեզուի, և այն բարբառի մէջ, որով խօսում է Հերլինում լիտվայի նորաժողով զօրադունդը, շատ աւելի նշանաւոր նմանութիւն կայ, քան թէ գաղղիերէնի և իտալերէնի մէջ. և թէ՝ քերականական էական ձևերը միանգամայն յատուկ եկան և սահմանութեան պէս այն ժամանակում, երբ չէր երևացած արևելեան ընտանիքների առաջին բաժանումն: Սակայն չմոռանանք՝ որ պէտք չէ շատ խիստ նշանակութիւն տալ այսպիսի հատաքրքիր ձեռնարկութիւններին, որոնք հիմնուում են լեզուի քերականութեան և բառգրքերի վերայ: Հնդկա-գերմանական եկաւոր ցեղի քաղաքակրթութեան ատենին՝ որ վկայուում է այս կերպով հարկաւ պիտի շատ ատոր լինի համեմատաբար այն կէսդարի քաղաքակրթութենից, ուսոր ինքը գտրա եկած է: Այսօրինակ փաստ նշմարում ենք ամեն մի գաղթական շարժման մէջ. գաղթականութեանն յօժարակամ մասնակից են լինում ոչ թէ հատարակութեան այն կարգն, որ գերազանցում է մատոր առաւել զարգացումովևս քաղաքակրթութիւնովև, այլ նոքա՝ որոց մէջ իշխում է պարզ բնական կենդանական տարրը:

Նոյա քաղաքական կենցաղավարութեանը իրանց բառարանէն.

Ես ինձ ասացի, որ ինչ-որ բան պետք է անել, որ ինչ-որ բան փոխվի, ես չգիտեի, թե ինչ, բայց ինչ-որ բան պետք է անել, որ ինչ-որ բան փոխվի։ Ես ինձ ասացի, որ

ոտնատակ կամ ետևից ձիով տրորել, և Էրելիեզը՝ ձիերին դուրս հանել ճանապարհից, և ոչ մեկը մեզ չի նկատել։ Ես ուրախ էի, որ մեզ հաջողվեց անցնել այդ վտանգավոր տեղով, և ես ուրախությունից ոտքի թռա և սկսեցի ձիուս ետևից վազել։ Ես ուզում էի ինքս ինձ ցույց տալ, որ ես ոչ միայն լավ հեծյալ եմ, այլև կարող եմ ձիուս հետ

վերայ. պատմութիւնը՝ Դևկալիոնի ջրհեղեղ, Թխբայ և Տրոյայ պաշարման մէջ: Կերպաչնակութիւնը մարդկային բնութեան մէջ սկսաւ աստուածներէն ծնունդով և ամենութիւնով նոցա կրքերով, ցանկութիւններով և վատութիւններով: Դերբենականը նկարագրուած է կնոտաբաններն, Դորդոններն, Հարպիներն, և Ախալտներն մէջ:

Դ զբոյ կլինէր ջանալ վերածել այսպիսի խառնուածոյ դրութիւնը մէկ ծագման—կամ աստղաբաշխականի կամ բարոյականի, ինչպես փորձում էլն մի քանիները. դրութիւն՝ որ չունի մէկ վախճանական կէտ երկրի կամ ժամանակի յարաբերութեամբ: Այս զանազանակերպութիւնն, որ յառաջ եկած է բազմապարեան ժամանակի ընթացքում, բղխում է շատ տեղական պայմաններից: Ազանքի սովորական կանոններն անյարմարելի են դէպի այդ դրութիւնն, ինչպես դէպի վերջին ժամանակի վիպասանութիւնները: Նա յառաջ եկաւ համեմատ ժողովրդեան աւորժիւոր ուրախութիւնով և առանց ընդդիմանալու ընդունում էր ամեն մի դրութիւն՝ որքան էլ և սքանչելի լինէր. ամեն մի խարեութիւն՝ որչափ և անհեթեթ լինէր: Աստուածները, դիւցազունները, հրէշները և մարդիկ կարողանում էին ապրել միասին առանց խանդարելու ճշմարտանմանութիւնը, մինչդեռ չկար ոչ աստղաբաշխութիւն, ոչ աշխարհագրութիւն, ոչ մի ապացոյց իսկութեան, ոչ կշռութեան հաւատի: Սակայն այսպիսի դրութեան անկումն անխուսափելի էր. և այն իսկոյն՝ երբոր մարդիկ սկսան գործ ունենալ օրէնքի հետ, երբոր պատմութիւնը սկսաւ դրուել. և փիլիսոփայութիւնը՝—գտաւ Նայց և այն ժամանակն այնքան գործերի հաւատը բաց թողուց ոչ առանց դժուարութեան: Արձնի ջնջումն մէկէն ի մէկ մէկ օրում չէ լինել: Դա նորը գծագրուած՝ շատ ապագաղեղներ ունեցող դարաւոր գործունէութեան եզանակն է կազմում.—կասկածանքի ծագումը պարզամիտ մարդկանց մէջ, պահպանողականների անհաւանութիւնը, հնացած գաղափարների պաշտպանութիւնը բարեխոհ մարդկանցից, որոնք յոյս են ունենում այլաբանութեան և նոր մեկնութիւնների օգնութիւնով նորոգել այն բանի հաւանականութիւնն, որ արդէն երեւում է անհաւանական: Նայց տարաձայնութիւնն ի վերջոյ հաստում է ուրացութեան:

Ակրճական աստղաբաշխութեան և աշխարհագրութիւնը

Դեռ ձեռք չտուած այն մեծաւոր շարժման պատմութեանն, որ կործանեց ի վերջոյ հին դրութիւնը, պատկերացնենք մեզ Ր. ծնունդից ուղ զար յառաջ եղած Յունաց գաղափարներն, որոնք կարծում էլն, թէ կապոյտ կամարն երկնքի յատակն է, բնակարան ոզիական աստուածների. և թէ՝ երկիրը, մարդս իսկական բնակարանը, տարածուում է շուրջանակի իբրև ափսէ, աստղալից ձեղունի տակ. Հորա ջրա կողմն Ովկիանոս է.—ակիզն գետերի, որոնք բղխելն վազում են դէպ ծով, որ յետոյ ժամանակը շատ իրաւացի կոչուեց Միջերկրական, քանզի օրում գտնուում է երկրի տարածութեան միջում—կեգրոնում: ,,Երկրի ծովով գոտևորուած սկատակը պահպանում է երկնային կամարը,,: Երկնային զօրութիւնով շարժող արեգակն և աստղերն երեւում են արևելքում, բարձրանում են ջինջ կամարի վերայ դժուարութիւնով, իսկ նորա գահավէրժի վերայ ամենայն դիւրութիւնով աճապարում դէպի մուտք: Ոչ ոք չէ կարող ասել, թէ նոքա պատահում են ներքեւում, ապրամղձն երկրում և թէ՝ որպէս վտանգներ սպառնում են նոցա ճանապարհի վերայ: Գատաւորան արշալոյսը գաղտագար երեւում է արևելքի վերայ, արագ տարածուում է հորիզոնի ծայրերի վերայ. երեկոյեան վերջալոյսը յամրօրէն շրջանում է: Նայն երկնայ՛ն մարմիններից, ամեներն անդադար շարժում են երկնքի երեսով միշտ փոխելով գոյնն և ստուերներն: Ոչ ոք չէ կարող ասել՝ ուսաի է գալն հոլմին և ուր անհետանում. գուցէ մի անտեսանելի աստուածութեան շունչն է այն, որ արձակում է կայծակներ. կամ նորա՝ որ հաստատում է իւր ազդն ամպերի մէջ: Ամպրիկ չէն կարող առանց հիացման մտիկ տալ զմրուխտի գաշտին, շաքիւղեան կամարին, յաւերժանգորը և յաւերժ շարժուն արծաթափայլ ջրի ծածանմանը:

Յետոյ՝ հաստատուն երկրի միջում և գուցէ նաև նորա հաւատարութեան մէջ երեսի վերայ—աստղերկրեայ աշխարհում, ինչպես յայտնի է նոքա խօսեցան, գտնուում է Ելիսի կամ Պլուտոնի թագաւորութիւնն,—սահման դիւերի: Այդ աստուածութիւնն՝ պակասած սև փայտեայ թագով, և նստած թանձրախաւար գահի վերայ իւր տիրապետութեանց սահմանում, մտիկ է տալի իւր աչքի տակ եղած անդունդի վերայ. ինքն անտեսանելի մահկանացու աչքի, բայց ճանաչում է իւր զէնքովը—գիշերայ՛ն որուրումով: Աստղերկրեայ աշխարհն նոյնպէս թագաւորութիւն է, ուր ուղարկուում են հոգիք մահից յետոյ. նոր ս մուտքի մօտ, խոնարհող արեգակի տակ շարուած են խօսականների յոյնական տեսակները—Հոգեր, Տրոմութիւն, Հիւանդութիւն, Ծերութիւն, Պէտք, Վազք, Նրկիւղ, Կռիւ, Զարհարանք, Մահ և նորա եղբայր՝ Քունը. Մահ՝ որին մարդն իզուր սկսաւ աղաչանքներ կամ զոհեր մատուցանել: Այս մուտացութեան և աստղերների աշխարհի մէջ գտնուում են անանցանելի լճեր.—Աբերն, Աքերոն, Սուիգս, հաստատող Ակիան և հրակոհակ Փլեգետոնը: Այդ տեղ գտնուում են ամեն ցեղի և տեսակի ահաւոր հրէշներ.—Նրկգլխեան Կերբերոն, իւր նաւակը մեռելների աստուերներով ծանրաբեռնող Քարոնը, Շակատագիրն, (1) սպիտակ աքիսի մորթու ծիրանուած վրէժխնդիր Նրինէսը, Հոսպամանդէս՝ որ Նինամենեայ պատարաւոր է հաշիւ տալ Նակ՝ եւրոպացոց դատաւորն. և Մինոս՝ ահա-

(1), СУДЬБА, FATUM. յունական դիցաբանութիւնն ունէր առանձին աստուածութիւն, որ անօրիւեալ էր նախապէս մարդկանց և ոչ հեգերական անցքերն որպիսութիւնը. Գատաւոր-ճակատագրի անտրաքելի որոշումներին հպատակում էին նոյն իսկ աստուածներն իրանք եւս:

Աստղերկրեայ աշխարհն և նորա խօլականները

ւոր վճռաւոան։ Այն տեղ գտնուամբն և այն մեծ ոճրագործներն, որոց պատմութիւնը մեզ պիտի նախազգուշութիւն լինի—վերնա-բրինները՝վիշապի ոտներով,որոնք իրանց ոտները մի քանի մղոն երկայնութիւնով մեկնել են դէպի բոցակիզող անդունդն. այնտեղ են, Փլէկտրա՝ իւր դլխի վերայ կախ տուած երբէք վայր չընկնող քարից միշտ երկիւղի մէջ։Ինկոմն՝ իւր անուին կապուած. Դանայի դստերքրն՝ որոնք ամեն ջան քով աշխատում են լցնել ջրով իրանց տակառը. Տանդալէս՝ որ ընկղմած ջրի մէջ մինչև պարանոցը, տանջուամբ է դարձեալ անդովացուցանելի ծարաւովը.Սիզիփոս՝ որ յուսահատութիւնով միշտ աքնուամբ է միշտ գլորուղ քարի վերայ։ Այսպիսի օրինակներով դպուշանալով, մեք սովորում ենք չարհամարել աստուածները։ Այս ոխուր տեսարանների միա կողմը բուսական դէպի աջ,տարածուամբն բերկրութեան հովիտները. Ադիսեան դաշտերն և Լետա՝ մոռացութեան գետն, որի ջուրը խմող մարդն եթէ կրկին անգամ ևս մտնի երկրի արևելեան սահմանի մէջ և վերադառնայ դէպի կեանք և լոյս՝ մոռանամբ է բոլորն, ինչը տեսել է այնտեղ։ Եթէ երկրի ներքին կամ աստրեկրեթայ կողմն այս կերպ բռնուած է խօլականներով և մեռելների կխաակենդան աստուրներով, բայց և նորա մակերևոյթն, որի վերայ մարդիկ են բնակում, ունի նոյնպես իւր հրաշալիքները. նորա կեդրոնումն է գտնուամ, ինչպես ասացինք, Միջերկրական ծովն, որի չորս կողմը ձգուած են բոլոր յայտնի աշխարհները. և ամեն մէկը լեռ իւր գաղանիքներովն և սքանչելիքներովը։

Արգոնաւորդների ճանապարհորդութիւնը.

Ուշադիր այսպիսի սքանչելիքներ կարող էինք պատմել, եթէ հետեւէինք Ադիսեային իւր պանդխտութեանց մէջ, կամ Յասոնին և նորա քաջ ընկերներին։Արգոս նաւի վերայ, երբոր ուղևորութեան խօսուն ոչխարի ոսկի գեղմի համար։ Մենք կարող էինք պատմել Հարպեաների՝ զզուելի կերպարանք ունեցող թռչող կնաթռչունների մասին. Այդր մարգարէի՝ և իրանք իրանց ցած իջնող Սիմպլեգատան ժայռերի մասին, որոց միջից իբրև հրաշքով անցան Արգոնաւորդները.— ցած իջնող ժայռերը հազիւ թէ չփակեցին նորա նաւի ղեկը. բայց այդ օրհասական վայրկենից յետոյ նախասահմանութիւնը վճռեց կրկին չպատանալ.—Մանգոնների երկրի, ևՊրոմեթևսի մասին՝ որ հեծում է ժայռի վերայ, որին շղթայակապ եղած է ինքն. և վրէժխնդիր արծուի մասին՝ որ միշտ պատառէ և միշտ կրծում նորան.Լեռային երկրի և, պղնձոանման ու հրաշունչ եղևների մասին. և թէ՝ ինչպես Յասոնը նրանց լծեց և հարկադրեց հերկել երկիրը. Կախարդուհի Մեդէի, և այն սպեղանու մասին՝ որ նա կազմեց Պրոմեթևսի արեան կաթած տեղը բուսած խոտերից.—Դաշտի մասին,որ սփռած է ատամներով վիշապի և հերկուած դետնից դուրս եկած զինուորուած

մարդկանց.Ամեսորդական քարի մասին, որ նրանց բաժանեց երկու մասն և հարկադրեց պատերազմել մէկը միսի դէմ։Ոսկի գեղմն պահպանող Թևփամորթ վիշապի մասին. և թէ՝ ինչպես Թմրեց նա կախարդած խմիչքով.և թէ՝ ինչպես գանձը գողացուեց. Վրանից վերի մասին՝ որի վերայով Արգոս լողաց անցաւ երկիրը շրջապատող ծովը. աշխարհի չորս կողմն այդ հանդարտ ջրի վերայով մինչև Այեզոսի գետերները պատելու մասին. Թէ՝ ինչպես Արգոնաւորդները Լիկիայի հովճուցիչ անապատներից անցան, տանելով ուսերի վերայ բարձած իրանց դգացող և խօսուն նաւակը. Ախարդուհի Սիրկէի կղզու մասին. փրկարար նաւահանգիստ ունեցող ժայռի մասին, որ բուսել է մրրկի բորբոքումով ծովի մէջ նրանց ընդունելու համար. Այսպէսի ոսկի ալեղից արձակած սլաքի մասին. Լեփեւոսի ստեղծած պղնձի մարդու մասին՝ որ կանդնած է եղել Արետէի ափին և մօտից նաւած ժամանակը սուսր քարեր է արձակել նոցա վերայ. նոցա՝ նորա հետ ուղեցած պատերազմի և բարեյաջող Յոլք վերադառնալու մասին. Աթինա աստուածուհու՝ Արգոս նաւը երկինք տանելու մասին։Այսպէս էին անց քերն այդ հռչակաւոր ճանապարհորդութեան, որի պատմութիւնը գրւա Ադիսականի գրուելուց յառաջ բոլոր Յունաստանը գրաւում էր հետաքրքրում։

Այս տեղ տեղը չէ պատմելու այն բոլոր սքանչելիքների մասին, որոնք զարդարում էին այն ժամանակի աշխարհագրութիւնը։ Լիսիակողմը Լիբերբորէների սխրալի աշխարհն էր, ուր չէր լինում երեք ձմեռ. արևմտակողմն՝ Եսպերեան այգին էր, որի մէջ բուսած էին ոսկի խնձորներ. արևելակողմն՝ արեգակի այգիները և զմայլեցուցիչ մարդապետները, հարաւակողմն. անմեղ Եթիոպների երկիրն, որին շատ անգամ այցելութիւն էին գնում աստուածները։ Կոն Միջերկրական ծովի վերայ յուշկապարիները(Նէապօլսի այժմու գտնուած տեղից ոչ հեռու) երանց երգերով մոլորացնում էին ճանապարհորդներին. այն տեղ էին և Սկիլա և Քարիբդա։ Սիկիլիայում բնակում էին միականի Սիկլոպներն և մարդակեր Լեստրիկոնները։ Երիթևս կղզու վերայ եռապլխեան հսկան Գերիոն արարածացնում էր իւր եղն երկգլխեան շան օգնութիւնով։ Նա չպիտի խօսեմ մեղրածուծով (բոյս) կերակրուած մարդկանց մասին. այն կերակրով, որ մոռացնել տուեց իրանց հայրենիքը. Լոտոսի լոզագնաց կղզու մասին, երանելի պաշտելի մասին, որոց վերայ արածում էին արեգակի ձիերը. անմահ եղևների և շների մասին, հիդրաների, (օձ) գորգոնների և եղջերաքաղերի մասին,Ադէսի մասին, որ թռչող մարդ էր. պղնձի սենեկի մասին, որի մէջ փակուածեր Դանայէ։ Ձկար ոչ մի գետ, ոչ մի այր, որի մէջ չլիներ մի ոգի. ոչ մի կղզի, ոչ մի հրուանդան,

ան ասում նրան։ Չէ կարելի հրել դրէ տէր աստուածդ, ես նոքա տեսանեմ, ես նոքա ասում են ինձ, ես նոքա ունին ինձ հետ պատերազմ, ես նոքա ունին իշխանութիւն ինձ վերայ, ես նոքա ունին զօրութիւն ինձ վերայ, ես նոքա ունին ինձ հետ պատերազմ, ես նոքա ունին ինձ հետ պատերազմ, ես նոքա ունին ինձ հետ պատերազմ

ներ, ինչպես նաև ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ես ինքս ականատես եղա, թե ինչպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Ռուզվելտը, որ ինքն էլ ամերիկացի հրեա էր, ամենայն ուշադրությամբ ընդունեց Ամերիկայի հրեաների պատվիրակությանը։ Ռուզվելտը ոչ միայն ինքն էր ընդունում հրեաներին, այլև հրամայել էր, որ նրանց ընդունեն Ամերիկայի բոլոր դեսպանները։ Ռուզվելտի հրամանով Ամերիկայի դեսպանները հրեաներին ընդունում էին ոչ թե դեսպանատներում, այլ իրենց տներում։ Ռուզվելտը հրեաներին ընդունում էր իր սենյակում, նստած իր գրասեղանի մոտ։ Ռուզվելտը հրեաներին ընդունում էր ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք հրեաներ էին, այլ որովհետև նրանք ներկայացնում էին մի ազգ, որ ունի իր հայրենիքը, ունի իր պետությունը։ Ռուզվելտը հրեաներին ընդունում էր այն պատճառով, որ

Ես ասացի ինձ, որ ես ինձ ասացի, որ ես ինձ ասացի, որ ես ինձ ասացի

ուրնալ մարդկին։ Եւ Աքենց՛ք էլ իրանց խաղացած զբաղմունքն ձէջ միայն նորա սեպհական գլուխը նորան վճարեցին։ Ասուածներն անթարմությանութեան մէջ մեղադրելով հարկաւ կարծում էն մեռածով մարդկանց ուշադրութիւնը գրաւել. բայց ըստ բուն բնաւորութեան՝ յոյնական և իտալական գպրոցների հետազոտութիւնները սահմանը նախապատմանուած կառավարութիւնը քարոզելու ուղղակի հակառակ էին։ Այդ ուսումն ոչ միայն զառանցանքի էր դարձնում ժամանակի նուիրական գործած՝ ողնաշեան ասուածների ամենուրեք վերայ եղած վարդապետութիւնն, այլ մինչև անգամ դառնում էր նոցա բուն գոյութիւնը կործանելու, խափան գրկելով նրանց ամէն բանից։ Այս բոլոր անձնատրութիւնների փոխարէն քարոզում էր նա անանձնաւոր բնութիւնը կամ տարերք։ Ասումնական բացատրութիւնները հին աստուածութիւնների հետ միացնելու փոխանակ, փոփոխում էր և նորակերտում այդ հին աստուածութիւնները, գիտութեան ակնյայտնի պահանջմունքների հետ համաձայնեցնելու համար։ Ալ երջը պիտի տեսնենք, թէ այդ՝ արարչագործուած աշխարհից աստուածութիւնը դուրս հանելը, գերբնական ներգործողին բնական գործողի փոխարկելը, ինչ բանի առաջնորդեց անհրաժեշտօրէն. Հնդկաց տեղը բռնեց օդը, Պոսիդոնները՝ ջուրը, և միևնոյն ժամանակ մինչդեռ մի քանի փիլիսոփայք, ինչպէս օրինակի համար Սոկրատես, լուռ ու մունջ թոյլ էին տալի մնալու ժողովրդական աստուածութիւններին, կամ ինչպէս Պղատոն՝ հայրենասիրական գործ էին համարում խոստովանել ժողովրդական կրօնն. ուրիշներն՝ ինչպէս էր Քսենոփանէս, յայտնապէս կոչում էին նորան հին մոլորութիւն, որ ժամանակով փոխուում է ազգային խարէութեան։

Պիտաթեանի բացատրութեան մէջ եղած հակառակութիւնը.

Որովհետև ևս դեռ յետոյ հանդամանօրէն պիտի խօսեմ յունական փիլիսոփայութեան վերայ, ուստի այստեղ մանրամասնօրէն յառաջ բերելն աւելորդ եմ համարում։ Ներկայ նպատակի համար բաւական է հասկանալ, որ փիլիսոփայութիւնն հինմովին բոլոր մասերում և բոլոր ժամանակներում ազգային հաւատի թշնամին էր, սկսած Թաղէսից, մինչև Աղեքսանդրեան Պլոտոյի վերջին ժամանակի քննադատութիւնը։

Պատմաբանները ևս միևնոյնը կրկնում էին, ինչպէս փիլիսոփաները. ժամանակակից պատմութեան ծագումը միևնոյն արդասիքը յառաջ բերեց, ինչ որ ժամանակակից փիլիսոփայութիւնը։ Այդ դէպքում զորա հետ միացաւ նաև շարժմանն ոչ սակաւ ոյժ առող ազանձին հանդամանք։ Ինչպէս էլ որ լինէին յունական անդր-պատմական շրջանի մնացածքին փաստերն, այսու ամենայնիւ Եղիպտոսի թակաւոր պատմութիւնը զերազանցում էր նորանց և իւր հնութիւնով և աքսանելականութիւնով։ Ինչ պիտի մնածէր մի բարեպաշտ մարդ՝ երբ տեսնում էր Հերոդոտ, երբոր աւանում էր, որ միևնոյն ժամանակ, մինչ

դեռ իւր հայրենի՝ քսում թագաւորում էր իրերի՝ ըստ իւր ենթադրութեանց գերբնական կարգը, Նեղոսի ափերի վերայ անց քերն ընթանում էին ամենաբնական եղանակով։ Այլ այսու ամենայնիւ անգիտելի ժամանակներից այնպէս էր արդարև։ Ամեն մի՝ իրան ժամանակակից երևոյթների նկարագրութիւնով պարապող մարդու համար բացայայտ էր լինում, թէ այն անցքերին առաջիր ժամանակագրութիւն—որոց մէջ ներգործում են գերմարդկային էակներ—չունչ բնաւին որևիցէ հիմն. և թէ՝ միանգամայն սխալ է մարդկանց առաջնորդող պատճառներն և մտքերը նոցա վերայ ձգելը որոնք մարդիկ չէին։ Այսպիսի հանդամանքներում մեծ կարևորութիւն էր գլացուում մերժելու բուն աստուածութիւններն. քանի որում ոչ մի փիլիսոփայական միտք չի համաձայնի ընդունելու գանազան մարդասարներ՝ ներկան և անցեալը կշռադատելու միջոցին. այլ միշտ պիտի պնդի թէ՝ գործողութիւններն և նոցա հետևանքներն եղած են և անդր—պատմական ժամանակներում այնպէս, ինչպէս այժմ։

Հոմոր գիտութեան մէջ եղած հետաքրքրութիւնը.

Այս վերջակում էին գտնուում գործերը բազմագարեան ժամանակի ընթացքում։ Պատմաբանները, փիլիսոփաները, քննադատները և բանաստեղծները մեկը միւսի հետևից մերժում թողնում էին ազգային կրօնը. միայն՝ դանդաղով հասարակութեան նոցա վերայ միշտ ծանրացած հալածանքի ներքոյ, իրանց անձնական ապահովութեան համար առ երես հպատակում էին տերութեան կրօնական պահանջմունքին։ Հերոդոտ չէ կարողանում որոշեան պատերազմի անձնաւորութիւնները իւր՝ մարդկային գործողութիւնների վերայ ունեցած հատկացողութիւնների հետ հաշտեցնել։ Տուկիդէս չէ համարձակում արտայայտել իւր կասկածը այդ մասին։ Երազաբանութիւնս նկատում է Ադիսեւի պանդխտացութեան մէջ աշխարհագրութեան իսկութիւններին ընդդիմաբանութիւններ։ Ինաքսիգորաս մահուան դատապարտած էր աստուածընդդէմ ամբարշտութեան համար, և միայն տերութեան դլխաւորի ջանքի շնորհիւ մահավճիռը դիմարար փոխուեց տարագրութեան. Պղատոն՝ որ իրերի վերայ շատ ընդհանուր տեսութեան կէտով է մոկ տալի, օգտաւէտ է համարում արդելել ընդհանրապէս բնաւորութեան վտեմ ճշդերի մշակութիւնը։ Նւրիպիդէս ամենայն զօրութիւնով աշխատում է պաշտպանել իրան հերիւրկոտութեան մէջ դատելուց։ Էրքիլէսի համար դատավճիռ եղած էր քարկոծելու աստուածընդդէմ հայհոյանքի համար, և ազատուեց միայն իւր Ամինիա եղբօր շնորհիւ, որ ցոյց տուեց ժողովրդեանն իւր խեղդացած ձեռքն, որից զրկուած էր Սալամինայի մօտ եղած պատերազմի մէջ։ Սոկրատ ստեան տարուեց և հալածուեց ընդունել մեղադրութիւնը։ Մինչև անգամ Պերիկղէսի նման տերութեան մեծամեծ պաշտօնեայք էլ ստիպուել էին անհատական կարծիքներով։ Ամբ

Ե՛վ ես, ո՛վ ազնիվ ընկեր, որ ամեն ինչ ունես, ինչ որ ես ուզում, ինչ որ ես կամենում, ինչ որ ես սիրում, ինչ որ ես ցանկանում, ինչ որ ես հրամայում, ինչ որ ես պատվիրում, ինչ որ ես հաճում, ինչ որ ես ախորժում, ինչ որ ես ընտրում, ինչ որ ես կամենում, ինչ որ ես ընդունում, ինչ որ ես ընդունում, ինչ որ ես ընդուն

մէջ։ Համանակից յետոյ այդ՝ երկու ազդեցութիւնները միացաւ և մի երրորդն, որ օգնեց նոցա ներգործելու և ստորին կարգերի վերայ. և այդ՝ Հռոմայեցոց իշխանութեան ընդարձակն էր, որ հնարաւոր դարձուեցաւ բոլոր Միջերկրական ծովի և մերձակայ երկրների վերայ։ Նա դրգռեց զարթեցրեց մշտական շարժումն ամեն նոյն ուղղութիւնների վերայ։ Ասոր յառաջ անցնում էր մեծաւոր ուղևորն, ապահով կայնի այժմ հաղարաւոր զօրախմբեր, վաճառականներ, վարչութեան աստիճանաւորներ իրանց բազմաթիւ ստորադրեալներովին և ծառաներովին։ Յառաջներում՝ միայն պատմութեան կամ փիլիսոփան էր իւր առանձնութեան մէջ համեմատութիւն անում զանազան օրէնքների և կրօնի մէջ, և սկսալ նկարագրում էր օտար ազգերի սովորութիւնները ու վարքն. այժմ այդ բոլորը պարզաբար տեսնում էր ամբողջ բազմութիւնն։ Ստուածներն և աստուածհիներն շատերը ժողովուեցան Հռոմի մէջ, և նոքա հենց միայն իրանք ձգեցին մէկը միւսի վերայ ծաղը և կասկած։

Բարի և բարեպաշտ մարդկանց վրդովմունք.

Ահա այսպէս՝ Քրիստոնէութեան տարածուելուց շատ յառաջ կատարեալ անհաւատութիւն արդէն ընկած էր անդարձ։ Ընդհուպ՝ միայն հասարակութեան ահաւոր ապագան և աստուածների իսպառ բացակայութեան ահաւոր ապագան և աստուածների իսպառ բացակայութեան ահաւոր ապագան և աստուածների իսպառ բացակայ

Հռոմէական կայսրութեան շատ մասերի դրութիւնը քրիստոնէութեան բուն մանելուց յառաջ։ Մինչև անդամ և նորանից յետոյ, երբոր դաղափարները կոչնատում են ընդհանրական յարգանքը, դարձեալ նոցա քաղաքական զօրութիւնը մասնորակնից աւելի է ապրում և յառաջ բերում այն ախուր ներդործութիւնն, որի վերայ խօսում ենք։ Բայց և այնպես չէ կարելի ծանկել որ այդ ջարդը մի քանի կերպով անհրաժեշտապար վերաբերում է երկրի բուն դրութեանը։ Յիսուսի՝ յառելի կլինէր, եթէ ապստամբութիւնն իւր ապստամբացուցման գանդր միայն մանատրի մէջ։ Քաղաքակրթուած կեանքի մէջ հասարակութիւնը հարկաւ պիտի յառաջ շարժի օրինաւոր ձևերում. և այդ ձևերից է կարելի հոգս առանց մեծամեծ թշուառութիւնների։ Հասարակութիւնը շատ անակնկալօրէն աղատել հին դաղափարների շղթայից է նշանակում ապ նորան ազատութիւն, այլ ձգել նորան քաղաքական ապստամբութեան վերայ. և սրա համար պետական մեծամեծ մարդիկ թոյլ են տալի և մինչև անդամ պահպանում այնպիսի կանոններ, որոց նպատակը նշանակութիւնն անհետացած է, և որոց բանաւոր հիմը խախտուած է։ Հնշմարութիւնը հետզհետէ է հասնում անհերի ներդործութեան և ոչ յանկարծ. սկզբում ներդործում է բանականութեան վերայ և նորա ներգործութիւնը մնում է պարզ մտաւորական և անհատական. յետոյ ընդարձակում է իւր սահմանն և յառաջ բերում բարոյական հասկացութիւն, աստիճանապես ընդհանրական կարծիքի միջնորդութեամբ. և վերջապես ձեռք է բերում իրան ֆիզիքական և քաղաքական ոյժ։ Եյս՝ հետզհետէ անցնելու համար պահանջուած ժամանակումը թագաւորում է կեղծաւորութիւնն։ Մի օրուայ մէջ չէ կարելի ապրերը հարկադրել նոր գաղափարներին հպատակելու։

Գ. Գ.

Խստորութիւն։ Հնդկական ապստամբութեան և Եդիպտական քաղաքակրթութեան մասին։

Մեր՝ Եւրոպայի մասատր գարդացման վերայ եղած հետազօտութեան այս տեղում աստիճարդ չի լինի մեզ նորանում փայլող երկու օտար ապրեցութիւնների—հնդկականի և եդիպտականի վերայ հարևանցի մի հայեացք ձգելը։

Հնդկական փիլիսոփայութեան մասին։

Նախընթաց գլխում ցոյց տուինք հնդկացի և եւրոպացի ապրերի մէջ եղած յատկերութիւնները. և նոցա մասատր գարդացման համեմատութիւնն ոչ սակաւ շահ է երևան հանում։ Հնդրանիկ ճիւղի

շարժումը ճանապարհ է ցոյց տալի և նորա վերայ ընթանում է փոքրն. և նպատակ՝ որին ձգտում է վերջինն։ Մեր գարդացման այժմեան աստիճանի վերայ տեսնում ենք, թէ ինչպէս արևելեան գաղափարների ցոլմունքները թափանցում են նոր ժամանակի բնաբանութեան մէ այլև միջով. նորա ցոյց են տալի այն մասատր կերպարանափոխութիւնն, (1) որի միջոցով պէտք անցներ հնդկա-եւրոպական միտքը։ Եւ երբոր նկատենք միևնոյն ժամանակը, թէ այդ գաղափարներն որչափ հետևութեամբ ընդունուեցան Հնդաստանում և բոլոր արևելքում, գոցէ մեր եզրակացութիւնը հնդկա-եւրոպական ցեղից տարածենք բոլոր մարդկային սեռի վերայ։ Այն ժամանակ կհասկանանք նաև, թէ ինչպէս հակառակն փիլիսոփայութեան և ինչպէս ընդունայն են նոցա յոյսերն, որոնք կամենում էին Աթոյի հին ապրերը մեր մշակուած վիճակին վերածելու փորձն անել։ Նոցա մասատր գարդացումն այնքան հետու դնաց, որ արդէն յետ գառնալ էլ չէ կարող։ Նոցա մնում է միայն ընթանալ յառաջ իրանց ճանապարհով որքան կարող են, և յետոյ մեռնել, թողնելով իրանց տերն այլ կերպ կազմակերպուած և աւելի թարմ արիւն ունեցող ուրիշ ապրերի։ Կեանքի մէջ չկան հասկանալի քայլեր. կասկածոտ ծերունին երբէք չի վերադառնայ հասուն հասակի վատահութեանը. պատանին երբէք չէ կարող յետ գառնալ դէպի մանկութեան աննշան և անօգուտ զբաղմունքներն և զուարճութիւնները. և մանուկը միևնոյն անգամ կմերժի իրանից երախայի պարզ դիւրահաւանութիւնը։

Դիմաթեան շրջանն և յարդը կեդրոնացնող գարդացման եղանակը

Հնդկական ապստամբութեան ամենակատարեալ աստիճանը մեզ այժմ անմատչելի է։ Դիմաթութեան շրջանն այստեղ անցած է եղել արդէն անդր-պատմական ժամանակներում։ Դանուող ամենահին յիշատակարաններում հնդկացոց միտքը արդէն գործ ունի մարդուն կեդրոնացնող համոզմունքի հետ, թէև գարձեալ ոչ այնքան փիլիսոփայական բարոյական յատկութիւնով։ Սարդը հասաւ այն եզրակացութեան՝ թէ նա ամենից աւելի ինքն իրանով պիտի պարապի։ „Դու միայն էիր ծննդեան ժամանակ, միայն կլինես օրհասական վայրկեանում, և միայն պիտի պատասխան տաս անողոքելի դատաւորի առաջին„։

Ասպատածաբանութիւնը գործում է յատկապէս ժողովրդի երկու ուղղութիւնների վերայ։ Նիթեան և Օրոմեթեան։ Վեդականութիւնն ընդունում է նեթեբոգականութիւնը՝ զօրութիւն։

Եյս հայեացքին հետևում են զարդացման երկու նորը բաժանուող ասպիճանները. առաջինը բովանդակում է իրանում նիւթական բնութեան ճանաչումն. երկրորդն՝—ընդարձակ և միանդամայն փիլիսոփայական—ճանաչում է տիեզերքը միայն զօրութեան և ասպածութեան նկատմամբ։ Առաջինի օրինակն երևում է Եգիպտի մէջ և Նոյ՝ ի հատատութիւններում. վերջինը՝ բուդդականութեան մէջ։ Այդ ասպիճաններից ոչ մէկի մէջ գաղափարները չեն մնում պարզ վերացական. նորա ներմուծանում են բարոյական կարգ և ցոյց տալի սահմանող զօրութիւն, որի հետ էէ կարող հատատուել պատերի իսպառ-

(1) Фазисъ, Փազ.

ական դրութիւնն անդամ։ Նոքա ոչ միայն հոգան են քաշում անհատի համար, այլ կարգում են օրէնքներ ընդհանրութեան համար, և ցոյց են տալ իրանց ազդեցութիւնը քաղաքական կազմակերպութիւնների կազմելու մէջ. այն կազմակերպութիւնների, որոնք իրանց անհամեմատ ընդարձակութիւնովը զարթուցանում են մեր ուշադրութիւնն, և իրանց հնութիւնովը՝ մեր յարգանքը։ Սորա համար սկզբում հանդիսաւորէն պիտի յիշեմ վեդականութիւնն. որ շատ հին է. ապա և նորանից յետոյ երևան եկած բուդդականութիւնը։

Վեդաների բնութեան ասաուածացումն է.

Ո՛չ արդեօք է՝ որ զանազան կլիմաներ, բնութեան ամենանշանաւոր երևոյթներ, աշխարհիս ամենաբարձր լեռները, յորդառատ գետերը, անհամեմատ ճոխ բուսականութիւն, սահմանուած ժամանակի անդադիներ և մրրկածուփ մուսսօններ ունեցող ապրի մէջ երևի յարմարութիւն նախնական աշխարհի վերայ և բնութիւնն աստուածացնելու ձգտումն։ Այդ տեսարանները թողնում են մարդու մտքի մէջ անջնջելի տպաւորութիւն. և որչափ աւելի զարգացած է մի միտք, այնչափ աւելի գնահատում է նա այդ երևոյթները։

Վեդան և նորա վարդապետութիւնը.

Վեդան՝ նոցա սրբազան մատեանն է, և հանդիսանում է չորս գրքից կազմուած. այն է, Ռիգ, Յաջուռ, Սաման և Աթարվա, որոնք աւանդութեան ասելով Բրահմայի յայտնութիւններն են։ Սակայն շատերը մերժում են չորրդ գիրքն, որ իւր ներքինն նշաններովը կարող է համարուել ամենայետին գործ.—այն ժամանակի, երբոր քրմապետական իշխանութիւնն արդէն բաւականին հաստատուած էր։ Այդ մատեանը գրուած է հին սանսկրիտ լեզուով, որ աղաւաղից է այժմեան բարբառին, և կազմում է հինն ձոխ գրականութեան Ուպաւեդների, Ընդհանների և ուրիշ նոցա հետ կապ ունեցող շատ գրուածների ու մեկնութիւնների։ Այդ մատեանն ըստ մեծի մասին բաղկանում է ընդհանրական և մասնաւոր դէպքերին յարմարցրած երգերից, աղօթքներից, կանոններից, աւանդութիւններից և վարդապետութիւններից։ Ռիգ-Վեդան, միւս գրքերից ամենահինը, գլխաւորապէս երգերից է բաղկանում. մնացած երեքը՝ կրօնական ծիսակատարութեան կանոններից։ Այդ գրքերը գործ են զանազան հեղինակների և վերաբերում են զանազան ժամանակի. ներքին նշանների վերայ դատելով, եթէ ամենայետին գրքերը քրմերի աշխատութիւններն են, իսկ առաջիններն գինուորական գլխաւորների։ Վեդան համապատասխան է Թափառական կենցաղից քաղաքական կարգի անցնող մի հասարակութեան դրութեան։

Վեդայի վարդապետութիւնն աստուածվերայ.

Վեդայի հինն է՝ ամենայն իրայ վերայ իշխող Տիեզերական Ոգի խոստովանելն. որով և հետևաբար ճանաչում է այդ Աստուծոյ միութիւնը. ,,Յիրաւի կայ միայն մի Աստուածութիւն, Գերագոյն Ոգի, Տէր և Ստեղծող Տիեզերաց,,։ ,,Բոլոր աստուածներից այն Աստուածն է վեր, որ ստեղծեց երկիրն, երկինքն և ջուրը,,։

Աշխարհի վերայ.

Աշխարհը՝ նկատուած այս կերպով իրրև բոլորում Աստուծոյ, է հետևաբար նորա մասը. նա պահպանուում է իւր ներկայ դրութեան մէջ նորա զօրութիւնով. և եթէ մի վայրկեան այդ զօրութիւնը բարձի թողն անի նորան, մի ակնթարթում կկորչի։ Աշխարհը ներկայ դրութեան մէջ էս անդադար կրում է փոփոխութիւններ, և բոլոր իրերը գտնուում են անցատու վիճակի մէջ։ Այն վայրկենին՝ երբ հանկ յայանի շրջանը, նա կվերջանայ կամ կզադարի։ Այս յարատև շարժման մէջ ներկայ հազիւ թէ կայ. ըստ որում հազիւ թէ վախճան է առնում անցեալն, և ահա սկիզբն է առնում իսկոյն ապագան։

Նորա փոփոխութիւնն.

Բոլոր նիւթական իրերի այս անընդհատ շարժման մէջ նոցա ձևերը շարունակաբար փոխուում են. և անցնելով որոշ շրջանները, կրկին հասնում են նախկին վիճակին։ Սորա համար մեք կարող ենք մտածել, որ մեր երկիրն և զանազան երկնայինն մարմինները ունեցել են իրանց ծննդեան րոպէն և կեանքի ժամանակն, որի ընթացքի հետ և իրանք ընթանում են դէպի անխուսափելի եղծումն. և թէ՝ անհամար բաղմաթիւ դարերից յետոյ միևնոյն շարժումը պիտի յառաջ գայ, և միևնոյն անցքերը վերսին պիտի կրկնուին։

Ընդհանրական կերպարանափոխութեան վերայ եղած այս վարդապետութեան մէջ շատ միտք է պարունակուում, քան որչափ առաջին հայեացքով կարելի է նշմարել։ Նոցա աստուածաբանութիւնը հիմնուած է համաստուածութեան վերայ.,,Աստուած մի է, ըստ որում նա է թիւն է. ամենայն ինչ,,։ Վեդան խօսելով բնութեան առ Աստուած ունեցած յարաբերութեան վերայ, յայտնում է թէ՝ նա և նիւթ է և միևնոյն ժամանակին պատճառ տիեզերաց.,,Կաւ, և միևնոյն միջոցին կատարած,,։ Սորա համարումն է թէ՝ եթէ կայ համայնաթափանց հոգի այնպիսի յատկութիւնով, ինչպէս մարդու հոգին է, թէև նորանից անհուն գերազանց ըստ աստիճանի, ապա ուրիշ տեսանելի բնութիւնը կապուած է նորա հետ էականապէս և անխզելի. թէ՝ ինչպէս մարդու մէջ մարմինը մշտապէս փոխուում է մշտապէս եղծուելով և նորոգուելով, կամ խօսելով բոլոր մարդկութեան վերայ—ինչպէս աղգերն երեւում են և անհետանում, և սակայն այն՝ որ կարելի է անուանել մարդու տիեզերական հոգի, շարունակում է գոյութիւնը, այսպէս և նիւթականն և հոգեղէնը յաւիտեան շաղկապուած և յաւիտեան միանում են։ Այս տեսակէտից պիտի նայենք և ծայրագոյն Աստուածի վերայ ոչ միայն իբրև կառավարիչ բանականութեան, այլ իբրև մարդու նմանութեան վերայ, որի մէջ հոգեղէնն տարրն արտայայտուում է միայն մարմնի հետ ունեցած լծորդութեան մէջ։ Այս կերպով նիւթը կամ բնութիւնը կամ տեսանելի աշխարհը պիտի ճանաչուի իբրև Աստուծոյ նիւթական արտայայտութիւն։

Աստուածոյ առաջին արտայայտութիւն.

Ջինջերական փոխոխութեանց յառաջադիմութիւնը.

Այս եղանակիւ անասնոց առարկաների մէջ յառաջ եկող զանազան փոփոխութիւնները, մանաւանդ աստղաբաշխականները, ժամանակի և տարածութեան վերաբերութեամբ մարդու մտքին մէջ յառաջ եկող մանրազիտական փոփոխութիւնների հակայական կրկնութիւնն են։ Սակայն՝ ընդունելով այդ կարծիքը նիւթական բնութեան և հոգւոյ նկատմամբ, միշտ պիտի յիշենք, թէ նիւթը չունի մուտքը ընդունելութիւնից (1) անկախ գոյութիւն. թէ՝ լինելութիւնն և ընդունողականութիւնը համանշան բառեր են. և թէ՝ արտաքին երևոյթները և զգայմունքները պատրոպական են, և կ'ընծային, եթէ նորանց պահպանող աստուածային զօրութիւնը դէթ մի վայրկեան դադարէր։

Մարդու հոգին.

Գալով Գերագոյն Էակի և մարդու մէջ եղած յարաբերութեանը՝ պէտք է դիտել, որ հոգին այդ համայնաթափանց սկզբնապատճառի, Տիեզերական Մտքի կամ Տիեզերական հոգւոյ մասն է, որոշ ժամանակի համար բաժանուած իւր սկզբնական աղբիւրից և միացած մարմնի հետ. և որ կանուխ կամ անադան պիտի գառնայ անխուսափելի դէպի նա. և այս այնպէս անխուսափելի է, ինչպէս որ գետերի կորչիլը Ովկիանոսի մէջ, ուստի ծագումն առած են։

Նորա վախճանական քնկմանն աստուածութեան մէջ

,,Այդ հոգին,,—ասում էր նա իւր որդուն—,,որից ծագումն են առնում բոլոր ստեղծուած էակները, որի մէջ ծնունդ առած, ապրում են, առ որ ձգտում են, և որի մէջ վերջապէս թաղուում են—այդ հոգին աշխատիր ճանաչել, նա Աստծ է,,։

Որովհետև բազմաթիւ բարոյական սկզբունքներ, հաստատում են մեզ, որ աշխարհում կայ չարիք, և ըստ որում մարդու հոգւոյ պէս սուրբ գոյացութիւն չէ կարող հակել նորան առանց վարակուելու, ուստի և կարող է պատահել, որ նա անդարմանելի կերպով կորչի միաւորուելու յաւիտենական սուրբ էակի հետ, որից սկիզբն առած է. և այս պատճառով մաքրութեան ներթարկուիլը նորա համար անհրաժեշտ է լինում։

Պայքարութիւն.

Դարձ ըստ որում մարդկանց կեանքը շատ անգամ այնքան կարճ է, որ բաւարարար միջոց չէ տալիս այդպիսի մաքրութեան համար, և նորա հանդամանքները շատ անգամ ձախողելու տեղիք են տալիս այդ ախտին քան ջնջուելու, ուստի մաքրութեան ժամանակն երկարացրած է. այնպէս որ՝ մեղաւոր հոգին միանում է ուրիշ ձևերի հետ և տեղափոխում ուրիշ մարմինների մէջ։

Հոգեփոխութիւն.

Նորա կատարած ապաշխարութիւնն և փորձութիւնն՝ որոնց ենթարկուում է, մաքրում են նորան ապականութիւնից և արժանացնում ընկղմուելու անդունդ սրբութեան ովկիանոսի մէջ։ Այս օրինակով նկատելով այն յարաբերութիւնները, որ ունի դէպի մեզ ամբողջ ընդհանուր բնութիւնն իբրև գործարան մաքրութեան համար. այս հոգեփոխութիւնը քարոզող վարդապետութիւնն առաջնորդում է դէպի ուրիշ բարոյական վարդապետութիւններ, և յատկապէս մեծ յարգանք է ընծայում որևիցէ մարմնի մէջ գտնուող կեանքին, մարդու է եղել թէ անասուն, թէ միջատի։

Ընկեցական կենաց կրօնական օգուտը.

Այս պատճառով՝ ընդհանուր կեանքի մարմինները մարդու համար ապաշխարութեան ընդարձակ շինուածներ են ներկայացնում։ Յայսմիսի սկզբունքի վերայ հիմնուած է այստեղ նոցա աստուածաբանական բացատրութիւնը։ Ներոպական փիլիսոփայութիւնը չէ ներկայացնում այսօրինակ հայեացք նման մի ինչ։ Ու՞ղ համար ընդհանուր կեանքն անսպառակ է։ Յետոյ կտեսնենք, որ թէև հոգեփոխութեան մասին եղած վարդապետութիւնը բնականաբար պիտի ազդէր միևնոյն հասկացողութիւններն և Հնդիպատոսում, բայց նորա գործնական յարմարութեանը խափանարար եղաւ այն տեղ բնիկ ասիրիկեցի ժողովրդեան բիրտ փեթիշականութիւնն։ Այնտեղ այդ վարդապետութիւնը հասանելի եղաւ ուսեալներին՝ փիլիսոփայական սկզբունքների վերայ. և ամբոխին նորա համար՝ որ նորա հետևանքները յարմարում էին նորա կատարելութեանն։

Ներկապատութեան մեղքերը.

Այսպիսի կրօնական վարդապետութիւններից ամենայնի յառաջ գալի կրօնական այն դրութիւնն, որի նպատակն է փոխարինել հոգւոյ մաքրութիւնն, որպէս զի կարող լինի հասնել բարձրագոյն երանութեան, որ պարունակուում է անպայման հանգստութեան մէջ։ Հոգւոյ թափառումը կարճելու և նորան ամէն շուտ դէպի հանգստութիւնն առաջնորդելու միջոցը բարեբարոյ կեանքն է, ապաշխարութիւնն և աղօթքը, մանաւանդ Գերագոյն Էակի գոյութեան և յատկութիւնների խորին խոկումն (1)։ Այդ խորին խոկման մէջ անցկին իրանց կեանքը շատ սուրբ մարդիկ։

Վեդայի վարդապետութեան մասին բաժանուած թիւնները.

Ահա համառօտ նկարագիրը Վեդայի աստուածաբանութեան, որ արտայայտուում է Աստուծոյ բնութեան, տիեզերական հոգեկրութեան, տիեզերական յեղափոխութիւնների, հոգւոյ ծագման, տեսանելի իրերի արտայայտութեան, հոգեփոխութեան, թաղման, անվախճան հանգստութեան մէջ անվախճան երանութիւն գտնելու համար պէտք եղած ապաշխարութեան և խոկման վերայ եղած վարդապետութեան մէջ։

Վեդան խոստովանում է նաև գերմարդկային գոյութիւնների մի դաս—աստուածներին, տարրերի և աստղերի. նա անձնաւորում է նոքա պէս աստուածութեան ստորոգելիները։ Վեդայի երեք աստուածութիւն ներն—Բրհմի, Վիշնու և Սիվա՝ նոքա թոյլ չեն տալի երկրպագել ոչ աստուածա-

(1) Воспріятіе, Contemplation.

ծանր էր. և որ՝ միջնադարի սահմանադրության ձևն էր։ Հայ գրականությունը, ընդհակառակը, ազատ էր ինքնարտահայտման հնարավորությունից։ Ահա թե ինչու հայ գրականությունը ավելի հարուստ է ժանրերով, քան վրացականը։ Ինչպես ասացի, վրաց գրականության մեջ ամենից զարգացած ժանրը վիպերգությունն է։ Ինչ վերաբերում է ռուսական գրականությանը, ապա այնտեղ ևս վիպերգությունը ամենից զարգացած ժանրն է։ Ռուսական վիպերգությունը, ինչպես հայտնի է, ծագում է ռուսական ժողովրդական էպոսից։ Ռուսական էպոսը, ինչպես հայտնի է, ծագում է հին սլավոնական էպոսից։ Հին սլավոնական էպոսը, ինչպես հայտնի է, ծագում է հին հնդեվրոպական էպոսից։ Հին հնդեվրոպական էպոսը, ինչպես հայտնի է, ծագում է հին հնդեվրոպական ժողովրդական էպոսից։ Հին հնդեվրոպական ժողովրդ

Ազգաբնակութիւնը կառավարելու համար կարգում են բացարձակ միապետ եօթ խորհրդականների հետ, որոնք պիտի կառավարեն տէրութեան ներքին գործերը ստորագրուած պաշտօնեաների և տասակարգի միջնորդութիւնով. արդիւնքներն են՝ երկրագործական բերքերի մասը, վաճառականութեան վերայ կարգած տուրքը, կրպակատրների հարկը և երկրագործի բնական տուրքը մի ամուսոյ համար մի օրական աշխատութեան չափով:

Վէգան և համաստուածականօրէնքները.

Հիմ օրէնքներն իրանց գլխաւոր սկզբունքներուն համաձայնում են Վ. եդային. թէև—ինչպէս պէտք է լինի մտաւոր զարգացման զանազան աստիճանի վերայ կանգնած մարդկանց համար նախատատրաստուած առնն մի դրութեան մէջ, սկսած ստորագրիչից մինչև վերագոյնը,—նոցա մէջ երևում է ժողովուրդ խօսելու միտումը: Թէ Վ. եդան և թէ Ա՛ենու՛ի օրէնքները համաստուածական են. ըստ որում թէ մէկն և թէ միւսը նայում են աշխարհի վերայ իբրև արարչից բղխածի վերայ. երկուքն էլ ընդունում են բնութեան վարդապետութիւնն և քարոզում, թէ աշխարհը պիտի շարունակուի միայն ժամանակի մի յայտնի շրջանում. յետոյ աստուածայնին դէպութիւնը պիտի բաց թողնի նորան. և ամեն ինչ, մինչև անգամ ստեղծուած աստուածները պիտի թաղուին անհեռանան. և այս կերպով անչափելի երկար շրջաններով յառաջ են գալի այդ յաջորդական բղխումն և թաղումն:

Փիլիսոփայական դասակարգերն անհետանում են նորանից յառաջ գալի մարդը կերբանացնող գազափարների երևումը.

Օրինաց շրջանից յետոյ Նախատանի ուղղահաւատների մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւնները հետևանք էին փիլիսոփայական վերին դասերի նուազման կամ բարձման և նաժամուժ ամբոխի համեմատաբար տիրապետելուն: Նշխինատն ներկայացնում է նորանց իբրև հետզհետէական մոռացումն միաստուածականութեան, մի քանի աստուածների երկրպագութեան մերժումն, ուրիշ աստուածների ընդունելութիւն և մահկանացուների աստուածացուցումն: Արդիկ աստուածացնելն այնքան յաճախեց, որ Հնդրա և միւս դիւցազանական աստուածներն, ասում են, վախենում են թէ մարդիկ իրանց դուրս կքշեն: Այդ բազմաստուածութեան ներածութիւնն և նմանութիւնների կիրառութիւնն թերևս կապ ունի այն փաստի հետ, թէ նորա չունէին շինած 'ի պատիւ անթերևոյթ Աստուծոյ տաճարներ. իսկ չըմշակուած միտքը շօշափելի ձևերի պէտքը զգում է: Այս կերպով ներս մտաւ և գազափարն երրորդական աստուածութեան—Բրահմի, Վիշնու՛ի և Սիվայի, որոց հետ կային և ուրիշ տասն և չորս գլխաւոր աստուածներ: Օրինքում ոչ մի տեղ յիշուած չեն Վիշնուն և Սիվան, բայց այժմ ընդհանուր երկրպագութիւնով փառաւորուում են. բացի դորանցից կան հրեշտակներ, ոգիներ, թերափներ և ընտանի դիք, ինչպէս հռոմայեցոց մէջ: Բրահմը միայն մի տաճար ունի ամբողջ Նեկատանում և նորան երբէք ջերմեռանդութիւնով չէլն երկրպագում: Արիշնան կանանց մեծ տարփացող է: Տիրող է երևում նոյնպէս մարմնատութեան վարդապետութիւնն. Վիշնու՛ի մարմնառութիւնները անհամար են: Տարածուած է նոյնպէս այն կարծիքը, թէ որ և իցէ մի առանձին աստուծոյ հաւատալն աւելի լաւ է, քան պատկերացնելը, ծիսակատարութիւնները և բարի գործքերը: Մտած է գործածութեան մէջ Վ. եդայի տեղ նոր ծիսարան. որ է տասն և ութը Պուրաններ, կազմուած 8 և 16 դարերի միջում, և պարունակում են աստուածաբանութիւն, արարչագործութեան պատմութիւնը, փիլիսոփայական տեսութիւններ և պատմական հատուածներ: Պուրանները թէև չեն ներկայացնում մի ամբողջ բան, բայց ընդունում են իբրև անմերժելի վկայութիւն: Այն ժամանակը շատ մեծ նշանակութիւն էր տրուում զոհերին և կրօնական խստապահութեան. այժմ արդէն մոռացում են այդ նպատակին հասնել սոսկ հաւատով: Նաղավատ—Պիտա կոչուած նորագոյն ժամանակի դպրոցի առաջնորդող գրքի մէջ փրկութեան համար հարկաւոր էական բան համարում է միայն որ և իցէ առանձին մի ուսուցչի հպատակելը, որ մնացած բոլորի տեղը բռնում է: Այս կերպով իսկական հաւատն և ապաշխարութիւնով մեղքեր քաւելու հեշտութիւնը պատճառ եղան մոռացութեան և աւելորդապաշտութեան. և սորանից այժ և զօրութիւն ստացաւ այն վարդապետութիւնն, որ քարոզում է նիւթական արքայութիւն և դժոխք. առաջինը՝ ծառերով, ծաղիկներով, վայելքներով և համեղանուագ երգերով երկրորդը՝ սոսկալի տանջանարան՝ ուր կան հուր, ծարաւ, չարչարանք և ահաւոր խօլականներ:

Փիլիսոփայական դպրոցներ.

Նիթէ այսպէս յառաջ եկաւ կրօնի աստիճանաբար անկումն իբրև հետևանք առաւել լուսաւորեալ մտքերի անհետանալուն կամ ձնշուելուն, ապա ոչ պակաս նշանաւոր էլին և փիլիսոփայութեան ձգտումները: Յայտնի է թէ արդէն հին ժամանակներում ևս կային մինչև ոչ պակաս փիլիսոփայական զանազան դպրոցներ. 1) Միմանսի հին դպրոցը. 2) Միմանսի կամ Վետանդի յետին ժամանակի դպրոցը Խասայից հիմնած՝ Ք. ծ. մօտ 1,400 տ. յ. որ ունէր Վետանդի նշանաւոր դրականութիւնն 3) Տրամաբանական դպրոցն, որ Ընդիատուելի դպրոցին շատ մեծ նմանութիւն ունէր, մինչև անգամ մանրամասնութիւնների մէջ. 4) Կանադի տրամաբանական դպրոցը. 5) Պատպիլայի անաստուածեան դպրոցը. 6) Պատանելի աստուածեան դպրոցը:

Բուդդականութեան դէմ.

Նշանաւոր քրմապետութեան զօրութիւնով հիմնուած այս մեծ աստուածաբանական դրութիւնը չկարողացաւ մնալ առանց ընդդիմադրութեան: Բուդդականութիւնը դուրս եկաւ նորան հակառակորդ:

Ա. Հետաքրքրական պատմություն էր այն զրուցակցությունը, որ ունեցավ Տիրան Հասրաթյանը Ալեքսանդր Ծատուրյանի հետ։ Այդ պատմությունը Տիրանը հանդիպելով ինձ, ինքն էր պատմել։ Ծատուրյանը, որ ինչպես հայտնի է, ամենայն ինչ անում էր, որպեսզի Տիրանը չհեռանա Թիֆլիսից, ասել է նրան, որ ինքը ոչ միայն ոչ մի խոչընդոտ չի անելու նրա մեկնելուն, այլև ինքն էլ կուզենար հեռանալ Թիֆլիսից, որովհետև այստեղ ապրելը ծանր է դարձել։ Տիրանը հարցրել է, թե ինչու։ Ծատուրյանը պատասխանել է, որ ինքը ստիպված է եղել ընդունել Ռուսաստանի քաղաքացիությունը, որպեսզի կարողանա ազատ տեղաշարժվել Ռուսաստանի սահմաններում։ Տիրանը հարցրել է, թե ինչ կապ ունի քաղաքացիությունը ազատ տեղաշարժվելու հետ։ Ծատուրյանը պատասխանել է, որ ինքը ստիպված է եղել ընդունել ռուսական

ձ ի նքներ ի ց կրօնի սահմանադրութեան համար. հարիւր տարուց ետքն երկրորդ Ժողով դումարուեց վանական կանոններ կարգելու համար. իսկ ՎՀ.Ծ. 241 ա. յառ. երրորդ ժողովն եղաւ, կրակապաշտները հալածելու համար: Ըսոկ Թագաւորի պաշտպանութեան ներքոյ—սորա բնաւորութիւնը ներկայացնում է զարմանալի յատկութիւններ նմանութեան հռոմէական այն կայսեր բնաւորութեան, որ գումարել տուեց Նիկիոյ ժողովը—քարոզիչներ ուղարկուեցան ամեն կողմեր և ամեն տեղ կառուցուեցան առատագանձ վանորայք: Ազնական հիմնարկութիւնների առանձին կարևոր նշանակութիւնը շատ դարերից ետքը կրկին երևեցաւ Եւրոպայում:

Բուդդականութեան հրաման և բուդդականութեան պատերազմը.

Բուդդականներն, ինչպէս ասացինք, քարոզելով հաւասարութիւն բոլոր մարդկանց այս կեանքի մէջ, ուղղակի հակառակորդներ դուրս եկան Նիկասաանի ուղղափառ հաւատին, որ վաղուց յարմարուած էր գործնականապէս կաստերի հաստատութեանն: Եւդ հակառակութիւնն առաւել զօրացաւ բուդդականների՝ քրմերի և աշխարհական մարդկանց մէջ որ և իցէ զանազանութիւն չընդունելովը: Բրահմանը լինելու համար պիտի բրահման ծնանիլ. իսկ բուդդական քուրմն ըստ իւր կամաց կարող էր ամեն դասակարգից, հաւասարութեան նոյն իսկ ստորին անդամներից յառաջ գալ: Ուսմունքի դրութեան մէջ ամենամեծ առաքինութիւն: Ինչպէս Ըղացան գովաբանուիլ իբրև ամենամեծ առաքինութիւն: Ինչպէս Ըսիոյ նոյնպէս և Եւրոպիոյ փորձը ցոյց տուեց, թէ այս ձանապարհով հոգ ձեռք բերած քահանայապետական իշխանութիւնն որչափ զօրեղ է: Նիկասաանում ուղղափառներին մնացել էր միայն դէմ դնել վտանգին արիւնահեղ հալածանքներով. և վերջապէս բուդդականները հայրենիքից քշուած հալածուած ցրուեցան Ըրևելեան Ըսիա:

Նպատակը տարածելու մէջն է:

Բուդդականութեան հիմնական սկզբունքը խոստովանում է Գներագրոյն, այլ ոչ Գներագրոյն Նակ: Սորանից կարելի էր դոյն Օ օրութիւն, այլ ոչ Գներագրոյն Նակ: Սորանից կարելի էր եզրակացնել, թէ այսպիսի մի կրօն խոստովանող մարդիկ չեն կարող հաստատուածների լինել, այլ պիտի լինեն անաստուածներ: Եւյս կրօնի Նակի գաղափարի ուրացումն և Օ օրութեան գաղափարի խոստովանութիւն է: Նայ ընդունում է տիեզերքի մէջ շարժող զօրութիւն, ինքն ըստ ինքեան դոյութիւն ունող և բազկացուցիչ սկզբնաւորուած, բայց ոչ ինքն ըստ ինքեան Նացող յաւիտենական և անձնաւոր Ըստուած:

Բուդդականութեան հիմնական սկզբունքը հաստատուած է Օրութեան կամ զօրութեան հակացողութեան վերայ.

Նա չէ խոստովանում ոչ անձնաւոր Ըստուած.

Նայ մերժում է հետազօտութիւնն առաջին պատճառների մասին իբրև ոչ փիլիսոփայական. և համարում է թէ՝ մեր սահմանաւոր մտքերը կարող են նկատել միայն երևոյթներ: Ոչ առանց մանաւանդ մտաւոր դերազանցութեան նա թոյլ է տալի մեզ ժամանակի նուիրական զրուցած ասլական երրորդութեան գաղափարին, միայն նորան տալիս է ոչ մարմնական, այլ անանձնաւոր յատկութիւն: Բուդդականութեան Ներկան, Ընցեալն և Ընդառնին է: Մեր հասկացողութեան օգնելու համար անցեալը նկարագրում է ծալած ձեռքերով, ըստ որում նա արդէն հասած է հանգստութեան. իսկ ապագան էլ աջ ձեռքերնին մեկնած—նշանակ դործունէութեան: Բուդդականն աստուած չունենալով, չէ կարող սպասել և աստուածութեան մէջ թաղուելուն: Նամաստուածների բրահմականն է, որ յոյս ունի թէ իւր հոգին դառնալու է դէպի Գներագրոյն Նակն, ինչպէս անձրևի կաթիլը դէպի ծովը: Բուդդականը կրօն չունի, այլ միայն ծիսակատարութիւն: Նրը որ մի տեղ աստուած չկայ, այն տեղ կրօն կարող է լինել:

Նայ բոլորից պարզ երևում է անանձնաւորի և աննիւթականի գաղափարը. պարզ երևում է, որ Նոթաման ձանապարհ է պարզ զօրութեան դոյութիւնն, առանց դոյակի գաղափարի: Նա անհրաժեշտաբար մերժում է այնպիսի գործող ուղղակի միջամտութիւն, ինչպէս է նախասահմանութիւնը, պնդելով թէ՝ տիեզերքի դրութիւնը մի անգամ սահմանուած լինելով, պիտի անշեղ հետևի իրան դոյութիւն տուող օրէնքին. և այս տեսակէտով տիեզերքը միայն մի յաղթամարմին մեքենայ է:

և ոչ նախասահմանութիւն.

Ընդհանուր գաղափարներն առնչէ էին մանաւանդ բրահմական քրմերին, որոնք թշնամաբար վերաբերում էին դէպի որևէ իցէ փիլիսոփայական դրութիւն, որի հիմնական սկզբունքն էր թէ՝ տիեզերքը օրէնքով է կառավարուում: Նոթաման ուրանում է նոյնպէս և դէպքի դոյութիւնն ասելով թէ՝ այն, ինչ որ մեք դէպք ենք կոչում, ոչ այլ ինչ է, բայց թէ մի անդիտելի, անխուսելի պատճառի գործողութիւն: Նինչ որ վերաբերում է արտաքին աշխարհին, մեք չենք կարող ասել թէ առաջօք է՞, թէ իսկական, ըստ որում մեր արտաքին զգայարանքները չունին ճշմարտութեան կրիտերիում: Նրբա մտքին տալիս են այն բաների ներկայացումներն, ինչ որ մեք հարատ մարում ենք արտաքին առարկաներ, որոնք նորան իւր գանազան գործողութիւնների համար հասցնում են նիւթ. բայց երբէք միտքը չէ ներգործում արտաքին զգայարանքների հետ միասին, այն ժամանակ նորա գործունէութիւնը կորչում է իզուր. ինչպէս օրինակի համար՝ խորհրդածութիւն կոչուած ուշադրացութեան մէջ: Նրբոր անկարող ենք որոշելու, թէ այդ արտաքին և ներքին պայմանների որչափ մասնակից են լինում այդ հետևանքների մէջ, ուրեմն և անհասկանալի է մեզ համար բնութեան բացարձակ կամ իսկական դրու-

Ընդհանուր գաղափարները տալիս

Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց Ալիսը, ինքն իրեն փորձելով համոզել, որ ամեն ինչ նորմալ է: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, կրկնեց նա, բայց ինչ-որ բան ասելու փոխարեն, նայեց շուրջը, ինչպես մարդ, որ փնտրում է ելք: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երրորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա չորրորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասներեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա տասնիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսաներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսաներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քսանիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսուներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա երեսունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա քառասունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հիսունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա վաթսունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա յոթանասունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա ութսունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսներորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունմեկերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսուներկուերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունեքերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունչորսերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունհինգերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունվեցերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունյոթերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունութերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա իննսունիններորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել: Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ, ասաց նա հարյուրերորդ անգամ, ու հանկարծ զգաց, որ ինքն էլ է ուզում լաց լինել:

Ա՛յժ սակայն՝ եթէ ես ճշդութեամբ ներկայացրի նորա սկզբունքներն, ամէն ոք կտեսնի ի հարկէ, որ նորա հիմնական դրութիւնն ոչ բոլորովին հետևողապէս է տարուած մտաւորութիւնների զարգացման մէջ։ Ուշադիր և մեծ է նորա հիմնադրի մտաւոր ոյժն—և այնքան մեծ է, որ շատ անգամ, թէև լիներ հակառակ կամքի, շարժում է մեր մէջ խորին զարմացումն—սակայն և այնպէս կան վայրկեաններ, որոնցում նորա քայլը կարծես թէ տատանում է անհաստատ. որոնց մէջ կարծես թէ չէ կարողանում նա իւր զօրաւոր ղէնքով պահպանել հաւատարակշռութիւնն։ Այդ մանաւանդ արտահայտւում է այն կէտում, ուր որ նա զուտ զօրութեան տեսութիւնից անցնում է տեսանելի բնութեան անխուսափելի տեսութեան, որի իսկական դոյութիւնը կարծես թէ պարտաւոր է սբանալ։ Սակայն ես հաւատում չեմ, թէ արգելօք իսկութիւնով ըմբռնեցի՞ նորա մտածողութեան բուն արտադրութիւնը. կամ թէ նկարագրեցի՞ նորա կարծիքները պարտաւորապէս քննադատական ճշդութիւնով։ Նկատի առնելով նորա՝ ուրիշ դէպքերում արտահայտած գերազանց ոյժը, աւելի հաւանական է այն, որ ես ոչ լիովին հասու եղայ նորա մտածողութեանը, քան թէ այն, որ նա չէ կարողացել կատարել իւր գերն այս խնդրի նկատմամբ։

Հոթամայի շարադրութիւնն ,,Ընդիր կանոններ,, անունով Ոսմանեան տէրութիւնը հրատարակեց Պեկինի կայսերական տպարանում ութ հարիւր մեծ հատորներով, չորս լեզուով,—թիբեդեան, մոնղոլեան, մանժուրեան և չինական, և նուիրեցրեց Լամայի վանորէից. էջնաղ պարզև։

Կրեականութեան վերայ խոսելով, յիշել եմ արդէն, թէ ինչ կերպով նորա վեմ ներկայացումները հետզհետէ տեղի տուին անարգելի, որոնք գտած էին մեծ ազդեցութիւն. միևնոյնը աւելի յարմար է կրկնել այստեղ և բուդդականութեան համապատասխան անկման համար։ Նորա գործնական պէտքը վանական ընդարձակ դրութեան ներածումն եղաւ, որ և շատ դէպքերում նմանութիւն է ցոյց տալի եւրոպական ամենաերջին ժամանակների դրութեանը։

Ոլովհետև նորա նպատակները զուտ անձնական էին—անհատական երջանկութեան հասնել, ուստի և ծնաւ անխուսափելի վերջին աստիճանի անձնասիրութիւն։ Նա հարկադրում էր ամեն մարդու իւր անձի սեպհական փրկութեան համար հոգալ, իսկ ուրիշների համար ոչ բան նաև։ Նորա ի՞նչ փոյթն են ծնողք, կնայք, որդիք, բարեկամներ և հայրենիք, քանի որ ինքը հասած չէ նիրվանային։

Բուդդականութեան հաւատացողները խոստովանում էին նոյնպէս, թէ Հոթամայի մայրը, Մագոնայա անարատ կոյսը յղացաւ նորան աստուածային ազդեցութեան միջամտութիւնով. և թէ՝ այս կերպով նա միևնոյն միջոցին և Աստուած էր և մարդ. թէ՝ երբ ծնաւ Հոթամ, իսկոյն ոտքի կանգնեց և խօսեցաւ. և երբ հնգամեայ մանուկ էր, առանց բռնելու նստեց օդի մէջ, և նորա գառնալու վայրկենում կուտուեց նորա վերայ դևերի խումբը. և թէ՝ սրբարար պահոց մէջ շաաանում էր օրը մէկ պղպեղի պատիճով. թէ՝ մինչև այդ ժամանակը մի քանի ազատ յղացած էր. և թէ՝ երբոր օդի միջով երկինք համբարձաւ, թողեց իւր շուրջը հետքը ՅեՀլըն կղզու լերան վերայ, որին արժան է երկրպագել. թէ՝ կայ արդարների համար դրախտ, լի պատուական ակներով, ծաղիկներով, հրճուալից հանդէսներով և երաժշտութիւնով. իսկ չարագործների համար դժոխք—ծծմբով, բոցով և տանջանքներով. թէ՝ պատկերներին երկրպագելն օրինաւոր է, այլ մոլորուում են նորա, որոնք մօրդիկ են աստուածացնում կամ երկրպագում մասունքների. թէ՝ կան ոգիներ, դևեր և ուրիշ գերբնական էակներ. թէ՝ կայ երկնքի թագուհի. թէ՝ սուրբ գրոց ընթերցումն արդէն ինքն ըստ ինքեան արդիւնաւէտ է, չմոռիկ տուած՝ թէ կատարուում են թէ ոչ միջի գրուածները. թէ՝ հարկաւոր է աղօթել, արտասանելով սերտած աղօթքները, կամ պտտելով ջրաղացի դաստակալը, որից հնչուում են թղթի վերայ գրած աղօթքներ. թէ՝ բուդդականութեան նախագուշակը պիտի ճանապարհի աշխարհի հոգևոր պլուխ։

Ընթերցողը պիտի նշմարի այս գաղափարներից մի քանիսի և հոգեկան եկեղեցու գաղափարների մէջ եղած նմանութիւնն։ Երբ որ արևելեան կրօնի վերայ առաջին տեղեկութիւնները բերուեցան Եւրոպա, և նոցա իսկական ծագումը դեռ յայտնի չէր, կարծեցին թէ՝ այս համանմանութիւնը յօրինուած է այն կողմերը նեստորականների ջանքով կամ ուրիշ արևմտեան հին քարոզիչների. և կրօտային՝ որ շատ նպաստաւոր պիտի լինի Արևելեան Եկեղեցի քրիստոնէութիւն ընդունելուն. բայց ակնկալութիւնները զուր եղան. և այն՝ ինչ որ պարզապէս մարդկային համարում էին պատրաստութիւն դէպի քրիստոնէութիւնը, դարձաւ նորան վէմ գայթակղութեան։ Շատ կարելի է որ՝ այդօրինակ է և այդպիսի էլ վախճան կառնու չինացի ապստամբների կարծուած քրիստոնէութիւնն, որի վերայ այնքան շատ խօսուեց վերջին ժամանակում։

Բուդդականութիւնն ընդունուեց բոլոր մարդկութեան երկու հինգերորդ բաժնի մէջ։ Նա ունի ձոխ գրականութիւն, հոյակապ տաճարներ և շատ յիշատակարաններ։ Նորա վանօրայքը տարածուած են Թաթարիայի հիւսիսից հասարակածն։ Այդ վանորէից մէջ տալիս են կրթութիւն, որ փոքր ինչ նմանութիւն ունի Եւրոպիոյ միջնադարեան վանօրէից կրթութեանն։ Ասում են որ, Թաթարիայում բնակիչների երրորդ մասը քուրմեր էին։ Այն վանքեր, որ երկու հազարից աւելի մարդիկ ունին. և ազգի հարստութիւնն ինք-

Նորա փոխադարձ կապակցութիւնն անձնական մարքեր.

Նորա փիլիսոփայական հայեցողութիւնը և մարդկային բնութեան ճշմարիտ.

Նորա ստացած գիտութիւնները և սրանչելի իքները.

Բուդդականութեան նախագուշակը և տարածուելու.

նայողորոնութիւնով տեղամ են նոցա մէջ։ Սկզբնական ուսումն այնտեղ սակի տարածուած է քան Դերապայում. այնտեղ հազիւ թէ կարդալ չիմացող մարդ պատահի։ Գրքերի մէջ կան շատ բարեպաշտ, և ինչպէս պէտք սպասել, և շատ խաբեբայ մարդիկ։

Ղարա գոյ — նախան անհատութիւն.

Յաւելի փաստ է, որ բազմակնութիւնը Ջինաստանում բոլոր բնակիչների առաջնորդից ոչ միայն դէպի անպատրերութիւն, այլ և դէպի կատարեալ անհատութիւն։ Ջինացիները կրօնի վերայ մեծ են տալի իրենց լոկ ծիսի վերայ, որին ով ինչպէս կամենայ, կարող է հետևել և թէ՝ ընդունուած լինելով կառավարութեան կողմից, նա կազմում է քաղաքական հաստատութիւն, որ անհրաժեշտ է ծիսակատարութեան և պահանջելի ժողովրդի համար. իսկ փիլիսոփայական ամենանշելին նշանակութիւն անգամ չունի. թէ՝ ամեն մարդ իրաւունք ունի այդ առարկայի վերաբերութեամբ հետևել իւր անձնական հայեացքին, ինչպէս որ ամեն մարդ գիտէ տալագան և գոյնն ընտրելու միջոցին իրաւունք ունի հետևելու իւր սեպհական ճաշակին. թէ՝ մարդ իրաւունք չունի ապրելու առանց կրօնական դաւանութեան, ինչպէս չունի իրաւունք մերկ շրջելու։

Ջինացին չէ կարող հասկանալ, թէ ինչպէս կարող է թշնամութիւն բորբոքուիլ այսպիսի՝ իրանց հետ միևնոյն կասկածաւոր և անշնորհ ազգերի պատճառով։ „Նոքա ապրում են այս կանոնով,, Արծուներ շատ կան, բանականութիւնը մի է. մեք եղբայրներ ենք,,։ „Նոքա ծիծաղում են պարզամիտ թաթարների դիւրահաւանութեան վերայ, որոնք հաւատում են իրանց հրաշագործների հրաշքներին—ըստ որում նոցա մէջ կան այնպիսի հրաշագործներ՝ որոնք կարող են կատարել բուն գերբնական բժշկութիւններ, լիզել ջեռուցած երկաթը, պատառել իրանց փորոտիքն և կրկին ձեռքը վերքին հասցնելով բժշկել.— որոնք կարողեն յարուցանել մեռեալներ։ Ջինաստանում այս հրաշքներն իրանց իսկութեան բոլոր ապացոյցների հետ միասին անցան կատարելութեան կարգին, և կատարում են երևոյթների զուտ ծոլովրդի համար։ Երկրի սովորական զբաղմունքն արուեստները ժողովրդի նիւթական անբարեկեցութիւնն և անտարբերութիւնն, և սրանից յառաջ եկած նոքա անբարոյականութիւնը։ „Հանդերն, ասում են նոքա, գիշեր ցերեկ փակուած են, բայց դարձեալ լեզն են. առաձարները միշտ բաց են, բայց նոցա մէջ ոչ ոք չկայ,,։ Մեռելների համար խօսում են անհամեմատ նուազ քնքշութիւնով. „Նա ճաշ բարեաւ,,ասաց աշխարհին,,։ Հետ, Հաղարան կարգի կրօնատուն, որի վկայութեան վերայ հիմնուած են մեր հաղորդած տեղեկութիւններից շատերն, ասում է թէ՝ „նոքա մեռնում են արդարև անհամեմատ անդորրութիւնով, ինչպէս մեռնում են կենդանիները. և ասելացնում է յաւելն հետևութեամբ, թէ նոքա հա-

սած են այն պրոթեան, որին հասնում են և բուդայ նիրվ չասելը։ Նոցա հետ կապուած զրոյցները միայն տեղը էլն տալը չատաղեպատի քաղաքակրթութեան։

Եգիպտոսի եւ Ջինաստանի քաղաքակրթութեան նմանութիւն.

Ք. Ծ. մօտ 670 տարի յառաջ էր, որ Պատմիճեքոս ընդդէմ այնքան հզաւոր պատերազմով Եգիպտոսի քաղաքականութիւն նուաճ առանձնակեցութիւնը։ Մինչև այդ ժամանակ այդ տէրութիւն կիզնները զրկուած էլն միջերկրական և եւրոպական աշխարհների հետ հաղորդակցութիւն ունենալուց։ Սակայն մի դրութիւն նոքա, որ տեղի խոստացը քան միևնոյն ժամանակը Ջինաստանի և Եարդեմի միջ գոյութիւն ունէին, Հասանքան, եւրոպական հոգի տիս բնակիչների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չէր հասնում ասիական աշխարհին, նոյնպէս և եւրոպացու համար հրաշալիքների և զարնի աշխարհ էր Արեւելք։ Ժամանակ առ ժամանակ և այն զարեր էլն անցնում, որ մանուսար անձինք, ինչպէս Պիկրոնյա կամ Վանուսու, վաղում էին օտար աշխարհների վերայ, և իրանց ներս բնթած կրօնքն, օրէնքները կամ քաղաքակրթութեան ուրիշ հիմ նարկութիւնով դրաւում ապագայի երախտագիտութիւնը դէպի իրանց յիշատակը։

Ղարա գոյ — նախան հրեների վերայ եղած ըմբերը.

Նոցա հետ կապուած զրոյցները միայն տեղը էլն տալը չատանալու այն մեծին աստղութիւններին, որոնք ընթանում էլն բոլոր Փոքր Ասիայի, Յունաստանի, Իտալիայի և Ս. Կլիայի մէջ այն հրաշքների և պատմանալքների համար, որոնց աներկուղ հիները տեսած էլն, ինչպէս իրանք հաւատացնում էլն, երբեմն երբեմն հրաւոր հովերն այդ եղած միջոցներն. տոքա—երկրի մեծ տարածութիւն բռնող մեծամեծ բուրգերն էլն. բուրգեր՝ որոց գագաթներն երկինքն էլն հասնում, բայց սակայն ամեն մեկը մի թագաւորի շիրմի վերայ կանգնած յիշատակարան էր. գրանիտեայ գահոյքի վերայ բազմած անպրնները, փարաւոնների պատկերներն, որոնք տարել էլն աշխարհիս այլ շրջանի մէջ, և գեռ ևս շարունակ մոլիկ էլն տալի այն երկրի վերայ, որն իրանք կառավարել էլն հազարաւոր տարիներ յառաջ—այդ պատկերներից մեկ քանին արդեակն հպատակ ողջունում են նորա ծագումն, երբ առաջին անգամ նորա շառաւիղներն արձակուում են նորա վերայ.—հսկայամեծ կոթողներն, որոնք գերմարդկայն ձեռներութեամբ դրօշած են մեկ քարից, և գերմարդկայն զօրութեամբ կանգնեցած իրանց յարգանք պատուանդանների վերայ և ծածկուած արուեստաբուտ ժողովրդեան անդիմաելի լեզուի խորհրդականշանագրերով, որոնք պատմում են թէ ումից և ինչու համար կանգնած են. միապաղաղ սիւներ, խոնարհ պատեր և արձանների անհամար շարքեր ուղեցոյց առնելով նրանց, սիրնգաների ծառազարդ ձիավորքն, որոց սուրերն

ներին մէջ կարելի է հայել տաճարների մշենապատ և լաստահ պատշգամբներին, գերեզմաններն, որոնք կրում են իրանց ծոցերում անհամար սերունդների մահկանացու մնացորդներ. գերեզմաններ՝ որոց մէջ իրանքանչիւր մարմին խորհրդով զմռսուած սպասում է հանդերձեալ կեանաց. հարիւրաւոր սեռականներից և կամարներից բաղկացած Լաբիրինթոսն, որից չէ կարող մարդ աղատուիլ թէ որ մտած է առանց ուղեցոյց թելի, այլ կգտնի իւր գերեզմանն այդ անվախճան պատշգամներին լուսեան և առանձնութեան մէջ: Մեք ներկայ ժամանակում կարող չենք հասկանալ այն կրօնական երկիւղը զգացումն, որով Միջերկրական ծովափերի ազգերը մտիկ էին տալը Աղեղոսի ափերի վնասոյց գոնուած կախարդուած, հին քաղաքակրթուած թագաւորութեան վերայ: ,,Եգիպտոսն, ինչպես ասում է Յունգէն, Յունաց համար մարդկային ղօն կերպարանք ունեցող մի սփինքս էր,,:

Պորա պատմութիւնն, հին թագաւորութիւնք-Գիկսոսն նոր թագաւորութիւն.

Սակայն Եգիպտոսի առանձնակեցութիւնը խանգարուեց ժամանակ առ ժամանակ. 1076 տարիների անցնելուց յետոյ 38 թագաւորներին թագաւորութեան վերայ,—որոնք հռչակուած են՝ երբ և իցէ մարդկային ձեռքով կանգնած շինուածներից ամենից երևելիներումն, որոց մէկ քանին, ինչպես օրինակի համար բուրգերը կան մինչև մեր ժամանակը—վերին և ներքին երկիրների միաւորութիւնից յառաջացած հին թագաւորութիւնը բարձուեց Ասիոյ աշխարհակալներից սերած Գիկսերի, կամ թագաւոր-հովիւների ձեռքով: Գիկսերն էլ թագաւորեցին հինգ դար, մինչև որ ապստամբութիւնը վերջ դրեց նոցա իշխանութեանն և հիմնեց նոր տէրութիւն, որի ինքնակալներից ոմանք յիշատակուած են իրանց մեծագործութիւններովին: Այդ նոր թագաւորութեան գոյութեան միջին շրջանում յառաջ եկան հին եբրայական պատմութեան անց.քերն.—Աբրահամու այցելութիւնն և Յովսեփի փառաւորութիւնն, որոնք այնքան պարզութիւնով պատմուում են սուրբ գրքում: Նոր թագաւորութիւնը յեղյեղուկ բաղդաւորութիւնով հասցրեց իւր գոյութիւնը մինչև Պաամմեմէքոսի ժամանակները, որ ներքին պատերազմի միջոցում յոյն վարձատրների օգնութիւնով հաստելով Ծայրագոյն իշխանութեան, ջնջեց հին իշխող ցեղերի բոլորի՝ ժամանակի նուիրական գործած քաղաքակրթութիւնն, և ներմուծեց Նրոտպայի մտաւոր կեանքին առաջին նշանաւոր գարնը, եգիպտական նաւահանգիստները բանալով և հիւսիսային կապուտակ ծովին նաւահանգիստները բանալով և հիւսիսային կապուտակ ծովին և շինագոյն բարբարոսներին երկրի մէջ ճանապարհ հորդելով:

Եգիպտական նաւահանգիստների բացուելը: Այս բանը ասիպատմէ եգիպտոսին գառնալ ծովային ինքնակալութիւն.

Դժուար թէ կարելի է չափազանցրած լինել այս անցքի ազդեցութիւնն Նրոտպայի գարգացման վերայ: Նրգիպտեան և Միջերկրական բերքերի պահանջմամբը յառաջ եկած յարնական տուրհաւաճառութեան նշանաւոր ընդարձակութիւնը կազմում էր այդ ազդեցու-

թեան օգտի գլխ. ամենափոքրիկ մասը: Նոյն Եգիպտոսի համար նոր աւելի եղաւ ընչացիս նկրքին, նոյնպէս և արտաքին քաղաքականութեան փոփոխութեանն: Առաջինի նկատմամբ՝ վարձատրներ գործածելը գինուորական կաստի բոլորովին դադարեցնելն պատճառ եղաւ. իսկ վերջինի նկատմամբ այն՝ որ գործերն այն աստիճանի հասցրեց, որ Եգիպտոսն երբէ կամենար գոյութիւն ունենալ, պիտի դառնար ծովայն տէրութիւն: Նորա աշխարհագրական դրութիւնն առևտրական նպատակների համար արևելքում Պարսիր ծովին և հիւսիսում Միջերկրականովը, խիստ յարմարաւոր էր: Եգիպտոս: Ասիայի և Նրոտպայի բերքերի բնական միջնորդող էր, որն երևեցաւ և վերջին ժամանակն Կոնստանդնուպոլսի ծաղկելովը, բայց ծովակալ զօրութիւն դառնալու համար խափանարար նշանաւոր դժուարութիւնն այն էր, որ երկրի մէջ նաւեր շինելու պիտանի անտառներ չկային, այլ հարկ կայ նոսն և դերեզման շինելու պիտանաւորները: Նոյնկայ նման և հին եգիպտացիք մի կրօնական երկիւղ էին տածում պէսպէս ծառ. բայց նոցա առանձնականութիւնը զուցէ ոչ սակաւ կասլումն ունեցած է և նաւագործութեան նկատմամբ պակասութիւնից: Սորա համար Եգիպտոս ստիպուած էր հետամուտ լինել արտաքին աշխարհակալութիւնների, և ինչ կերպով էլ որ լիներ, տիրելու Ասորւոյն անտառաւէտ երկիրներին: Այս հարկեցուցիչ կարևորութիւնն էր յատկապէս, որ ստիպեց նորան զինք շարժել Միջագետքի թագաւորների դէմ, որի հետևանքն եղան երկարատև պատերազմներն, ապստամբութիւնները և Նրուտպէմի դերութիւնները,—ըստ որում փոքրիկ տէրութեան այդ մայրաքաղաքն անմիջապէս ընկած էր երկու պատերազմող տէրութեանց մէջ և կրում էր հարուածները երբեմն մէկ կողմից, երբեմն միւսից:

Այսպէս քաղաքականութեան՝ եգիպտացի թագաւորների աչքին երևցած կարևորութեանն աւելի ընթերց ապացոյց չենք կարող բերել քան այն, որ ինքը Պաամմեմէքոս քան և ինքը տարի պատերազմեց Ասորւոյ. և որ՝ նորա որդին Նեքաոս վերստին ջանաց բաց արեց Աղեղոսի և կարմիր ծովի մէջ Հռոտպատի և Սուէզի մօտ այնքան ըսյն, որ նորա վերայով երկու նաւեր կարող էին միասին գնալ և հանդիպելով ընդդիմադրութեան քրմերի կողմից, որոնք կասկածում էին թէ դոցանով կվնասվեայ երկիրը ազատութեան մէջ, բաց արեց ծովագնացութիւն Ափրկէի չորս կողմը պատելու նպատակով, որ և յաջողեց: Ըյն ժամանակների մէջ այսպիսի ծովագնացութիւնները մի միայն սոսկ հետաքրքրութեան ձեռնարկներ չէին: Թէև այդ թագաւորը նշանակից ծովագնացութիւն նոյնպէս Սողոմի ոսկեները հետաքրքրելու և նորա բարձրանալու պատճառները դիտելու

Եւ պատճառ է վնասմ բաժնելու ի ցոյց հետ բախտելուն.

Սուէզեան ջրանի քի բացումն.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ա. Ալեքսանդրով-Ագենտով

ԿԱՄՈՒՐՋ ԵՎ ՀՈԳԻ

Թարգմանությունը ռուսերենից

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ա. Ալեքսանդրով-Ագենտով

ԿԱՄՈՒՐՋ ԵՎ ՀՈԳԻ

Թարգմանությունը ռուսերենից

Եթե հիշատակարանների անցնենք նոցա արձանագրութիւնները, կգտնենք նոր ապացոյցներ։ Նշանագրն (1) անցել է զարգացման բոլոր ընթացքները։ Նորա հիմունքը ձգուած և որոշուած են եղել արդէն շատ յառաջ այն ժամանակից, երբ կայանում է լինում մեզ. հաշուողութեան տասներորդական և երկ-տասներորդական դրութիւնը(2) գործածութեան մէջ էր. չընթացիկան շինուածների մէջ անհրաժեշտ եղած արհեստներն, հաստատուն ճարտարապետութիւնն և սահմանաւորութիւնը հասած էին կատարելութեան նշանաւոր աստիճանի։ Յիրաւի՝ փոքր չափազանցութիւն պիտի կլինինք եթէ ասենք, թէ գործնականի վերաբերութեամբ մեք նոյնքան մօտ ենք հին եդիպտական դարուն, ինչքան ինքը — երեցոտ։ Եգիպտոսի քրմերը կատարեալ իրաւունք ունէին Յունաց ամենահին փիլիսոփաներին ասելու ,,Դուք, Յոյներդ, բոլորովին շատախօս և մնապարծ երեխաներ էք, անգիտալի մնալն պէտք գիտէք և ոչինչ,,։

Եգիպտոսի անցեալ-պատմական և անցեալ-հիշատակի կենաց հետքերը պահպանուում են դեռ և նորա լեզուի մնացորդների և նորա կրօնքի լաւ յայտնի սկզբունքների մէջ։ Առաջինի նկատմամբ շատ բառեր կան, որոնք վերաբերում են հնգկա-դերմանական արմատներին. մի ապացոյց, թէ երկիրն իւր գոյութեան որ և է վաղանցիկ շրջանում կորցրած է եղել ափրիկեցի տիրապետողներից և ընկած Ասիայից գոհ տուած ցեղերի ձեռքն. մի և նոյնը հաստատում է և եգիպտական կրօնի նշանաւոր սկզբունքներով։

Մինչև Ասիայի ցեղերը վաղ արդէն հասել էին միասուածական հոգեկան աստիճանին. Ափրիկէն այժմ միայն դառը է գալի ամենաբիրտ կռապաշտութեան դրութիւնից։ Խափշիկ քուրմը դեռ ևս հմայող է և ազօթող։ Եգիպտոսի կրօնն, ինչպէս յայտնի է, ներկայացնում էր կոյր ամբոխին կռապաշտութեան՝ նաեւ դիւրահաս ծէսեր. իսկ նախապաշարմունքներից ազատ մտքին տալիս էր ճշմարիտ և մինչև անգամ ազնիւ ներկայացումներ։ Մեռնող կրօնի մէջ միասին գոյութիւն ունեցած այսպիսի նշմարելի անհամեմատութիւնները կարելի է բացատրել միայն երկու տարբեր դրութիւնների մէկ մէկի հետ խառնուելովն, որ կրկնուեց միւսանգամ շատ դարերից յետոյ Պտղոմէոս Սոտերը ժամանակը։

Որչափ այժմ գիտնականներն աւելի ուշադրութիւնով են քննում Եգիպտոսի հիշատակարանները, այնքան աւելի պարզ է բացուում մեր առաջին այդ մեծագոյն աշխարհի պատմութեան մէջ ունեցած նշանակութիւնը։ Ուսումնականները պարծենում են, թէ հինուէ ժամանակն, երբ որ խորհրդապրների մի էջ թարգմանելն այնքան աւելի դժուար չափուի լինի.քան թէ յունարէնից կամ լատիներէնից մի էջ

(1) Гіероглифическое письмо.
(2) Десятичная и дуодецимальная система.

տանը Ամէներկական վերայ ծովակալ զօրութիւն հանդիսացաւ։ Նոր Տիւրոսի բնակիչները երբէք չկարացին ձեռք բերել իրանց առաջին վիճակը. նոցա թշուառութիւնները նոցա հակառակորդ յարուցին։ Նովգերոդ կղզի վերայ բնակիլը տիրապետութեան վերանորոգութեան առիթ չեղաւ։ Ընդհանրը՝ հետևելով այն քաղաքականութեան, որը Յունաստանը բնականաբար ընդունում էր իւր ազգային քաղաքականութիւն, երկու հարիւր չիսուն տարուց յետոյ, իւր ամենական արշաւանքի առաջին մեծագործութիւններից մինն արեց նոր քաղաքի պաշարումն. և գրեթէ գերմարդկայն աքնութիւններից յետոյ ցամաքից տարուած ամբարտակի օգնութիւնով տիրելով քաղաքին, միանգամայն հիմնայատակ կործանեց. անհամար մարդկանց կոյտեր կոտորուեցան, երկու հազար հոգի քաշուեցան և Տիւրոսի ապրեցութիւնը Ամէներկական ծովից բարձուեց յաւիտեան։

Եգիպտոսի քաղաքակրթութեան հարցը

Եւ այսպէս՝ յունական սկզբնական պատմութեան մէջ կան երկու արտաքին առաջնորդող գեպքեր. առաջինն՝ Եդիպտոսի նաւահանգիստների բացումն, Ր. Ծ. 670 տարի յառաջ. երկրորդը. հին Տիւրոսի անկումը Ր. Ծ. 537 տ. յառաջ։ Առաջին հանդամանքի ազդեցութիւնը գլխաւորապէս մնաւորական էր. երկրորդինն՝ Աթէնքին կեանք տուող և առուտուրը ծաղկեցնող։

Եգիպտոսի քաղաքակրթութեան հարցի նորագոյն լուծումը

Այս կերպով՝ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը նոր արշալոյս էր ձգել երբ Եդիպտոսն արդէն խոնարհում էր դէպի մուտքն, և քանի գնում էր, տկարանում և անզօր դառնում յառաջն առնելու թուլութեան ներքին պատճառների և ասլացի հակառակորդների յարձակմունքների, որոնց յաջողից վերջապէս բոլորովին կենագրաւ առնել նոցան։ Եգիպտոսի աշխարհն արդէն պատմութեան մէջ առաջինն անգամ երևցած միջոցին նշանաւոր է հանդիսանում իւր մեծագոյց և հինաւուրց նախնականութիւնով։ Սուրբ գրոց հրաշալի նկարագրութիւնները Աբրահամու և Սարրայի ճանապարհորդութեան, Յովսէփի պատմութիւնը աւելի ժամանակում և Իսրայէլացոց ելքը ցոյց են տալի մի հասուն տատապէս հիմնաւորուած կազմութիւն, մի խաղաղ և բարօրալից թագաւորութիւն։ Եգիպտոսի՝ ամենահին հիշատակարանների դարագլխում ունեցած արհեստների դրութեան համար վկայութիւններ հարկաւոր են մեզ։ Ր. Ծ. 3, 400 տարի յառաջ կանգնած տնեղբդրի դիրը կատարեալ է մեզ։ Ր. Ծ. 3, 400 տարի յառաջ կանգնած տնեղբդրի դիրը դեռ մինչև այսօր հետը մրցողներ չունի։ Աշխարհիս այլ հրաշալի գործն այնպէս կանոնաւոր հիմնուած և կառուցած է, որ և այժմ նորա որմերի դրութեամբ կարելի է որոշել կոմնացոյցի փոփոխութիւնները. բայց միևնոյն ժամանակ այնքան հին է նա, որ Յակոբի Եգիպտոս գնացած ժամանակը նորա շինութեան վերայ այնքան գարիր առս գնացած ժամանակը նորա շինութեան վերայ այնքան գարիր էլն անցած, որչափ անցած են Ր. Ծ. մինչև մեր օրերը։

Եգիպտոսի ապրեցութիւնն եբրայեցութեան և արշիասի վերա

Եգիպտոսի գրութեան հարցի նորագոյն լուծումը

ղեկավարությունը։ Ես չեմ կարող ասել, թե ինչ ազդեցություն կունենար այդ ամենը ինձ վրա, եթե ես ավելի ուշ չհանդիպեի Ֆրանսիայի ամենամեծ ֆիզիկոսներից մեկին՝ Ամպերին։ Նա ինձ ոչ միայն ֆիզիկա սովորեցրեց, այլև ինձ մեջ արթնացրեց ֆիզիկայի հանդեպ անսահման սեր։

Ամպերը ծնվել է 1775 թվականին Լիոնի մոտ գտնվող Պոլեմյո գյուղում։ Նրա հայրը հարուստ վաճառական էր։ Ամպերի մանկությունն անցել է հոր տանը։ Նա ստացել է տնային դաստիարակություն։ Ամպերը մանկուց սիրել է կարդալ։ Նա կարդացել է հոր գրադարանի գրքերը, ուսումնասիրել է մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, աստղագիտություն, բնագիտություն, փիլիսոփայություն, պատմություն, աշխարհագրություն։ Ամպերը տիրապետել է լատիներեն, հունարեն, գերմաներեն, անգլերեն, իտալերեն և ռուսերեն լեզուներին։ Նա ուսումնասիրել է Նյուտոնի, Էյլերի, Լագրանժի, Լապլասի, Բիոյի, Սավարիի, Մասկարոնի, Կարնոյի, Մոնժի, Բերտոլեի, Ֆուրիեի, Պուասոնի, Կոշիի, Ֆրենելի, Ամպերի, Ֆրեզնելի, Արագոյ

ասում էր նրան, որ ինքը ոչ մի կերպ չի կարող ամուսնանալ Ռոզայի հետ, որովհետև նա ինքը սիրահարված է մի ուրիշ աղջկա, որի անունն էր Ֆլորա։ Ֆլորան հարուստ էր, և Ռոզան ասում էր, որ Ֆլորան ինքն էլ Ռոզային է սիրում։

Եգիպտոս է: Ընդհանրապէս չէն տեղում նոյնպէս և խաղաղական ովկիանոսի ափերի վերայ: Մարդկային ղարգացման պատմութեան մէջ շատ նշանաւոր է այս փաստն, որ աշխարհիս մէկ մեկից հեռու ընկած մասերում քաղաքակրթութիւնը ծագել է այսօրինակ անանձրեւ երկրներում: Մեր հետաքրքրութիւնը շարժում է վերին Եգիպտոսի —քաղաքակրթութեան որրանի ջրագրական դրութիւնն: Այս տեղ միանգամայն անհնարին է մէծնոլորտական ջրի ազդեցութիւնն, քանի որում երկրագործական նկատմամբ առած՝ երկիրն անձրեւ չունի. այստեղ չկան օդերևութաբանական զանազանակերպ երևոյթներ:

Նեղոսի բարձրանալը.

Ընդ տեղ՝ ուր Ասուանի մօտ Նեղոսը սողոսկելով անցնում է լեռնային անցքի միջից, նշմարուած է, որ նորա ջուրն սկսում է բարձրանալ մայիսի վերջում, իսկ ութ կամ ինը շաբաթուայ մէջ ջրի բարձրութիւնն իւր վերին աստիճանին է հասնում: Այս յորդութիւնը յառաջ է գալիս տեղատարափ անձրևներից, որոնք տեղում են այն լեռնային երկրների վերայ, ուստի Նեղոսն սկիզբն է առնում անձրևներից, որոնք յառաջանում են Հնդկական արևադարձական ովկիանոսի լայնածաւալ մակերևոյթի վերայով շնչող՝ իսկ երբեմն երբեմն մուսսօններից ընդմիջուող կանոնաւոր հողմերից: Այս կերպով խառնաւորութիւնից զրկուած արևելեան հողմը շարունակում է իւր նշանաւոր շնչումը միջին Աֆրիկէի անապատների վերայ.—անամպ, անանձրև հողմն, որի ճանապարհը նշանաւոր է աւերումով: Դեռևս սկզբում կարմրում է, յետոյ կանաչում. ըստ որում առաջինն երևում է նորա երկարական մեծ ճիւղի մասը—Կապոյտ Նեղոսը, նորանից յետոյ և Սպիտակ Նեղոսն. և բարձրացած գետը թողնում է իւր ափերի վերայ ոչ միայն ջուր, այլ և առատ, պտղատու սիկ: Իւր այս կերպով բերած այս թանձր նիւթի օգնութիւնով, գետն անընդունելի դարերի մէջ բարձրացրել է իւր որջն, և շրջապատել իրան երկու կողմից դէպի գետը թափուող խոր առ խոր ողերով: Ջրի բարձրացած ժամանակին ամբողջ երկիրը ջրով է ծածկուում: Սեպտեմբերի մէջ ջուրը սկսում է պակասել և հոկտեմբերի վերջին գետը վերադարձն ամփոփուում է իւր ափերի մէջ: Դաշտերը ծածկուում են պտղաբեր առատ սիկի այնպիսի քանակութիւնով, որի ամենաշատ բարձրութիւնը (1) հարիւր տարում հասնում է վեց բթաչափի: Հաշուում են որ, գետի որջը հազար տարում բարձրացել է ջրա ոտնաչափի. և արդասաւոր հողը գնալով հետզհետէ բռնում է անապատը: Ամենավիսդ. ի ժամանակներից մինչև այժմ նա մեծացել է մէկ երրորդի չափ: Ամենափիս Ք. ծ. 1430 տարի յառաջ ապրեց: Նորա արձանի շրջապատը կիսատած է տիզմ եօթն ոտնաչափ:

Եգիպտոսի փոխարքայի հրամանով մօտ ժամանակներս եղան հետաքրքրական տեղեկութիւններ Ոսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող խոնարհուած արձանի մասին: Ոսմանեան սպրել է, Խալիֆաի վկայելով, 1394—1328 տ. Ք. ծ. յատ. հետազօտութիւններից մի արձակուող գեղարդ գտնուեց, 24 ոտնաչափից աւելի խորութեան մէջ: Նորա ծծուած ջուրը հարկադրել է ջրաչափով չափել մինչև 41 ոտնաչափ, 4½ բթաչափ խորութիւն: Հողը այս հողը ձևացած է Նեղոսի բարձրանալիը բերուած՝ միակերպ յօրինուած ունեցող և փոփոխակի մէկ մէկի վերայ խառ խառ նստած աւազից ու տղմից: Ամենաշատ խորութիւնից հանուեց կաւեղէն անօթի բեկոր: Տղի այսպիսի հետազօտութիւններ արել են ինենսունհինգ զանազան տեղեր, բայց գարձեալ չեն հասել հաստատուն հողին: Գործարանաւորների մնացորդները բոլորն եղած են մօտիկ ծագումն ունեցողներ. չէ գտնուել ոչ մի անհետացած հանքանիւթի հետք. բայց նորա փոխարէն՝ ահագին քանակութիւնով կրկնաթուրթ ալիւանների և կաւեղէն անօթների մնացորդներ. Գաղղիացիք իրանց Ասուանից մինչև Գահիրէ սկսած հետազօտութիւնների մէջ հաշուեցին, որ գետի բերած սիկն ամեն մի հարիւր տարուայ մէջ կազմել է 5 բթաչափ: Հորներ իւր Հելիոպոլսի մօտ սկսած հետախուզութիւններից եզրակացնում է, որ այդ քանակութիւնը կազմում է 3,18 բթաչափ ամեն մի հարիւր տարուայ վերայ: Ոսմանեան. ի արձանի ջրա կողմը, նայելով հաստատի հաշուներին, ձևացած է գնատած 9 ոտնաչափ և 4 բթաչափ: Այդ արձանը կանգնած է տրանից 3,215 տարի յառաջ. որով իւրաքանչիւր հարիւր տարուան ընկնում է 3,5 բթաչափ. բայց նորա ներքոյ ընկնում են նոյնօրինակ խաւեր մինչև 30 ոտնաչափ խորութիւնով. որ միևնոյն հաշուով տալիս է 13,500 տարի մինչև 1854 թ. երբոր այդ խուզարկութիւնները սկսուեցան: Երևում է, որ ամենակարևոր նահապետական դործ դրուած են եղել հաստատի փոփոխութիւնները նայելու համար:

Ընդհարհոգրական նկատմամբ՝ Նեղոսի արուսաղումով ծածկուող երկրի տարածութիւնը շատ աննշան է, բայց ինչ էլ որ լինի, նա կազմում էր Եգիպտոսը: Սկսած Ասուանի մօտի ջրվէժից և փչլա նուբիական կղզուց, որի վերայ մինչև այսօր գետ տեղ տեղ բռնում է մեծագան արմատներ, նա հասնում էր Միջերկրական ծովին 24° 3′ մինչև 31° 37′ հիւս. լայ.: Գետը հոսում է մէկ կողմից արևելեան՝ միւս կողմից Լիբիական լեռների շղթայով շրջապատուած երկրի մէջ. այս հովիտը միջին թուով ունի մօտ եօթ մղոն լայնութիւն. թէև երկրագործութեան յարմարաւոր երկիրը միջին թուով հաշուելով, հինգ աւ կէս մղոնից աւելի լայնութիւն չունի: Ամենալայն տեղը հասնում է $10\frac{3}{4}$ մղոնի. ամենանեղ տեղն—2 մղոնի: Գետայի միջի ոտգնելը և արդասաւոր հողի տարածութիւնն ունի 4,500 քառ. մղոն. Եգիպ-

Ամ ողջ երկրի հետզհետէ բարձրանալը.

Նորա աշխարհագրութիւնն և տեղագրութիւնը.

Եգիպտոսի երկրագործական ամումը.

[1]. Maximum.

տոսի մէջ հերկելի հող 2,255 քառ. մղոն. իսկ փխուի մէջ՝ 340. մի քանակութիւն, որ համեմատութեամբ բոլորովին աննշան է, այլ այսու ամենայնիւ կերակրում էր եօթ միլիոն բնակիչներ: Երկրագործութիւնն այստեղ նշանաւոր էր դրեթէ մաթեմատիքական ճշդութիւնով. մթնոլորտական երևոյթների վնասակար ազդեցութիւններ չկային. ջրի բարձրանալուց կախումն ունեցող փոփոխութիւնները յայտնի էին յառաջագոյն. քրմերը նկատելով ներտաքափը ծանուցանում էին թէ որչափ բարձր է ջուրն, և երկրագործը նորան համաձայն պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնում էր առաստ կամ նուազ հնձի համար: Երկրի այսպիսի դրութիւնով՝ ակներև անհրաժեշտութիւն էր լինում արհեստական միջոցներով բարելաւել բնական պայմանները. ամբարտակները, ջրանցքները, ջրամբարները և ուրիշ ջրաբաշխական շինուածները հնարուում էին անհրաժեշտաբար, մինչև անգամ հասարակութեան դեռ նոր ձևացած միջոցին, որպէս զի մկրովը ջուրը մի տեղ ժողված աւելի երկար պահեն, միւսովը՝ չափաղանց յորդութեան վտանգի առաջն առնեն, երրորդովը՝ մեծ քանակութիւն ստանան:

Ջրաբաշխական դրութեան

Երկրի այսպիսի դրութեան անհրաժեշտ հետևանք եղաւ կարգել ընդհանուր պետութիւն, որ ունենար անմիջական հսկողութիւն երկրի երկրագործութեան վերայ, ձեռնարկելով և պահպանելով այդ արհեստական բարելաւութեան միջոցները, և որ՝ պահուում էր իւրաքանչիւր նահանգի՝ ստացած դետի ջրի քանակութեանը մասկ տալով յօժարակամ հատուցած տուրքովին: Եւ այսպէս իսկ էին արդարև այդ աշխարհի քաղաքական կազմակերպութեան հիմունքը: Հին ինքնակալութեան առաջին ինքնակալը ձեռնարկեց փոխադրել դեան իւր այդ նպատակի համար փորել տուած առուն.—կնդիր՝ որ բան երևութին պահանջում էր ամենահմուտ ինժեներներ.—և նա յիրաւի կատարումն տուեց նորան: Մինէսի թագաւորութեան ժամանակից անցած է հինգ հազար տարուց աւելի: Պիտութիւնն և արհ ստը սիսի ծագման ընթացքում, որ այսպիսի մի ձեռնարկի համար եղած միակ մասնաւորութիւնը կարելի անէին:

Պատմական տեղեկութիւն

Այս հիմ կամենում երևակայօրէն խօսած լինել այն մասին, թէ այսպիսի բարելաւման հանգամանքների միջոցով ի՞նչպէս էին զարգացում մարդկային մտքի զօրութիւնները և ծագում էր քաղաքակրթութիւնն: Ընդհանրի ապահովութեան մէջ պաշտպանուած էին այդ հովտի բնակիչները—արևմտեան տապակէզ տաղտուկ անապատով, արևելքից Պարսիր ծովով: Այս չափ խօսեմ և այն հետաքրքրական ժամանակների վերայ, երբոր նորատունկ գետն առաջին անգամ հոսեց ժայռոտ և անպտուղ անապատի միջով, ուրկելով ընթացքը դէպի Արջերկրական ծովը. և թէ՝ ընդհ ժամանակի օդ-

Պատմական տեղեկութիւն

նութիւնով հետզհետէ բերից արդասաւոր խաւ, և ափունքը վտանգ էր հետ արևադարձական լճտներից բերած բեղմնաւոր հողի: Այդ և այնպէս անտարակուսելի է, թէ Եգիպտոս յատկապէս այս եղանակով սակաւ առ սակաւ գարձաւ բնակելի աշխարհ. այս կերպով եղաւ հետզհետէական զարգացումն, որ նորան վերջապէս մարդու յարմար բնակարան գարձրեց: Նորա կենսական նեարդի երակը տարին միանգամ միայն է բաղխում. ի՞նչ են նշանակում ուրիշն մի քանի հարիւր գարերն այսպէսի գործողութեան մէջ:

Պատմական տեղեկութիւն

Եգիպտացիք վաղ նշմարած էին, որ Նեղոսի յորդութիւնը Հնդկ համաստեղութեան միջի Սիրիուս աստղի ծագման հետ միասին է հանդիպում. այս պատճառով խիստ բնականաբար այդ բանն երկնային լուսաւորների ազդեցութեանը տուին. Քարտիկ միշտ հակամէտ են պատահմունքը պատճառների տեղ ընդունելու. և այս կերպով այդ աստղի արևելեան հորիզոնի վերայ երևիլն ոչ միայն սկսաւ նշան համարուիլ ջրի յորդութիւններին, այլ և պատճառ: Սորա համար բնական էր, որ բղխելեան սկսում էն ապասել նորա երևումները գանկաւ ցած տեղի վերայ. և շուտով նկատեցին, որ այդ երևոյթը կանոնաւորապէս կրկնուում է մի շրջանի մէջ, որ կազմում է մօտ 360 օրերից, որ և գարձաւ տարուայ անդրադարձութեան առաջին որոշիչ նշանն: Երբև ապագայ աստղարաշխութեան և կրօնական ծէսերի մէջ սկզբում գտնուած անձուկ շաղկապին, գիտողութեան արժանի է այն հանգամանքն, որ Փիլեայի ծածկաթորհուրդ տաճարի քարէ պատերին առաջուց գնում էին Պերիսի գերեզմանի առաջին 360 կամարի անօթները, ի ցոյց նշանաւորութեան տարուայ իւրաքանչիւր մէկ օրուայ. հետևապէս՝ այս ծէսն սկիզբն առած է այն հետաւոր գարերում, երբոր տարին համարում էին 360 օր: Կարծիք չկայ, որ այդ հանգամանքներն Եգիպտացոց տեղիք տուին պատմութիւնով զբաղելու: Այդ մասում Եգիպտացիք զանազանուում են Քաղդացիներից, որոնք անցքերը չէին նշանակում:

Երկնային մարմինների ուսումն. փափաքելի է որ

Հնդկ աստղը, Սիրիուս, ամենափայլուն աստղն է երկնքի երեսին: Եգիպտացոց համար Նեղոսի յորդութիւնն ամենակարևոր անցքն էր երկրի վերայ: Պատահումն պատճառ տեղ ընդունելով, նոքա այն համոզման եկան, թէ երբ այդ լուսատու աստղն առաւօտեան դիտուի զաչի արեգակի ճառագայթներից և ակում ապաստանել իւր սեպհական, յատկացող զօրութիւնն. այն ժամանակ համակրական գիտը շարժուած նորանով, սկսում է յորդել: Նեղոսի պատերը մի եւ բանգծութիւն շուտով դիտնալը վարպետութիւն պատնաղ չափն հասաւ. ոյովհետև եթէ մէկ աստղը կարող է ունենալ այսպիսի ուրդակի ազդեցութիւն երկրաւոր գէպքերի ընթացքի վերայ, ինչ՞ս միևնոյնը

չէ կարող ունենալ և միան և վերջապէս բոլորը: Մինոյն միջոցին չէր կարելի չդադարեցնել ուշադրութիւն այն բանի վերայ, որ Կարմիր ծովի ամենօրեայ շարժումը կապ ունէր արեգակի և լուսնի շարժման և դրութեան հետ, ըստ որում հետևում էր այդ լուսատուներին նոցա ընթացքի մէջ. նոցա առնչական դրութիւնը հորիզոնի վերայ սահմանում էր մակընթացութեան և տեղատուութեան քանակութիւնն: Եգիպտի հայեացքի անհրաժեշտ հետևանքն եղաւ երկնային մարմինների աստղաբաշխական ապրեցութիւնը խոստովանելն. առաջին՝ անշունչ բնութեան. երկրորդ՝ մարդկանց բաղդի վերաբերութեամբ: Միայն ձանաչելով երան աստղերից որոշող ահագին հեռաւորութիւնը, մարդը սկսում է դդալ իւր և նոցա մէջ միջնորդի կարօտութիւն, և աստղերն երկրպագելն անցնում է իւր երկորդ երևոյթին: Որ կողմը կարող էր գնալ եգիպտացին առանց տեսնելու երկնքի վերայ այդ միևնոյն համաստեղութիւնները: Կողոսի ափերից էլ հեռու, արևմքեան անապատները, Սորբէի, Բարիոյ մէջ,—բայց դարձեալ միև նոյն աստղերն են. նոքա ամենուրեք են. մեք կարող ենք տեսութիւնից կորցնել երկրաւոր առարկաները, այլ ոչ երկնայիններըը: Նոցա ճակատագրական ճշդութեամբ կատարուած որոշեալ շարժումները, նոցա վեհմաշուք լռութիւնն, նոցա անհասանելի հեռաւորութիւնները կարողացան համոզել նկատողին, թէ նոքա անհասանելի են մարդկային բոլոր գործութիւնների ազդեցութեանը, թէև կարելի է գուցէ դառնալ դէպի նորանց մարդկային աղօթքներով:

Եգիպտական աստուածբանութեան հիմունքը.

Այս կերպով լուսատու մարմիններըն երկրպագելը դանում էր իւր համար բաւականին երաւունք: Եգիպտական կրօնն իւր վեհ զարգացման մէջ միացնում էր երկնային մարմիններին—արեգակին, լուսնին, արուսեակին և ուրիշներին երկրպագելն, աստուածացնելով իւրեմն նոցա Աստուծոյ յատկանիշները: Մեծամեծ և մեծարոյ աստուածներն, ինչպես Ոզերիս, Փթա և Ամոն այսպիսի յատկանիշների անձնաւորացուցումն էլն միևնոյն այնպես, ինչպես մեք խոստում ենք Բարչի վերայ, Ամենակարողի վերայ: Եգիպտացիք ոչ միայն կարծում էլն, թէ Աստուած երբէք երևացել չէր մարդկային կերպանքով, այլ և այսպիսի երևոյթը համարում էին միանգամայն անկարելի. ըստ որում նա ամրողջ ստեղերքի կենդանատու պատճառն է, իսկ տեսանելի բնութիւնը միայն նորա արտայայտութիւնն:

Աստուած, երրորդութեան վերայ, և նոցա անձինքը.

Այս անձնաւորուած յատկանիշները բաժանուած էլն երրորդութեան վերայ, որի իւրաքանչիւր երրորդ անդամը ծագում էր առաջնի երկուքից: Այս վարդապետութիւնն, և մինչև անգամ նորա աստղային երևոյթները շատ հետաքրքիր են Եւրոպայի համեմատական աստուածբանութեան ուսումնասիրող ամեն մարդու համար: Յոյներս՝ Ամմոնից և Աստուածից ծագումն առաւ Հոն-

ան. Ոզերիսից և Իզեպից—Հորը. Նեփից և Սատէից—Որդին: Եւ մինչդեռ մի կողմից Աստուծոյ պատկերացուցումն իւր յատկանիշներից արտաքոյ համարեւում էր ապօրինի, միւս կողմից այդ երրորդութիւնն և նոցա անձինքներն ամրողի կատարելութեանը մատակարարում էլն ձոխ նիւթ: Նպատակում էլն այդ աստուածային յատկանիշների երկրաւոր մարդեղութիւններն մարդկանց փրկութեան համար. օրինակ՝ Ոզերիսը մարմին էր առել, ղոհուել էր պատճառի, և մահից և յարութիւնից յետ կարդուել մեռելոց դատաւոր: Իբրև իշխան Երևմուտքի կամ խոնարհող աստղերի երկրի, նա կենում է աստղերկրեայ աշխարհում, նորա կողմն դիշերն ընթանում է արեգակն: Եգիպտական քուրմերը հաստատում էլն, թէ ոչ մի բան չունի եղծումն. և սորա համար մեռնել կնշանակէ միայն նոր կերպարանք առանալ: Հերոդոտ ասում է, որ նոքա առաջինն յայտնեցին հոգւոյ անմահութիւնը. այն հակացողութիւնը նորա մասին, որով հոգին՝ բոլոր կենդանիներին, բոյսերին և անգործարանաւոր առարկաներին անդամ ըստ չափու կեանք և կենդանութիւն բաշխող Տիեզերական Հոգւոյ բղխումն է կամ մասն:

Մարդեղութեան անկումը և փրկութիւն.

Նոցա վարդապետութիւնն աստուածային մարդեղութեանց վերայ հարկադրեց իւանց ընդունել մարդու անկումն, որ անհրաժեշտ էր երեւում այդօրինակ գերբնական սքանչելիքը տրամաբանօրէն ճշմարտելու համար: Յանցաւոր հոգւոյ թեթևութեան համար նոքա քարոզում էլն այս կեանքում պահք և ազաչեարութիւն, իսկ հանդերձեալում տեղափոխութիւն զանազան կենդանիների մէջ, մաքրուելու համար: Ահից յետոյ հոգւոյ արժանաւորութիւնը քննում էր Ոզերիսի առաջին աստուերների աստղերկրեայ երկրի—Ամենի աշխարհում կանոնաւոր դատաստանով, նոյն թագաւորութեան չորս ոգիների և քառասուն երկու դատաւորների ներկայութիւնով: Որը տանում էր աստուերն այդ դատաստանը, Աերբերոս—Հերպեստոսի, դռնների խաւարային պահապանի մօտով: Աստուերը կանգնում էր անմուռնչ, մինչև որ Ընտրիսը կշռէր նորա սիրտն արդարադատութեան կշռով: Եթէ նորա բարի գործերը ծանր էլն գալի, այն ժամանակ ուղարկում էին նորան Ալու—Եղիւսեան դաշտերն. իսկ թէ չար գործերը—դատապարտում էր տեղափոխութեան:

Մեռելոց վերայ կատարած դատաստանը.

Հայց որպէս զի հանդերձեալ կեանքի դատաստանի վերայ եղած այդ վարդապետութիւնը չդառնար սոսկ աստղութիւն, նորան ամրութիւն էր լինում ահմանուած սկզբնական դատաստանը մեռելոց վերայ և այս աշխարհում,—դատաստան ահեղ և ազդու նշանակութիւնով: Թագաւորից բռնած մինչև վերջին ստորադրեալը (1) ամենքն էլ ենթակում էին մեռած ժամանակը դատաստանի ներքոյ: Երբ

(1) Բայց արևելագէտ տ Ֆ. Լէնորմանն հերքում է յետ—մահուան դատաստանը թագաւորների վերայ ևլոյն հնդենակներէ ինքնահնար աստ. ,,Վախճանած թագաւորն, ասում է նա. նոյնպես աստուած համարուող ոչ էր, ինչպես և կենդանին. եթէ գտնուում են եգիպտական տարեգրութիւններ մէջ ևքանի թագաւորներ, որոնք գրկուել են թաղումից, որոց անունները ջնջուել են արձանագրաններից, այդ ոչ եթէ ժողովրդական վճռով, այլ թէշ թագաւորի հրամանով է եղել, որ վճռել է իւր հակառակորդի հետ իբրև իշխանութիւն կապող հետ,,. տես Руковод. къ древ. ист. Востока, Египтяне. Кіевъ 1876 г. եր. 157 ծան. հայ. թարգմ.

մկը ժեռնում էր, [սկզբն նրա մարմինն ուղարկում էր գնա-
ալը մա, որ պահպանէր իւր մա քառասուն օր. և ապա երեսուն
երկու օր էլ նորա ընտանիքն ողբում էին նորան: Մումիան կանգնե-
ցնում էին ապի վերայ սան առանձնարանների մէկում, և անդրկու-
թիւն էին տալի նահանդի քառասուն երկու դատաւորներին, և նշա-
նակուած օրը մարմինը սանում էին սրբազան լճի մա: Իւրաքան-
չիւր նահանդ, իւրաքանչիւր մեծ քաղաք ունէր արմատակողմն այս-
պիսի մի լիճ: Երբ որ մարմինը մտանցնում էին լճի եզերքն, դատա-
ստանը սկսում էր. ամեն մարդ կարող էր մեղադրել կամ գովել մե-
ռածին, բայց վայ էր սուտ մեղադրողին: Յետոյ դատաւորները մտիկ
սուած ներկայացրած ցուցմունքներին, տալիս էին վճիռ. եթէ հան-
գուցեալի կեանքը նոցա վատ էր երևում, արդելում էին թաղել. և
դատապարտուածի բարեկամները հասարակաց դատապարտութեան
միջով մումիան չէտ էին գործնում սուն. որպէս զի փրկեն նորան ի-
րանց ապագայ բարի գործերով. եթէ այնքան աղքատ լինէին բարե-
կամներն, որ սեղ չունենային մումիան պահելու, այն ժամանակ թա-
ղում էին լճի եզերքում. և յանցաւոր սուներն սպասում էր այնտեղ
և թափառում հարիւր տարի: Այս Սախքահան ափերի վերայ դեռ
ներկայ ժամանակում ևս գտնում են հնտում ոսկորներ, որոնք մնա-
ցած են անթաղ նոցա նշանակած հարիւր տարուց երեսուն անդամ
աւելի: Մինչև անգամ թագաւորների մարմինները չէին թաղուում,
եթէ և նորա չարագործ էին երևում: Իսկ եթէ դատաւորների վճի-
ռը լինում էր հանգուցեալի օգտին, այն ժամանակ վճռարուում էր մի
փոքրիկ գրամ նաւակավար Քարոնին՝ մումիան տանելու համար, և
պատրաստուում էր կարկանդակ՝ իպպոպոտամ Աներբերոսի համար: Յե-
տոյ ընդհատուում էր կարկանդակի պատրաստութիւնն անդնդում քա-
ղաքատրութիւնն անցնում էր լճից մահուան նաւակի մէջ. քուրմը
Ոզիրիսին և անթիւ-ոյթ դատաւորներին ծանուցանում էր հանգուց-
եալի բարեգործութիւնները: Լսանելով հանդիպակաց ափին, յուղար-
կաւորութիւնը շարունակում էր իւր ընթացքը շքեղ հանդարտու-
թիւնով և մումիան դրուում էր իւր հանգստեան վերջին տեղի—գե-
րեզմանի մէջ:

Այս բանից կարելի է դատել, որ եգիպտական կրօնը չէր միայն
տեսական, այլ տպաւորում էր ժողովրդի երևակայութեան մէջ ա-
մենափառաւոր ձևերով: Նայի դրանից, ամենազնաւոր տաճարնե-
րում կատարուում էին շքեղ արարողութիւններ, որոց մնացորդները
դեռ մասին կան և այժմ: Օձ էին բերում կերակուր, լինում էին
սրսկումներ և ծխում էին խունկ: Ողջային երկկենց կրօնն, որ մի
կողմից յարմարեցրած էր խաժամուժ ամբոխի հասկացողութեանը, միւս
կողմից լուսաւորեալ մարդկանց, ան հրա հնշտորէն պիտի պարունակէր

Ցուցական դժոխքի սկիզբն

Ցուցական պաշտամունքները պատգամախօսներն և գուշակութիւնները.

իւր մէջ գաղանիքներ: Յայտնի է, թէ նոցա մի քանիները տարուել
են և Յունաստան: Եգիպտացիք դիմում էին և խաբէական հնարք-
ների. և յունական պատգամախօսներն Եգիպտոսից են սկիզբն
առնում: Նոցա հրամաններն այնքան խորին յարգանքով ընդու-
նուում էին, որ նոցա հնազանդելու միջև անգամ թագաւորներն
էլ պատրաստուած էին. ինչպէս օրինակի համար՝ Ամմոնի պատ-
գամախօսի ազդարարութիւնը հարկադրեց Նեքաւոսին դադարեցնել
իւր ջրանցքի շինութիւնը: Պատգամ գուշակելու համար հետազո-
տում էին կանխագէպ նշաններ, մտիկ էին տալի կենդանիների ձորո-
ալքին և յօրինում աղէտարքներ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՅՈՒՆԱՀԱՅՆ ԴԻՄ ԱՆՏԱՂՕՏՈՒԹԻՆՆ

Տեսական բնագիտութեան ծագումն և անկումն:

Երկրորդ դլխում նկատադրեցի յունական դիւցաբանութեան ծագումն և անկումն. այստեղ պիտի ներկայացնեմ փիլիսոփայութեան ևրոպական առաջին փորձերը: Յունական դրութիւնները ծագում են ուղղակի իրանց ժամանակակից կրօնական հասկացողութիւններից և երևում են յունական հոմէմատական առաւտածաբանութեան փոխուող շրջաններից մէկը:

Ցուցական փիլիսոփայութեան ծագումն.

Նորա առաջադրութիւնները.

Համակարգելով նորանց Նկատառանի հոգեկան դրութեան հետ, ականատես լսատովանում ենք երևոպական այդ առաջին փորձերի ակնարկութիւնը: Նորա համապատասխանում են այն վայրկեանին, երբ միտքն ազատուեց դիւթութեան ընձայած հաւատից, բայց երկրակեդրոն և մարդակեդրոն երևակայութիւններից, այսինքն երկիրը ամենքի և մարդն երկրի կեդրոն ընդունող հասկացողութիւններից հեռուն չէ դնում: Նկատուած է ընդհանրապէս թէ, երբոր մարդկային միտքը ժողովում է բաւական քանակութիւնով իւր կարծիքով, հաւատի փաստեր, սկզբն սկսում է կազմել նորանցով ամենաբարձրութիւն, և երևան հանել կեղծ-դիտական դրութիւններ: Մինչև զարգացման շատ յետն շրջանում նա սկսում է կասկածել, որ մեք չունենք ճշմարտութեան բացարձակ դիտութիւններ:

Նեթերցողն՝ որին դուդ ձանձրութիւն լինի մեր՝ այս դլխում ստորադրած յունական հասկացողութիւնների յաջորդական կարդի երևցող անհրաժեշտութիւնը, նոյնպէս շահ կ դտնելու, եթէ նկատի նորանց ամբողջի մէջ կամ նկատի իրրև մէկ քերի կամ ատաղձանների մի շարք,

ոգին ինչպես ինքնաբերաբար ծագում է մարդկային հոգու մեջ, այնպես էլ նրա մարմինը ինքնաբերաբար ստանում է իրեն հատուկ ձևը։ Հոգին ոչ միայն ներգործում է մարմնի վրա, այլև ենթարկվում է նրա ազդեցությանը։ Հոգու ամեն մի զգացմունք, ամեն մի ցնծություն, ամեն մի տրտմություն, ամեն մի ցավ, ամեն մի հիվանդություն իրենց հետքերն են թողնում մարմնի վրա։

Ո՞րն է պատճառը, որ մեր դեմքի գծերը, մեր ձայնի հնչողությունը, մեր ամբողջ կազմվածքը, մեր ամբողջ էությունը այնքան ուժեղ կերպով են ազդում մեզ շրջապատող մարդկանց վրա։ Ինչո՞ւ մենք այդքան հակված ենք դատելու մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից, նրանց ձայնից, նրանց շարժումներից։ Ինչո՞ւ մենք այդքան հակված ենք ենթարկվելու մարդկանց ազդեցությանը, որոնք մեզ հետ ոչ մի կապ չունեն, որոնք մեզ համար ոչ մի նշանակություն չունեն։ Ինչո՞ւ մենք այդքան հակված ենք ենթարկվելու մարդկանց ազդեցությանը, որոնք մեզ հետ ոչ մի կապ չունեն, որոնք մեզ համար ոչ մի նշանակություն չունեն։

ինչպես ասում են, ոչ մի ուրիշ ազգ չունի այդ հատկությունը, որ ունի հայ ազգը։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ոգի, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ հոգի, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ բնավորություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ճակատագիր, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ առաքելություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ պատմություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ մշակույթ, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ լեզու, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ գրականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ արվեստ, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ գիտություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ փիլիսոփայություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ կրոն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ բարոյականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ իրավունք, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ տնտեսություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ քաղաքականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ պետություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային գաղափար, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային ոգի, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային հոգի, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային բնավորություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային ճակատագիր, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային առաքելություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային պատմություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային մշակույթ, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային լեզու, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային գրականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային արվեստ, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային գիտություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային փիլիսոփայություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային կրոն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային բարոյականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային իրավունք, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային տնտեսություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային քաղաքականություն, որ ոչ մի ուրիշ ազգ չունի։ Ինչպես ասում են, հայ ազգը ունի մի հատուկ ազգային

Ահա էր ահա Կնաքսիմենէսի փիլիսոփայութիւնն, որ հիմք ձգեց մրցող դպրոցների այն նախանձաւոր գործունէութեան, որ այնքան նշանաւոր դեր խաղաց Յունաստանի մտաւոր շարժման մէջ: Նորա վարդապետութեան գերազանցութիւնը Թաղէսի վարդապետութեան նկատմամբ այն է, որ ոչ միայն ցոյց է տալի նախահիմքն գոյութիւնից, այլ և նրից այն է, որ ոչ միայն ցոյց է տալի նախահիմքն գոյութիւնից, այլ և աշխատում է ապացուցանել փոփոխութեան օգնութեամբ, թէ ինչպէս նորանից ծագում են այլ ամենայն գոյութիւններ, և որ պիտի յետադիմութիւններ են կատարւում: Ասկ այն, որ ասում են թէ՝ Կնաքսիմենէս գոնէ խառարածրի վայրահակութիւնն, ոչ այլ ինչ է, բայց թէ նորա մեծագոյն հայրենակիցների մտապարծութիւնը: Էյդօրնակ մի գիւտ անհամաչելի էր այն մտքին, որի հակացողութիւնն երկրի գոյութեան մասին պարփակուած էին այն բանում թէ՝ ,, երկիրը թռչում է օդի վերայ իբրև լայն տերև,,: Կնաքսիմենէսի կարծիքները խիստ նշանաւոր զարգացումն ստացան Դիոգենէս Ապողլոնիացու ձեռքին, որ այնպէս էր թէ՝ ամենայն ինչ դնում էր Ապողլոնիացու ձեռքին, որ այնպէս էր թէ՝ ամենայն ինչ յառաջ եկած է մէկ էութիւնից, որ ենթարկուելով յատուկ փոփոխութիւնների, և զանազան ժամանակներում զանազան ձևեր ընդունելով, կրկին վերադառնում է իւր առաջին դրութեան: Ամբողջ աշխարհը նա համարում էր կենդանի էակ, որ ինքնակամ կազդուրում է և փոխուում. և համաձայնում էր Կնաքսիմենէսի հետ, թէ օդն է և մարդու և ամեղէների հոգին: Որանից հետևում է, որ օդը պիտի լինի յատկանական, անեղծ և գիտուղ: ,,Նա շատ բան դէպ. առանց բանականութեան անկարելի կլինէր որ ամեն բան կազդրուէր այնպէս (անձնատուրապէս, և յարմարապէս որ ամեն ինչ ունենար ճշդի սահման—ձմեռն և ամառն, օրն և գիշերն, անձրևն, հողմն և լաւ եղանակն, ինչ բան էլ որ անհնում ենք, բոլորը անօդիներ և ամենընտիրը և գերահրաշ կերպով,,. ,,Նայց այդ մի նուազ է ամենընտիրը և գերահրաշ կերպով,,. ,,Նայց այդ մի լինէր, այդ գիտակցութիւն ունեցողն այն է, որ մարդիկ անուանում են օդ, նա է կազդարում և կառավարում ամենայն ինչ, և ինքն ամենի մէջ է, ըստ որում չկայ մի ինչ առանց նորան,,:

Կնաքսիմենէսի փիլիսոփան գիտութիւնից զժուարութիւնով է առանձնանում: Մարդը յանկարծ չէ կարող միտքը այն սահմանը բարձրացնել, որ ներկայացնի իրան ամեղէների օրէնքները: Մեք այնպէս հակամետ ենք դատելու արտաքին աշխարհի երևոյթները մեր անձնական փորձից,— ըստ որում մեր ընթացքը յառաջ է դալի մեր կամքից,— որ բնական երևոյթները բացատրելու միջոցը ժուարութիւնով ենք ազատուում նմանօրինակ կարծիքներից: Գիտութիւնը կարելի է նշմարել շատ բնական գիտութիւնների ծագմանց մէջ. օրինակ՝ սաթի էլեքտրիկական զօրութիւնը արտում էր նորա նիւթի մէջ գտնուած ոգուց, և այսպէս բացատրում էր

Գիտութիւնը պնդում է թէ՝ օդը ամեղէների հոգին է.

Փիլիսոփայութեան ազատ. տեսնելու դժուարութիւնը.

նաև մագնիսի ազդեցութիւնն երկաթի վերայ: Փայլածու, Երուսաղէմ և Ջրատա մոլորակների շարժմունքը տալիս էին նոցանում գոնէուղ բանական պատճառի ներգործութեանն, որ կառավարում է և պահպանում նոցա ընթացքն և բարեկարգում բոլորը դէպի լաւն:

Պարզկային զարգացողութեան պատմութեան մէջ գտնում ենք մի կամքում այն վայրկեանն, երբ ստուգաբանութիւնը բոլոր գիտութիւնն ներքին օրէնսկ տուեց, ձգելով իրանից մի կողմն աւելորդապաշտութիւնն և ապացուցանելով, թէ երկնային լուսոց ոչնչերն բացատրուծ շարժմունքը կարելի է ոչ միայն բացատրելու և գուշակել յաջողութեան, միտն թէ ճանաչուի յատկանական, անփոփոխ և հաստատուն օրինաց գոյութիւնը: Պարզկ ոչ աստանց գժուարութեան կարացն հասկանալ որ անփոփոխելի օրինաց և անվախճանաբար փոխուող երևոյթների մէջ չկայ անհետևողականութիւն. և թէ՝ աստղ ոմեղէրքի կարգաւորութիւնը համապատասխանց, նախապէս բանականութեանն, որ կարող էր ամբողջ յատկանականութիւնը յաջողութեան տալ նոցա իւր նախահիմքն որոշման մէջ, մեք շատ վաղ հայեացք ունեցած կլինինք ոմեղէրքի կառավարութեան վերայ, քան երբոր գիտում ենք մի ընդհանուր ներգործող հոգեկան զօրութեան մշտական միջամտութեանն, որ պիտի հետացնէր պատահելի ձախողութիւնները, և կարգադրէր ամեն ինչ լաւ պատշաճին: Պիմիան էս տալիս է մեզ ապրու օրինակ, որ նշանաւոր է մանաւանդ ներկայ դէպքում,— Դիոգենէս Ապողլոնիացու վարդապետութեան մէջ, թէ օդն է իսկապէս հոգեղէն գոյութիւն: Երբոր առաջին հետազօտիչները գտնում էին զանազան գազեր, այդ գազերին արտում էր յատկապէս ոգեղէն գոյութիւն, որ և արտայայտում է այն անուան մէջ, որով նոքա յայտնի են մինչև այսօր (deist, das, այն կարծիքից, թէ նոքա ոգիք էին dhosts): Եթէ մշակը լծում էր ջրհոսն և շնչասպելը լճում, նա հարուած էր առել աներևոյթ ձեռից. եթէ ցած իջեցրած կանեփեղը մի քանի վայրկեան վառուում էր և յետոյ խկկոյն շիջանում, եթէ հանքային ածուխը պեղելու միջոցին անզգոյշ մշակը կրակ էր ձգում և տեղը յանկարծ բռնկում էր սպառնալի բոցով, և յառաջ գալի ժայռեր պատառող սարսափելի ձայներ, որ ջնջում էր ձանապարհին պատահած բոլոր կենդանի էակներն, նոյն անգամ նաև առանց բնական մեհուան հետք թողելու սպառնողների վերայ,—ինչով ուրեմն կարելի էր աւելի լաւ բացատրել այսպիսի սպեսալի դէպքերը, թէ ոչ գեր- բնական զօրութեան աշխատութիւնով:

Փոփոխութիւնն, որ արեց Դիոգենէս Կնաքսիմենէսի տեսութեան մէջ, պարզնելով նորան Փիլիսոփայականից հոգեբանական դրութեան, շատ նշանաւոր է, ըստ որում նա ցոյց է տալի պարզ փիլիսոփայութեան

Ատոմաբաշխութիւն և էփիկուրեան թողն ինչպէս ան ալեհանուելու այս աստիճանն.

Հոգեբանութեան ծագումն.

ակիզբը Յունաստանի մէջ։ Տիեզերքի բանական զարգացման հետազօտութիւնը պատճառ տուաւ Յունաց նոյն իսկ բանականութիւնը հետազօտելու։ Դէմոքրիտոս իւր մանրադիտական վարդապետութեան մէջ օդի փոփոխականութիւնը նորա շարժականութեան էր տալիս.— յատկութիւն՝ որով օդը նորա կարծիքով կերպարանացում է բոլոր միւս գոյութիւններից, քան որում նա աւելի նօսր կամ նուրբ տարերից մին է։ Բայց այն մարդիկն, որոնք կամենում են նորա վարդապետութեանը գեղ-փորձնական (1) նշանակութիւն ընձայել, ասում են, որ նորա հասկացածը սովորական մթնոլորտական օդը չէր, այլ ատելի նրբին և ջերմ լինչ մի. և քան որում օդն իւր ամենամաքուր դրութեան մէջ նկատւում է ամենակատարեալ բանականութիւն, ուստի բանականութեան աստիճանը կարդերը պիտի որոշին նորա խտութեան և դիմադրութեան չափութեանն։ Եւ որովհետև երկրի պարզևել է կենդանւոյ շունչ։ Մեկը միւսից իրանց հասկացողութեան աստիճաններով նուրբ գանազանուող կենդանիների հոգիքն ոչ միայն նշան են, այլ թէ ջերմութեան և խտութեան զանազան աստիճաններ ունեցող օդ։ Դէմոքրիտոսի բացատրութիւնով երկրը դադարել է գրան ապրելութիւն տալ խտացած օդից, իսկ ջերմութիւնը պակսի վեր բարձրացած լինն լոկ կազմել է արեգակն և աստղերը. աստղերը նա համարում էր սիեզերքի չնչաւոր գործարաններ։ Կենդանիների կազմուածի մէջ գիտութեան սիրուից եղրակացնում էր, թէ նոքա իրրև անմիտներ, անընդունակ են մտածելու. քան որ լսում օդի թանձրութիւնն ապրելք է չնչելու, և հետևաբար արտաքին հասկանալու։ Եւ նա եզրակացնում էր, թէ մարդու մտածող զօրութիւնը յառաջ գալե այդ տարրից, որ մարմնի միջով արեան մէջն է մտնում. փաստ բերելով այն, թէ բոյսերը չունենալով օդ ընդունելու բացուածք, միանգամայն բանականութիւնից զրկուած են։ Արդկային բանականութեան ծագումը նա բացատրում էր մարդկանց՝ ուշ լե մաքուր օդ ծծելուն, որ այլ կեանքներին. քան որում նոցա հոգեութեան գործարանը հակուած է դէպի գետինն։ Յայսմ բրա և մտնական հայեաց քներով սկսաւ փիլիսոփայութիւնը։

Ուժմու գիտութեան օգնական

Չեմ կարող վերջ տալ Դէմոքրիտոսի գրութեանն, առանց նորան հանդէպ հանելու արդի ժամանակիս գիտութեան յայտնութիւններն օդի վերաբերութեամբ։ Եւ յայտնութիւններն իրանց դէպի կենդանց աշխարհն ունեցած յարաբերութիւնով խիստ շահաւէտ են։ Գիմայն ձևերով բազմապիսի տարրերի ըղծուած օդն այլ ևս չէ ներկայացնում միատեսակ մարմին. այժմ նա ոչ միայն բաժանուած է իւր կազմող տարրամասերի (2) վերայ, այլ և այդ առանձին տարրամասերի յատկութիւններն ևս որոշուած են։ Այդ տարրամասերից մի-

1) Трансцендентальный. կամ трансцендентный:
2) Ингредіентъ. Ingrédient.

կից—ածխաթթուտից գոյանում են բոլոր բուսական մարմինները։ Այդ նրանց արձագանգելով արեգակի ճառագայթներով, մատակարարում է բուսական թագաւորութեանն ածխածին—նորա էական հաստատուն տարրամասը։ Ըստ այսմ կարելի է ասել, թէ բոլոր ընտիր զանազանակերպ գործարանատուր արտադրութիւնները, սառուցեալ գոտուց մամուռներից սկսած մինչև արևադարձի երկրների առանձնատուր արմաւենիները—բոլոր այն բոյսերն, որոնք մեզ մի կողմն ենք ձգում իբրև անպէտք խոտ, և այնպիսիներն, որոց ձեռք բերելու համար ձգնում ենք և աքնում,—առանց բացառութեան արեգակի ազդեցութիւնով մթնոլորտից ծնած բերքերն են։

Կախուած կենդանիների և բոյսերի.

Եւ քան որում առանց բոյսերի կենդանական կեանքը բնաւ չէր կարող պահպանուիլ, բոյսերն այն միջոցն են կազմում, որի օգնութիւնով օդային տարրը կենդագործուած, եթէ կարելի է ասել, արեգակնային ճառագայթներով, մնում է նոյն իսկ մարդու կազմուածի մէջ։ Իրրև կեղտաւոր բոյսերը պիտանի են վերանորոգելու շարժման և մտածման գործողութեան վերայ անհրաժեշտօրէն վատնած ոստոյները.(1) Եւ այսպէս՝ ժամանակաւորապէս այս որոշ տարրամասերն, որոնք երբեմն բուսական գործարանի մասն էին կազմում, իրրև էական տարր մնում են կենդանական գործարանի մէջ. բայց մնում են միայն ժամանակաւորապէս, քան որում կենդանական գործունէութեան էական պայմանը շարունակ և մշտափոխ սպառումն է. չէ կարելի մատ շարժել առանց ջղայն նիւթ կորցնելու. և ոչ մի մտածողութիւն կարող է յառաջանալ, առանց ուղեղային նիւթ վատնելու։

Ուժման արտադրութիւնները միշտապէս բաժանուում են կենդանական գործարանից, շատ անգամ հիանալի կազմուածի օգնութեամբ. բայց նոցա գործունէութիւնը վատնման չունի. քան որում կանուխ կամ անագան նոքա վերադառնալու են դէպի օդն և ներգործելու, որ բոյսեր յառաջ բերեն։ Ընդհատ է մի առ մի հանդամանքներով ցոյց տալ այստեղ այդ փոփոխութիւնները։ Օդարդացման այս միևնոյն կարգը կամ շրջանը հաւասար է և ջրի նկատմամբ. նորա մանրնկներն անդորձարանաւոր դրութիւնից անցնում են գործարանաւորի, և անդրադարձ։ Մի ևնոյն մանրնկին, որ այս ինչ վայրկեանում նմանում ենք օդի մէջ, հետևեալ վայրկեանում բոյսերի կազմակերպութեան գործակցութեան մէջ է լինելու. յետոյ նորևէ է կենդանու մարմնի մէջ, և վերջապէս կրկին օդի մէջ։

Արեգակի նշանակութիւնն.

Եթէ մանրնկների այս յարատև շրջապտոյտի մէջ նոցա շարժումը ահմանողն և պահպանողը մեր գրութեան մեծ կեդրոնի— արեգակի իշխող ազդեցութիւնն է։ Ընդհակն է՝ որից ամառուայ օրերում բոլոր բոյսերը առատ են, կամ այսպէս ասել, ամբարում են այն ջեր-

(1) Ткань.

մաթիւնն, որ յետոյ ցոյսուամբ մարդու գաւարթ կարմրութեան մէջ, ցոյանուամբ է ամօթխածութեան շառագունութեան կամ բորբոքուում հրատարակած ջերմի մէջ: Ժամանակը չունի սահմաններ: Ներ՝ յարդի սյուելուց սառցած ջերմութիւնը յառաջ եկած է արեգակից, այսպէս ասել, միայն երկիր. բայց այն ջերմութիւնն, որով մեզմում ենք ձմեռուայ գառնաշունչ խաւութիւնն այրելով անտրակիտ կամ կարաւէտ ածուխ, սկիզբն առած է միևնոյն ազբիւրից երկրորդ կազմութեան (1) դեր-սրևադարձական կլիմայի մէջ, զուտկ մեր ժամանակից շատ հազար տարիք յառաջ: Այսպիսի յաւիտենական կրկնուող շրջանով կատարուում են նիւթի շարժումները. և բոլորը կատարուում են անփոխելի օրինաց իշխանութեան ներքոյ: Օդն է այն ազբիւրը, որից յառաջ են եկած բոլոր կազմուածները, և որին բոլորը կրկին վերադառնում են: Նորա մանրիկները զարթնում են դէպի կենդանացումն, չէ թէ որևիցէ ծածկած երկրային ջերմութեան կամ տարրի ազդեցութեամբ, հնչակէս կարծում էր Դիոդինէս, այլ այն լուսոյ սաւառի, որ հեռու է մեզնից հարիւրաւոր միլիոն մղոններով, որ ուղղակի կամ կողմնակի պատճառն է բոլոր երկրաւոր շարժման, և կեանք ու լոյս տուողը:

Թաղէսի և Դիոդինէսի մօտ, որոց սկզբնական պատճառները ջուրն և օդն էին, մեք սիմի կարդինք և Էրակլիտէս Եփեսացուն, որ ընդ. ամենայնի մէջ տարրը հուրն է, Էրակլիտէս ներկայացնում էր, թէ առաջին տարրը հուրն է, ինչպէս յետոյ ցոյց կ՚տայ մեզ նորագիւտ վիճակագրութիւնը, որ ընդունած էր արդէն ամէն վիճակագրութիւն, և որ կայանում էր ժամանակի բազմ առաւածութեան և կառավարութեան դիմադրութեան մէջ: Ասում են որ, նորա դրուածի մէջ միևնոյն սխալման խառնաշփոթ էն իրարանցումն, էթիքան, քաղաքագիտութիւնը, բնագիտութիւնն և աստուածաբանութիւնն, և այնքան դժուար էր հասկանալ նորա կարծիքներն, որ առաջ ,,մթին,, մականուն: Այս մասին նա շատ հին աւանդներ ունի արդէ—մետաֆիզիկանների մէջ, բայց նա իւր դրութիւնը հիմնում է այս պարզ առածի (2) վերայ թէ,, առնուելն ինչ փոխարկելու է ի հուր, և հուրն յառնելն ինչ,,: Գուցէ ,,հուր,, բառը նա հասկանում էր այն, որ մեզ այժմ յայտնի է ջերմութիւն անուանով, բան որում ինքը յատկապէս ասում է թէ, իւր ընդունածը բոլորը էէ, այլ ուրիշ մի ինչ աւելի էար և ջերմ: Նա համարում էր թէ՝ այս տարրը դանուում է շարունակ գործունէութեան մէջ, կազմելով և կլանելով բոլոր անհատական առարկաները: Նորա խօսքն է. ,,Աւելն ինչ կայ և չկայ, ըստ որում թէև մի բաժակ յառաջ է գալի, բայց և անպատրաստ եղծուում է,,: ,,Ոչ ոք չէ կարող միևնոյն գետի մէջ երկու անգամ լինել,, ըստ Հեռակլիտոսի: Նորա մէջ ընթանում են

(1) Формація. Formation,
(2) Аксіома, axiome,

Հերակլիտոս հաստատում է, թէ առաջին սկզբնատարրը հուրն է.

Արարիների կեղծ առաքանութիւնը.

շարունակաբար զանազան ջրեր: Գետը փախչում է իւր ալիքներն և կրկին ժողովում նորանց. գալիս է և գնում, յորդում և նուազում,,:

Նա պէս պի ապացուցանի մեզ, որ մեք ինքներս էլ ենթարկուած ենք փոփոխականութիւնների, և փոփոխուած ենք, ասում է. ,,Մի և նոյն գետի վերայ լողում ենք և չենք լողում, կանք և չկանք,,: Այսպիսի օրինակներով աշխատում է ապացուցանել թէ կեանքն անդադար շարժումն է: Այս մասին չենք կարող չնկատել, որ յառնական մտածողութեան ընթացքը ճշդութեամբ հետևում է հնգական մտածողութեան ընթացքին: Այդ Էրակլիտէս բղաւովին չէ կարողանում տեղական հասկացողութիւններից ազատուիլ. նա խոսում է սկզբնական տարրի վայր և վեր ուղղութիւնով շարժուելու վերայ վերին և ստորին կարգերի մէջ: Նա ասում է թէ՝ այդ տարրը խիստ սառակ թանձրանում է վերևում և սաստիկ նրբանում ցածում. և սրանից հետևցնում էր թէ՝ մարդկային հոգին երկնային հուր ման է: Իւր դաղափարը բոլոր երևոյթների անցաւոր յատկութեան վերայ հասցնում է մինչև վերջին հետևանքների. և իւր վեմ վարդապետութիւնը, թէ ամէնն, ինչ որ մեզ տեսական է երևում, միայն նման և հակադիր շարժմանքների կանոնաւոր և ինքնատրոզ հոսանքն է, ապացուցանում է անպատհութիւններով, ինչպէս օրինակ՝ արեգակն ամէն օր եղծուում է և նորոգուում:

Հերակլիտոսի քնագիտական և բնախօսական են թագրութիւնները.

Բնագիտական շատ բիրտ կարծիքների մէջ պատահում են և շատ ճիշտ առածներ. ,,Ոսկորը սահմանուած է բանականութիւնով և մարդքով, թէ և բոլորն էլ հպատակում են ձակատագրին,,: Նա արդէն նկատեց այն՝ ինչ որ այժմ մեր ժամանակի մետաֆիզիկանները են ապացուցանում. այսինքն թէ՝ ,, մարդկային միտքը չէ կարող ձեռք բերել ճշմարիտ գիտութիւնը միմիայն իւր ներքին աղբիւրներովը,,: Զգացմանց զորձարանները համարում էր Էրակլիտէս խոցոտիկ, որոց միջնորդութեամբ աշխարհի արտաքին կեանքն, և նորա հետ միասին ճշմարտութիւնը թափանցում են մեր մտքի մէջ, և թէ՝ քնի ժամանակ, երբ որ զգայարանքները փակուած են, ղեկուած ենք մեզ շրջապատող տիեզերական հոգւոյ հետ ունեցած որ և իցէ հաղորդակցութիւնից: Նորա տեսակէտով՝ ամէնայն ինչ կայ և ուներ հոգի, բայց տարբեր աստիճանով. գործարանաւոր առարկաները հոգևորուած են աւելի կատարեալ և անթերի: Նորա աստղաբաշխութեան մասին կարելի է դանել նորանով արդէն, ինչ որ ասած է աբեգակի մասին. բայց նորանից ասելու է, որ Էրակլիտէս արեգակը մեկ ուռուցափից աւելի արամագիծ ունեցող չէր համարում, և կարծում էր թէ՝ ինչպէս միւս երկնային մարմինները, այսպէս և արեգակը սոսկ մետէորայ է:

Նորա բարոյական գրութիւնը միանգամ ըն հիմնուած էր բնագի-

տականի վերայ. զատորում նորա հիմնական վարդապետութիւնն է հրոյ դերազանցութիւնը: Ա յս կերպով արքեցողի յիմարութիւնը բացատրում էր նորա հոգւոյ զինուութիւնով. և եզրակացնում՝ թէ ջերմ կամ ցամաք հոգին ամենահեղգն է և ամենալաւը. այնպէսով հասկանալի հայրենասիրութիւնովը, թէ ամենաղնիւ հոգիքը յառաջանում են ցամաք կլիմայի մէջ. որով և կամենում էր յայտնել թէ Յունաստանն ամենից լաւագոյնն և ամենից յարմարաւորն է լինել հայրենիք մարդու: Ա արծիք չկայ, որ Հերակլիտէսի մէջ նշմարելի է ուժգին ձգտումն դէպի վարդապետութիւնը սիւզերական հոգւոյ մասին: Նա թէ աստուածութիւնը չէ կարելի զանազանել ջերմութիւնից, ուրմից կարող ենք խոյս տալ նորա ազդեցութիւնից: Նա միթէ չէ՞նք տեսնում անսահմանի և անյարմարելի նշաններն այն անխոնջ գործունէութեան և անընդհատ փոփոխութիւնների մէջ, որոնք յառաջ է բերում այն ամենի մէջ, որ մեզ շրջապատում են:

Ծովային փիլիսոփայութեան ազդեցութիւնը.

Ա յս կանգ առի Յոնիայի բնագիտական դպրոցում արտայայտուած յունական սկզբնական փիլիսոփայութեան զլխաւոր կէտերի վերայ, որոնք և ցոյց են տալի մեզ նորա ներքին անկատարութիւնը.— այդ մի խառնարդ է բնագիտութեան, բնազանցութեան և միստիքականութեան. իսկ ամբողջապէս առած կարևոր է մեզ միայն նորա համար, որ ցոյց է տալի, թէ որչափ անհատատ էր սկզբնական ծագումն մեր դիտութեանց, որոնք սկսուեցան Եգիպտոսից մի քանի սպրդ սխալների բերուելովը: Որչափ անպէտք և մինչև անգամ տարօրինակ են երևում Յունաստանի միջի դիտութեանց սկզբնաւորութիւնները, երբ որ համեմատուում են Եգիպտոսի արդիւնաւոր փիլիսոփայութեան և Հնդկաստանի աստուածաբանութեան հետ: Բայց և այնպէս՝ նոյն այս անկատարութիւնն ունի իւր առանձին օգուտը. նա ինքը ցոյց է տալի մեզ, թէ որչափ ստոր է մնում մեր քաղաքակրթութիւնը ժամանակի նկատմամբ, երբ որ համեմատում ենք այդ հին տէրութեանց հետ. և հարկադրում է մեզ մերժել եւրոպական շատ գիտնականների ամենայն զօրութեամբ պաշտպանել կամեցած կարծիքն. այսինքն թէ՝ միայն Յունաստանը ձգնա պարհ բացեց ամեն մի փոքր ի շատէ կարևոր դիտութիւնների: Բայց յատկապէս այդ անկատարութիւնը թելադրում է մեզ՝ մեզ համար աւելի վայելուչ, այսինքն աւելի համեստ կարծիք մեր այժմու դրութեան և յառաջադիմութիւնների մասին. և տալիս է մեզ հասկանալ, որ միւս մոդկային ցեղերը մնատոր զարդացման մէջ ոչ միայն նախընթաց էին քանդ մեզ, այլ և հաւասարուում էին մեզ, և զուցէ գերազանցում մեզանից այն ամենում, ինչ որ մեք սրել ենք վերացական փիլիսոփայութեան մէջ: Յունական ազանդների միւս հիմնադիրների մասին պիտի նկատանք, որ թէ և նոքա իրանց ուսմունքներին տալիս

էն զանազան ձևեր, բայց զատման եղանակն [illegible] միևնոյն էր, որի լաւագոյն ապացոյց կարող է լինել Ա նաքսիմանդրեսի, Թալէսի ժամանակակից փիլիսոփայութիւնը:

Անաքսիմանդրես — երկի վարդապետութեան առաջին մասին.

Ա նաքսիմանդրես հաստատում էր թէ՝ էլերը ծագումն առան իրանց ընդհանրական խառնուրդից բաժանուելու միջնորդութեամբ. հետևաբար՝ նորա սկզբնատիպ տարրն էր քաոսը.(1) թէ և քօղարկում է նորան բնաբանական ,, անվախճան,, միտքն սահմանով:

Ծագումն տիեզերական.

Ա յս մասին պակասած պարզութիւնը զանազան կարծեաց տեղիք տուեց նորա վարդապետութեան վերայ: Այդ քաոսին տալիս էր նա ներքին գործունէութիւն, որի օգնութեամբ նորա մանկիկներն բնականամօրն բաժանուել են միմիկ միկից. իսկ այդ մանկիկներն ընծայում էր բացարձակ անվոփոխականութիւն:

Ա նա ուսուցանում էր թէ՝ երկիրն ունի գլանի ձև. թէ՝ նորա հիմը նորա բարձրութեան երրորդ մասն է կազմում. թէ՝ օդը պահպանում է նորան տիեզերքի կեդրոնում, տիեզերքի բոլոր սահմաններից հաւասար հեռաւորութեամբ. թէ՝ անշարժ աստղերն և մոլորակները գտնում են նորա հոգին, և իրարանցիքը կատարելագոյ օդի. նորանցից յետոյ միևնոյն կարգով կատարէ է լուսինն, և աւելի հեռուն, արեգակը: Նորա կարծիքն էր թէ կեդրոնի և շրջապատի տարածութիւնները հակադիր են. այնպէս որ՝ առաջինը բնականաբար ցուրտ է, վերջինը՝ տաք, նորա կարծիքով՝ ցուրտ մանկիկների միաւորութիւնը կեդրոնի մէջ և ջերմ մանկիկների դէպի վեր բարձրանալը դարձաւ պատճառ երկրի և երկնային լուսաւոր մարմինների գոյանալուն. վերջիններս կային յառաջ ամբողջ կեղևի կամ գնդի ձևով. որ ենթարկուելով աւելի մեծ, դարձաւ աստղեր: Մենք արդէն նշմարում ենք յունական փիլիսոփայութեան ձգտումը դառնալու ամենաբանական դրութիւններ, որոնք հիմնուում էին ջերմի և ցրտի՝ քաոսական նիւթի վերայ ունեցած ազդեցութեան վերայ:

Ծագումն կենդանի սկզբունքների.

Բացի սորանից՝ Անաքսիմանդրես կենդանի էակների գոյանալը բացատրում էր այդօրինակ պատճառների օգնութեամբ: Նորա խօսքով՝ արեգակնային ջերմութիւնը ներգործելով սկզբնական տղմուտ հողի վերայ, կազմեց ուռոյցներ կամ գնդակներ. և այդ գնդակները, շրջապատուած լինելով ծակոտոտ կեղևով ծայրի վերայ, պատուեցան, և կենդանիքը գալս եկան նոցա միջից իրրև ձուից: Այդ գալս եկածներն սկզբումն անբարեկազմ և անկատար էին, այլ սակաւ առ սակաւ ուղղուեցան և զարգացան: Ա արդ նկատմամբ՝ պէտք պիտի լինի որ նա երբ առաջին անգամ երևան եկաւ, բոլորովին գազրկ էր այժմու ունեցած կատարեալ պատկերից, այլ գալս էր ընկաւ ձկան ձևով, և մնաց այդ ձևով տղմային ջրի մէջ, մինչև որ

(1,) Хаосъ. Chaos.

ցամաք հողի վերայ ապրելու ընդունակ եղաւ. բայց նորանից, ,,անվախճանը,, պատճառ լինելով ծննդականութեան, միևնոյն ժամանակ եղաւ նաև պատճառ եղծման: ,,Վնասայն ինչ պիտի պատահայ այն տեղ, ինչ տեղից եկած է, նախասահմանութեան վճռին համաձայն. քանի որում մի ժամանակից յետոյ բոլորն էլ պիտի ենթարկուին պէտք եղած պատժին և մաքրութեան չար գործերի համար,,: Այս խօսքերն ունին յայտնապէս բարոյական նշանակութիւն, և ցոյց է տալի բնագիտական և բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ եղած շաղկապի թոյլ սկիզբն:

Իսկ այն աւելի հիմնաւոր գիւտերի նկատմամբ, որոնք ընծայում են այս փիլիսոփային, մեք կարող ենք միևնոյն այն դիտողութիւնն անել, ինչ որ արինք այսօրինակ փաստերի վերայ նորա նախընթացների կենսագրութիւնների մէջ.—որ՝ ոչ այլ ինչ են, բայց թէ նորա մնացած հայրենակիցների մտքի հնարմանքները: Այն՝ որ ասում են թէ՝ նա առաջինն սկսաւ գծագրել քարտէսներ, ջանի համաձայնութիւն այն յայտնի փաստի հետ, թէ Եգիպտացիք պարապում էին երկրաչափութիւնով այլ իսկ նպատակով նորա ծնունդից երեսուն դար յառաջ. իսկ նորա արեգակնային ժամացոյց հնարելու մասին ասելու է, որ առաւելը նորանից շատ յառաջ գոյութիւն ունէր ժամանակն Բաբելի ժամացոյցի վերայ. և յիրաւի՝ արեգակնային ժամացոյցն արևելեան շատ հին գիւտ է: Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն բանին, իբր թէ նա առաջինն եղաւ, որ ստոյգ հաշուեց երկնային մարմինների միաւորութիւնն և հեռաւորութիւնը, ասենք միայն, որ նորա վարդապետները այնքան բարձր հոչակող մարդիկ մոռացել են երևի, թէ պէտք եղած պատժին և մաքրութեան չար գործերի համար,,: Այս խօսքերն ունին յայտնապէս բարոյական նշանակութիւն, և ցոյց է տալի բնագիտական և բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ եղած շաղկապի թոյլ սկիզբն:

Իսկ այն աւելի հիմնաւոր գիւտերի նկատմամբ, որոնք ընծայում են այս փիլիսոփային, մեք կարող ենք միևնոյն այն դիտողութիւնն անել, ինչ որ արինք այսօրինակ փաստերի վերայ նորա նախընթացների կենսագրութիւնների մէջ.—որ՝ ոչ այլ ինչ են, բայց թէ նորա մնացած հայրենակիցների մտքի հնարմանքները: Այն՝ որ ասում են թէ՝ նա առաջինն սկսաւ գծագրել քարտէսներ, ջանի համաձայնութիւն այն յայտնի փաստի հետ, թէ Եգիպտացիք պարապում էին երկրաչափութիւնով այլ իսկ նպատակով նորա ծնունդից երեսուն դար յառաջ. իսկ նորա արեգակնային ժամացոյց հնարելու մասին ասելու է, որ առաւելը նորանից շատ յառաջ գոյութիւն ունէր ժամանակն Բաբելի ժամացոյցի վերայ. և յիրաւի՝ արեգակնային ժամացոյցն արևելեան շատ հին գիւտ է: Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն բանին, իբր թէ նա առաջինն եղաւ, որ ստոյգ հաշուեց երկնային մարմինների միաւորութիւնն և հեռաւորութիւնը, ասենք միայն, որ նորա վարդապետները այնքան բարձր հոչակող մարդիկ մոռացել են երևի, թէ որչափ անհամաձայն են այսպիսի գիւտերն այն դրութեան հետ, որ հաստատում է թէ, երկիրը զանի ձև ունի և պահպանում է երկնքի մէջ տեղում միմնոլորտի օգնութեամբ. թէ՝ արեգակն աւելի հեռու է մեզնից քան հաստատուն աստղերը. թէ՝ երկնային մարմիններից ամեն մէկը շրջում է բիւրեղեայ օղակի օգնութեամբ:

Այժմ դառնալու ենք դէպի մի ուրիշ փիլիսոփայ—Անաքսագորաս Ալազմենացին, Պերիկղէսի, Եւրիպիդէսի և Սոկրատի բարեկամն և ուսուցիչը: Ինչպէս նորա նախորդներից շատերը, նոյնպէս և նա սեռած է Յոնիայում. նորա աշակերտներից դուրս եկան ժամանակի ամենանշանաւոր մարդիկ:

Անաքսագորաս ուսուցանում է տիեզերքի անփոփոխականութիւնը.

Նորա փիլիսոփայութեան հիմնական սկզբունքը՝ տիեզերքի իւր ամբողջութեան մէջ անփոփոխական խոստովանելն էր. քանի որում մեր նկատած ձևերի զանազանակերպութիւնը յառաջ է գալի նորա բազմիցս մանրակների նոր բաժանմունքներից: Այսպիսի մի վարդապետութիւն յայտնապէս պարունակում է իւր մէջ համարձակ

յաւիտենականութեան մասին: Անաքսագորաս ասում է. ,, Սաւ և Յունաց կարծելը, թէ որ և իցէ իր սկսում է կամ վախճանում— քանի որում չկայ մի ինչ, որ նոր ծագումն առնի, և չկայ մի ինչ, որ վախճանի, այլ ամենքը բաղկանում են նախապէս մանրակների միաւորութիւնից կամ բաժանումից և ընդհանրական սահմանադրութիւնը կարելի է աւելի կանոնաւորապէս անուանած խառնուրդ. իսկ ընդհանրական եղծումը— բաժանումն,,: Այս բառերի մէջ չենք կարող չնկատել, թէ Յոյները որքան ճշդութեամբ հետևում են Եղիպտացոց և Քաղդէացւոց շաւիղներին: Քանի մի նկատմամբ նորա հայեացքը յիշեցնում է մեզ Անաքսիմանդրեսի կարծիքը քաւոսի վերայ. ընդհակ երբ ասում է. ,,Հողը բաները կայնի ի միասին. ոչ մի ինչ չէր կարելի որոշել: Քանի որ իրերը բաժանուած չէին, և քանի որ ամենայն ինչ միացած էր, չէր կարելի որոշել ոչ մի յատկութիւն,,: Նախեղակ բա.

Անաքսագորասի շարժող զօրութեան՝ որ ստեղծեց ամեն բան քաւոսից, նկատմամբ. նա ասելիս է բանականութիւն անունը, մերժելով Նախատեսմանութիւնն իբրև ոչինչ նշանակող բառ, և ընծայելով բոլոր իրերը Հանգամանութեան: Անաքսագորաս Հոգւոյ և Հանգամանութեան մէջ զանազանութիւն չէ դնում: Նորա վարդապետութիւնը յայտնապէս ներկայացնում է երկուութիւն շարժող զօրութեան և շարժելի դանդաղութիւն, հակադրութիւն մարմնաւորի և հոգևորի: Այս ցոյց էր տալի, որ փիլիսոփայութեան համար կան երկու տարբեր ճանապարհներ— բնագիտական և մտաւորական: Սակայն՝ մինչդեռ այս կերպով նորա փիլիսոփայութեան մէջ բանականութիւնը դլխաւոր դեր էր կազմում, նա ընդհանում էր նոյնպէս տիեզերքի կառավարութեան մէջ զործ ունեցող շատ երկրորդական զործիչներ. օրինակ՝ օդը, ջուրն և հուրը.—ինչպէս պարզ երևում է, չկարողանալով բացատրել միայն բանականութեան օգնութեամբ:

Նորա դրութեան մանրամասների մէջ տեսնում ենք, որ շատ կարծիքներ կան մէջը նախկին դրութիւններից քաղած. ինչպէս է ցրտի և թանձր զանգուածի՝ ներքևում, իսկ ջերմութեան և լուսոյ՝ վերևում կեդրոնանալն: Սկզբում բանականութեան ներգործութիւնը կար, միայն անկատար. այն՝ որ նախասկզբն շարժումն սահմանեց, բաժանուած էր անկատարապար, և պարունակում էր իւր մէջ շատ բաժանմունքների կարելիութիւն: Այս տեսակէտով նորա դրութիւնը պարձաւ տիեզերաբանութիւն, ըստ որում բացատրում էր թէ ինչ եղանակով յառաջ եկան տարբեր մարմինները, քարերն, ստացերն և ծովը: Այս բացատրութիւններն, ինչպէս և կարելի է սպասել, ունին հիմնաւորութիւն: Նորա սկզբնատիպ տարրերի մէջ պատահում են շատ անպատշաճութիւններ. ինչպէս ցուրտ, չորն, հուր, տակ,

Անաքսագորասի տիեզերքի անփոփոխականութիւնը.

կապար, հայր, (հառ՛ակ) ոսկի, արիւն և այլն: Այդ վարդապետու-
թիւնն ընդունում էր՝ թէ բաղադրածոյ մարմինները ծագելիս են եղել
ոչ թէ կազմակերպութեան այլ բաժանման միջնորդութեամբ: Սորա
համար շատ տարրեր հարկաւոր էրն ձկի փոխարէն. միս՝ մսոյն
մանր կտորից. ոսկրներ՝ ոսկրայիններից. ոսկր՝ ոսկեղէններից. կապար՝
կապարաւորներից. փայտ՝ փայտաւորներից և այլն: Այսպիսի հա-
մեմատական տարրերն են նոյնասեռ (1) մասունք: Սեռերի անհա-
մար բազմութիւնից կազմում են նոքա անհուն ամբողջն, որ ներկա-
յացնում է նոցա բոլորի խառնուրդը: Այսպիսի պայմաններից Ա-
նաքսագորաս ապացուցանում էր թէ՝ կենդանական կազմուածի բո-
լոր մասնիկներն արդէն վաղագոյն գոնուում են կերակրի մէջ, և
պարզաբար նորանից են քաղւում: Իսկ կեանքի երևոյթները բա-
ցատրում է իբր՝ հոգւոյ և նիւթի մէջ ընդունած երկուութեան մա-
սին եղած վարդապետութեան օգնութեամբ. նա ասում է թէ՝ քու-
նը յառաջ է գալի նիւթի՝ հոգւոյ վրայ ունեցած ներգործութիւ-
ն ց: Մինչև անգամ բոյսերն էս համարում է արմատ արձակող կեն-
դանիներ.— անշարժ են բոյսերը, բայց ունին զգացմունք և ցան-
կութիւններ. մարդու գերազանցութիւնը այն տակ փաստին է տալի
միայն, որ նա ձեռներ ունի: Մեր մատաղ երևակայութիւնները բա-
ցատրում է նա այն ենթադրութիւնով, թէ մեր մէջ բնականաբար
կան արտաքին առարկաների բոլոր յատկութիւնից հակապրութիւն-
ները (2). և թէ՝ երբ որ նկատում ենք որևէ իցէ մի իր, լմնանում ենք,
որ մեր մտքի մէջ ներում են այն յատկութիւններն, որոնք պակա-
սում են այն առարկաներին: Նորա համար մեր ամեն մի զգացումն
միացած է յատկութեան հետ: Նորա վարդապետութիւնը կեն-
դանիների գոյանալու մասին հիմնուած է արեգակի ազդմային հո-
գի վերայ ունեցած ազդեցութեան վերայ: Նա երկիրը կարծում է
ափլեղերքի կերպուռում, ուր և տարուած է մրրկով. որովհետև բևե-
ռները սկզբում զենիթի մէջն էր. բայց երբոր կենդանիներ յառաջ ե-
կան կաւից, այն ժամանակ Անաքսիմենէսը վոխարկեց երկրի
դրութիւնն, որպէս զի ասյ նորան համեմատական կլիմաներ: Նորա
բերքիա գուշակութիւնները մի քանի մասերում ներկայացնում են վեր-
ջին ժամանակի ազած գիւտերի դուարձալի նախազգացումներ. այս-
պէս օրինակ՝ նա պնդում էր թէ՝ լուսնի վերայ կան լեռներ, հո-
վիտներ և բնակիչներ, ինչպէս երկրի վերայ. թէ՝ մեր երկրագնդի
պատմութիւնն ունեցել է նշանաւոր դարաշրջաններ, որոց մէջ սա-
պատմութիւնն ունեցել է հրով և ջրով. թէ՝ Լամպսակի հովիտ-
կաւ առ սակաւ կազմուել է հրով և ջրով. թէ՝ Լամպսակի հովիտ-
ները երբևէ չեն կծածկուին ջրով, եթէ հասնին պէտք եղած ժամա-
նակին: Մեր գիտութեան յատկութիւնների նկատմամբ՝ նա պնդում էր թէ՝ ճշմարտութեան գիտութիւնը կարող ենք հասնել

(1) Гомеомерія.
(2) Антитеза. antithèse.

միայն Լանակսանութեան միջնորդութիւնով. իսկ մեր զգայարանքնե-
րըն այդ մասին միանգամայն անբաւական են: Սորա ապացոյցն այն
էր բերում թէ՝ եթէ մի կաթիլ գունաւոր հեղուկ ձգենք յայտնի քա-
նակութիւն ունեցող մաքուր ջրի մէջ, աչքը կարող չի լինի նշմա-
րել ամենափոքրիկ փոփոխութիւն անդամ: Այդ նամանան սկզբունքների
հիման վերայ պնդում էր թէ՝ ձիւնը սպիտակ չէ, այլ սեւ, ըստ որում
բաղկացած է ջրից, իսկ ջրի գոյնը սեւ է. և սորանից եզրակացնում
էր թէ՝ ,,առարկաները մարդու համար այնպէս են, ինչպէս նորան
երևում են,,: Ընդհանուր զգայարանքների պատրաստականութեան այդ
խոստովանութիւնն էր, որ նորան ցատկի բոլոր էր բառնալ տալի.
,,Չէ կարելի գիտենալ մի բան, ուսանիլ մի բան, հաստատ մի բա-
նի. զգայմունքները սահմանափակուած են, միտքը տկար է, կեանքը
կարճատև,,:

Ընաքսագորասի կենսագրութիւնը ղուրկ չէ հետաքրքրութիւնից.
Ծնուած լինելով Ճոխութեան մէջ, բոլոր իւր գոյքը նուիրից փիլիս-
փայութեան, և ծերութեան միջոցին ընկաւ աղքատութեան և չքա-
ւորութեան մէջ: Ըմենքի մնապաշտ ամբոխը մեղադրից նորան իբր
իւր անաստուած և անպարզող աստուածների, ըստ որում նա քարոզում
էր թէ՝ արեգակն և լուսինը կազմուած են հողից և քարից. և թէ՝
այն ժամանակի աստուածային հրաշք սասածներն ոչ այլ ինչ էլին,
բայց թէ սովորական երևոյթներ: Ահ այս բանից՝ և թէ նորա փի-
լիսոփայութեան մոգականութեան համար, որովհետև քարոզում էր
հոգւոյ և նիւթի հակապրութիւն,— ատելի Պարթից վարդապետու-
թիւնը,— բանդ գրուեց նա և մահուան դատաւճիռ ընդունեց. որից
ազատուեց դժուարութիւնով շնորհիւ Պերիկղէսի, և փախաւ Լամ-
պսակ, ուր և կնքեց հալածանքի մէջ իւր կեանքը: Հայց նորա սր-
նապարծ հայրենակիցները մեծարեցին նորա յիշատակն իրանց սովո-
րական չափազանցութիւններով, պարծենալով թէ՝ Ընաքսագորաս ա-
ռաջինն եղաւ, որ բացատրեց լուսնի փոփոխութեան շրջանները, ա-
րեգակի և լուսնի խաւարմանց էութիւնները. և թէ՝ նա կարողացաւ
նախապատմել ապագայ դէպքեր, և նախաձանուցանել մինչև ան-
գամ օդերևութական մի քարի վայր ընկնիլը: Ընաքսագորասի և նո-
րա ժամանակակից ու նախորդ շատերի կենսագրութիւնից տեսնում
ենք, որ փիլիսոփայութիւնն իւր դէմ զրգռած էր ժողովրդի ատե-
լութիւնն, որ չէր բաւականանում ընդհանուր բողոքով, այլ փոխա-
դում էր մինչև անգամ քաղաքական անպարզութեան: Օրեց օր ա-
ճելի էր այսպէս կոչուած թշնամական յարաբերութիւնը գիտութեան և
բազմաստուածութեան մէջ: Փիլիսոփաներից ոմանք հալածական
էին փախչելով ազատուել իսկ ոմանք ենթարկուում էին մահուան:
Այսպիսի դրութիւնը բնականաբար հարկադրեց նորանց ա-

Ան ատելու-
թիւնը թէ՝
կարգերօք մը
ճշմարտու-
թեան որ և իցէ
յատկանիշ.

Ընաքսագորաս
գտաւորեց.

Պիւթագորասի նորա կեանքը։

ներով խորհրդապահութիւն և կեղծաւորութիւն, որ նոյնը փայլում է Պիւթագորասեանների պատմութեան մէջ։

Այդ աղանդի հիմնադիրը Պիւթագորասի վերայ ձշմարիտ տեղեկութիւն փոքր է յայտնի. նոյն իսկ նորա ծննդեան ժամանակը վէձ ներքոյ է։ Յիմնահաւանականն այն է, որ նա ծնած է Սամոսի մէջ Ք. ծ. 540 ո. յառաջ։ Եթէ այս հաստատագիտ չհամնայինք էլ այն ժամանակ նոյն իսկ վարդապետութիւնն արդէն կապացուցանէր մեզ, թէ նա եղած է Եգիպտոսում և Քաղդեաստանում։ Մի քանի անուանի գիտնականներ կամենալով առնել մէկ յարմարաւոր դէպքով առաւել նշանաւոր կացուցանել հին Եւրոպիոյ լուսաւորութիւնը, աքնարմարն որքան կարող են ցրել հնութեան ընդհանուր վկայութիւնը, թէ Պիւթագորաս իւր գիտութիւնը ստացել է յատկապէս այդ աղբիւրից։ Այս նպատակով այդ գիտնականները պնդում էին թէ՝ քրմական դասակարգի կազմուածն Եգիպտոսի մէջ տարաշխարհիկին անկարելի կանէր թափանցել իւր գաղտնիքին. բայց նոքա մոռանում են, որ այդ երկրի հին կազմակերպութիւնը միանգամայն խոչընդոտել էր մեծ յեղափոխութիւններին, որ յառաջ եկաւ այդ ժամանակից հարիւր տարուց աւելի յառաջ. Եթէ հին հեղինակները ուղղակի չասէին, թէ Պիւթագորաս քսան երկու տարի կացել է Եգիպտոսում, այն ժամանակ նորա բուն պատմութիւնը ներկայացնում է այդ բանին բաւական համոզիչ ներքին վկայութիւն, թէ նա կացել է այն տեղ շատ տարիներ։ Ինչպէս հասկացող մէկը նկարչութեան որպիսութիւնից կարող է հասկանալ արհեստաւորի ձեռքը, նոյնպէս մտածման հին դրութիւնների խուզարկութեան անձնաւորը եղրն առաջին անդարկովը տեսնում է Պիւթագորասի փիլիսոփայութեան մէջ եգիպտական տարրը։ Տարվընիոս Ռոտոպէ թագաւորութեան ժամանակ Պիւթագորաս եկաւ Իտալիա, և բնակեցաւ Տարենտեան Ծոլածոցի մօտ Կրոտոնում, յունական գաղթականութեան մէջ։ Սկզբում գպրոց հիմնեց. բայց տեղական շփոթութիւններից օգուտ քաղելով, իւր մօտ տարբերու եկող նորահաս անձնաւորներից կազմեց գաղտնի քաղաքական ընկերութիւն։ Ասում Յունաց մէջ արդէն կայնուն էր գործել այն խոտորանութիւնը, թէ անչարժար է խիստ բացօթեայ հարցերով զբաղիլ ժողովրդեանն իրանց դիտութիւններն. այսպիսի կանոնի բոլոր իսկութիւնն երևի թէ հալածանքներն դառը փորձն էր ապացուցանում։ Պիւթագորասեան ծածուկ ընկերութիւնից դէպի քաղաքական դատարկութեան անցքը մեծ չէ։ Պիւթագորաս տեսնում, ինչպէս երևում է, այդ բանը։ Նորա աշակերտներն, որոնք պատրաստեցին փոխանակելուց յետոյ ծանօթացել էին նորա գիտնական գաղտնիքներին, խոտորչութեան պատրաստի պէնք էին տերութեան դէմ, որի արդասիքը երևեցաւ յետոյ հին Աճնաթի բարձումն

և կառավարութեան՝ Պիւթագորասի և նորա փոքրիկ խմբի ձեռք անցնելու։ Մարդկանց գործողութիւնները միշտ սահմանուած են մի և նոյն սկզբունքներով. ինչ որ այժմ կարող էր պատահել այսպիսի դատաձնութեան հետ, նոյնը պատահեց և այն ժամանակում. թէև Պիւթագորասի ազդեցութիւնը Կրոտոնից տարածուած էր միւս Իտալական քաղաքների վերայ, բայց հնազանդութեան ջատագով խորհրդակից դիմադրութիւնն(1) երևեցաւ արդէն շուտով. նորա թեանց մոծանողները հալածուեցան, նոցա հիմնարկութիւնները կործանուեցան, և նոցա հիմնադիրը զոհ գնաց իւր թշնամիներին։ Պիւթագորեան ընկերութեան կազմակերպութիւնը բացառութիւն է կազմում յունական ընդհանուր քաղաքականութիւնից։ Փիլիսոփայական դպրոցները միակերպ համոզմունք ունեցող մարդկանց միաւորութեան մէջ ցոյներ էին միայն. իսկ տէրութեան մէջ հազիւ թէ որ և իցէ քաղաքական նշանակութիւն ունէին։ Դժուար է որոշել անցքերի խակութիւնն այն մարդկանց ցուցմունքներովն, որոց քաղաքական կամ կրօնական զգացմունքները խառն են այդ անցքերի մէջ. յաբէութիւնն և մինչև անդամ ատելութիւնն այստեղ ներելի են երեւում։ Պիւթագորեան յեղափոխական մտքերից Իտալիայում յառաջ եկած շփոթութիւնների մէջ անկարելի է որոշել ստոյգ փաստեր։ Մի կողմը Պիւթագորասին ներկայացնում է գերբնական էակ, նկարագրելով վսեմ և անվրդով մարդ, որ զգեցած է սպիտակ պատմուձան, ձակատը պսակազարդած ոսկեկուռ թագով. որ ուշադիր միտը դարձրել է տիեզերքի ներդաշնակութեանը կամ ոգի է առնում Հոմերոսի, Հեսիոդի և Թաղէսի համեստ երգերովն. որ խորացոյզ է բնութեան դիտողութեան մէջ, կամ Աստուծոյ խորքը խորհրդածելու յափշտակութեան մէջ. որ հրաժարակում է իւր ծագումն Ապոլոնից կամ Հերմէսից իւր հրաշքներովն, ապագայի գուշակութիւնովն, մանաւանդ արի առանձնութեան մէջ ոգիների հետ ղեկավարելովն. որ գերազանցում է միևնոյն անդամ լեզուների յանկարծակիր հրաշքից, ըստ որում անկասկածելի վկաներն ասում էին, թէ նա միևնոյն ժամանակը զանազան տեղեր էր գտնուում և խօսում ժողովրդի։ Հետ Երևի թէ նորա աշակերտների խիլքը չէր մտնում, որ այսպիսի անհեթեթ բարեզութիւնները չեն կարող ոչ մի փաստով հաստատուիլ. և թէ՝ անաչառ և պարզ ապացոյցը փոխանակ այդպիսի բաները հաստատելու, տեղը կտար միայն կործանելու մեր հաւատը դէպի մարդու ձշմարտախօսութիւնը. կամ թէ կհասցնէր մեզ այն եզրակացութեան, թէ դիւրութիւնով կարելի է մարդուն ստութեանը հաւատալ տալ. թէ՝ նա դիւրաթեք է դէպի խաբեութիւնն։

Թշնամիքը ներկայացնում են նորան մի խաբեբայ, կամ գոնէ մի ցնորամիտ միտիկոս, որ գայթակղեցնում էր երիտասարդներին փը-

(1) Реакція,

Նորա աքանչելիքները։

Նորա անհաւատութիւնը։

բանկմասնութեան գիմակաւոր արարքներով, որ Թուլլիա մարդիկնե-
րին զարնում էր անպտուղ ոգևորուղներ կամ մղձաճ անձնատուց-
ներ. որ նրբութեամբ էր զատանութիւն այն տէրութեան դէմ, որ իրան
տուած էր պատուաւոր պատասպարան. և հանեց նորա գլխին խոց-
վութիւններ և արիւնահեղութիւն: Ընչքան զանազանակերպ յուզ-
մունքների մէջ դժուար է որոշել, թէ որը կարելի է մի փիլիսոփայի
տալ և որը խաբերայի: Այս անորոշ հանգամանքներում Պիւթա-
գորեանք վայելում են իրանց սիրելի սկզբունքի պտուղը. ,,Ամեն,,
ամեն բան գիտել չէ կարելի,,: Դուցէ թէ այս քաղաքական շար-
ժումը հիմնուում էր այն յուսոյ վերայ, որ կամենում էր Իտալիայի
միջի բազմաթիւ յոյն հասարակութիւնները միացնելու կեդրոնական կէտ
կազմել այն հատուածների, որոնք չմոռաց տուած իրանց հարստու-
թեանն և բարձր քաղաքակրթութեանը, միանգամայն տկար էին ի-
րանց բաժանման և թշնամութեան պատճառով: Եթէ որ և իցէ
քաղաքական կամ կրօնական կապեր կարողանային միացնել նորանց մի
դաշնակցութեան, այն ժամանակ կարող էին ունենալ հիմնական ազ-
դեցութիւն Հռոմի ղօրացող կայսրութեան, և նորա միջոցով մարդ-
կութեան վերայ: Պիւթագորականութիւնն արդարև ունեցաւ ազ-
դեցութիւն Հռոմի վերայ, բայց ուրիշ ճանապարհով, Նումայի,
երկրորդ թագաւորի միջոցով, որ այդ ազգին հաստատիմ պաշտ-
պան էր. որ և հռոմէական դրութեան մէջ մտցրեց պիւթագո-
րեան շատ սովորութիւններ:

Պիւթագորեան ասացանում է թէ՝ առաջին տարբերութիւն է.

Պիւթագորեան դպրոցի հիմնական վարդապետութիւնն այն էր թէ՝ ,,թիւն է իրերի էութիւնը կամ սկզբնատարրը,,: Այս վար-
դապետութիւնը տեղիք տուեց ուսումնասիրելու ձևերի (1) զաղտ-
նիքներն և թուաբանական յարաբերութիւններն, և ընդ նմին գլո-
րեց ամենաբիրտ ցնորքների մէջ, դառնալով անհեղգ ձեռակերպու-
թիւն (2), թէ թուերն են իրական իրեր: Եթէ Պիւթագորասի
վարդապետութիւնն ընդհանրական հասարակութիւն դանել կարդա-
ցաւ, ի հարկէ մեծ մասամբ պարտական էր այն հանգամանքին, որ
նա լորեց մտաւոր զատարկութիւնը: Փիլիսոփայութեան առաջաւոր
կարգերի մէջ կանդնած մարդիկն հակած էին այն եզրակացութեան,
թէ մեք չունենք ճշմարտութեան կրիտերիում ոչ արտաքին իրերի
և ոչ նոյն իսկ մեր անձամբ վերաբերութեամբ. այլ միայն այսպիսի
կրիտերիում կայ թուերի յատկութիւնների և նոցա յարաբերու-
թիւնների մէջ:

Պիւթագորասի փիլիսոփայութիւնը.

Ընթերցողն ուշադրութիւնը հրաւիրում է վերադարձնել այդ դրութեան իւր բոլոր մանրամասնութիւններով բացատրութեամբը. մեր նպատակի համար նորա վերայ մի հարևանցի ակնարկ ձգելն էլ բաւական է: Նա ընդունում է երկու տեսակ թիւ — զոյգ և անզոյգ.

(1) Фигура. figure.
(2) Формула. formule.

և ըստ որում միաւորը պիտի լինի միանգամայն և զոյգ և անզոյգ, ուստի նա պիտի կազմի թուի բան էութիւնն, և լինի բոլոր միւս թուերի հիմն: Այս էր Պիւթագորեան ասացուածի իմաստը՝ ,,Ո-
լորը յառաջ է գալի միկից,,. որ առաւ նաև միստիքական ազդա-
յարութեան ձև.,,Աստուած պարունակում է և յառաջ բերում բո-
լորը, բայց ինքը մի է,,: Տասը թուին արուում էր առանձին կա-
րևորութիւն, որովհետև նա պարունակում է իւր մէջ կամ յառաջ է
գալի 1, 2, 3, 4, այսինքն թէ զոյգ և թէ անզոյգ թուերի բա-
զադրութիւնից. նորա համար այդ թիւն առաւ մեծ քառաթիւ (1)
անուն, ըստ որում պարունակում է առաջին չորս թուերը: Սակայն
ամենք պնդում են, թէ այս անունով նշանակուում էր երեսուն վեց
թիւ: Պիւթագորեանները տալիս էին մեծ նշանակութիւն նաև ե-
ռաթուին (2), որովհետև ունի սկիզբն, մէջ և վախճան: Տնեաւորը
կամ մէկն անուանում էին զոյգ-անզոյգ. պնդելով, որ նա պարունա-
կում է իւր մէջ զուգական և անզուգական յատկութիւններն, որ յայտ-
նի երևում է այն փաստից, որ եթէ միաւորը դնենք զոյգ թուի
մօտ, կլինի անզոյգ, իսկ եթէ անզոյգի մօտ, կլինի զոյգ: Ընդա բըր-
նութեան սկզբնական տարրերը բաժանում էին տասն հակադրու-
թիւնների ալիւսակի վերայ. որոնցից զոյգն և անզոյգը կազմում են
մէկը լրյան և խաւարը միւսը, Ընդա ասում են թէ՝ ,,Թուի յատկու-
թիւնն և ներգործութիւնը կարելի է տեսնել ոչ միայն աստուածա-
յին և պիտական իրերում, այլ և բոլոր մարդկային յօրինուածների
և խօսքերի, արհեստի բոլոր արտադրութիւնների և երաժշտութեան
մէջ,,: Սրբա իրանց թուաբանական տեսութիւնները կապում էին և
բարոյականութեան հետ. պնդելով, թէ թուերն երբէք չեն սուում
թէ՝ նորա թշնամի են խաբէութեան. և թէ, այս պատճառով ճըշ-
մարտութիւնը նորա մէջն է: Պիւթագորեանների ցնորական հա-
կացողութիւններն եղբակացնել տուին նորա թէ՝ անսահմանի կամ
անվախճանի մէջ պիտի թագաւորի ստութիւն և նախանձ: Դատ-
ման այսօրինակ ճանապարհով հետևացնում էին, թէ ,,մէկ,, թի-
ւը պարունակում է իւր մէջ ոչ միայն կատարեալն, այլ և անկա-
տարն. որից հետևում է, որ բուն բարին, բուն դեղեցիկն և բուն
ճշմարիտը գտնուում է ոչ սկզբումն, այլ ամում է ժամանակի հետ:
Ընդա պնդում էին թէ՝ բոլորն, ինչ որ մեք գիտենք, պիտի գտնե-
նայ սկիզբն, մէջ և կատարած, թէ՝ սկիզբն և կատարածը նորա ե-
ղիները կամ սահմաններն են, իսկ մէջն անսահման է. ուստի և կա-
րող է դարձեալ բաժանուած լինել մինչև յանվախճանութիւն: Այս
պատճառով Փիզիքական դոյութիւնը բաժանում էին կէտերի վերայ,
ինչպես տեսնում է նորա սկզբունքից թէ՝ ,,Ամորը բաղկանում է
կէտերից, կամ առանձին միաւորներից, որոնք մէկ տեղ առնուած՝

(1) Тетрактъ.
(2) Тріадъ.

կապում են թիւ,,։ Այս կերպով հասկանալով սահմանաւորութիւնն, որ կազմում է վերջին ծայրերին, ,,անսահման,, անունով նոքա հասկանում էլն անջատական տարածութիւնը կամ անջրպետներ։ Այդ անջրպետներն օգնութեամբ առացան նոքա տարածութեան վերայ ներկայացումն, որով հետև միատրները, կամ ինչպէս նոքա անուանում էլն, վիճաթուները (1) պարզ երկրաչափական կէտեր են, ուսային նոցա ոչ մի քանակութիւնը կարող չէ գոյ յօրինել, այլ միաւորներն և անջրպետների միաւորութիւնից կազմուում է գիծը, հետևաբար մակերևոյթը, հետևաբար և մարմինը։ Իսկ վիճաթուների մէջ գտնուած անջրպետը համարում էլն օժիտչն երեք. բայց գրաւոյի երեսն հետևաբար,— դատապարտելի է։ Այսպիսով կարող ենք հասկանալ նոցա այլանդակ ներքաշնակութեան նշանակութիւնը թէ՝ բոլորը յառաջ է գալի դատապարտելի։ Որովհետև պէտք է նկատի ունենալ, որ վիճաթուները մաթեմատիքական պարզ կէտեր են, և չունին ոչ ձևաւորութիւն և ոչ չափ, ուստի և մարմինները չին պատրաստուում իրանց մէջ ներկայացում են ոչ այլ ինչ, բայց թէ ձևեր։ Պիւթագորեանները այս սկզբունքները յարմարացրին աշխարհի ծագման բացատրութեանն, ասելով. որով հետև նոցա դրութիւնն անդամ պատրանք է (2), ուրեմն նա չէր կարող սկիզբն առնել ժամանակի մէջ, այլ ծագում է միայն կնդիքբօրէն մարդու մտքում։ Իսկ նոյն իսկ ժամանակի նկատմամբ կարծում էլն թէ՝ ,,ժամանակն է միայն իրրև տարբերութիւն զանազան վայրկեանների շարքերի, որոնք կրկին միանում են սահմանաւորող վայրկեանների միջնորդութեամբ,,։ Ասել աշխարհում նոմարած յարաբերութիւնների զանազանութիւնը բացատրում էլն ներքաշնակութեան կապերով.,,Ըստ որում իրերի սկզբնապատճառները ոչ նման են և ոչ միատեռ, ուրեմն կարող են կարգի բերուած լինել միայն ներքաշնակութեան միջամտութիւնով, ինչ կերպով էլ որ այդ միջամտութիւնը յառաջ գալու լինէր։ Ընդհանուն և միատեռ իրերն ի հարկէ ներքաշնակութեան չին կարօտի. իսկ անհամաձայնութիւնը հարկաւ պէտք կապի ներքաշնակութիւնն, եթէ նոքա պիտի գտնուին կարգի աշխարհում,,։ Այս եղանակով հասնոքա թուի և ներքաշնակութեան գործարքները չհոթում էլն, համարելով աշխարհն ոչ միայն հակադրութիւնների միաւորութիւն, այլ և նոցա կանոնաւոր, ներքաշնակաւոր զուգութիւնը։ Սորա համար նոքա տալիս էլն առանձին նշանակութիւն մի քանի թուերի. պնդելով թէ՝ ,,կայ եօթ լար կամ ներքաշնակութիւն, եօթ բազմաստեղութիւն, եօթ ձայնաւոր տառ, և կենդանեայ մարմինների մի քանի մասերը փոխոխուում են եօթ տարուայ ընթացքում,,։ Թուերի մասին ունեցած վարդապետութիւնը նոքա հասցնում էին մինչև ծայրայեղութեան. համարելով թէ՝ յայտնի թուերը նկարագրում են իրութիւնն, ձի, մարդ։ Այդ վարդապետութիւնը կարելի է բացատրել քիմիկոսներին ծանօթ փաստերով, որոնք նոյնպէս թուական նշանակութիւններ են տալի իրերի անուններին։ Ութէ չրածինը միատոր ընդունած, ուրեմն 6-ը պիտի նշանակի ածխածին, 8-ը թթուածին, 16-ը ծծումբ։ Այս սկզբունքների համաձայն չկայ պարզ կամ բաղադրեալ, գոյծարանաւոր կամ անգործարանաւոր մարմին, որ չնշանակուէր որ և իցէ որոշեալ թուով։ Սինչև անգամ մարդու կամ ուրիշ նոյնպիսի բաղադրեալ յօրինուածի ակզբնատիպ ձևերը կարող են այս օրինակով անուանել միստիքական թիւ, նոցա բաղադրածոյ մասերի թուերի գումարը.— միևնոյն է, ինչ նշանակութիւն էլ որ չասենք այդ թուերին, թէ համարենք նորանոյ հիւլէական ծանրութիւններ, թէ միաժեղով հիւլէի դադափարը, նշմարենք նոցա մէջ ջրութեան ներկայացուցիչներ։ Ինչպէս հին փիլիսոփայական վարդապետութեան, նոյնպէս և արդի դիտութեան մէջ թիւն անվոխոխաբար միանում է առարկայի անուան հետ, ինչ սեռական էլ որ լինի առարկան։ Պիւթագորեանների համար ներքաշնակաւոր յարաբերութեան նշանաւոր օրինակ էր հրաժշտական օկտաւը։ Նոսկան յատկութիւններին, ինչպէս գոյն և եղանակ, նոցա կարծիքով մարմնի մակերևոյթին են պատկանում։ Տարրեր նոքա հինգն էլն հաշուում — հող, օդ, հուր, ջուր և եթեր. փաստ բերելով այս մասին թէ՝ մարդն ունի հինգ զգայարանքներ։ Պօրակներն նոքա հինգ էլն հաշուում, միատն առնելով արեգակը, լուսինն և երկիրն. այդ մոլորակները կարծուած են յայտնի հեռաւորութիւնների մէջ, երաժշտական օրինաւոր հնչմանց։ Եւ իրանց անջրպետութեան մէջ ունեցած շարժումներն յառաջ են բերում հնչման, սիներպական ներքաշնակութիւն, որ մեզ նկատակելի չէ, քանի որում միշտ նոքա լսում։

Երեգակը կարծում են նոքա դրութեան կեդրոնի մէջ, և նորա չորս կողմերը դասնում է երկիրը միս մոլորակների հետ միասին։ Այս կէտի վերայ նոքա թողնում են երկրակեդրոն վարդապետութիւնն և փոխարինում են նորան արեգակնակեդրոնը։ Այս սրում բոլորակը ներկայացնում է ամենակատարեալ ձև, ուստի մոլորակների շարժմունքները բոլորակաւոր են։ Նոքա պնդում էլն թէ՝ լուսինն ունի բնակիչներ և նման է երկրիս, միայն այն տեղ ծառերն ուղիղ բարձր են, այն չափով, ինչպէս լուսնի չորհանաւոր բոլորակ դարձնում երկրի բոլորակաւոր դարձումից առնելի է։ Նոքա բացատրում էլն թէ՝ ծիր կաթին յառաջ եկած է աստղի ընկնելուց. կամ թէ՝ եղած է յառաջ արեգակի ճանապարհն. նոքա ասում էլն թէ՝ սիներները յաբեռնական է, իսկ երկիրն անշարժ և ներքաշուած փոխոխութիւններին, և թէ՝ սիներներն ունի գնդի ձև։ Պարծում

Եոգի պիւթագորական — թիւնը բնութեան մէջ.

Պիւթագորեան բնագիտութիւն և հոգեբանութիւն.

(1) Монадъ.
(2) Иллюзія. Illusion, զգայարանքների կամ մտքի պատրանք.

էին նոքա թէ՝ մանաւանդ հոգին բղխում է սիրելականն հոգուց, և աթոռաբուստ է մնում մարմնի մէջ: Նրանցից և հիւանդութիւններից զատ հեռանում էին թէ՝ գնում են բարի և չար հոգիները: Նոքա կարծում էին թէ՝ հոգիները կարող են ապրել առանց մարմինների, վարելով մի տեսակ քնային կեանք, նմանեցնելով նորանց արևի ճնուտպայթիների մէջ գնուող հիւղէներին: Նոցա պիւցագուներն և գևերը չմարմնացած կամ ազատին մարմնից հեռացած հոգիները էին: Նոցա վարդապետութիւնը հոգեփոխութեան մասին համաձայն էր այսպիսի հայեացքներին. և կեղծ այդ վարդապետութիւնն ուզգակի չէր ընդունում հոգւոյ բացարձակ անմահութիւնը, գոնէ հնազատում էր հոգւոյ գոյութիւն մարմնի մահից յետոյ. ըստ որում անմարմին հոգին կրկին մարմնաւորւում է, եթէ միայն գտնում է իւր համար արժանաւոր տեղ: Ընդր-վերնդմանական կեանքին յարակցում էին Պիւթագորեաններն և վարձատրութեան ու պատժի վէճերնդութիւնն. և ինչոր ասել ենք յատկապոյն ընշաւոր աշխարհի մասին, որ Նդկաստանի և Նգիպտոսի աստուածաբանութեան մէջ ներկայացնում էր մաքրողական վիճակ, նոյնը յայտնում է այս տեղ նաև Պիւթագորեաններին: Նոցա քաղաքական դրութեան մասին հաւաստի միայն այս կարելի է ասել, թէ նորա գլխաւոր տարրն աղնուապետութիւնն էր. իսկ նոցա առանձնական կեանքի կանոնների մասին այն միայն, որ նոքա պատուիրում էին չափաւորութիւն ամեն բանի մէջ, և բարեկամութիւն, կրօնական արարողութիւնների պահպանութիւն և անձնուրացութիւն, որին ընթացակից էին մարմնատանջիկ վարժութիւններ: Նոցա կանոններից մէկն էր թէ՝ բարուք կրթութիւնը կարևոր է ոչ միայն մարդու համար, այլ և տէրութեան շահերի համար: Պիւթագորաս ինքն, ինչպէս յայտնի է, զբաղում էր տարածութեան և ծանրութեան որոշմունքներով, երաժշտական հնչմունքների յարաբերութիւններով, աստղաբաշխութիւնով և բժշկականութիւնով: Նա պատուիրում էր իւր աշակերտներին իրանց խրախճանութիւնների կամ գաղտնի հանդէսների միջոցին պարապել մարմնամարզութիւնով, պտոյտով և երաժշտութիւնով: Իւր սկզբունքին համաձայն, որ էլ՝ պետ լաւ չպատրաստուածներին հաղորդել միտն այն, ինչ որ նոքա կարող են ըմբռնել, նա սակաւ պատրաստուածներին հաղորդում էր միայն արտաքին ուսումը, ներքինը թողնելով սակաւաւոր ընտրեալների համար, որոնք անցուցել էին հինդ տարի լռութիւնով, յանձն էին առել անարգանք, և սրբուել էին անձնուրացութիւնով և պնհերով:

Էլեական փիլիսոփայութիւն.

Նյժմ գառնում ենք հետազօտելու Նլէական փիլիսոփայութիւնն, որ տարբերում է նախընթացից նիւթական առարկաներն արհամարհելովն և դէպի գերզգայականը ձգտելովը: Նորա անունը ծագում է Նուալիոյ մէջ եղած յոյն գաղթականութեան Նլէա քաղաքից. և նո-

րա դլխաւոր հետևակներն էին Քսենոփանէս, Պարմենիդես և Զենոն:

Քսենոփանէս ծնունդով Յոնիացի էր. և, ինչպէս երևում է, հալածուած այն տեղից, շատ տարիներ թափառական բարքով կեանք վարելուց յետոյ, վերջապէս երևեցաւ Նլէայում: Իւր վարդապետութիւնն աւելի հեշտ տարածելու համար տուեց նորան բանաստեղծական ձև: Նյա ձգեց դէպ ինքը ժողովրդի ուշադրութիւնը Ոմերոսի, Հեսիոդի և ուրիշ ազգային բանաստեղծների դէմ ցոյց տուած ներհակութիւնովն, որոնց պախարակում էր իբրև այն ժամանակի բերած բազմաստուածութեան քարոզիչներ, և իրանց՝ աստուածոց տուած անբարոյականութիւնովն աստուածութեան գաղափարը նսեմացնողներ: Ինքը քարոզում էր Աստուծուն ամենակարող, յաւիտենական էակ, չունող ոչ մի մարդկային նմանութիւն: Իրև խոստ միաստուածեան՝ նա խոյստառակում էր բազմաստուածութիւնն որպէս անհասկանալի մոլորութիւն. և հաստատում թէ՝ իրերի նոյն իսկ բնութիւն, նը ցոյց է տալի, որ պիտի լինի մէկ ամենակարող և կատարեալ էակ. ըստ որում եթէ գոնէ երկուք էլ լինէին, և այն ժամանակն էս այդ յատկանիշները չէին պատշաճի նոցանից և ոչ մէկին. և աւելի անպատշաճ՝ եթէ էս առաւել լինէին: Նյս միակ սկզբնապատճառը կամ պօրութիւնը նորա կարծիքովն այն էր, ինչ որ տիեզերքն, որի էութիւնը լինելով անսկիզբն և անվախճան, հարկաւ պիտի մի լինի Աստուծոյ հետևական ղի ինչպէս անհնարին է երկու Աստուածների գոյութիւնն, այսպէս անհնարին է երկու Յաւիտենականներինը: Ըստ այսմ չէ կարելի նորա գաղափարների մէջ չնշմարել արևելեան հասկացողութեան հետքերն. ըստորում հազիւ թէ Նդկաստանի հասատաուածութեանը սորանից աւելի հաստատուն և պարզ արտայայտութիւն կարելի է ներկայացնել:

Քսենոփանէսի ցոյց կ տալի փիլիսոփայական ամենամեծ յաջադիմութիւն.

Յունական փիլիսոփայութեան թեթևամտութիւնով ձանձրացած և Պիւթագորասի միաբանականութեան մէջ շփոթուած ընթերցողը չէ կարող չնկատել, որ այստեղ մեր հանդիպ դուրս եկածը միանգամայն տարբեր բան է: Նասկացողութեան արևելեան արժանաւորութեան հետ միանում է գաղտնութեան անհամեմատ պարզութիւն և ճշդութիւն:

Նա մտնում է հնդկական գաղափարների.

Նամձայն Քսենոփանէսի, աներևոյթը կարող է իմանալի լինել միայն մարդկային մտքին: Տարածուած հաւատն՝ որ ընծայում է աստուածութեան մարդկային զգայարանքներ, կրքեր և յանցանքներ, գարշելի է և արժանի նզովելու: ,,Այ միայն մի Աստուած, որ չունի մարդկային մարմնական ձևերի նմանութիւն. և որի մտածմունքները և նմանութիւն չունեն մեր մտածմունքների հետ,,: Նյա ուսուցանում էր թէ՝ Աստուած անբաժանելի է և անորոշելի. որովհետև՝ եթէ ունենար մասեր, ուրեմն այդ մասերից մէկ քանին պիտի կա-

Քսենոփանէսի աստուածաբանութիւնը.

ռավարչին և մեկ քանին կառավարուչին, և այդ անկարելի է. որովհետև աստուածաբանության հասկացողությունը պարունակում է իւր մեջ կառավարել և անթերի գերիշխանություն վերայ եղած հասկացողությունը: Աստուած պիտի լինի կատարեալ բանականություն, իմաստություն և ամենակարողություն, որ ,,կառավարում է տիեզերքը բանականության և գիտության միջնորդությամբ,,: Վահենոփանէս խոստովանում էր թէ՝ Վերագոյն էակն իմանում է զդայարանական ընդունողականությունների միջնորդությամբ. և ոչ միայն մտածում է, այլ և բոլորը տեսնում է և լսում: Իորհրդականի մտքով նա ներկայացնում էր Աստուծուն երկնանման մի սֆերա. որ մարդուն ու բոլոր երկրաւորները պարունակում է:

Նորա բնագիտական հայեցքը.

Վահենոփանէս իւր բնության փիլիսոփայության մեջ խոստովանում էր չորս տարերք.—հող, օդ, հուր, ջուր. սակայն ոմանք հաստատում են թէ՝ մոխիկ տալով լեռների գլուխներին քարացած ձկներին, եկաւ այն մտքի, թէ հողն ինքն էլ ձևացած է ջրից. և թէ՝ ընդհանրապես բնության երևոյթները յառաջ են գալի սկզբնական տարրերի միաւորությունից: Այսպիսի տեսություններից եղրակացնում էր թէ՝ բոլոր երերը հարկաւ անցաւոր են. և թէ՝ մարդն և մինչ անգամ երկիրը պիտի ունենան վախճան: Երկիրը համարում էր նա տափարակ տարածություն, որի ներքին սահմանն անվախճանաբար խորն է գնում, ներկայացնելով այս կերպով հաստատուն հիմունք: Սակայն նա իւր բնագիտական հայեացքներն արտայայտում է սկեպտիքականությանը շատ մերձաւոր տարակուսություններով. ,, Ոչ մի մահկանացու մարդ չճանաչեց և կարող չէ ճանաչել Աստուծուն և տիեզերքն. ըստ որում մոլորությունը տարածում է բոլոր բանների վերայ. և մեք չենք կարող նոյն իսկ այն ժամանակն էլ ստուգություն ունենալ, երբ որ խօսում ենք կատարեալ ճշմարտություն,,: Այս կարծում է թէ՝ ոչ ոք չգիտէ, որ մարդ երբ և իցէ ստուգապես խելամուտ լինի ճշմարտության. ըստ որում այդ բանի համար նա ուրիշ միջոց չունի, բայց թէ արտաքին անստոյգ երևոյթներ:

Նա չէր կարող թողնել այս անկատար պատմածը Վահենոփանէսի վերայ,— որ անշուշտ յոյն ամենանշանաւոր փիլիսոփաներից մեկն էր.— առանց յիշելու նորա՝ Քսենոփանէսն և նորա աշխարհի միաբանասեղծների դէմ ուղղած կշտամբանքն նորա համար, որ նոքա պատճառ են եղել աստուածաբանության գաղափարը նսեմացնելու. և առանց յիշելու, թէ ինչպէս էր հաւատում նա մարդու բնությանն, և ինչպէս մերժում էր ճշմարտությունը մեծագոյն մասից թագցնելու սկզբունքն, և ինչպէս անձնուիրությունով ինքն ամեն տեղ տարածում էր այս ճշմարտությունը, վտանգի մեջ գնելով իւր աղատությունն և կեանքը: Նա երկրե երկիր էր անցնում, և՛ դէմ առ դէմ

մտքառում բազմաստուածության հետ, քարոզելով իմաստությունը բամբռային նուագների և երգերի ձևով, որ այն ժամանակն ամենից յարմարն էր գիտություն տարածելու:

Նորա մտածմունքներից մեկ քանին վերստին երևան է հանում Նիւտոնի «Principia» երրորդ դրքի վերջում գտնուած «Scholium generale,, ից հետևեալ վկայությունը. ,,Վերագոյն Աստուածը կայ անհրաժեշտության համար. և այդ իսկ անհրաժեշտության համար նա կայ յաւիտեան և ամենուրեք: Սորա համար էլ նա բոլորովին միակերպ է. նա ամենայն լինչ է,— աչք, ականջ, ուղեղ, ձեռք, ընդունողականության հասկացողության, բանականության և ներգործության համ բայց միանգամայն գերմարդկային եղանակով. ոչ մարմնեղէն, այլ բոլորովին մեզ անհասկանալի եղանակով: Այրը չունի դրնի հասկացողություն, և մեք չունենք հասկացողություն այն բանի համար, թէ ինչպէս ամենևիմաստն Աստուած հասկանում է բոլոր բաները: Աստուած չունի բնաւ մարմին կամ մարմնական ձև. որա համար չէ կարելի իրան տեսնել կամ լսել կամ շօշափել. և նորան չէ կարելի երկրպագել որևէ իցէ նիւթական իրի նմանությամբ երևակայելով: Մենք ունենք գաղափար նորա յատկանիշների վերայ, իսկ որ և իցէ բանի իսկական էությունը մեզ անյայտ է,,:

Նորա մտածմունքներից մեկ քանին վերստին երևան է հանում Նիւտոնի

Վահենոփանէսից սկիզբն առած Էլեական դրությունը պէտք տալ տրամաբանական ձևաւորություն(1), որն այն ժամանակից սկսած վճռաբար ներկայացնում է յունական փիլիսոփայությունը: Նա թողուց ըստ մեծի մասին այն առարկաների հետազոտությունն, որոնք զբաղեցնում էին Յոնիացիներին.—տեսանելի բնության, նիւթական իրերի երևոյթների և նոցա կառավարող օրէնքի. և համարելով այս հետազոտությունները միանգամայն խաբեպատիր, դարձաւ դէպի այն, որ նորան երևում էր միակ ստոյգ գիտությունը.—դէպի Գոյությունն և Աստուծոյ հետազոտությունը: Որովհետև ամենայն փոփոխություն Էլեականներին անկարելիություն էր երևում, ուստի տիեզերքի ներկայացրած յաջորդականության բոլոր երևոյթները համարում էին սոսկ պատիր տեսիլ. և պնդում թէ՝ ժամանակ, շարժում, տարածություն ոչ այլ ինչ են, բայց թէ մտացածին երևակայություններ, կամ զդայարանքների անուղի մոլորություններ: Սորա համար բաժանում էին բանականությունը կարծիքից, տալով առաջինին անթերի ճշմարտությունը հասկանալու կարողությունն, և երկրորդին՝ զդայարանքների խաբեությունից յառաջ եկող անկատարություններն:

(1) Діалектическій фазисъ.

Պարմենիդէս՝ բանականութեան և կարծիքի մասին.

Ելս սկզբունքի հիման վրայ Պարմենիդէս բաժանեց իր աշխատասիրութիւնը ,,Ճնութեան,, մասին, երկու դրքի. առաջինը՝ բանականութեան մասին, երկրորդը՝ կարծիքի: Ընտանեզծ և անփոփոխ Գոյութեան բնութիւնը խոստովանելով, նա միանգամայն ուրանում էր ժամանակի մէջ եղած յաջորդականութեան գաղափարն և նոյնպէս տարածութեան յարաբերութիւնները. և համարում էր ամեն մի փոփոխութիւն, ամեն մի շարժումն,— որ և իցէ տեսակի էլ որ լինի, սոսկ կարծիքի պատրանք:

Փիլիսոփայութիւնը փոխառում է համատուածականութիւնից.

Նորա համատուածականութիւնը արտայայտւում է այն ենթադրութեան մէջ, թէ տիեզերքն է միաք և բանականութիւն. և այս ենթադրութիւնը կազմում է նորա վարդապետութեան յատկանիշը. ըստ որում այս կերպով կարդելով մտածողութիւնն և գոյութիւնն մէկ միւսին զուգահեռական, և կապելով նորանց այն հասկացողութեամբ թէ՝ միտքը գոյացած է ընդհանուր էութեան գոյութեան, պնդում էր որ՝ հարկաւ երկուքն էլ իրրև մի պիտի հասկացուին: Ելսպիսի խորհրդաւոր վարդապետութիւններ կային Պարմենիդէսի բանաստեղծութեան առաջին դրքում. իսկ երկրորդովը նա դառնում էր կարծիքի մասին, որ ինչպէս ասացինք, միանգամայն կախումն ունի զգայարանքից, ուստի և անհաւատի, թէ և ոչ միշտ տարապայմանորէն պատիր: Սակ հաղիւ թէ կարելի է նորա դրութեան մանրամասնութիւնները կրկին երևան հանել նորա աշխատասիրութեան մնացորդներից, կամ ցոյց տալ թէ՝ նա ինչպէս էր մօտենում Յունական վարդապետութիւններին, խոստովանելով բնութեան մէջ երկու հակադիր կողմեր— եթերական հուր, և թանձր խաւար, որոց հաւասարակշռութիւնից գոյանում են բոլոր բաները.— մինչդեռ հուրը ներկայացնում է իրական էութիւն, իսկ խաւարն՝ երևութական կողմն: Ելսպիսի անիրական և անհաստատ հիմունքների վերայ— եթէ մինչ անգամ միջոցներ էլ ունենայինք— չէր արժի աքսել բացատրելու նորա բնագիտական դրութիւնն, որ շատ մասերով դառնում է բիրտ երևակայութիւն. օրինակի համար՝ երբ որ կառավարիչ ոգին (դևը) կարդում է երևութական աշխարհի կեդրոնում: Սակ հարկ չկայ նըմանպէս ժամանակ կորցնել նորա՝ այն հին վարդապետութեան օտարոտի կրկնութեան վերայ թէ՝ բոլոր կենդանիքը ծագեցան տղմուտ հողից. կամ հետազօտել նորա բացատրութիւնը մարդու բնութեան, որ բաղկացած լինելով լոյսից և խաւարից երկուքն էլ պարունակում է իւր մէջ. ուստի և երբէք չէ կարող կատարեալ ճշմարտութեան հասնել: Երկի փիլիսոփայութիւնն էս, թէև ուրիշ ձևնապարհներով և ուրիշ ոչ այնքան երևակայական սկզբունքի վերայ, եկաւ այսօրինակ տխուր եղրակացութեան:

Զարմենիդէսի ուսումը շարունակւում է Զենոն.

Զենոն, որ ինչպէս ասում են, Պարմենիդէսի արդեղիրն էր, պաշտպանում էր նորա վարդապետութիւնը: Նա գործածական ապացոյցների հերքումն reductio ad absurdum'ի (հասցնել մինչև անմտութեան) միջոցով: Նորա աշխատասիրութիւնները գլուաձ էին արձակ, և ոչ բանաստեղծական ձևով, ինչպէս իր նախորդների գրուածները: Ինչպէս Պարմենիդէսի նպատակն էր ապացուցանել ,,Միայնոյ,, գոյութիւնը, նոյնպէս և Զենոնի նպատակն էր ցոյց տալ թէ չկայ ,,Բազմաւոր,,: Ելս սկզբունքի համեմատ նա ենթադրում է որ՝ իրականապէս կայ միայն մէկ իր. և թէ՝ բոլոր միւսերը միայն նորա կերպարանափոխութիւններն են կամ արտայայտութիւնները. Զենոն ուրանում էր շարժումը, բայց ընդունում էր նորա տեսանելիութիւնը նկատելով նորան իրրև մի անուն, տուած այն դրութիւնների շարքին, որոց իւրաքանչիւրը հարկաւ հանգստութեան մէջ է գտնուում: Շարժման կարելիութիւնը ցրող իւր այս վարդապետութիւնը պաշտպանում էր հետևեալ ապացոյցներով. որոց երկրորդն էր Ելքիլէսեան նշանաւոր դժուարութիւնը. ,,Դիցուք թէ Ելքիլէս կրիայից տասն անգամ աւելի արագ է վազում: բայց այսու ամենայնիւ՝ եթէ կրիան Ելքիլէսից յառաջ գտնուի, նա չէ կարող երբէք հասնել նորան. ըստ որում՝ եթէ սկզբում հաղար ոտնաչափ հեռաւորութիւն բաժանի նորանից, մինչև Ելքիլէս այդ հաղարը անցնի, կրիան հարիւրը կվազի. և երբ որ Ելքիլէս հարիւրը գընայ, կրիան տասը կերթայ, և այլն· այնպէս որ Ելքիլէս կարող է միշտ վազել, բայց երբէք կրիային չհասնել,,: Ելսպիսիները էին նորա յառաջ բերած վտաները շարժման դէմ: Զենոնի բերած ապացուցութիւնն անբաժան և անվանձան ,,Միայնոյ,, գոյութեան մասին կարելի է այսպէս արտայայտել:,,Ենթադրել թէ միայնը բաժանելի է, կնշանակէ ենթադրել թէ նա վանձանական է. իսկ եթէ բաժանելի է, ուրեմն պիտի բաժանելի լինի անվերջնաբար: Բայց ենթադրելով երկու իրերի գոյութիւն, հարկաւ պիտի ենթադրել նոցա մէջ որ և իցէ հեռաւորութիւն— մէկ միւսից բաժանող և սահմանաւորող մէկ: Բայց մէջ է այդ մէջը.— մի տեսակ ուրիշ իր: Բայց այն ժամանակ,— եթէ այդ իրը միևնոյնը չէ, և նա նոյնպէս պիտի լինի բաժանուած և սահմանաւորուած, և նմանապէս անվերջնաբար: Ելս եղանակով միայն մէկ իր կարող է լինել իրրև հիմն բոլոր երևցած զանազանակերպութիւնների,,:

Զենոն իր՝ Պրոտագորասի դէմ ուղղած ապացուցութիւնների մէջ ներկայացնում է մեզ զգացման ցուցմունքների անստուգութեան բացատրութիւնն, որ և այստեղ յառաջ ենք բերում իրրև նորա օձիք օրինակը: ,, Նա հարցրեց. ձայն դուրս կգայ արդեօք գետնի վերայ

ընկած ցօրինի մի հատից, կամ նորա տասը հազարաւոր մասից, և ամբողջ չափի ընկնելուց: Ստանալով առաջինի համար բացասական և երկրորդին ի հարկէ հաստատական պատասխան, հարցրեց.—չափը չունի՞ արդեօք յայտնի որոշակի յարաբերութիւն դէպի հատն. և երբոր կարելի չէր այլ ուրանալ, իրաւունք գնեցաւ եզրակացնելու թէ կամ ցօրենի ամբողջ չափն ընկնելու միջոցը ձայն չէ հանգամ, կամ ձայն կհանի ուրեմն և նորա ամենափոքրիկ հատը:

Եւ Սեխա Աստուածին.

Յունական դպրոցի փիլիսոփաների յիշուած անունների հետ պէտք է շարակարգել և Աստուծոյ Սեխի անունն, որ նոյնպէս ապացուցանում էր Գոյութեան միութիւնն, անփոփոխականութիւնն և անբաժանելիութիւնն: Իւր դպրոցի միւս փիլիսոփաների նման և նա սրանում էր որևիցէ փոփոխութիւն և շարժումն, համարելով նորանց միայն զգայարանքների պատրանք: Գոյութեան անբաժանելիութիւնից նա հետևցնում էր նորա անմարմնականութիւնն, և այս կերպով մերժում որ և է մարմնական էութիւն:

Էմպեդոկղէսի կենսագրութիւնը.

Յունական փիլիսոփաների շարքը շատ երկարացրին կնքում է Ակրիկենդացի Էմպեդոկղէսի անունով, որ—գոնէ ըստ աւանդութեան—Պիւթագորասի հետ մրցում է: Էմպեդոկղէս արևելքում ուսաւ բժշկութիւն և մագութիւն,—հրաշքներ գործելու, անձրև և հողմ բերելու արհեստը. նա կրում էր քրմերի հագուստ, ոսկի կամար և թագ. և իւր անձն աստուած էր համարում: Ամենք ասում էին, թէ նա մեռած չէ, այլ համբարձաւ երկինքը գերբնական փառքով. այլք պատմում էին, որ ձգից իրան Ետնայի բացաշունչ բերանն, որ այդպիսով ծածկելով իւր մահուան կերպը, շարունակի փառաւորուել իբր աստուած.—մի յոյս, որ կործանուեց նորա պղնձի հողաթափներից մեկը դուրս ձգող հրաբուխի արտահոսութիւնով: Համաձայն այն դպրոցին, որին ինքը հետևում էր, նա իւր ուշադրութիւնը դարձնում է բանականութեան վերայ, և չի հաւատում զգայարանքներին: Այց և այնպէս՝ միացած հաւատացողներից երևում է, որ նա միակերպ կասկածով էր վերաբերում թէ դէպի առաջինի թևլադրութիւնները և թէ դէպի երկրորդինը. հիմնելով իւր կասկածը հոգւոյ անկատարութիւնների վերայ, որի պատճառով վճռած է նորան (հոգւոյն) լինել այս աշխարհում, և մինչև անգամ տեղափոխուել մեկ մարմնից միւսին: Ընդունելով Էլէական ենթադրութիւնը, թէ նմանը նմանով կարող է իմացուիլ հողը հողով, ջուրը ջրով, եթերը եթերով,—նա եզրակացնում էր, թէ մարդս՝ աստուածայինը ճանաչելը բաւականին փաստ է այն մասին, որ կայ այդ աստուածայինը: Սկզբնական տարրերը նա չորս էր ընդունում.—հող, օդ, հուր և ջուր. նոցա մօտ աւելացնում է և երկու սկզբնապատճառ,—սէր և ատելութիւն: Չորս տարերքի վերայ նա

մտիկ է տալի իբրև չորս աստուածների, կամ չորս աստուածայինի յատկութենական զօրութիւնների վերայ, ըստ օրում ամենայն ինչ նորանցով զգեցաւ. սերը համարում է սարաչական զօրութիւն, իսկ ատելութիւնը՝ քանդող կամ փոփոխող:

Էմպեդոկղէս փիլիսոփայութիւնը խառնում է աքսիոմատիկ հայեացքով դպրութեան մէջ:

Սորանից յայտնի երևում է, որ Էմպեդոկղէսի խիստ փիլիսոփայական դրութիւնը սորա մէջ դարձել է խառնուածոյ և միատեսակ հայեացքներ, որոց մէջ խառնուած են բնագիտականն և բարոյականն. և որ՝— իբրև անհրաժեշտ հետևանք այսպիսի հասկացողութիւնների— երևում է գիտութեան սկզբունքների անորոշութիւն. և ծագում է կասկած, թէ բոլոր փիլիսոփայական դրութիւնները անստոյգ են. և նորա տեղը գրաւում է համայնական սկեպտիքականութիւնը:

Դէպի այս հետևանքը հակում են բաւական նշանաւոր կերպով և Աբդերացի Դեմոկրիտէսի աշխատութիւնները: Հարստութիւնը Դեմոկրիտէսին ամեն կարելիութիւն առած էր գիտութիւններ ձեռք բերելու համար: Ասում են, որ նորա հայրն այնքան հարուստ էր, որ կարողացաւ ընդունել իւր մօտ Պարսից Քսերքսէս թագաւորին, որ շատ զոհ մնալով, տուեց նորան մի քանի մզներ և քաւդէացիներ, որդին դաստիարակելու համար: Որ մահից յետոյ Դեմոկրիտէս բաժանեց եղբարց հետ կարողութիւնն. և նոցա թողնելով կալուածներն, իւր բաժինը դրամ առաւ, որ աւելի յաջողակ ճանապարհորդի. և գնաց Եգիպտոս, Եթովպիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան, այդ բոլոր աղբիւրներից գիտութիւններ ծծելով:

Դեմոկրիտէսի կարծիքով ,,Ճշմարիտ ինչ կամ թէ ճշմարիտ էլ կայ, մեզ իսկապէս յայտնի չէ,,: Ամէն տուած սորան— որով հետև նորա դրութեան մէջ զգացումն յառաջ է բերում մտածողութիւն, և միևնոյն ժամանակ է նա միայն փոփոխութիւն զգացող էակի մէջ.— ուրեմն ,,զգացումները անհրաժեշտաբար ճշմարիտ են,,: Այս՝ մի փոքր մթին տեղից կարող ենք եզրակացնել, թէ Դեմոկրիտէսի հայեացքով զգացումը թէպէտ և իրական է տեսականաբար (1) միտք է անիրական ինքնակայաբար (2). քաղցրութիւն, դառնութիւն, տաք, ցուրտ— միայն զգայարանքների ստեղծածներն են. իսկ արտաքին առարկաների մէջ՝ որոց տալիս ենք նորանց, կան միայն հիւլէներ և տարածութիւն. և մեր՝ այդ առարկաների որպիսութիւնների վերայ եղած կարծիքը հիմնուած է նոցա՝ մեր զգացման վերայ յառաջ բերած ներգործութեան կերպերի վերայ: Այս օրինակով խառնելով մէկ մէկի զգացումն և միտքն, և երկուքը միանման առնելով, նա բացի դրանից ճշմարիտ գիտութեան համար անհրաժեշտ է համարում խորհրդածութիւն— ըստ որում ,,Զգացումն ինքն ըստ ին-

Դեմոկրիտէս պնդում է, թէ գիտութիւնը անստոյգ է.

(1) Субъективно,
(2) Объективно,

քնան անսասյգ է. օրինակի համար՝ թէ և [illegible]գացումն ցոյց կը տայ մարդն մեզ, որ քաղաքութիւն, դառնութիւն, չնորհութիւն, ցուրտ գտնուում են մարմնի մէջ, բայց [illegible]որհրդածութիւնն ուսուցանում է մեզ, թէ գոքա ոմիայն մարդի ցնորք են. և թէ՝ իրականապէս կան միայն հիւլէները և տարածութիւն: Գալով յետոյ ընդունելութեան հարցը լուծելոյ, [illegible]թէ որպիսի՛ եղանակով հոգին տանում է հակացողութիւն արտաքին իրերի գոյութեան վերայ, նա դիմում է ենթադրութեան, թէ իրերը մշտապար արձակում են իրանց նմանութիւններն. այս նմանութիւնները ձևակերպուում են (1) օդակի միջով անցնում են, և ապա հասնում հոգւոյն նորա զգայարանքների ծակոտիքներով: Որովհետև այդ պատկերները լինելով բոլորովին վեր ի վերոյ, անհրաժեշտաբար անկատար են և անսասյգ, ուրեմն այնքան և անսասյգ պիտի լինի և նոցանով ստացած գիտութիւնը: Դեմոկրիտէս ուրանում է [illegible]էականների եղակի օկզբնատարրը, պնդելով՝ որ նոքա պիտի շատ լինին, բայց չեր խոստովանում ոչ [illegible]մպեդոկղէսի չորս տարրերն, ոչ նորա սիրոյ ևատելութեան սկզբունքներն, ոչ [illegible]նաքսագորասի միասեռութիւնը: Կա մերժում էր նոյնպէս նախասկիզբն տարրերի որ և իցէ զգայողական յատկութիւններ ունենային: Կա ընդունում էր, որ ամենայն բան բաղկացած է անտեսանելի, անշօշափելի և անբաժանելի մանրիկներից կամ հիւլէներից, որոնք իրրև իրանց գծագրի, լծորդութեան և դրութեան զանազանութեան հետևանքը, արտադրում են մարմինների տարբերութիւնը: [illegible]իւլէինա տալիս էր ինքնիշխան և յատկանական գոյութիւն: Նորա վարդապետութիւնը բացատրում է այս կերպով, թէ ինչպէս շատերը կարող են գոյանալ միկից. և սորանով հաշտեցնում է Յունացիների և Լէյացիների նշմարելի ընդդիմաբանութիւնները, Ռիմիական տեսութիւնն (2) այնպէս, ինչպէս որ կայ այժմ, էականապէս պարունակում է նորա հայեացքները:

Ընութեան ընդհանրական կազմիչ տարրը նա համարում էր նախասհմանութիւնը կամ ձևակատագիրը, բայց կան վկայութիւններ, որ այդ բառերովը նա ոչ այլ ինչ էր հասկանում, բայց թէ անայլայլելի օրէնքը: Այս կերպով խիստ մաթեմատիքական կշռադատութիւնների վերայ հիմնուած դրսութիւնն, որ սկզբնաւորի տարրերը խոստովանում է թափուր տարածութիւն և հիւլէները, (առաջինն անդործանելայ և անդրայ) դրութիւն՝ որ նոր իրերի արտադրութիւնը համարում է միայն նոր զուգաւորութիւններ. և հնարն եղծումն՝ միայն բաժանումն, որ բաղադրեալ մարմինների մէջ տեսնում է հիւլէների մէկ միւսի յարաբերութեամբ առանձին տրամադրութիւնն, և որ ընդունակ է բարձրանալու մինչև այն հակացողութեան, թէ մինչև անդամ հնչէն հիւլէն կարող է աշխարհ կազմել— այսպիսի դրու-

(1) Ассимилированіе, Assimilation.

(2) Теорія, Théorie. Քարկ ենք համարում յայտնելոր տեօրիա բառը մեր միշտ տեսութիւն ենք թարգմանում. բայց է հարկէ պատահելու է տեղ տեղ տեսութիւնն իրրև թարգմանութիւն մի երկու այլ բառերի ևս. ընթերցողն, կարծում ենք, դիւրին է տեօրիա արտայայտող տեսութիւնը մեզից հասկանալ:

Դեմոկրիտէս յառաջ է բերում հիւլէաբանական տեսութիւնը.

Նախասահմանութիւն, ճակատագիր և անփոխանելի օրէնք.

թիւն ունի ի հարկէ իրաւունք դրաւելու մեր ուշադրութիւնը դէպի իւր արդասիքները, բայց ի հարկէ չէ կարող պահանջել, որ մեք ընդունենք այդ դրութիւնն, երբ որ տեսնում ենք, որ նա մեզ տանում է այնպիսի եղրակացութիւնների թէ՝ մինչև անգամ մաթեմատիքական դիտութիւնները կարծիքական են· թէ՝ հոգին միայն ներբաց մարմին է, տեղաւորուած աւելի բիրտ մարմնական կեղևի մէջ· թէ՝ նոյն իսկ բանականութիւնն անգամ բացարձակապէս կարող չէ ունենալ որևէ իցէ ստուգութիւն. թէ՝ սկեպտիքականութիւնը պիտի մինչև այն աստիճան ընդունելի լինի, որ մեք կասկածենք մինչև անգամ երկուսի կտրած կոնոսի մակերևոյթի երկու մասերի նմանատարութեան վերայ. թէ՝ մարդկային հետաքննութեան վախճանական արգասիքը կայանում է բացարձակապար ապացուցանելում, թէ մարդն անընդունակ է դիտութեան. թէ՝ մինչև անգամ եթէ մարդը ճշմարտութիւնը ձեռք բերած էլ լինի, դարձեալ կարելի չէ երբէք համոստ ընձայել նորան. թէ՝ աշխարհը միայն երևակայութեան պտուղը ստեղծուածն է· և թէ՝ Աստուած չկայ:

Դեմոկրիտէս հաստուում է անստուածութեան.

Ասելիս թէ պէտք ունենք յիշելու Դեմոկրիտէսի մասին պատմած այնպիսի առասպել պատմութիւններն, ինչպէս օրինակի համար թէ՝ նա այրեց իւր աչքերը տաքացրած ապակիով, որ այլ ևս չըհաբաւի նոցա պատիր ցուցմունքներովին, և աւելի անդորրութիւնով մարդկի իւր բանականութիւնը.— շինծու խօսք, որ հնարել են նորա հակառակորդները, ծաղրելու համար, բայց յետագայ դարերի յիմարութիւնն ընդունել է իսկական փաստ, փոխանակ հեգնականի: Իսկ նորա բնաւորութեան մասին, թէ միշտ ծիծաղում էր մարդկանց դիտութեան և անմտութիւնների վերայ, բնաւորութեան՝ որ տուեց նորան ընդհանրական մականուն— ծիծաղող փիլիսոփայ,— կարող ենք յառաջ բերել [illegible]իպոկրատէս անուանի բժշկի կարծիքը: [illegible]իպոկրատէս հրաւիրուած լինելով Աբդերայի բնակիչներից բժշկելու նորան իւր խելագարութիւնից, Դեմոկրիտէսի հետ երկար խօսակցելոց յետոյ հիացաւ և խորին յարգանք զգալով դէպի փիլիսոփան, անարգից իրան կոչողներին, ասելով, որ նոքա իրանք են աւելի նըման հիւանդների:

Փիլիսոփայութեան համար ծագումն է առնում Եւրոպական գիտութեան—

Մինչև այս ժամանակ Եւրոպական Յունաստանը փիլիսոփայութեան համար նշանաւոր գործ դեռ քիչ է արած: Գլխաւոր դէպքորոշները փոքր Ասիայում կամ Իտալիոյ Յոյն հատուածների մէջ էին. իսկ այժմ նոյն իսկ գլխաւոր երկիրը դուրս է գալի այդ ասպարէզի վերայ, թէև— պէտք խոստովանել— սկիզբը շատ անյաջողակ էր: Մ՛ակ դէպքը չէր այս, որ յոյն հատուածների մտաւոր գործունէութիւնը ցոյց էր տալի իւր ներգործութիւնն Եւրոպայի

ձակատագրի վերայ։ Հասարակական շահասիրական հոգին միշտ հա-
մարուել է մեծաւոր գործունէութիւնն և բնական ընդունակութիւնը
գրգռող զարթեցնող. նա փոքր է գնահատում նախագրուած մտքերին,
և իրերին արժէք է տալի միայն նոցա ներկայ նշանակութեան հա-
մեմատ։ Եթէ այժմ յունական գաղթականութիւնները տեսական փի-
լիսոփայութիւնը յառաջ բերելու և տարածելու մեծ վաստակ ցոյց
տուին, իսկ հինգ հարիւր տարուց յետոյ տեսնում ենք նորանց կրկին
զբաղած միևնոյն գործով այն ընդհանի սկզբում, երբ որ փիլիսո-
փայական հայեացքները պատրաստ էին փոխարինուելու կրօնական
հաւատի. որովհետև՝ մարդկօրէն խօսելով, ամենևին կարծիք չկայ,
թէ քրիստոնէութեան իւր առաջին դարերում արագ տարածուելու
պատճառն այն անօրինակ յարմարութիւններն էին, որոնք ցոյց էին
տալի առևտուրի համար բոլոր Միջերկրական ծովի չորս կողմը,—
Լեվանդի ափերից մինչև Գադղէյ և Սպանիոյ ափունքը— տա-
րածուող քաղաքները։ Ք. ծ. յառաջ հինգ դար շարունակ նոցա
մէջ կային անընդհատ յարաբերութիւններ. հռոմէական ազդեցու-
թեան ներքոյ նոքա աւելի գործունեայ են լինում և ձեռք բերում
քաղաքական մեծ նշանակութիւն։ Իրերի այս դրութիւնը չափազանց
ձեռնտու է մտածման գոյանալուն և տարածմանը, տալով շարունակ
գրգիռ մտաւոր գործունէութեան։ Առևտրական հասարակութիւն-
ներն այս մասին շատ տարբերութիւն ունին երկրագործներից։ Ա-
ռաջինների օգնութեամբ ամեն տեղ տարածուեցան տեսական փիլի-
սոփայութեան սերմերն, ինչպէս և յետոյ քրիստոնէութեանն. իսկ
երկրագործները զարմանալի թանձրամտութիւնով պահպանում էին
միշտ իրանց պապական աւանդութիւններն և քաղաքական անտեղեակ-
թիւններն. և կռապաշտութեան անունն, որ առնուած է նոյն իսկ
նորանցից, դարձած է ծաղրական մականուն նոցա հակացողութեան։

Ցոյն հռետոր-
ների փիլիսո-
փայական ազդե-
ցութիւնը։

Իտալիայի և Սիկիլիայի միջև յոյն գաղթականութիւնների մտա-
ւոր վիճակը մինչև այսօր գրաւում էր քննադատների պատշաճաւոր
ուշադրութիւնը։ Որովհետև՝ թէև նոցա քաղաքական գործունէու-
թեան արգասիքները միայն նիւթական առաւելութեան վերայ ու-
շադրութիւն դարձնողին կարող են երևել հռոմէական հասարակապե-
տութեան յետագայ զօրութիւնից միանգամայն ընկղմած, բայց ա-
ւելի ընդարձակօրէն մտիկ տուող մարդու համար հետազօտութեան
արժանի հարց է լինում, թէ այդ քաղաքների մէջ մշակուած փի-
լիսոփայութիւնն իւր ժամանակին միևնոյն պարզ և բազմադարեան
արդիւնքը չունեցաւ արդեօք, ինչ որ Յաւիտենական Քաղաքի զի-
նուորական յառաջադիմութիւնները։ Իտալական թերակղզու յարա-
բերութիւնները դէպի եւրոպական քաղաքակրթութեան շարժուն

երեք դարադլխի կարելի է բաժանել։ Առաջինը համապատասխան է
փիլիսոփայութեան ծագմանը հարաւային յունական քաղաքներում.—
այս փիլիսոփայութիւնն ևս կհասներ նոյնպիսի նշանաւորութեան, որ
շատ յառաջ երևացել էր Հնդկաստանի առաջաւոր դրութիւնների
մէջ, եթէ դորան խափանարիթ չլինէր հռոմէական զօրութեան ա-
րագ տարածումն։ Երկրորդ դարադլուխը ներկայացնում է հասարա-
կապետական և միապետական Հռոմի ղէնուազական ազդեցութիւնը։
Երրորդին վերաբերում է եկեղեցական Հռոմի գործունէութիւնը։
Յետոյ պիտի տեսնենք, որ առաջին երկուքը միասին պատրաստեցին
երրորդը։ Ու ահա այսպէս՝ իտալական ազդեցութիւնը քաղաքակր-
թութեան ամբողջ շարժման վերայ եղել է փիլիսոփայական, նիւ-
թական և խառն։ Մեք դեռ շատ փոքր գիտենք առաջին դարա-
գլխի պատմութիւնն, որի մէջ անկարծիք շատ փաստեր են դեռ սպա-
սում ջանասէր և հասունամիտ խուզարկութեան։

Սկիզբն յունա-
կան հասուա—
ծական դրու—
թեան.

Ընձուկ երկիրն և բնակիչների բազմութիւնը սոսկացին Յոյներին
գաղթելու։ Այդ հարկիչ պատճառների հետ միասին նաև ներքին
երկպառակութիւններ, և յատկապէս անհաւասար ամուսնութիւնները։
Հասուածներն այնքան բազմաթիւ էին և այնքան տարածուեցան,
որ յունական ազդեցութիւնը նշանաւոր կերպով թափանցեց բոլոր
տեղերը Միջերկրական ծովի ափերի և կղզիների վերայ. վերջին-
ներս գրաւում էին առանձին ուշադրութիւն իրանց ենթադրեալ ազգ-
մագիտութեան նշանակութեան պատճառով. օրինակ՝ Սիցիլն Ղէնք-
սանդրի կարծիքով Միջերկրական ծովին տիրելը Աֆրրոս կղզին ձեռք
բերելուը պիտի լինէր։ Յոյն հասուածները ծովային աւազակներ է-
ին. բնակուած տեղերից բռնի յափշտակում էին կանանց. իսկ նոցա
երախայքն ընդհանում էին հայրերի լեզուն— մի անգ՝ որ պատաս-
հական վերջին ժամանակս Պատիճացոց տերունդին Ամերիկայում։ Այդ
յունական գաղթականական քաղաքների ամենց հարստութիւնն, ա-
սում են, անհաւասարն էր։ Կրոտոնա ունէր աւան երկու մղոն շա-
փուի շրջապատ։ Իտալական մեծ քաղաքի— Ալիքարիի հոխորթիւ-
նըն և շռայլութիւնն առած ասլան։ Այդ քաղաքների բարեկեցիկ
դրութիւնն երկու պատճառներից էր յառաջանում։ Նոքա ոչ միայն
մեծամեծ երկրագործ սահմանների կեդրոններն էին, այլ և մշակուած
վաճառականութիւն էին անում բոլոր կողմերի հետ։ Ներս բնակու-
ած մայրաքաղաքը նոցա յառաջն և փարթամ տուրհաւի տեղն էր։
Նոքա գործունեայ առևտուրի հաղորդակցութիւններ ունէին նաև
Միջերկրական ծովի բոլոր քաղաքների հետ, և հասցնում էին Ա-
թէնքին՝ հաց, Արթագինէին՝ իւղ։ Այդ հատուածական դրու-
թիւնների հետ կապ ունեցող Յունաստանի քաղաքներում նաւակազ-

մութիւնն և ծովագնացութիւնը մինչև այն աստիճան ընդարձակուած էին, որ հասարակական կեանքին տալիս էին առանձին բնաւորութիւն: Միանգամայն ուրիշ կերպ էր Յունաստանի միւս մասերում. օրինակ՝ Սպարտայում: Լիկուրգոսի օրէնքները խափանել էին այստեղ առանձին սեպհականութիւնը. բոլորին տիրում էր ընդհանրութիւնն. այս մի վայրենի կեանք էր. դրութեան վերածած.և սորա համար այնտեղ չկային վաճառականութեան առարկաներ: Ընդհակառակն Աթենացիք առատութիւն ամէթ համարելու կարծիքից այնքան հեռու էին, որ շատ անուանի մարդիկ, որոնց ճանաչում ենք իբրև փիլիսոփաներ, պարապում էին այնտեղ առևտրական ձեռնարկութիւններով: Արիստոտել Աթէնքի մէջ պահում էր դեղօրէից կրպակ, և Պղատոն իւղի առուտուր էր անում Եգիպտոսի հետ:

Պարթագինէն էշխատէ Մէջերկրական ծովին.

Աթենացիք՝ եթէ յաջողէր նոցա տիրել Սիկիլիային, մտադիր էին յարձակուիլ Կարթագինէի վերայ. ի նկատի ունենալով, որ նորան պիտի ընկնի Միջերկրական ծովին իշխելը.—մի մտադրութիւն, որը յառաջ տարաւ յետոյ Հռոմը: Կարթագինէի կործանումը նշանաւոր հասարակաքաղաքական պատմական զբոսութեան սկիզբն եղաւ: Նա ընկնում էր մի թերակղզու վերայ, որ բռնում էր քառասուն հինգ մղոն շրջապատ. և ունէր պարանոց միայն երեք մղոն լայնութիւնով. նորա տէրութեան ծովեզերեայ գիծը համարուում էր ոչ պակաս քանդ 1400 մղոն և պարունակում էր իւր մէջ երեք հարիւր քաղաքներ. ունէր ստացուածներ նաև Սպանիայի, Սիկիլիայի և Միջերկրական ծովի ուրիշ կղզիների մէջ.ստացուածներ՝ որոնք ձեռք բերուած էին ոչ թէ զէնքի յաղթութիւնով, այլ հաստուածները լցնելով: Նորա՝ Սպանիայում ունեցած արծաթի բովերի մէջ աշխատում էին ոչ պակաս քանդ քառասուն հազար մարդիկ: Այս մասում Կարթագինէն հետևում էր փիւնիկեցի նախնիներին. ըստ որում Տիւրացոց համար գաղթականների քաղաքներն ապրանք դնելու տեղեր էին. և նոքա Միջերկրական ծովի վերայ ունէին այսպիսի քառասուն ժողովատեղիներ: Ինքը Կարթագինէն այս կերպով յառաջ եկաւ, իւր ծագումն առնելով արևմտեան և արևելեան ծովամասերի յարմարաւոր դրութեան շնորհիւ. Կարթագինացի վաճառականներն օտարների ապրանքներ չէին փոխադրում, այլ տալիս էին անում իրանց օգտի համար, որ և պահանջում էր ժողովատեղերի և հաշտանոցների ընդարձակ դրութիւն: Նոքա դիտէին արդէն ներկայ ժամանակիս առուտուրի շատ սովորութիւնները, ունէին ապահովիչ միջոցներ, առևտրական փոխարինութիւններ, և նոցա կաշխատ դրամները դուցէ համապատասխան էլն մեր դրամատների տոմսակներին:

Պարսկաստանը կամենում է իրան ձգել Միջեր-

Նախընթաց դ՛ում խօսեցինք ասիական ազգերի՝ Եգիպտոսի և Միջերկրական ծովի հարաւային ափի վերայ յարձակուելու

մասին: Այժմ մեք պիտի ուշ դարձնենք նոցա նոյնօրինակ ձեռնարկութիւնների մասին հիւսիսային ափին իշխելու, որոց հետևանքները անհամեմատօրէն նշանաւոր եղան փիլիսոփայութեան պատմութեան համար: Փոքր Ասիայի քաղաքները Լիւդացի թագաւորների հետ տուած պատերազմներից յետոյ դարձան ըստ երևութին Պարսից պետութեան դիւրին որսը: Այդ պետութեանը կարժէր միայն անցնել եւրոպական ցամաքը: Պատճառ գտնելը դժուար չէ, երբոր քաղաքականութիւնն այսքան պարզ է: Իսկ Յունաստանի ներքին դրութեան նկատմամբ պէտք ասել որ ոչ մի բնչ կարող չէր աւելի հրապուրիչ լինել տիրապետողի համար: Ըստ երևութին այն տեղ չկար ոչ մի կապ զանազան քաղաքների մէջ.և նոցա ամենահզակատարները դտնուում էին կարծես թէ շարունակ խռովութեան մէջ: Աթէնքի մէջ ՀՌ. Ծ. մօտ 622 տ. յառ. Դրակոնի օրէնքները փոխանակեցին Սողնի օրէնքներն, և զանազան պատուականքիր անձինք կառավարութիւնը ձգում էին իրանց ձեռքն է որ ուժով, է որ խորամանկութիւնով:

Պարսից և Յունաց կռիւը.

Այսպիսի հանգամանքների միջոցում Պարսից թագաւորը զօրք ուղարկեց Յունաստան: Պարսից դիւնագործական յարձակմունքների անցքերը չափազանց զարդարուած են Յունաց վառ երևակայութիւնով: Սակայն անօգուտ էր հնարել այսպիսի կեղծիքներ. օրինակ՝ Եւրոպա մտնողների թիւը պնել մի միլիոն, կամ Պլատէի մօտ կոտորուողներինն՝ երկու հարիւր հազար: Եթէ միևնոյն անգամ չլինէին այնպիսի փաստեր, ինչպես Աթէնքի առումն և կրակի մատնելը, արդէն միմիայն պատերազմի յիշատակ շարունակութիւնը բաւականին կապացուցանէր, որ ոչ բոլոր յաջողութիւնները մէկ կողմինն էին: Այսպիսի երկարաձիգ պատերազմները միշտ պատճառում են երկու կողմի համար էլ և թշուառութիւն և փառաւորութիւն. և եթէ այդ կռիւները յիրաւի այնքան հարուածներ և արիւնահեղութիւններ յառաջ բերին, ուրեմն զարմանալի է, որ Պարսիկ ժամանակագիրները նոցա մասին այնքան նուազ յիշատակութիւններ պահեցին: Յոյները չէին հասկանում, որ եթէ ապագայ սերունդը հաւատայ իրանց պատմածներին, ուրեմն նախապատուութեան արմանէնին պիտի Պարսից տայ, որ անդադար հաստատամտութիւնով շարունակում էր յարձակմունքները, չնայելով այնպիսի անդուր հարուածների վերայ: Նոքա չէին հասկանում, որ երկրի տարեգիրները աւելի փառք կարող են վաստակել, երբ որ պատկերացնում են այն քաջութիւնն, որ կիսատարեան ժամանակում յաղթում է շարունակ աւերմունքներին, և վերջապէս հարուածի միջից կորզում է յաղթութիւն: Պարսիկները հետևելով իրանց քաղաքականութեանը

Ցիմոնաժայ պատերազմը ևն— Թէնք է առաջատորութիւնը.

տարածեցին իրանց իշխանութիւնը Հարաւակողմը՝ մինչև Կիրենէ և Լարկա. և հիւսիսակողմը՝ մինչև Թրակիա և Մակեդոնիա: Պարսկական պատերազմները պատճառ եղան Յունաց արհեստագիտութեան այն հիանալի զարգացմանն, որ իրաւունքով էր շարժում վերջին դարերի զարմանքը: Հոլորովին սոյդ է այն պատմածը թէ՝ այդ կռիւներից յետոյ Յոյներն սկսան կենդանի մարդիկ նկարել իրանց քանդակների մէջ: Պարսիկների կողմից այս պատերազմական սկսուածներն այնքան անկատար նպատակ չունէին, ինչպէս որ շատ անգամ հին ժամանակի յարձակմունքներն էին լինում. այլ շատ հեռատես մտածող քաղաքականութեան պատուղ էին. նոցա նպատակն էր երկիրներ գրաւել հարկ առնելու և ոչ քանդելու համար: Ալիքսանդրոս հռչակաւոր քննադատն, որի կարծիքներն են իմ առաջնորդն այս անցքերի վերայ ունեցած դիտողութեանս, ասում է, որ Յունաց պատմածները քննադատօրէն առած, սակաւ ստուգութիւն են պարունակում: Պարսից տէրութիւնը թուի թէ ամենևին չէ նեղուել. և Պղատոն, որի կարծիքը պիտի շատ զօրեղ վկայութիւն համարուի, ասում է, թէ Պարսից պատերազմներն ընդհանրապէս շատ սակաւ պատիւ են բերում Յունաց: Հաւատացնում են թէ՝ միայն երեսուն և մի քաղաքներ և այն ըստ մեծի մասին աննշաններն էին հաւատարիմ մնացել Յունաստանին: Դաւաճանութիւնն, երևում է, տարից տարի ապականում էր նորա ամենից ընդունակ մարդկանցը. միայն Պաւսանիոս չէր, որ ցանկանում էր թագաւորել Պարսից հովանաւորութեան ներքոյ: Սակայն պիտի իրաւունք տանք այդ ընդունակ մարդկանց: Յունաստանին արդարև հարկաւոր էր թագաւոր: Եթէ այդ միջոցին այնպիսի մի մարդ գտնուած լինէր, որ կարողանար բոլոր ուժն պահպանել նորա գիմամրցող շահերը, նա կարող էր աշխարհի հրամայողը լինել: Նորա իշխաններն այդ հասկանում էին:

Սոքան հետևանք մուսոր ազնաբակյաաաջադիմու— թիւն,

Պարսից պատերազմների բարձրացնող ներդործութիւնն ամենից աւելի Աթէնքում փայլեց. այս սեղ ընդարձակ զարգացումն առան արհեստը, գրականութիւնն և գիտութիւնն: Իսկ Սպարտան մնաց իր նախկին վայրենի դրութեան մէջ: Սպարտացիք ըստ առաջնոյն աւազակներ էին և խաբեբաներ. և նոցա ազգային կեանքի մէջ չէ կարելի մատնացոյց անել մի գովելի յատկութիւն:

Ճաւաջադիմութիւնները արհեստի մէջ.

Մեքենական ճարտարութիւնը Կորնթոսում հասաւ կատարելութեան. իրական արհեստագիտութիւնը ծագեց Աթէնքում: Մինչև Պերիկղէս ճարտարապետութեան միակ ոճը դորիականն էր. այն ժամանակից սկսում է նորա կատարեալ գեղեցկութեան դարը: Այս ժամանակին է սկսում և ազատ մտածելու և ժողովրդական կրօնը թաղնելու դարն: Այս մասին շատ նշանաւոր է Պերիկղէսի և Անա-

գէայի պատմութիւնը: Միևնոյն դարը նաև նշանաւոր դար էր ճարտարախօսութեան, բայց կեղծ ճարտարախօսութեան. ըստ որում Աթէնքի ռամկապետական կարգերը շատ խաբէական էին, և իշխանութիւնը միշտ կեդրոնացած էր մի քանի աւազանու ձեռքին, որոնք ամեն բան անում էին իրանք: Ազատ ժողովրդական զրացութեան, ինչպէս որ գրեթէ միշտ լինում էր հին հասարակապետական հաստատութիւնների մէջ, կարելութիւն չէր գտնում արտայայտուելու: Մեծամեծ մարդիկ շատ հակամէտ էին համարելու իրանց հանգաստացնողներին խաժամուժ, հետևակ (1), այն խաղի անունով, որով իրանք խաղում էին. իսկ կեանքի նպատակ ճանաչելու իշխանութիւնն և զուարճութիւնը. սէր, անձնազոհութիւն և հաւատարմութիւն նոցա համար երևակայութեան ցնորք էին. երդումն լաւ էր միայն խաբեութեան համար:

Թէև պետական իմաստութեան հորիզոնը պարսկական պատերազմների ընթացքում շատ անձուկ էր, բայց կարծիք չկայ, թէ յոյն իշխանների մէջ կային մարդիկ, որոնք հասկացել էին ասիական յարձակման պատճառները. ուստի ինքնապաշտպանութեան բնական ձգտումով միշտ պահպանում էին պաշտպանական դաշինք Եգիպտոսի հետ: Երբ որ Յոյներն իրանց քաջութիւնով և հաստատամտութիւնով պատերազմից փառաւոր ելք ունեցան, վերջնական պայմանագրութեան յօդուածները պարզ ցոյց տուին իւրաքանչիւր կողմի ձգտումներն և հասկացողութիւնները: Պարսից նաւերը չպիտի երևէին Պիանէի ժայռերի և Կլեդոնեան կղզիների մէջ տեղը. պարսիկ զօրքն երեք օրուայ ճանապարհ հեռու պիտի մնար Միջերկրական ծովից. (Ր. ծ. 449 տ. յ.) Պատերազմն Աթէնքին տուեց քաղաքական գերազանցութիւն. որին հասու լինելու համար բաւական է հայեացք պարզել Աթէնքի հասարակապետութեան վիճակի վերայ յետոյ տարի անցած Պղատէի մօտ եղած պատերազմից: Նորա տիրում էին փոքր Ասիայի սահմաններին հազար մղոնից աւելի. նոցա ստորագրուած էին քառասունից աւելի կղզիներ: Նորա իշխում էին Եւրոպայի և Ասիայի մէջ գտնուած ջերմին. նոցա նաւերն աղատակամ լողում էին Միջերկրական և Սեւ ծովերի վերայ. նոցա ձեռքում էր կեդրոնացել բոլոր սահմանակից տեղերի վաճառականութիւնը. նոցա մեթերանոյները լցուած էին ամենաթանգագին ապրանքներով: Պարսից կրակի փոշուց Աթէնքը դուրս եկաւ կանգնեց այնպիսի մի նշանաւոր փառաւորութեան մէջ, որ նոցա տաճարներն, արձաններն և արհեստի գիւտերը դեռ իրանց գերազանց կատարելութեան հանդուստիպը չեն ունեցել աշխարհում:

Դաչնագրութիւն Պարսկաստանի հետ.

(1) Шъшка, pion, ճնապարհի (սովընոյի) մի տեսակ:

Ընթնքը դառնում է կեղծան քաղաքականութեան և փիլիսոփայութեան.

Ընթնքի մտաւոր տիրապետութիւնը համապատասխան էր քաղաքականին: Ինչպէս հայելու վառարանի մէջ ժողովուում են արևի ճառագայթները, այսպէս և փոքր Ասիայի և Իտալիայի փիլիսոփաները ժողովուում էին այնտեղ իբրև մտաւոր գործունէութեան ճանապհած կեդրոնում: Իսկ Եգիպտոսը պարսից պէնքերի բերանը մատնուած՝ պղորում է մինչև վերջին ատամնանը: Սակայն ասելով, թէ պարսիկները իբրև յաղթականներ կործանեցին երկրագնդի վերայ գոնուած ամենահին քաղաքակրթութիւնը, չպիտի եզրակացնել, որ պարսիկները իբրև հրամանատարներ ատում էին գիտութիւնը, կամ իբրև կառավարիչներ անգութ էին. չպիտի մոռանանք, որ փոքր Ասիայի Յոյները դոհ էին նոցա կառավարութիւնից. և որ՝ նոքա միշտ առաւել ցանկանում էին պարսից հպատակ մնալու, քան որևիցէ քաղաքական հաստատուն դաշինք կնքելու Եւրոպայի փառասէր Յոյների հետ:

Ասպիսի քաղաքական բարդաւաճման միջոցին Ընթնքը գարձաւ աշ միայ հայրենիք արհեստի նորանոր և չքնաղ գիւտերի, որոնք հիմնուում էին ճշմարտի՝ աւելի իսկական գնահատութեան վերայ, քան որ երբ և իցէ յայտ եկած է աշխարհի նախնի դարերում, և որոնք — կարելի է աւելացնել — երէկ և ունեցան էլ իրանց հաւատարուող, բայց մինչև այսօր գերազանցող ոչ, այլ նա եղաւ նաև ապաստանարան բոլոր փիլիսոփայական կարծիքների,—հների և նորերի: Յոնիացիները, Իտալացիները, Եգիպտացիները և Պարսիկները բոլորն այստեղ էին ժողովում, ընդդիմադրում ու համեմատում իրանց վարդապետութիւնները: Եւ յիրաւի՝ Յունաստանն իւր փիլիսոփայական վսեմ փառքով միանգամայն Ընթնքին է պարտական. իսկ երկրի միւս մասը շատ փոքր էր մասնակցում գիտութեան ճշակութեան մէջ: Ընդհանրապէս կարծիքը, թէ ամբողջ Յունաստանն առհասարակ լուսաւորութեան աշխարհ էր— բոլորովին սխալ է:

Ինչ դրութեան մէջ էր փիլիսոփայութիւնն այս ժամանակում.

Պէտք է տեսանք, թէ ինչպէս առանձին իմաստասիրողների հետազօտութիւնները սակաւ առ սակաւ նոցա շատերին կասկածել տուին մարդկային գիտութեան ստուգութեան վերայ. և նկատի առնելով փիլիսոփայական յաջորդական դպրոցների ստացած հետևանքները, չենք կարող չնշմարել ընդհանուր միտում դէպի սկեպտիքականութիւն: Պէտք տեսաք, թէ ինչպէս Յոնիացիների նիւթական և շօշափելի սկզբունքներից Ելէականները անցան ոչ միայն յայտնի աներևոյթութեան, այլ և մինչև աշխարհի գոյութեան ուրացութեանն: Եւ թէև այդ բանները միայն որոշ որոշ արդասիքներն էին առանձին դպրոցների ի հարկէ, բայց պէտք չէ մոռանալ, որ այդ

դպրոցները բուն առաջատարներն էին: Այժմ հասել էր ժամանակն, երբ ուսուցչի անձնին այլ ևս իմաստութեան տերը չէր բռնում ինչպէս էր մինչև այժմ: Երբ որ փիլիսոփայութեան զանազան եղանակները այդ վերջին արդիւնքները ժողովեցան միասին, հիմնուեց բարձրագոյն քննադատութիւնն, և յառաջ բերուեցան վերին կարգի երկակացութիւններ:

Բարձրագոյն քննադատութիւն ակ էջն.

Այսպէս են լինելու միշտ մարդկային հետազօտութիւնները: Փիլիսոփայական սկզբնական տարրերն, որոնք մեզ ընդունում ենք իբրև հիմն, ենթարկուում են սկզբում մեկի, յետոյ միւսի քննութեանն, որ այս միջոցին երևան է բերում իւր սեպհական, առանձին կարծիքներն և եզրակացութիւնները և իւրաքանչիւրը հաստատած է իւր մակածութեանց ճշմարտութեանն: Իւրաքանչիւր հետազօտող մոխկ է տալու ամբողջի վերայ առանձին տեսակէտից և չէ պալծրել ուշադրութիւն այն անհամեմատութիւնների և հակասութիւնների վերայ, որոնք բաւականին պարզ փայլում են, երբ որ նորա մակարերութիւնները համեմատուում են այն հետազօտողների եզրակացութիւնների հետ, որոնք այնքան յաջողակ են, որքան իրաբ: Ժամանակի ընթացքի հետ անհրաժեշտօրէն երևում է նոր դէպք հետազօտողների, որոնք ընդունելով իրանց նախորդների առաջին տարրերի հետազօտութիւնից ստացած արդիւնքները, ձեռնարկում են համեմատելու նոր ի նորոյ արդիւնք արդեանց հետ.— համեմատութիւն բարձրագոյն կարգի, և շուտով դէպի ճշմարտութիւնն առաջնորդող:

Օրինակ հետևական յետագայ պատմ. թիւն.

Պէտք չէ մի ինչ կարող լինի այնպէս լաւ բացատրել թէ ևս այսպէս փիլիսոփայական խնդիրների վերստին և բարձր քննադատութիւն ասելով ինչ եմ հասկանում, քան այն, ինչ որ պատահեց Հռոմի մէջ, հետևանք նորա ընդհանրական կրթական ներքոյ թեան քաղաքականութեան: Հռոմէն և բոլոր ատտուածների և բոլոր կրօնների հետևողները կարող էին առանց որևիցէ կատարել իրանց ատտուածպաշտութեան որոշ կարգերը: Կարելի է կարծել, թէ գրեթէ նոքա բոլորն էլ միանգամայն ջերմեռանդ էին իրանց դէպի այս կամ այն ատտուածութիւնն ունեցած հետաքրքրի մէջ, և հարկ եղած միջոցը ոչոչ էին տալն անհերքելի ապացուցութիւններ իրանց կրօնի դերազանցութեան հաստատութեան և իրանց վարդապետութիւնների ճշմարտութեան: Պարզ է, որ երբ այս բոլոր զանազան առաջնական գրութիւնները հանդիպեցան մէկ մէկի, հարկաւ պիտի սկսուէր երկրորդական և վերին կարգի համեմատութիւն, որ տանել կարող էր առաջնորդել դէպի անկասկած ճշմարտութիւնը: Այս յայտնի է, որ այդ երկրորդանուագ հետազօտութեան ընթացքի

արդասիքն եղաւ բանականաւանձնաւթեան փիլիսոփայական ուրացումն։

Սոփեստները.

Փիլիսոփայական դրութիւնների և եղրակացութիւնների այդպիսի երկրորդանաւոր քննադատութեան պատուոյ Աթէնքում եղաւ նոյնպէս սկեպտիքականութիւն նոցա բոլորի վերաբերութեամբ, և յառաջ գալը նոր դասակարգի մարդկանց—Սոփեստների,—որոնք ոչ միայն ուրացան առաջին փիլիսոփայական եղանակների գոհացուցչութիւնն, այլ և իրանց անհաւատութիւնը հասցրին այն աստիճանի, որ չարդարացաւ նոցա փաստերումն. այսինքն՝ ոչ միայն ուրանում էին թէ մարդկային բանականութիւնը մինչև այսօր ստուգապէս գիտեցած է մի բան, այլ և պնդում էին թէ՝ բանականութիւնն, իւր բուն բնաւթեան համեմատ կանոնի ունենալով մարդկային կազմուածից կամ այն հանգամանքներից, որոց միջոցով ներգործում է, բոլորովին անընդունակ է ճշմարտութեան հասու լինելուն. թէ՝ եթէ մինչև անգամ իսկապէս էլ հասու լինի ճշմարտութեանը, այսօր ամենայնիւ նա չունի կրիտերիում, ըստ որոյ կարողանար գիտենալ այդ. այնպէս որ՝ նա չէ կարող հաւատացած լինել և այն մասին, թէ արդարև ինքը հասու է եղել ճշմարտութեանը։ Սրանից հետևում է որ՝ ըստ օրում չունենք ճշմարտութեան կաղապարն, ուրեմն չենք կարող ասենալ և բարւոյն. և թէ՝ մեր բոլոր հասկացողութիւնները բարոյ և չարի վերայ միանգամայն պայմանաւոր են կամ թևլադրւում են դասակարգութիւնից.կամ — ինչպէս ասում են սոփեստները,—,, զօրութիւնն է արտայրում օրէնք,,։ Այս կերպով՝ իրաւացին և անիրաւացին միջև դանազանութիւնը նոքա համարում էին հասարակութեան ելևէջական կեղծիք, որ չունի բացարձակ կամ մշանչենաւոր դոյութիւն բնութեան մէջ։ Անքնակալն կամ հասարակութեան բազմութեան կամքը ստեղծում է օրէնք, օրէնքը սահմանում է իրաւն և անիրաւն. այնպէս որ, նոցա մէջ իսկապէս չկայ զանազանութիւն, այլ կայ միայն զօրութեան ծնունդ՝ խաբէութիւն։

Զօրութիւնն է սահմանում օրէնք։ Այս տեղից հետևում է, որ

Ըստ մի բժում են վնասակար—թիւնն և ինչն անգամ բարոյականութեան.

մարդ ոչ մի բանում չպիտի վըստահի խղճի ազդարարութիւններին. և պէտք, որ ուրիշներն էլ նոքան չվստահին, որովհետև խիղճն իրականապէս դոյութիւն ունեցող բան չէ, այլ միայն երևակայութեան պատրանք. կամ ամենամեծը,— դաստիարակութեան շրջանում ծագումն առած, և մեր ընկերական դրութեան ստեղծուածն է։ Սորա համար խմաստունը զանազանութիւն չէ անում բարի գործերի և յանցանքի միջև, որովհետև տեսնում է թէ իսկապէս ոչ մի արարք միւսից աւելի լաւ կամ աւելի վատ չէ. բայց նա զարձնում է մեծ ուշադրութիւն իւր արտաքին պայմանների վերայ—իւր հասարակական վիճակի, յարմարեցնելով իւր գործողութիւնները այն պահանջ-

մանն, որ հասարակութիւնը խնդացիութիւնով թէ չիմաթութիւնով, այսու ամենայնիւ կատարեալ դրութիւնով յայտնել է իրաւացի. կամ թէ՝ եթէ նորա շահերը հարկաւորում են նորան հեռանալ հասարակութեան կարգադրութիւններից, նա անում է այդ ծածուկ. կամ— որ աւելի լաւագոյնն է. գործ է դնում հարկաւոր դէպքում հեռուրութիւն, աղնիւ արուեստ, որի օժանդակութիւնով վատը կարող է լաւ հանդիսացած լինել. որի շնորհիւ ամբաստրծը կարող է այնպէս կոխադրել հասարակութիւնն, որ վերջինս համարի նորան պատուոյ արժանի. և որի շնորհիւ նա կարող է ապացուցանել, թէ իւր թշնամին— իսկապէս պանծալի գործ էլ կատարած,— պիտի մեղադրութ իրրև յանցաւոր։ Այս մտածմունքներով ոգևորուած սոփեստները փոխադրուում էին մէկ տեղից միւսը, փոխարինելով դրամական նշանաւոր դումարի հռետորական արուեստի դիտութիւնն, և առաջարկելով իրանց յօժարամտութիւնը ճոխ և անուանի գերդաստանների պետահաս որդիներին ուսուցանելու։

Ի՞նչ պէտք է ասել արդեօք այսպիսի դրութեան և իրերի այսպիսի վիճակի մասին։ Միայն այն, որ այդպիսի մի դրութիւն քարոզում էր միանգամայն մեաւոր և հասարական անբարոյականութիւն. մեաւոր՝ ըստ օրում կործանում էր գիտութեան սկզբունքներն և ապացուցանում, թէ բանականութիւնը չէ կարող առաջնորդել հասարական՝ որովհետև ուսուցանում էր, թէ արդարութիւն և անարդարութիւն, բարեգործութիւն և մեղք, խիղճ, օրէնք և Աստուած— միայն երևակայութեան ստեղծուածներ են. թէ՝ բնաւ վատ չէ յանցանք գործել, թէև կարող է շատ վատ լինել և անշուշտ շատ անմաութիւն, եթէ յայտնուի. թէ՝ մարդու համար ընտիր բան է վաճառել իւր հայրենիքը Պարսից, միայն թէ առանայ դրա համար արժանաւոր դրամագումար, և բռնած գործը ձնայ այնպիսի դպրոնիք, որ հասարակութիւնն և մանաւանդ իւր մասնաւոր թշնամիքը բնաւ չիմանան. թող չմոռանայ այնպիսին, որ հայրենասիրութիւնն առաջին միջոցն է պարզամիտ գռեհկին խաբելու, և վերջին ապաստանարանն է խարեբայի համար։ Այսպէս եղան՝ մանաւանդ փիլիսոփայութիւնները առաւել ընդհանուր չափի տակ մտցնելով գողերու առաջին փորձի արդասիքները. այս եղաւ այն միջոցն, որ —փոխանակ նոցա բացառութիւնն և անկատարութիւնները միայն բառնալու մէկ միւսի հետ համեմատելով,— յափշտակեց նորանց իրական առաքելից և հարկադրեց ծառայելու խարէութեան։ Ընդ բաւնը միմիայն դիտութեան համար չէր. արդէն այն ժամանակը կարելի էր նշմարել սկզբնաւորութիւնն այն համոզմունքների, որոնք շատ դարեր անցնելուց յետոյ պատճառեցին վերջնական անկումն Հռոմի բազմատառածութեանն։

Գործ ունենալ ինքնաբուխ ուժերի հետ, որոնք ոչ միայն ենթակա չեն մեր կամքին, այլև ամենևին չեն էլ ենթարկվում մեր ըմբռնումներին։ Մենք ոչ միայն չենք կարող ստեղծել նոր ուժեր, այլև չենք կարող ոչնչացնել գոյություն ունեցողները։ Մենք կարող ենք միայն ուսումնասիրել դրանք, ճանաչել դրանց գործելակերպը, հետևել դրանց զարգացման ընթացքին, որպեսզի կարողանանք ճիշտ ուղղություն տալ մեր գործունեությանը։ Մենք կարող ենք ուղղել մեր ուշադրությունը դեպի այն ուժերը, որոնք մեզ հետաքրքրում են, և ստիպել, որ նրանք ծառայեն մեզ։ Մենք կարող ենք ստեղծել մեզ համար ավելի հարմար պայմաններ, որոնց մեջ մեր ուժերը կգործեն

թանում են սովորաբար պատուաճ, և հետևաբար անձնաս ձանձրալու հով. բայց եթէ որպիսի և իցէ դէպքով վրդուածքի կատնեն և խախտուած մասունքները բախտում են մէկ մէկի, եթէ փորձեր են լինում վերստին միաւորել և կենդանացնել նորանց, կամ երկրորդական վերլուծութեան միջոցով դուրս բերել նոցանից ձշմարտութեան այն մասն, որ պարունակուում է նոցանում, այն ժամանակ իսկոյն վրայ է հասնում տապնասն. և—այսպէս է անց.քերի բնութիւնը—նորան հետևող յեղափոխութեան մէջ նորա թոլորն էլ միանդամայն կորճանուում են:

Օրինակներ փիլիս դարերից.

Ընդհակառակ՝ Լուսաւորչի միջնադարեան քաղաքագէտներն այսպիսի հետևանքներ էին նախատեսում, որ այնքան անդրդուելի հաստատուն թիւնով ջնջում էին նոյն իսկ սերմի միջում որ և իցէ յարձակում կղերական իրաւասութեան վերայ, և կրօնական վարդապետութիւնների անձնական մեկնութեան որ և իցէ փորձ: Ընկարելի է, որ լուսաւոր մտքի աչեր մարդիկ չհամանային հեղինակութեան նուիրական արած շատ պահանջմունքների անկայունի անմատչելիութիւնը: Բայց եթէ թոյլատրուած լինէին ազատ քննադատութիւնն և բացատրութիւնն, այն ժամանակ կարող էր այդ սերմը հետևանք ունենալ բայց թէ այն, որ կակաչին յարուցանել սուսումն ուսման հետևից և տանդ աղանդի. որ՝ աստուածաբանական սկզբունքները միչև այնքան ամուր պիտի ներթարկուէին սպառնացող կորճանման, որ հազիւ թէ երկար մարդ գտնուէին համամիտ խորհողներ. բացի դրանից, միևնոյն մարդը պիտի սկսէր փոփոխել իւր կարծիքները հանգամանքների փոփոխութեան հետ, կեանքի զանազան շրջանների մէջ: Միևնոյն է, արշաւ և բարեձև լինի նա սկզբում, արշաւ և ակնյայտնի խելացի լինին նորա անհրաժեշտութեան ապացոյցները, թող միայն մի անգամ սկսուի այդ քննադատութիւնն, և ահա արդէն աչ մի մարդկային ոյժ կարող չէ նորա առաջը փակել, մինչև որ հետևանքներ բոլորուին: Նկատի առնելով հեղինակութիւնն, ազգեցութիւնն և բազմակոյս փաստերն, որոնք այսօր խոնուելու են, կպահանջուին գուցէ շատ դարեր մի այսպիսի գործողութիւն ղլուխ տանելու համար. բայց թէ վերջապէս կունենայ արդիւնք, այդ մասին տարակուսելու չէ աչ մի լուսաւորեալ մարդ: Ձին եւրոպական աշխարհի, փորձը ցոյց տուեց որ այսպիսի վերլուծութեան գործողութիւնն աչ մի մեծ վտանգ չէ ներկայացնում. քանի որում նորա ժամանակում իւրաքանչիւր աղանդ, իւրաքանչիւր առանձին մարդ դնում իւր կեանքի առաջնորդող կանոնը. բայց հենց որ հասնի երկրորդական վերլուծութեան շրջանն, անխուսափելի պիտի հետևի տապնասը, որ սովորական հասարակութեամբ կամ խումբի իրանում ոչ միայն

Վտանգաւորութիւնն, երբ որ բանական սկզբունքները դուրս են գալի հասարակ ձևակերպութիւնից.

կրօնն, այլ և հասարակական սկզբունքները: Այս թէև առանձինը կարող է ժամանակաւորապէս յետ տուած լինել սպառնալիք անմտող շահերի կողմից դիմադրուող զօրութեան ներգործութիւնով, և այն ժողովրդական զգացման օդնութիւնով, որ գիտէ գարշել ինքնագլխութիւնից, բայց Եւրոպան պիտի հասնի այն արտասովոր դրութեանն, որ պատահում է այն ժամանակ, երբ ժողովրդի բանականութիւնն ամ՝ում և դուրս է գալիս նորա հաստատի ձևակերպութիւնից.—սպասուելի վիճակ, ըստ որում վերլուծութիւնը պիտի հպի և քաղաքական յարաբերութիւններին և անհրաժեշտօրէն բերի իւր հետ ապատամբութիւն գոյնուող օրինքի դէմ: Պատասխանն ձգտումն կարող է ժամանակաւորապէս խափանուած լինել յաղթող զօրութիւնով, բայց այդ կլինի միայն ընդհատութիւն և ոչ բժշկութիւն: Ընդհանրական քայքայումը շարունակուում է առնել և առնել՝ մուտ գտնելով առաջին դասակարգերի մէջ, մինչև կգրաւի վերջապէս և այն հաստատութիւններն, որոնք հիմնուել են իրան խափան դնելու մտքով: Նեթէ ձնշելու գործին—օրէնքն արդէն վարակուած է, ասել է վախճանը մօտ է. բայց մարդկային նախատեսութիւնը չէ կարող գուշակել թէ ինչ կարող է յառաջ գալ յատկապէս այն ժամանակ, երբ որ այդ անց.քերին ժամանակակից իշխանութիւնը յիմարութիւնով կամ նախանձոտ դիտմամբ չէ հոգում պատրաստել հասարակութիւնը դէպի այդ անխուսափելի փորձութիւնն, որին պիտի նա ենթարկուի: Պետութիւնների ամենագլխաւոր պարտականութիւնն այն է, որ երբ նկատում են իրերի այսպիսի դրութիւնը, պատրաստեն ազգերը դէպի նորա ահաւոր հետևանքներն: Այս նպատակի համար գուցէ նորա ունէին իրաւունք ժամանակաւորապէս իրերի դրութիւնը զսպելու, ինչպէս բժշկին երբեմն ներելի է ծածկել իւր հիւանդից նորա դրութիւնը. գուցէ իրաւունք ունի աերութիւնը գիմելու մինչև անգամ բուռն զօրութեան գործադրութեան. բայց կասկածաւոր արդարութեան այս միջոցներն երբէք չպիտի գործ ածուին առանց ուրիշ այն միջոցների, որոնք նշանակուած են ընդհանրութեան ամբողջ պատրաստելու փորձութեան համար, որի միջով պիտի անցնի նա: Ընդհակառակ այսպէս էին միջնադարեան Լուսաւորչի պետական նշանաւոր անձանց խորին համոզմունքն. այսպէս էին, անկարծիք, փաստերն, որոնք նորա արդարացնում էին սկսող չարեաց ընդդիմադրութիւնը—գործ՝ որի համար Եւրոպան այնքան յաձախ անարդում էր նորանց:

Նախընթաց անհրաժեշտութեան—նորի համաձայն դիտողութիւնն.

Մեզ մնում է այժմ ակնարկ ուղղել մեր վերևում բացատրած հանդամանքների վերայ, որպէս զի որոշենք զարգացման յաջորդական շրջաններն, որոց միջով անցաւ յաւնական միաքը: Մեզ դրաւում է այժմ ոչ թէ այդ մանրամասնութիւնների ստուգութիւնն և

կամ ալեւտ ալեծուԹիւնն, այլ նոցա կարդաւորուԹիւնը։ Դոքա հաստատեցնել են, որպէս կարող ենք դատողուԹեամբ նկատդրել յունական մասաւոր զարդացման ճանապարհի դիծը։

Յունական փիլիսոփայուԹեան վաղնջական կէտը բնագիտական և երկրաչափական էր. երկիրը ընդունուում է տիեզերքի կեդրոն, և ապան հետևանք՝ անհրաժեշտաբար ծագում են սխալ կարծիքներ ծովի և ցամքի յարաբերուԹիւնների և տարածուԹեան վերաբ։ Այս փիլիսոփայուԹիւնը հաղիւ հաշուում էր հարիւր տարի, երբ սկսաւ կազմել տիեզերաբանական անուանուԹիւններ իրան հատատի կարծուած հիմունքների վերաբ։ Վեռ տրուածի հասկացողուԹիւններից—ինչպես տարածուԹեան միջի ծայրի և սահմանի, մասին եղած հասկացողուԹիւններից—սկսուելուց շատ յառաջ նա ձեռք տուեց արդէն բացատրելու աշխարհի ծագումն։ Նոյն ոչնչի ղարդացումն յառաջ հանելու պաց, այնքան խստասիրելի եղաւ, թէ սրարչուԹիւնն իր սրտանքին մասերում երևան է հանում յայտնի նպատակ և կարդ, սրտայայտում է նրանաւոր միջոցների զործադրուԹիւն յայտնի նպատակների հասնելու համար. և այս բանը հարկադրից նրան աշխարհի կառավարուԹեան մէջ բանական և ազատ զործունէուԹիւն, մարդկային նման. և սովորական հաճախատուԹիւնով մարդկային սովորուԹիւնների և զործողուԹիւնների հետ յոյն փիլիսոփայուԹիւնն անցաւ իր մարքօրինակ հասկացողուԹեանց ատոիճանը։ Փոքր մի ևս յառաջ, և ծագեցաւ կասած, որ մարդու միտքը կարող չէ հասնել հետատի դիտուԹիւնների. և այս կարծիքը, թէ մեք չունենք ոչ մի ստոյգ գիտուԹիւն, վերջումը զարձաւ սոփեստական։ Այս սկեպտիքականուԹեան մէջ իւրաքանչիւր յաջորդող վարկեանի հետ ատելի և ատելի նշմարելի է զառնում արևելեան զաղափարներին մերձենալը։

Ասածի այս շրջանն եղաւ անմիջական նախընթացն ատելի կատարեալ հասկացողուԹեանց աշխարհի վերաբ։ Ընդունուեց մերթապես կային դրուԹեան արեզակնակեդրոն կարծուածն, և երկրին տրուեց կախուած ունեցող դրուԹիւն։ Երկրակեդրոն հասկացողուԹիւնների վերաբ հիմնուած և բնագիտական և մասաւորական վարդապետուԹիւնները բնականաբար ենԹարկուում էին այժմ վոնդպատրուԹեան. բայց ներքը բնականաբար ենԹարկուում էին այժմ վոնդպատրուԹեան. բայց որովհետև կապուած էին էշխող կրօնական համոզմունքների հետ և ներկայացնում էին նիւԹական կարևոր շահեր, ուստի հասարակուԹեան մէջ սկսուում են հալածանքներ. իսկ փիլիսոփաների մէջ՝ կեղծաւորուԹիւն։ Էշխարհի յատկուԹիւնների համապատասխանական հատկացուԹիւնը զնալով ատելի նշմարելի եր լինում. և սորանից իրրև անհրաժեշտ հետևանք ծագեցան հոդւոյ բղխման, տեղափոխուԹեան և Թաղման մասին եղած վարդապետուԹիւններն. Այս տեղից միայն

Արևելեան դաղափարների մուտնալը.

մէկ քայլ կար մինչև այն կասկածը, Թէ նիւԹ, շարժումն և ժամանակ կան միայն երևակայուԹեան մէջ.—այս կարծիքներն արատասխանուԹեան հիւլէսաբանական վարդապետուԹեան մէջ, որ հաստատում է Թէ՝ կան միայն հիւլէներ և անջրպետուԹիւն. և որ աւելի նրբացած ձևով խոստովանում էր Թէ՝ հիւլէները միայն մաԹեմաթիքական կէտեր են. վերջապես Թէ՝ նոքա են միայն դօրուԹեան կեդրոնները. այսուՀետև այս վարդապետուԹիւնը մասնաց ԷուդրոսանուԹեան չափազանցուԹիւններին։ Ինչպէս անհրաժեշտօրէն լինում է այն դէպքերում, երբ որ հոդևական զարդացման պահանջ աստիճանի մարդիկ,— է որ աւելի, է որ նուազ՝ մասաւոր յատկացուԹիւններ զործողներն, ապրում են միևնոյն ժամանակում, այսպէս մեր նկարագրած զարդացման կարգաւոր աստիճանները զտնում էին միևնոյն ժամանակում։ Այս տեղից սկսում է Սոփեստների զործունէուԹիւն, որոնք մեկ զարդի վարդապետուԹիւնը հանդիպ կարդելով միւս զարդի վարդապետուԹեան և բոլորի արժէքը մեկ համարելով, կործանեցնում բոլորն. և վախճան առաս բնագիտական դիտողուԹիւնների վերաբ հիմնուած փիլիսոփայուԹիւնը։

Մատաւոր յաՀաջադիմուԹեան եղանակի ՀակիրառուԹիւն.

Յունական մասաւոր կեանքի այս երեսյԹի սկիզբը վախճանի հետ համեմատելով, չէ կարելի չդիտել, Թէ որչափ մեծ եղաւ կատարելագործուԹիւնը։ Վիճակների շրջանի հասկացողուԹիւններն իրանց ներքին նշանակուԹեան կողմանէ շատ բարձր են սկզբնականից։ ՏղայուԹիւնից և ԹերուԹիւններից, որով՛ղ զրաղուած էինք մինչև այստեղ, տեսնում ենք, որ մարդկային մտքի Համար կայ յառաջադիմուԹեան սահմանուած եղանակ. յետին ժամանակների պատմուԹիւնից տեսնելու ենք, որ նա միշտ ներգործում է միևնոյն ուղղուԹեան մէջ։

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ։

ՀԱՒԱՏԻ ԴԵՐԸ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆՈՒՄ։

Բարոյական փիլիսոփայուԹեան ծագումն և անկումն։

Յունական փիլիսոփայուԹեան բարձրակա-նը բարոյական-ուԹեան սկզբունքների վերաբ։

Սոփեստները պատճառեցին մասաւոր խառնաշփոԹուԹիւն. բայց մարդկային բնուԹիւնը չէ բաւականանում այսպիսի դրուԹիւնով։ ԻնդիւսուԹեան վերաբ կասած յոյսերը Թողնելով, յունական միտքը դարձրեց իւր ուշադրուԹիւնը բարոյականուԹեան վերաբ։ Վեռնքի զարդացման մէջ միայն մեկ քայլ է հետազօտուԹեան զարից դէպի հատատի զարը։

Սոկրատ. Նորա վարդապետուԹեան եղանակը

Այս շարժմանը ձեռնապարհ բացող Սոկրատը, ծնաւ Ք.Ա. 469 տ. յառաջ։ Նորա ազդեցուԹիւնը մի քանի մասերում զդալի է և մինչև

մեր ժամանակը: Նոպիտական նկատողութեանց պատճառների թերութեան փորձը առնելով, ուզա հանդէպ կարգից նա հաստատուն արդիւնք, որոնք կարող են ձեռք բերուիլ բարեզործութեան և բարոյականութեան զարգացումից: Նորա կեանքը շարունակ կռիւ էր Սոփեստների հետ: Նորա ուսուցանելու եղանակը խօսակցական էր, որի մէջ յատկապէս դերազանցում էր նա, ինչպէս բոլոր ունկնդիրները միաձայն վկայում են: Սոկրատ դիմում էր սահմանների և հանրանցից ձեռնարկութիւնները, զարգարելով իր փաստերը զբուցատրութեան ձևով: Ձգեալելով իր նախորդների օրինակներին, որոնք ձշմարտութիւնը պարում էին արտաքին իրերի հետազօտութեան մէջ, նա ուշադրութիւնը գարձրեց ներքինների վերայ, ապացուցանելով բարեզործութեան դերազանցութիւնը, նորա միանման լինելը գիտութեան հետ, և արդարութեան ճիշդ կատարման անհրաժեշտութիւնը: Տեսնելով սոփեստների՝ հասարակութեան մէջ մացրած բարուց յոռութիւնը, նա պնդում էր, որ անհրաժեշտ է փոփոխութիւն անել երիտասարդութեան դաստիարակութեան մէջ և համաձայնեցնել նորան այն կանոնի հետ, թէ ,,երջանկութիւնը կարելի է գտնել միայն բարեզործութեան և սերտազործութեան մէջ,,: Այսպէս պատճառով Սոկրատ միանգամայն փոխարկեց բնագիտականը բարոյականի. և սորա մէջն է կայանում նորա յառաջ բերած փիլիսոփայական յեղափոխութեան էութիւնը: Իսկապէս խօսելով, Սոկրատ ոչ դպրոց յօրինեց, և ոչ առանձին բարոյական ուղի իջեց դրութիւն մշակեց. քանի որում երբ որ հարցնում էին, թէ ինչպէս որոշելու է բարին չարից, նա ցոյց էր տալի հարցնողի հայրենիքի օրինքների որոշումները:

Սոկրատ ուժի մէջ

Սոկրատ, թեպէտ թէ, երբէք անձնատուր չեղաւ նոյնպէս իմաստասիրելու ատելածութեան բնութիւնն, ընդունելով միմիայն իրերի փաստ նորա գոյութիւնն, որ ունէր բազմազիմի և անհերքելի ապացուցութիւններ: Թէպետև՝ նա ինքը մերժում էր իր ազգի կրօնական տհաս գաղափարներն և միանգամայն ներհակ էր աստուածոյթեանը տուած մարդայատկութիւններին, (1) բայց ամեն ջանքով դգուշանում էր ամբոխը վշտացնելուց որ և իցէ անարգական ազգարարութիւնով դէպի սիրագործող մնապաշտութիւնները. ընդ հակառակը պեռ իրրև բարի քաղաքացի անձամբ օրինակ էր տալի նոցա պահպանմունքների կատարմանը: Նորա կարծիքով՝ սոփեստների սխալն այն էր, որ նորա խանգարելին մտաւոր անպտուղ տեսութիւններին, իսկ նոցա տեղը չկարգեցին ոչ մի ուսումնական համզուածք: Նրա մարդը չէ կարող գիտենալ գոնէ հաւատալ կարող է, և ապացոյցի տեղն օգտակարապէս կարող է փոխանակել հաւատը: Ըստ այմ նա յատկապէս ամուր կանգնած էր հոգւոյ անմահութեան և տիեզերքի

(1) Антропоморфизмъ:

նախախնամութիւնով կառավարելու մեծ վարդապետութեան վերայ. թէ և չէ կարելի ուրանալ, որ նորա մի քանի կարծիքների մէջ դտնուում են ուղղակի ցուցմունք, թէ գերագոյն էակը տիեզերքի հոգին է:

Մարմնամարթկայի և բնագիտութեան հատակ կարծիքը:

Սակրատ ասում էր, որ իւր իսկական ամենագլխաւոր իմաստութիւնն, իւր սեպհական ուղիութիւնը ճանաչելն է. և խորհուրդ էր տալի իւր բարեկամներին անձնատուր չլինել մարթեմարթիկայի և բնագիտութեան ուսմանն. քանզի որում առաջինը՝ նորա ասելով, տանում է դէպի ունայն եղրակացութիւններ. իսկ երկրորդը՝ դէպի անաստուածութիւն: Նորա գրութեան մէջ ամենայն ինչ ուղղուած է անունների բացատրութեան. բայց նորա դատողութիւնները շատ անգամ անկատար են, ուստի և եղրակացութիւններն անկանոն. Օրինակի համար՝ նա պնդում էր թէ՝ ոչ ոք վատը դիտութեամբ չէ գործում. քանզի որում՝ ով որ գիտէ, որ այս ինչ բանը լաւ է, այն էլ գործում է. թէ՝ չարերը ակամայից են լինում չար. թէ՝ նա, որ դիտութեամբ ստում է, աւելի լաւ է քան նա, որ առում է անգիտութեամբ. և թէ՝ արդարութիւն է վըճիռները լինել թշնամուն:

Նորա հայեցուածքը վարչ են.

Սոկրատեան փիլիսոփայութեան այս որոշումից չէ կարելի չնշմարել, թէ որքան վայր ի վերոյ պլատ եղած լիներ նա: Այս փիլիսոփայութիւնը միշտ վըճռում է, բաւերի տարբերութիւնն իրերի տարբերութիւն ընդունելով: Նորանում սակաւ էր նոյնպէս նորութիւն: Բարոյականութեան որտեռանդ քարոզութիւնը չէ կարելի համարել որ և իցէ նորութիւն, քանզի որում չէ կարելի նոյնպէս գտնել այնպիսի ժամանակ, երբ եղած չլինին բարեզործ մարդիկ, կանքին միևնոյն կանոնները կարգողներ, ինչ որ Սոկրատն էր քարոզում. սորա համար էլ մեք պլատի հետազօտենք, թէ ի՞նչն էր, որ այդ մեծ մարդու անուանը տուեց այդպիսի անսպառ փայլ և ինչու տալիս են նորան այդպիսի արտաքոյ կարգի նշանաւոր տեղ իւր ազգի բարեզործների կարգում:

Սոկրատի նշանաւորութեան պատճառները.

Սոկրատ երկու մասով բաղդատուր եղաւ. մէկն՝ իւր կեանքը նախապատրաստի, և միւսն՝ իւր մահուան հանգամանքների կողմանէ: Ըստ ամեն մեծ մարդու պատահում է ունենալ այնպիսի կենսագիրներ, ինչպէս Քսենոփոնտեսն և Պլատոն. ոչ ամեն մարդու յաջողում է կեանքի սահմաններին հասնելուց և իրերի բնական ընթացքով գրեթէ ամեն ինչ, որ կարողացել է, առնելուց յետոյ, ընդունել մարթիրտական առաքինութեան և բարոյականութեան համար պակ: Կեանքի փառքին անվայելուչ ժամում Սոկրատի հայրենակիցները դատապարտեցին նորան մահուան: Երդէն ուշ էր, երբ նորա ուշի եկան և դգացին, որ իրանք կարող չպիտի լինին բնաւ պատասխանել ի-

տագանդի հարցմանը, թէ ինչու համար այդպիսի մի յանցանք դատ-
ծեցին: Սոկրատ իրաւամբ իրան դատող դատաւորներին ուղղած իւր
ընական ձառի վերջումն ասաց. ,,Ասել է մեր բաժանուելու ժամա-
նակը.—ես մեռնում եմ, դուք միւսա՛ր էք կենդանի, բայց թէ որ մէ-
կիս բաղդն աւելի լաւ է, ոչ ոքին յայտնի չէ, բացի Աստուծուց,,:
Ազգային լուծից կասկածն. աւելի ընական վիճակն ընկաւ Սոկրատին:

Նորա դէմ հնչ. թած մեղադ-րանքները.

Այդ դատի իսկական էութիւնը դեռ շատ մթութիւն է ցոյց տա-
լիս. մեղադրանքներն երեք էին.—Սոկրատ ուրանում էր երկրի աս-
տուածները, քարոզում էր նոր աստուածներ, վչացնում էր երիտա-
սարդութեան դաստիարակութիւնը: Նորա բարեկամներն իրաւամբ
կարողացան ասել թէ՝ ծանր է մեղադրել անաստուածութեան մէջ այն-
պիսի մի մարդու, որի ամբողջ կեանքն եղել էր յարդել Աստուծուն.
խոստովանել ոչ միայն նորա զգայութիւնը, այլ և նորա տիեզերք կա-
ռավարելն: ,,Միայն անմիտը,, ասում էր նա, կեանքի յաջողու-
թիւններն ընծայում է մարդկային իմաստութեան,,.իսկ մաստոզ սերն-
դի կանոնաւոր դաստիարակութեան անհրաժեշտութեան համար ա-
սում էր. ,,Միայն իմաստուններն ընդունակ են կառավարելու մարդ-
կանց,,: Սորանից մեք պիտի եզրակացնենք, որ մեղադրանքները բա-
ւական էին և չնծու. և թէ նոցա ներքոյ կային որ և իցէ իս-
կական առիթներ, որոնք տեղիք տալին Ազնացոց զործել այդպի-
սի ծանր ոճիր: Ձի՞նք կարող արդեօք նորա մանաւոր կեանքում
գտնել որ և իցէ բացատրութիւն այդ զատաստանքի: Յաւում ենք, որ
մեզ հասած հատուածները շատ սակաւ են: Դատական քննագատու-
թեան բացատրութիւնների վերայ հաղիւ թէ կարելի է որ և իցէ յոյս
անենալ, ըստ որում դատական քննագատութիւնը միևնոյն այժմ յայ-
նի էր նշանաւոր պարզմանութիւնովն ամեն բանի մէջ, մինչ որ վերա-
բերում է իսկական կեանքի յարաբերութիւններին: Նա Յոյներին և
Հռոմայեցիներին չէ համարում այնպիսի մարդիկ և կանոյք, մինչ-
պէս մեք ընդներս ենք, այլ զրականական երևակայութիւնով ներ-
կայացած մի տեսակ առանձին մարդիկ, որոց կեանքը բացատրութիւն
է բնութեան ընդհանուր օրինքից. և որոնք ներգործում են այնպի-
սի անվախճան պատահմանքների և անակնկալների անցքերի մէջ, ո-
րոնք մտիկ են տրանջելիքի:

Սոկրատի դրու-թիւն Ազնա-քում:

Նախ սկսենք իրերի վերայ մտիկ տալ պարզ, սովորական հայեացքով,
այն ժամանակ չէ կարելի ընդմտնելը որ մեր երևակայած Սոկրատը
շատ տարբեր է այն ժամանակուայ Ազնեցի Սոկրատից: Մեզ ե-
րեւում է նա վսեմ հանճար, որին նախնի մեծամեծ մարդիկ արտա-
յայտում են իրանց երկրին յարգանքը.մարգարէ, այնպիսի սկզբունք-
ների համար, որոց հաստատութեան միջից բարձրանալը կորցնում է

նոյն իսկ կեանքի բոլոր արժէքն. և որոց համար մեռնիլը, մարդու
ձեռք բերելու փառքերից վեհագոյնն է. իսկ իւր ժամանակի Ազնե-
ցոց համար Սոկրատ միայն հրապարակական տեղերում և փողոց-
ների դլխում թափառող մէկն էր· արտաքին տեսքն օտարոտի, և մին-
չև անգամ զզուելի. իւր տարօրինակ ձևերովը խիստ նման խարեբա-
յի (1): Երհամարհելով պատուաւոր զբաղմունքը—կարծեօք քա-
տաշ էր—վատնում էր ժամանակը զրուցատրութիւններում երի-տա-
սարդների հետ, որոց ժողովում էր նորա չորս կողմն իւր գէմքի ըզ-
գայուն գծագրութիւնն, և երգիծակերպ կերպարանքը. զրուցատրու-
թիւններում, որոնք երիտասարդներին հետաքրքում էին իրանց հայ-
րենիքի աստուածներից, ըստ որում նորա կեղծաւորութեան թափան-
ցիկ քօղը չէր ծածկում նորա թշնամութիւնը: Ոչայց և այնպէս
Սոկրատ և քաջարի զինուոր էր, ինչպէս վկայում են իւր ծառայա-
կիցները: Ինչպէս երևում էր նա փոքր հոգս էր անում այն բանի վե-
րայ, որ մարգկանց մեծ մասն միշտ երևում է յատկապէս կարեւոր,
և չէր դարձնում գլխէն ոչ մի ուշադրութիւն իւր կնոջ և որդոց
բաղդի վերայ:

Նորա կինը Քսանթիպպա

Ոարի կինը Քսանթիպպա, ինչպէս պարզ երևում է, անարդա-
բարոյ դառնում էր աշխարհից. Սոկրատ ամուսնացաւ նորա հետ,
նորա լաւսելու հաղուագլուխ ընդունակութեան պատճառով. և թէև
ինչպէս բոլորը վկայում են, նա ինքն էլ այդ մասում ունէր ան-ա-
ւելութիւն ձիրքեր, բայց սակաւ,—թէ և շատ ուշ—որ իւր կնոջ դէ-
բաղմից յատկութիւնների իրան յետ են թողում: Նորա անոյշ
պժուարութիւնների ծիծաղելի դէպքերից մէկն էլ այն էր օրինակ,
որ ճաշի էր հրաւիրում հիւրեր այնպիսի միջոց, երբ սանն ոչ մի
բան չէր դանում նորանց հիւրասիրելու. որով և շարժում էր Քս-
սանթիպպայի զայրոյթն, որի կոպիտ կատակներ այդ մասին ի հարկէ
բոլոր ազդերի տանտիկինները: Յան պատուի վերայ այսքան սա-
կաւ ուշադրութիւն դարձնող ամուսնոյն արարքը վշտացուցիչ են
հպարտ կնոջ համար, Նա էր ուզում բաւականութիւն տալ կնոջ
մշտաթախանձ ենդիրքին.—փոխ ընդունել նորանից, որոց վերայ ժա-
մանակ էր վատնում. փոխ՝ որ այնքան հարկաւոր էր տանը: Նորա
դատելուց յետոյ կինը տարաւ իւր հետ որդիներին նորա մօտ բան-
դին, և Սոկրատ յետ ուղարկեց նորան—ինչպես ասում էր ինքն իւր
բարեկամներին—կատակելով, որ նորան աւելի արտօնութիւն կլինի:
Մենք տեսնում ենք Քսանթիպպային, որ մինչև վերջն ընթանում
է այնպես, ինչպես վայել է կնոջ և տանուտի: Նրանի կայ որ և իցէ
վատ բան այդ մարդու կեանքում, որ նորա որդոց մօրը բողբոջում
է նորա վարքի դէմ և հասարակութիւնը պաշտպանում է նորա բո-

(1) Шарлатанъ:

ղբքները: Սոկրատի պատմութեան միջի այս բոլոր դէպքերն ի նկատի ունենալով, նորանցից ուրիշ եղբակացութիւն չենք կարող հանել, բայց թէ այն, որ Աթենացիք նշմարել էին նորան անարժան, և դուրս նաև վանդալաւոր անդամ հասարակութեան:

Խակապէս Սոկրատ զոհ եղաւ քաղաքական անհանդուրժողականութեան.

Ընկարծիք՝ նորա դատաստանն և վճիռը կապ ունէին քաղաքական պայմանների հետ. նա ինքն ասում է, որ շատ շուտով մահ պիտի դանէր Սպարտիների Լևոնի դործում, եթէ պետութիւնը գըլուաձ չլինէր: Սոկրատ հակամէտ էր աղնուապետութեան և ոչ ռամկապետութեան: Իւր կուսակցութեան հետ միասին մասնակցեց այնպիսի շարժումների, որոնք հարկաւ պիտի յարուցանէին իւր դէմ մահադիմ ատելութիւն. և չպէտք մոռանալ, որ նորա դէմ մեղադրանք կարդացող Անիտէն էր, որ նշանաւոր դեր էր խաղում իրերի հին կարգի վերանորոգութեան մէջ: Աթենացոց սխալմունքն այն էղաւ, որ գործ դրեցին այնպիսի պատիժ, որ իսկական յանցանքից շատ ծանր էր. և դորա հետ միացրին հալածանք Սոկրատի աշակերտների դէմ, վճռելով նոցա տարագրութիւն: Ոչ միայն դէպի իրանց ուսուցչի յիշատակն ունեցած մեծարանքն, այլ և իրանց թշդուառութիւնների մտաբերութիւնն այդ մարդկանց զարձրին վայելչութեան ջատագովներ:

Եթէ Աթենացիք և Սոկրատի վերայ այն աչքով մոկ տային, ինչպէս մեք, այն ժամանակ բոլոր մարդկային արարմունքին ներհակ կլինէր, եթէ վարուէին նորա հետ այդպիսի բարբարոս և անարդարանալի կերպով:

Սոկրատի Դևն.

Եթէ այն Դևն, որի թելադրութիւններին, ասում են, լսում էր Սոկրատ, ոչ այլ ինչ է եղել բայց թէ խիղճը, մեք պիտի եզրակացնենք, որ նա տանջուում էր այն մի և նոյն հոգևոյն հիւանդութիւնով, որին հակամէտ են մարդիկ, թշդուառութեան պատճառով կամ դիտմամբ ծայրայեղ ղբկանքների ենթարկուողներն, որոնք այս կերպով հարուած տալով ուղեղին, ընկնում են դառանցանքի մէջ: Երբեք այսպիսի դէպքերը նուազ չեն եղած. Մ՝ևնոյնը պատահեց և Մ՝ուհամմէդին:

Սոկրատի մեռնելուց յետոյ երևեցան մի քանի դպրոցներ, որոնք հրատարակում էին իրանց հիմնուած նորա սկզբունքների վերայ: Նոցա մէջ գտնուած զանազանութիւնը ցոյց է տալիս, թէ այդ սկզբունքները որքան սակաւ էին որոշուած:

Մեգարացի դպրոցը— իմաստասիրութիւնը պիտի սահմանափակուի միայն գործնական բոլոր չափաբաժնները.

Ընդ նմանողների մէջ գտնուում էր Մեգարացի Եվկլիդէս, որ ենթարկեց իրան անձնական յայտնի վտանգի, ունկնդիր լինելով մեծ վարժապետին. ըստ որում Մեգարայի քաղաքացու համար քրէական յանցանք էր Աթենքում լինելը: Ենթարկուելով հալածանքների,

Պղատոն և Սոկրատի միւս աշակերտները փախան Եվկլիդէսի մօտ, և գտան նորանից սիրալիր ընդունելութիւն: Նորա դրութիւնը խառնուրդ էր Էլէականի և Սոկրատեանի. և բարոյական ասորը նորա վերդապետութեան մէջ գլխաւոր մասն էր. Եվկլիդէս ապացուցանում էր միակ Գոյութեան լինելութիւնն, որ բարի է և ունի զանազան տեսակներ.—իմաստութիւն, Աստուած. բանականութիւն. և ցոյց էր տալի հակամիտութիւն դէպի այն ուղղութիւնն, որը յետոյ միանդամայն զարդացրեց Ալէքսիկեան դպրոցը, թէ իմաստութիւնը պիտի լինի անդրադայ դէպի նեղութիւնները:

Պիրենեան դպրոց—կեանքի նպատակը վայելքն է.

Մեգարեան դպրոցի հետ միասին կարդում են սոփորատար Պիրենեանն, որը հիմնեց Էրիտրիպտոս: Սոկրատի նման նա էլ արհամարանքով էր մտիկ տալի բնագիտական հայեացքների վերայ. և իւր ուշադրութիւնն ուղղում էր բարոյական վերդապետութեան վերայ: Նորա կարծիքով՝ երջանկութիւնը գտնւում է վայելքի մէջ. և յիրաւի՝ վայելքի և տրամութեան մէջ էր գտնում նա արտաքին իրերի կրիտերիումը: Էրիտրիպտոս ուրանում էր, թէ մեք կարող ենք դիտենալ սուտ գապէս որ և իցէ բան, որովհետև մեր զգայարանքները շատ ընդունակ են մեզ խաբելու. բայց եթէ չենք էլ կարող ըմբռնել իրերն իսկութիւնով, իսկական գոնէ մեռում է այն, որ ըմբռնում ենք նորանց: Պիրենեան դպրոցի վերդապետութեան համաձայն կեանքի վերջնպատակն և առարկան վայելքն է:

Կիրենեան դպրոց—աչքա—մարհանք դէպի արիստներն և անձնական վայելք

Անախթենէս.

Յիշուած դպրոցներին կարելի է միացնել Կիրենիկեանն, Անտիթենէսի հիմնածը: Նորա դրութիւնն անձնասիրական է և գաժան, այդ մի կուռ է հոգւոյ՝ մարմնի դէմ, և ձգտումն դէպի մտաւոր զուարճութիւն. ըստ որում մարմնական բաւականութիւնները միանդամայն անարժան են մարդու: Այս դրութեան էութիւնը դեղեցկապէս արտահայտում է նորա հիմնադրի բնաւորութեան մէջ, որ հրաժարուեց կեանքի բոլոր յարմարութիւններից և պայմաններից, որ կամովին տանում էր թշդուառութիւն, և ենթարկուում տարօրէն եղանակների խստութեանը: Նա զգենում էր ամենակոշտ հանդերձ, չէր դարձնում ոչ մի ուշադրութիւն իւր մօրուքի վերայ, և ընդում էր աղտոտ: Նորա ժուժկալութեան սահմանը քաղցածութեան էր հասնում: Այս պատատաղտեսա մարդատեացն անպատուում էր անցորդներին անարդական խօսքերով և վկրաւորում նորանց իւր անպատշաճ շարժմունքներովն: Լքուած վերջապէս բոլորից, բացի Սամոսացի Դիոգինէսից, մեռաւ յետին չքաւորութեան մէջ: Նորա սիրած վարդապետութիւնն էր թէ՝ հայրենասիրութիւն և բարեկամութիւն ոչ մեկին էլ արժէք չունին. և երբոր վերջին հոգեվարքի միջոցին Դիոգինէս հարցրեց նորանից, ,,արկաւոր է իրան բարեկամ։

Ընտիսթենես պատասխանեց այս հարցումով. ,,Հարեկամը կերկի՞ ինձ այս տանջանքից,,. Դիոգինես առեց նորան դաշյն, ասելով. ,,Սա կերկի,,. ,,Եթե կցանկամ ազատուել չարչարանքներից, այլ ոչ կեանքից,, պատասխանեց: Փիլիսոփայութիւնը Աիրենեան գպրոցի մէջ այն ատենն ընկաւ, որ մինչև անդամ կարելի է կասկածել, թէ իրաւացի՞ կլինի արդեօք մարդուն համարել Ընտիսթենէսի նման մի մարդ այնպիսիների թուի մէջ, որոնք ատանում են իրանց անունը դէպի ի մասութիւնն ունեցած սէրից. մի մարդ, որ առում էր կարդալ և գրել իմանալն, աւելորդ էր իմաստութիւնն, և առում թէ՝ փիլիսոփայութիւնից ուրիշ օգուտ չէ առել, բացի նորանից, որ ուսուցել է նորան ապրել իւր անձի հաստարակութեան մէջ:

Դիոգինես Ամասացին.

Ալինիկեան ողբալի վարդապետութիւնը հասցրած եղաւ իւր վերջին ատոհմանների Սամոսացի Դիոգինէսի ձեռքով: Սա իւր մատաղ օրերում ապրած էր փափկութեան և վայելքութեան. բայց երբոր նորա հայրը, հարուստ սեղանատերը դատուեց կեղծ դրամահատութեան մէջ, Դիոգինես՝ որ մի յայտնի ատոհմանով բաժանուել էր եղել անուանարկութեանն, այժմ ամենից աւելի պատրաստ գըտնուեց ընդունելու դէպի կենցաղական բարիքն և մարդկային կարծիքն արհամարանք քարոզող մի ուսումն: Նորան՝ իւր պահեցողութեան միջոցով բնական ապրելակերպներին յաղթելու ջանքի նկատմամբ կարելի է համարել աւելորդ ժամանակի ձգնազգիների նախատիպը: Համարելով մարմինը միայն սակ խոչընդոտն հոգւոյ համար, նա մեծ գնում էր նորան ամենակարելի միջոցներով. ուստի էր հում միս, և բնակում կարասի մէջ: Նա ուսուցանում էր թէ՝ որչափ մարդ աշխատի սպանել իւր անձն, այնչափ մօտ է նա բարեզործութեան: Նա չէր զգենում ուրիշ հանգերձ, բայց թէ մինչ վերարկու. և նորա բոլոր պէնեցածն էր մի պարկ, մի գաւազան և ջրի մի բաժակ. բայց բաժակը յետոյ ձգեց իբրև անպէտք իր, տեսնելով որ մի երեխայ բուռով ջուր է առնում խմելու: Նորա համար բաւականութիւն էր անարգել հասարակաց պարկեշտութեան որ և իցէ գաղափարն, և ինքը հրապարակով էր հոգում բոլոր կենսական պէտքերը, պնդելով թէ՝ ամենայն ինչ, որ ինքն ըստ ինքեան վատ չէ, պիտի դործուի յայտնապէս: Ասում են թէ՝ նորա մահն, որ հանդիպեց իւր կեանքի ինքնատնաձեայ հասակում, յառաջ եկաւ հում ոսոխուց:

Նորա անկ ուհանութիւնը.

Դիոգինես սոկրատեան համոզմունքը հասցրեց վերջին կէտին. և սորանով արժանացաւ իրան տուած ,,անմիտ Սոկրատ,, անուանը: Նորա արհամարհանքը դէպի ուրիշների կարծիքներն և նորա կրօնական անհաւատութիւնը բացայայտում են այն պատմածովը, թէ

նա միանդամ թուլութեան վայրկենում խոստում առեց մի քանի բարեկամներին զոհ մատուցանելու Դիանային. միւս օրն երեւեցաւ տաճարի մէջ, բռնեց իւր գլխից մի ոջիլ և ջարդեց Դիանայի սեղանի վերայ:

Բարոյական-նութեան անկումն.

Այս փաստերն որպիսի՛ արտասուելի պատկեր են ներկայացնում մարդկային մտքի այդօրինակ ուղղութեան: Որպիսի՛ արագ, թէև անխուսելի հետացումն սոկրատեան բարոյականութիւնից: Ընձեռակիութիւնը թագաւորում է, բարեկամութիւնն և հայրենասիրութիւնը համարուում են անմտութիւն. երջանիկ նա է, որ չի կարօտի բարեկամի. բայց աւելի երջանիկը նա, որ չունի ոչ մի բարեկամ: Ոչայ ոչ մի արարք ըստ էութեան վատթար. մինչև անգամ գողութիւնը, շնութիւնը, սրբապղծութիւնը յանցանք են միայն նորա համար, որ այդպէս են ընդունուած հասարակութեան մէջ: Համաստուածը չպիտի անձնատուր լինի ընորհակալութեան, քաղցրասրտութեան և ուրիշ այսօրինակ ցաւագար զգացման մեղկութիւններին. եթէ կարող է գտնել զուարճութիւն, թող զուարճանայ. եթէ տանապանք վերայ կհասնի, թող տանի, բայց մանաւանդ թող յիշի, որ մահն իսկապէս այնքան ցանկալի է, որքան կեանքը:

Եթէ Յունաց բնագիտական տեսութիւնները վախճան առան իմաստակութիւնով և անաստուածութիւնով, բարոյական հետազոտութիւններն էլ, երևի, չտուին լաւ պտուղ: Երկու դրութիւններն էլ, հասցրած լինելով վերջին եղրակացութիւնների, ոչ միայն երևեցան անօգուտ հասարակութեան համար, այլև բոլորովին վնասակար նորա լաւագոյն շահերին: Որչափ կարելին է նկատել այն ժամանակներում, որոց վերայ է մեր խօսքը, քաղաքակրթութեան ապագան երևում էր մթին և անյոյս. երևում էր նաև, թէ չկար հնարաւորութիւն հանելու փիլիսոփայութիւնից որ և իցէ մի բան, որ միանգամայն համաձայն լինէր մարդկային պահանջմունքներին: Նա սակայն՝ այդ յոյս բնկնող ստրջանքներում Սոկրատի աշակերտներից և բարեկամներից մէկը—կարելի է ասել նորա դլխաւոր աշակերտը, Պղատոն հասատատեց մի ուրիշ դրութեան հիմն, որ թէև պարունակում է իւր մէջ շատ սուտ, և աւելի շատ չնչին բաներ, բայց պարունակում է նոյնպէս և մի քանի բաներ, որոնք մինչև մեր ժամանակը հասնելու համար բաւական զօրեղ եղան:

Պղատոն ծնաւ Քրիստոսից 426 տարի յառաջ: Նութիւնը սիրում էր զարդարել իւր փառաւոր անունները առասպելաբանական փայլուն զարդերով: Ըստ անուանի փիլիսոփայի անմահ վաստակներն, երևի, տուին նորան իրաւունք մեծ պատիւ վաստակելու աւելի քան իբրև մահկանացու: Աստղութիւնն՝ որի ստուգութիւնը չպիտի են-

Պղատոնի ծնունդը.

թարկենք քննադատութեան, ասում է թէ՝ Պղատոնի Պերիկղէոնա մայրն անարատ կոյս զոլով յղացաւ անարատաբար Աստղնից։ Ապո-
ղոն ինքը յայտնեց մանկան ծագումն Երիստոնէային, որ պատրաս-
տուում էր ամուսնանալ Պերիկղէոնայի հետ։ Հռչակաւոր հեղինա-
կի հանճարը կարող է արդարացնել այսպիսի նշանաւոր ծագումն և
մեսամբ էլ ներել նորա մեծարող և անձնատուր աշակերտների թե-
թեւամտութեանն, որոնք պատրաստ էին լսելու հրաշալի և անհե-
թեթ պատմութիւն։

Նորա դաստիարակութիւնն և կրթութիւնը.

Պղատոն Սոկրատի հետ անցուցած ութ կամ տասը տարուայ մէջ ձեռք բերած հմտութիւնների վերայ աւելացրեց այն ամենն, ինչ որ կարողացաւ քաղել Եգիպտոսի, Պերսիայի, Պարսկաստանի և Տարենտի փիլիսոփաներից, և բոլոր արդասիքը հարստութեան և նշանաւոր ծագման, թէև միայն երկրաւոր յատկութեան, ըստ որում իւր նախնեաց շարքում համարւում էր նա Սողոնին։ Պղատոն ուսաւ իւր դարու գլխաւոր փիլիսոփաների մօտ, և դառնալով հայրենիքը, հիմնեց դպրոց Ակադեմի անուանուած։ Նա՝ իբրև ուսուցիչ ունեցած գործունէութեան ընթացքում երեք անգամ գնաց Սիկիլիա, և ամեն անգամ վիշտ էր ունում դէպի իւր ճնմարանի առանձնութիւնը։ Նա հասաւ 83 ամեայ պատուական հասակին։ Սակաւ մարդիկ կարողացել են ունենալ այնպիսի խորին ազդեցութիւն ապագայի կարծիքի վերայ. բայց միևնոյն ժամանակը Պղատոն, ասում են, իւր կենդանութեան միջոցին չունէր բարեկամներ։ Նա կազում էր իւր ընկերակիցների, Սոկրատի աշակերտների մեծ մասի հետ. և ինչպէս կարելի է դուշակել ապրած ակնածելի տարիքից և այն անաստղ հիմունքից, որոց վերայ հաստատուած է եղել նորա վարդապետութիւնը,—նորա կարծիքները շատ անգամ հակասական էին, և նորա փիլիսոփայութիւնը ներկայացնում էր շատ փոխակերպութիւններ։ Մենք պիտի գտանենք այժմ դէպի նորա վարդապետութիւնը։

Պղատոնի վարդապետութիւն երբ սկզբնապատճառական եղք.

Պղատոնի համեմատ՝ նիւթը մտնակից է Աստուծոյ յաւիտենականութեանն. և կան երեք սկզբնաւոր տարրեր.—Աստուած, նիւթ և գաղափարներ։ Այսպէս բոլոր շնաւոր և անշունչ առարկաները Աստուած ստեղծել է նիւթից, որ ընդունակ լինելով ստանալու բոլոր տպաւորութիւններն, իրաւամբ կարող է համարուիլ մարմինների մայրը։ Պղատոն կարծում է, որ բանականութիւնը կայ այդ մարմինների գոյանալուց շատ յառաջ, բայց ոչ և նիւթից յառաջ։ Նիւթն տալիս է անդրադարձուցիչ կամ հականերգործիչ յատկութիւն, սկզբնաւորն անկարողութիւնների և չմտութիւնների, որոնք յառաջ են գալի աշխարհում. նա համարում է նիւթը նաև աղբիւր չարութեան, որանով բացատրելով չարի իշխանութիւնն, որ պիտի

ունենայ բարոյ վերայ այն եղանակով, ինչպէս նիւթն իշխում է գաղափարների վերայ։ Սորա համար հնարն ունէին մեղադրելու Պղատոնին մոգութեան մէջ։ Նորա վարդապետութիւնն ունին արևելեան բնաւորութիւն։

Պղատոնի բարոյական տեսութիւն.

Աստուծոյ գոյութիւնն իբրև անկախի և աշխարհն անձամբ յարինողի, յատուկ է բերում բնական առարկաների ներկայացրած իմաստութեան և նպատակայարմարութեան ապացոյցներից։ „Ամենայն նաւար Աստուծոյ գոյութիւն. լինչ աշխարհում ստեղծուած է մնացածի համար. և առանձին մասունքներն այնպիսի կարգի մէջ են դրուած, որ ծառային ամրողջի պահպանութեան և կատարելութեան համար. ուստի ամենայն լինչ յատուկ եկած է աստուածայնին բանական պատճառի ներգործութիւնից,,։ Այս կարգի մէջ գտնուած միտութեան նշաններից նա ընդունում էր Աստուծոյ միութիւնն, որին համարում էր Վերջապէս, անմարմին, անանականութիւն, անսկիզբն, անվախճան և անփոփոխ։ Նորա Աստուածը ամենքերքի ստեղծողն և հայրն է, անանձնաւոր բնութեան հակադիրը։ Մեկ մտքով նա ուսուցանում էր, թէ հոգին անմահ է և անեղծ. իսկ միւսով՝ մերժում էր, որ իւրաքանչիւր անհատ հոգի ունեցել է կամ կարող է ունենալ յաւիտենական գոյութիւն։ Հանանալի է այստեղ ասածից, որ այդ հոգեբանական վարդապետութիւնն խակապէս հնդկական է։ Պղատոնի հայեցքը հոգւոյ առաջնին դրութեան և առաջնին յարաբերութիւնների վերայ նոքան կարևորութիւն տուեց յառաջ բերելու նշանաւոր վարդապետութիւնն Յիշողութեան մասին. խօսելու այն բանի վերայ, որն այլ անուանով կոչում են բնածին գաղափարներ։ Այդ՝ հոգւոյ երբևիցէ իրան շատ լաւ յայտնի եղած առարկաների վերայ ունեցած յիշողութիւններն են։

Հոգւոյ յատկութիւնները.

Աստուածային բանականութիւնը գնում է և ըմբռնում բոլոր բնական ձևերի կազապարները (1) կամ սկզբնական պատկերները, որպիսի եղ լինին նոքա. ըստ որում տեսանելի առարկաները միայն փութանցիկ ստուերներ են և արագ սահում են, իսկ գաղափարներն և կազապարները—յաւիտենական։ Պղատոն ուշնպէս զբաղութիւնով, և պէտք աւելցնել, այնպիսի մեծութիւնով է արտայայտում գաղափարների այս տեսութիւնն, որ ոմանք մինչև անգամ պնդում էին, թէ կայ անդր-աշխարհային տարածութիւն, ուր գտնուում են անմարմին գոյութիւններ—գաղափարներ, կամ բոլոր գործարանաւոր և անգործարանաւոր մարմինների նախակիզբն կազապարներ։ Այս միութիւնը կարելի է փոքր ինչ փարատել օրինակով։ Այսպէս՝ բոլոր մարդկի, ամենի տուած գանազանութեանն, որ նշմարում ենք նոցանում մեկը միսի հետ համեմատած ժամանակ, յայտնապէս ստեղծուած են

Գաղափարական տեսութիւնն.

(1) Образецъ. Exemple։

ըստ միևնոյն պատկերի, որին նոքա աւելի կամ նուազ կատարելութեամբ համապատասխանում են: Ոմանք միասեռ ծառերը, թէև կարող են զանազանուիլ իրարից, բայց միևնոյն եղանակով ստեղծուած են ըստ ընդհանուր պատկերի, որին պատասխանում են աւելի կամ նուազ կատարելութեամբ: Այդ պատկերներին, օրինակներին կամ տիպերին Պլատոն տալիս է Գաղափարներ անունը: Մենք հա սու ենք լինում նոցա ի հարկէ ոչ միջնորդութեամբ զգայարանների, այլ խորհրդածութեան: Ու Պլատոն պնդում էր թէ՝ այդ գաղափարները ոչ միայն մտքի ստեղծած հասկացողութիւններ են, այլ իրական էութիւն ունեցող գոյացութիւնների մասին իսկական ներկայացումներ. և բացի դորանից, նա միայն նոցա է տալիս իրական գոյութիւն: Այս եղանակով առարկաները ներկայանում են միայն գաղափարների նիւթական մարմնացումն. և գաղափարի այդ ձևացումն առարկաների մէջ լինում է անկատար. ըստ որում գաղափարի և առարկայի միջև համապատասխանատուութիւնը տարածուում է միայն մինչև այն աստիճանի, որ աստիճանի ներում են հանգամանքները: Այս պատճառով երբէք կարող չենք որոշել գաղափարի բոլոր յատկութիւնները կամ գործողութիւնները հետազօտելով նորա անկատար նիւթական ձևակերպութիւնն, ինչպէս և չենք կարող մարդու պատկերից դիտենալ նորա բնաւորութիւնն և յատկութիւնները, որքան էլ այդ պատկերն գերբնական լինի:

Պատկերներ կամ տիպեր:

Ըստ այսմ՝ Պլատոնի գաղափարական տեսութիւնն ուսումնասիրում է, թէ այս պատրաստական երևոյթների աշխարհից դուրս, այսինքն առարկաների աշխարհից դուրս կայ ուրիշ աշխարհ, անտեսանելի, յաւիտենական և իսկապէս իրական. թէ՝ թէև չենք կարող վստահանալ մեր զգայարանքների ցուցմունքների ստուգութեան վերայ, բայց կան ուրիշ տպաւորութիւններ, որոց օգնութեամբը կարող ենք դիմել երբ ձգտում ենք դէպի ճշմարտութիւնը. կան պատկերացումներ և յիշողութիւններ (1), որոնք հոգին պահպանում է իրանում այն առարկաների վերայ, որոնց նա երբեմն ճանաչում էր կամ պարզ գաղափարների ահմանում կամ իւր կեանքի այն վիճակներում, որոնցից յառաջագոյն անցել է: Պլատոն յատկապէս առում է, թէ կան հոգիք, որոնք շատ հազարաւոր տարիների ընթացքում շարունակարար տեղափոխուել են զանազան մարմինների մէջ:

Ճշմարտութեան մասին յիշողութեան մասին.

Ցեղափոխութեան ժամանակից ծնացած յիշողութիւնները.

Այդ հոգիքը պահպանում են, մինչև տուած առարկային, աւելի կամ նուազ կենդանի յիշողութիւններ այդ զանազան վիճակների վերայ: Գաղափարներն՝ իրրև ընդարձակ մարդկային մտքի, և յայտնապէս մեզ երբէք մեր արտաքին զգայարանքներով չհաղորդուածներ, յատկապէս այդ նախնի դրութիւններից են յառաջ գալիս: Եթէ այդ

(1) Воспоминание. Souvenir. Այլա Խոյճմանուած է յիշողութիւն. Ինչ память. mêmoire, յիշողութիւն:

յիշողութիւն անցած անցքերի և դրութիւնների վերայ լինէր բոլորովին ճիշդ և կատարեալ, մեք կունենայինք այն ժամանակ ճշմարտութեան հասու լինելու բնածին միջոցներ. այլ սրովհետև այդ յիշողութիւնները իրանց էութիւնովն անկատար են և անհաստատ, վասնորոյ երբէք չենք կարող հասու լինել բացարձակ ճշմարտութեան: Պլատոնի կարծիքով՝ Գնեղեցիկը ճշմարտի կատարեալ տիպարն է. Սերը հոգւոյ ձգտումն է դէպի գեղեցկութիւնը, նմանի հակումն դէպի նմանն, մեզանում գտնուող աստուածութեան ձգտումը դէպի մեզանից դուրս գտնուող աստուածութիւնն. և Խարին՝ որ պարունակում է գեղեցկութեան, ճշմարտութեան և արդարութեան մէջ, է Աստուած.—Աստուած՝ իւր վերացեալ դրութեան մէջ: Ու այսպէս՝ Պլատոնի դրութիւնից հետևում է թէ՝ դիտութիւնն անկարելի է մարդու համար, և կարելի միայն Աստուծոյ. բայց թէ՝ ջանալ միտ բերելով մեր ծագումն, էպիտի վճռանք, այլ ձգտենք դէպի աւելի վսեմ մտաւոր նպատակ. թէ՝ մեր դիտութիւնը չէ կարելի տալ մեր ներկայ զգայարանքներին,—որովհետև այդպիսի դէպքում բոլոր մարդիկ հաւասարապէս կլինէին իմաստուն, քանի որ հաւասարապէս սուր են նոցա զգացումները.—բայց թէ՝ մեր գիտութեան ամենընդարձակ և ամենատոյդ մասը յառաջ է գալիս մեր նախկին վիճակի վերայ ունեցած յիշողութիւնից. թէ՝ իւրաքանչիւր անհատ հոգի է գաղափար. թէ՝ ընդհանրապէս աստղագոյն գնդաձև մարմինները կապուած են գերագոյն գաղափարների, և վերջապէս ծայրագոյն գաղափարի հետ. թէ՝ Աստուած՝ գաղափարների համագումարն է. և սորա համար յաւիտենական է նա և անփոփոխ. թէ՝ դէպի նա չունին ոչ մի յարաբերութիւն ժամանակի և տարածութեան զգայական պայմաններն, որոնք յարմարելի չեն նորա յատկանիշներից ոչ մէկին. թէ՝ նա է ամեն բանի կեանքն և ոչ թէ մարդն, ինչպէս կարծում էր Պրոտագորաս, թէ՝ աշխարհը նորա տիպարն է. թէ՝ ինքը նիւթը—բացարձակ հերքումն է, և է միևնոյն, ինչ որ տարածութիւնն. թէ՝ մեր զգայարանքներին ներկայացած ձևերն աստիճաններ են, որոնք չունին իրական իսկութիւն. թէ՝ չկայ անհամար բազմութիւն, բայց միայն մի աշխարհ. որ իրրև Աստուծոյ հաստատած, չէ ենթարկուած ոչ հնութեան և ոչ անկմանն, և որ բաղկանում է հոգուց և մարմնից. ուրիշ տեսութեամբ կարելի է ասել թէ՝ բաղկանում է հոգուց և հողից, որոնք կապող են միասնութեամբ միայն օդի և ջրի միջնորդութեամբ, ուսոի և խիստ անհրաժեշտ է ջրոս տարրերի գոյութիւնը. թէ՝ երկրաչափական ձևերից բղջամէջը համապատասխան է հուրին, խորանարդը—հողին, ութանկիւնաւորը—օդին, որովհետև այս ձևերը ծագում են եռանկիւններից,

Աստուածը գաղափարների հասկացողն է.

Աստուածը աշխարհի բնութեան և տարածութեան

որոնք միացած են յայտնի թուաւոր չափակցութիւնների մէջ. թէ՝ կենսականութեան բոլոր դումարը բաժանել է Աստուած եօթ մասերի վերայ, համապատասխան երաժշտական ձայնի աստիճանների, կամ եօթ մոլորակների բաժանմունքներին. թէ՝ աշխարհը հոգի ունեցող կենդանի է. ըստ որում մարդը պարունակում է իւր մէջ ջերմութիւն, և աշխարհը նոյնպէս. մարդը բաղկանում է զանազան տարրերից, և աշխարհը նոյնպէս. և ինչպէս մարդու մարմինն ունի հոգի, այսպէս միևնոյն և աշխարհը պիտի ունենայ հոգի. թէ՝ գրանուում է մի ցեղ ստեղծուած, ծնուած և սեռանելի աստուածների, որոնց պէտք է որոշել յաւիտենական Աստուծուց. թէ՝ նոցա մարմինները բաղկանում են ըստ մեծի մասին հուրից, և ունին սկիզբնական ձև. թէ՝ երկիրն աստղային մարմիններից ամենահինն և առաջինն է. ըստ որում դանուում է ամէնքըի կեդրոնի կամ նորա առանցքի մէջ, պահպանուելով սիմետր իւր սեռական հաւասարակշռութիւնով. դուցէ նա շնչաւոր էակ է և ծնունդ առած աստուած. թէ՝ կան մահկանացուների երեք ցեղեր, համապատասխան հոգիին, օդին և ջրին. թէ՝ մահկանացուներից առաջին ստեղծուածը տղամարդն է, և նորանից են յառաջ եկել կինն և կենդանիները, թռչուններն և ձկները. թէ՝ մարդու գերազանցութիւնն այն է, որ նա կրօնական կենդանի է. թէ՝ իւրաքանչիւր մահկանացու բաղկանում է երկու մասերից—հոգուց և մարմնից. և նոցա բաժանումն պատճառ է մահ. թէ՝ հոգին բաղկանում է երկու նախնական բաղադրեալ մասերից,—մահկանացուից և անմահից, որոց միևնոյն արարած աստուածների ստեղծուածն է և միևն Վերազոյն Նպակի. թէ՝ այդ երկու մասերը մի ամբողջի միացնելու համար հարկաւոր է միջամտող տարր. և այս է դիւական մասը կամ ոգի. թէ՝ մեր բարոյականն պատերազմը յառաջ է գալիս այդ երկրականութիւնից, որք են. ցանկութիւն, ոգի և բանականութիւն. թէ՝ միայն բանականութիւնն է անմահ. իսկ մնացածները մեռնում են. թէ՝ աշխարհիս միջի հոգիների թիւն անփոփոխելի է կամ յարատև. թէ՝ առաջին գոյութեան զգացումն ապացուցանում է, որ հոգին յառաջ է քան մարմինն. թէ՝ որովհետև հոգին է պատճառ շարժման, ուրեմն չէ կարոլ լինել ոչ արտաքուստ և ոչ ներքանելի. սոյա թէ ոչ՝ կդադարէր վիճակի մասին դիտնարու է, որ նորա իրրև ստուերներ պատում են դերեզմանների վերայ, հիւծանելով իրանց անկենդան մարմինների մէջից . բայց անմահին կեանքն Աստուծոյ մէջ նախանշանակուած է բարեզործ փիլիսոփայի համար.

Հոգւոյ եռակի կազմուածք.

Հոգւոյ խուճապ—թիւն, հանգիստ և պատիժ.

թէ՝ արժանաւորութիւն միայն գիտութիւնն է. իսկ առաքինութիւնը—գիտութիւն բարոյ. թէ՝ հոգին բնակելով մարմնի մէջ, գրանուում է անդիտակցական գրութեան, կամ յափշտակուած (1) վիճակի մէջ. և թէ՝ աստուած աստղը, նորա արարածոյ մասը ստեղծողն ապրում է նորա կեանքի վերայ. ուստի և նորա ապագան կարելի է նախագուշակել աստղաբանական հաշիւների օգնութեամբ. թէ՝ կան հանդերձեալ վարձ և պատիժ, և արդարներին տեղ կտրուի իրանց ազգակից աստղի վերայ. իսկ նոցա՝ որոնց կեանքը չէ եղել այնքան մաքուր, վճռուած է ծնանել երկրորդ անգամ կնոջ կերպարանքով. և եթէ այդ անգամն էլ չեն ուղղուի, կինայ նոցա յաջորդաբար տեղափոխուիլ զանազան կենդանիների մէջ. թեթևամիտ մարդիկ փոխուելու են թռչունների.անմիաներն՝—ջրքաոանիների.տգէտները՝—ձկների. թէ՝ երկիրն ենթարկուած է շրջանաւոր փոփոխութիւնների, հուրի և ջրի գործակցութիւնով. և նորա կործանումն և կանգնումը կախուած է աստղերի համահանգիստելուց: Պղատոնի՝ մարդկային բնախօսութեան վերայ ունեցած հայեացքն ես չեմ կարող աւելի պարզ որոշել, քան թէ Ոիտաէրի խօսքերով ,,Աստեղային մարդկային մարմնի մէջ յօրինուած է բանականութեան համար, յայտնի օրոշեալ նպատակների համեմատ. ուստի ամենից յառաջ հարկ է պատրաստել հոգւոյ աստուածանման մասի տեղն, որ է գլուխը, որ բոլորակ է, և ամբողջի կատարեալ պատկերին նման որ.ունի գիտակցութեան գործարաններ թեթև կերպով ծածկուած մեզ, որը պահպանում է իւր մէջ զգացմունքները. գլխին նախանշանակուած է կառավարել ամբողջ մարմինը. սորա համար և գանուում է վերևում. և որովհետև մահկանացու արարածն ունի բոլոր վեց անկանոնաւոր շարժումներն, և որովհետև գլուխը չպիտի գլորուի դեսն՝ վերայ, ուստի մարդու մարմինը երկար է. ունի ոտներ՝ գնալու, և ձեռքեր՝ մարմինն ծառայելու համար և առաջին մասը կազմուած է յետին նից տարբեր: Վարձեալ՝ ինչպէս բանականութեան օթևանը գլուխն է, օյնպէս էլ ոգին կամ հոգին, որ ընդունակ է բարկութեան, գետեղուած է կուրծքի մէջ, գլխի տակ, որ միշտ պատրաստ լինի բանականութեան հրամաններին և պատուէրին. սակայն նա բաժանուած է գլխից պարանոցով, որ չխառնուի նորա հետ. ցանկութիւնն էլ նոյնպէս ունի առանձին բնակարան մարմնի ստորին մասի—որովայնի մէջ. բայց սրտի առաջաստով (2) բաժանուում է գիւրագրգիռ հոգւոյ տեղից, որովհետև նա նախակարգուած է, միաչով երկուսից էլ բաժան, կառավարելիլ և հոգոյն և բանականութիւնով մէկ տեղ: Սորա համար Աստուած տուել է նորան պահապան՝ թանձր, տափարակ և փայլուն լերդն, որ պարունակելով իւր մէջ և քաղցրութիւն և դառ-

(1) Экстазъ:
(2) Diaphragme. діафрагма. грудобрюшная преграда:

նութիւն, ընդունակ է ընդունելու և նահանջելու, ինչպես հայելու մէջ, մասամբ կերպերն: Երբ որ բանականութիւնը տհաճ է, այն ժամանակ արդելում է նա նորա անկախ միտումները դառնութիւնով. և ընդհակառակն՝—երբոր հաճանում է, այն ժամանակ նորա քաղցրութիւնը ծածկում է բոլորը խաղաղ անդորրութեան մէջ. բայց նորանից, քնի կամ հիւանդութեան կամ ոգևորութեան մէջ նա դառնում է զուշակիչ, այնպես որ՝ մարմնի ամենաստորին մասն էլ մի քանի անսխալական նշանակից է լինում ճշմարտութեան: Ուրիշ կողմերով մարմնի առարկայի մասը միակերպ յարմարեցրած է այն նպատակներին, որոց համար պիտի ծառայի: Փայծաղը պտնում է լերդի ձախակողմն, որպէս զի պատրաստի և արտաթորի անմաքրութիւններն, որոնք կուտակվում, կարող էին պատճառել մարմնին հիւանդութիւններ: Աղիքնային խողովակն ունի մի քանի գալարուածք, որպէս զի կերակուրը մարմնի միջից շուտով դուրս չգայ, և դորանով չպատճառի անչափաւոր ապահութիւն. ըստ որում այդպիսի միտակամ ախորժակը փիլիսոփայական ձգտումներն անկարելի կանէր, և կհարկադրէր մարդուն չհնազանդել իրանում գըտնուող աստուածութեան հրամաններին:

Նորա բարոյական հակացողութիւնները

Նախընթաց բացատրութիւնից ընթերցողը կարող է տեսնել Պղատոնի վարդապետութեան մէջ որչափ բան է պարունակուում խելացի և անսխալ, որչափ գիտութիւն և տգիտութիւն: Նա պիտի շարունակեմ յառաջ տանել նորա դրուածների այդ քննութիւնն, որպէս զի ցոյց տամ, թէ Պղատոն ինչ եղանակով յարմարեցնում էր իւր հայեացքները դործնականին. ըստ որում նա պնդում էր, թէ գերագոյն բարին անմատչելի է մեր բանականութեան համար, բայց մեք պիտի ջանանք նմանիլ Աստուծոյ, որչափ փոփոխելին կարող է նմանիլ անփոփոխականին. և պիտի յիշենք, թէ վայելքը չէ մարդու վախճանական նպատակն. և թէ՝ թէև հոգւոյ պղպական կողմն անձնաւորը է ուսելու, ըմպելու, հարստութեան և հաճոյքների, իսկ հոգևորն,—աշխարհի պատիւներին և նշանաւորութիւններին, բայց բանականութիւնը նուիրում է իրան գիտութեան ծառայութեան. ուստի վայելքը չէ կարող, իսկ գիտութիւնը կարող է վերաբերիլ աստուածներին. վայելքը չէ բարիք ինքն ըստ ինքեան, այլ միայն միջոց բարութեան հասնելու: Հոգւոյ երեք կողմերից ամեն մէկն ունի իրան համապատասխան առաքինութիւն. բանականութեան առաքինութիւնը խոհականութիւնն է. հոգւոյն՝—արիութիւնը. ցանկութեանը՝—չափաւորութիւնն. և առաւել կատարելութեան համար տուած է նաև արդարութիւն, որ պիտի փոխադարձաբար հաստատի նորանց:

Պղատոնի առաջարկած քաղաքական հաստատութիւնները.

Պղատոն իւր բարոյական հակացողութիւնները գործնականի մէջ մտցնելով, պնդում է թէ՝ պետութիւնն է ամենայն ինչ. և թէ՝ պիտի ջնջել այն, ինչ որ հակառակում է նորան: Այս ուրանում է սեպհականութեան իրաւունքը, քանդում է ընտանիքի բուն հիմունքն, և իւր վարդապետութիւնները հասցնում է այնպիսի ծայրահեղութեան, որ կանայք համարում է հասարակաց սեպհականութիւն, որից պէտք օգուտ քաղել տէրութեան նպատակների համար. նա ուսուցանում է թէ՝ կրթութիւնը պիտի լինի բարոյական պարտականութիւն. և թէ՝ կրօնը պիտի բոլորովին հպատակի քաղաքականութեանը. թէ՝ որդիքն ոչ թէ ծնողաց սեպհականութիւններն են, այլ տէրութեան. թէ՝ տէրութեան նպատակը պիտի լինի ոչ թէ մասնաւոր անձի, այլ ընդհանուրի բաղդաւորութիւնը. թէ՝ մարդիկ պիտի նկատուին ոչ իբրև մարդիկ, այլ իբրև տէրութեան տարրեր. և թէ՝ լաւագոյն հպատակը միայն նորանով պիտի դնահատուի ծառայից, որ նորա հշխանատուրը տէրութիւնն է: Այս պատուիրում է բաց ընկենուլ այլանդակ կամ հիւանդոտ երեխաները. պահանջում է, որ ամեն մի քաղաքացի նուիրուած լինի ստութեան և խաբէութեան ամեն տեսակներին: Որոշելով պարզ հասարակական կապերը բուն քաղաքականներից, և պնդելով, թէ տէրութեան և հօրեաւ մէջ, նոցա երրական կազմակերպութեան վերաբերութեամբ պիտի լինի համեմատութիւն, հաստատում է բաժանումն կառավարիչների, զինուորների և երկրագործների. տալով ըստ այսմ նախամեծարութիւն աղնուապետութեան՝ ժանտանդ տալանդի աղնուապետութեան վերայ հիմնուած միապետութեան: Թէև Պղատոն երաժշտութիւնը համարում է էական տարր կրթութեան, բայց այնքան ստոր է նորա ընթիր արհեստների վերայ եղած կարծիքն, որ նկարիչներին և երաժիշտներին թոդնում է իւր տէրութեան մէջ միայն շատ խիստ սահմանափակ առնելով, կամ մինչև անգամ բոլորովին չէ թողնում:

Պղատոնի հպատակապետութիւնը.

Այս ցնորական հպատակապետութիւնը Սիկիլիայում իրագործելու համար Պղատոն գնաց Դիոնիսիոսի մօտ. և կարելի է աւելցնել, թէ նոցա համար, որոնց կյուսար հպատակեցնել իւր փորձերին, շատ մեծ բաղդաւորութիւն եղաւ, որ նորան երբէք չիոյլատրեցին կատարելու իւր վայրենի մտացածին դիտաւորութիւնը:

Նորա հասարակապետութիւնն արտայայտում է զգսմանալի տգիտութիւն մարդու գործողութիւններին և պահանջմունքներին նորա հասարակական կեանքի մէջ:

Պղատոնի աւելի նշանաւոր վարդապետութիւններից մէկ քանին արժանի են տակաւին նկատողութիւնների. ուստի գնա պիտի հետ ընթերցողին մի քանի դիտողութիւններով:

Պղատոնի՝ ետոուծոյ մասին ունեցած համոզմանն վանմա—թիանց

Այդ փիլիսոփայութեան մէջ ընտիր է այն կարծիքը, թէ գաղափարները միաւորուում են մէկը միւսի հետ ուրիշ վերադրյն կարգի գաղափարների օժանդակութիւնով, և վերջինքս իրանց կարդով միաւորուում են այլ, աւելի վսեմագրյն գաղափարներով. թէ՝ որչափ բարձրանում է այս միաւորութիւնն, այնքան մեծանում է նոցա ընդհանրութիւնն և ղօրութիւնը, մինչև հասնում է վերջապէս վսեմագոյն կէտը—վերջին, գերագոյն, ամենակառավարիչ գաղափարն—Ետուուծ: Այսպիսի վերամբարձ ձանապարհով մտածելով համոզմանն Պղատոնական էակի մասին, ազատ ենք մնում այն մոլորութիւններից, որոց մէջ դիւրութիւնով կարելի է ընկնել խառնելով Ետուուծոյ ստորագրելիները հետ ժամանակի և տարածութեան վերայ հիմնած հասկացողութիւնները. ազատուում ենք նաև այն անտեղութիւններից, որոնք հարկաւ ուղեկից են անսահմանը և անվախճանը որոշելու ամեն մէկ փորձին:

Եւ հոգւոյ մասին:

Պղատոնի՝ հոգւոյ անմահութեան մասին ունեցած հասկացողութիւնները ներկայացնում են աչքի զարկող հակադրութիւն իւր ժամանակի ժողովրդական փիլիսոփայութեան և մտապաշտութեանց հասկացողութիւններին: Շատ բանում նոքա յիշեցնում են Հնդկաստանի վարդապետութիւնները: Յունաստանում այդ առարկայի վերայ ամենընդարձակ հասկացողութիւն ունեցող մարդիկ ընդունում էին, այսպէս ասենք, կիսամահութեան վարդապետութիւն. նոքա կարծում էին, թէ հոգւոյ առաջին կայ անվախճան ապագայ. բայց ամենափոքրիկ ուշադրութիւն էլ չէին դարձնում արդէն անցած յաւիտենականութեան վերայ: Պղատոն ընդհակառակն ասում էր, որ հոգին կար յաւիտենապար, և թէ՝ ներկայ կեանքը միայն մի վայրկեան է մեր գոյութեան մէջ. նա ապացուցանում էր անդրդուելի հաստատով այն փոփոխութիւններին, որոց պիտի ենթարկուենք մահից յետո: Ինչպէս կայծը յառաջանում է բոցից, այսպէս և նորա երևակայութիւնով մարդու հոգին անշուշտ յառաջանում է տիեզերական հոգուց:

Զղացումն նաև կին գոյութեան:

Առաջին գոյութեան ընդարձակ գաղափարներն և զգացումն ապացուցանում են մեր անցեալ կեանքը: Առաջին գոյութեան զգացումն ասելով հասկացուում է այն, որ երբեմն ոչ և իցէ աննշմարելի դէպքի կամ անսովոր անցքի միջոցին մեզ յանկարծ թուում է, թէ արդէն յառաջագոյն եղել ենք նմանօրինակ հանգամանքներում և շրջապատուած ենք եղել միևնոյն առարկաներով, որոնք շրջապատում են մեզ ներկայ րոպէի մէջ, մի այլ դէպքի միջոցին. բայց այդ յիշողութիւնը, թեպետև հիացնում է մեզ շատ, սակայն լքնում է մթին և պղտոր: Եսո՞նք արդեօք և մեք Պղատոնի հետ, թէ մեր կեանքը տեսած է այսպիսի վայրկեաններ մեր գոյութեան առաջին դրու-

թիւններուն մէկի մէջ. և թէ՝ շատ վաղ ծնցած անցքերն են, որ յանկարծ զարթնում են մեր յիշողութեան մէջ:

Լոյս պատուհանէ գալիք ուղեղն մարմնաբաշխական կազմուածքը.

Պղատոնին անծանօթ էր մարդկային ուղեղի երկկերպ կազմուածքն և երկկերպ դործողութիւնը. նա մոռանում էր, որ միտքը կարող է կորցնել ժամանակի բոլոր գիտակցութիւնն և միակերպ դիւրութեամբ մի վայրկենում միացնել այնքան բազմակուսակ քանակութիւն անցքերի, որոց կատարման համար կպահանջուէին շատ օրեր, և մինչև անգամ տարիներ. կամ ընդհակառակն, որ՝ նա կարող է ընտրել մէկ պարզ գաղափար, որ թուէր աւարտելի մի վայրկենում, և կանգ առնել նորա վերայ, ընդարձակելով և քրքրելով նորան երկար դիշերի ամբողջ ժամերի շարունակութեան մէջ: Այդ օտարոտի երևոյթների իսկութեան մասին հաւատարմանում ենք ոչ միայն այն մարդկանց վկայութիւնով, որոց մահ էր սպառնացում խեղդուելուց, և որոնք պատմում են, թէ յիշողութեանց աչքն այնպէս պատում էր իրանց ճգնաժամի վերջին վայրկենում, որ վաղաւուրց անցքերի ձիդ կարգը պատկերացուում էր նոցա մի ակնթարթում և հիանալի պարզութիւնով, իբրև այն դաշտավայրն (1), որ ամբողջապէս իւր գանակերպ մասերովը միասին տեսնում ենք դիշերը կայծակի փայլատակով լուսով.—այդ անսովոր երևոյթների մասին հաւատարմացնում է մեզ և մեր սեպհական փորձն երազի ժամանակ: Իմ „Նախօսութեան„ մէջ ցոյց տուած եմ, թէ օրսիսի եղանակով կարելի է բացատրել, այդ հիման վերայ, նախկին գոյութեան զգացման օրինակներն. ըստ օրում ուղեղի իւրաքանչիւր կիսագունդը մտածում է ինքնաբերաբար. իսկ միտքը՝ խարուած ժամանակի նկատմամբ, ընդունում է այդ հաւաժամանակ ներգործութիւնները հետևողականներ, և երկու ապատարութիւնների մէկը վերադրում է անորոշ և մութն անցեալին: Պղատոնի համար այսօրինակ փաստերն երևում են բազմութիւ ապացոյցներ հոգւոյ նախկին գոյութեան և տալիս էին հաստատուն հիմունք հաւատալ հոգւոյ ապագայ կենաց մասին:

Կրկնակի անմահութիւն—անցեալ և ապագայ.

Այս կերպով Պղատոնի վարդապետութիւնը հոգւոյ անմահութեան մասին հանդուրժում է անմահութիւն երկակի. նորա մէջ մտնում է յաւիտենականութիւն անցեալ և յաւիտենականութիւն ապագայ: Պղատոնի ժամանակի ժողովրդական մտապաշտութեան հետևձայն հոգեղէն տարրը, կարծուում էր, գոյանում է առանց տարրերի կամ գոյացուցչի, որ դիտմամբ մտնում է մարմնի մէջ, աճում է նորա աճման հետ, զարգանում է նորա հետ միասին, ձեռք բերելով կեանքի ամեն մի շրջանին համապատասխան նոր ձև կամ կերպարանք. և հանձայն իւր ընկերակցին—մարմնին յաջորդարար քնդունելով կերպարանք մանկան, պատանու, երիտասարդի և աշխարհ նա հասկ-

(1) Ландшафтъ:

մի: Սոխուքեան դաշտերի վերայ թափառող, կամ Սինոսի դատաստանի առաջ իւր վճռին սպասող ստուերն ունէր, ինչպէս կարծում էին, այն կերպարանքն, որ ունէր մարմինը մահուան ժամանակ: Այս կերպով Ոդիսէաս ճանաչեց Պատրոկղէսի, Աքիլլէսի և տասնամեայ պաշարման միւս դիւցազունների ստուերները. այս կերպով չինականը ճանաչում էր բարեկամի կամ թշնամու ստուերն: Այս հասկացողութիւնները կարող էին մնալ իրրև մնապաշտութիւն, բայց փիլիսոփայական մաքով միանգամայն անպիտանալիք էին ի հարկէ:

Ընդհանուր և ապագայ յաբարերութիւնը դէպի մարդը.

Մարդու դրութիւնը նորանով է զանազանւում անկենդան մարմնի կամ անասունի դրութիւնից, որ նորա գործը միայն ներկայ վայրկենի հետ չէ. որ՝ անցեալն անցնելով իրրև թէ չէ անհետանում միանգամայն և յաւիտեան. և որ՝ ապագան, մինչև իւր մօտենալը կարծես ոչ բոլորովին չկայ. մարդն իւր յիշողութեան միջնորդութիւնով անցեալը ներկայի մասն է անում. և նորա նախատեսութիւնն ապագան ներկայի մասն է անում: Եւ նորա վերայ և ապագան. այնպէս որ՝ ամբողջ երկրքն էլ խառնւում միացնում է ի մի:

Գաղափարական տեսութիւնների սովորական բացատրութիւններից մէկ քանին կարողն լինել հրահանգիչ ցուցմունք այն բանին, թէ ժամանակակից դիտութիւնն ինչ կերպով է բացատրում նորա ներկայացրած փաստերն: Օրինակի համար՝ Պղատոն ասում է, որ իւրաքանչիւր խոզակաղնու մէջ պարունակուում է կաղնու գաղափարական տիպն, բայ որոյ խոզակաղնուց — բարեյաջող հանգամանքների երևան եկածին պէս — ընդհանրապէս է անշուշտ կաղնի և ոչ ուրիշ ծառ: Հետևաբար՝ նմանօրինակ մի սերմի իւր վերջնական ձևով զարգանալու այդ գործողութեան մէջ ուշադրութեան արժանի են երկու առարկաներ. սերմի ներքին յատկութիւնն և նորա վերայ ներգործող արտաքին դրօսութիւնները: Պղատոնի վարդապետութիւնն առանձին նշանակութիւն է տալի այդ բաժանմանը. նորա դլխաւոր խնդիրն է ապացուցանել այդ բնածին նախատիպի բացարձակ դոյութիւնն և անկախութիւնն, և նորա անեղծութիւնը: Թէպէտև նա պատհանդիպում է և արտաքին հանգամանքների ներգործութիւնն իւր՝ նորա անթերի իրականացնելու համար, բայց նորա բուն էութիւնն բոլորովին անկախ է նորանցից: Այսպիսի դէպքում կարևոր են հետևաբար երկու տարրեր, արտաքին և ներքին: Այսօրինակ երկդասնութիւնն արտայայտւում է և ուրիշ շատ բնախօսական երևոյթների մէջ. օրինակ, հոգւոյ և նիւթի, մտքի և զգացման յարաբերութեանց մէջ: Պղատոնական փիլիսոփայութիւնը ձգտում է նշանաւոր կացուցանել մարդու նկատմամբ ներքին տարրի նշանակութիւնը, քան արտաքինի. և բուն այսմ հաստատում է բանականութեան բացարձակ

իշխողութիւնն. ըստ որում այդ բանականութիւնն է յատկապէս, որ մարդը զերազանցում է անասուններից և ստորին կազմածներից, որոց մէջ դլխաւոր իշխողն է արտաքին տարրը. ըստ որում զարգացումն ամենայն այսպիսի կազմածի, — միևնոյն է թէ բոյս է թէ կենդանի, — է միայն պղատոնականութեան Ըստուածայինն դաղափարի արտայայտութիւնը: Շատ օրինակներ բնական պատմութիւնից ներկայացնում են սրան ազդու բացատրութիւններ. օրինակ՝ երբոր այն, ինչ որ պիտի դառնար ճկուղ լինում է ծալկ, այն ժամանակ նորա մանրիկները ցոյց են տալի միատիմն երբքը կամ հինդը միասին ժողովուելը: Աշատաւելութիւնն, որով այս կրկնութիւնը լինում է միևնոյն տեսակի գործարանների մէջ, ապացուցանում է ըստ կարծեաց Պղատոնի, որ թէև անհատները կարող են ջնջուել էլ, բայց դաղափարն անմահ է: Ուրիշ ինչ եղանակով կարող էր նմանն արտադրուել անհնարից, և միակը՝ պատրաստուել և յայտնուել բազմակերպութեան մէջ: Ահա Պղատոնի հայեացքներից մէկ օրինակ. բայց բուն այդ օրինակը պարզագոյն ցոյց տալով մեզ նորանց, կարող է առաջնորդել մեզ դէպի ուրիշ, և գուցե աւելի կանոնաւոր վարդապետութիւն: Ի նկատի առնելով այսօրինակ դէպքերում ներկայացած երկուականութիւնը, ներքին և արտաքին տարրերը, ծածկուած անմահ սիպն և նորա վերայ ներգործող արտաքին դօրութիւնը, բնաւորութիւնն և հանգամանքները, — չունե՞նք արդեօք իրաւունք հարցնելու, թէ Պղատոն ո՞ր հեղինակութեան հիման վերայ նուաղեցնում է վերջինի ազդեցութիւնն, և շատացնում առաջինի նշանակութիւնն. ինչու ծանրաբեռնել փաստերն այսպիսի ենթադրութիւններով, երբ յայտնի է, որ բուսական կլինէր աւելի պարզ բացատրութիւնը: Աւելի լաւ է ընդունել համաձայն մեր բնախօսական ամենականգնաւոր հասկացքներին այդ առարկայի վերայ, որ իւրաքանչիւր ստորին կամ վերին, բուսական կամ կենդանական կամ որ և իցէ ուրիշ գործարանի վախճանական կէտը պարզ վանդակն է, որի ամման եղանակը բոլորովին կախումն ունի այն պայմաններից և ազդեցութիւններից, որոց ներքոյ գտնուում է. որ՝ որչափ պայմանները միևնոյնն են մնում, միևնոյնը կլինի և նորանցից յառաջացած մարմինն. իսկ երբ փոխուում են առաջինները, փոխուում է և վերջինը: Բուսաբուծիչը նմանում է արտադրելին ոչ թէ նորա համար, որ պարունակում է իւր մէջ անմահ տիպական ձևն, այլ նորա համար, որ իւր զարգացման միջոցին ենթարկուում է նոյն պայմաններին, որոնց ենթարկուած է արտադրողը. Ուրիշ մի տեղ ես աշխատել եմ ապացուցանել, որ այդ ֆիզիքական ազդեցութեանց գործարանական մարմինների վերայ ունեցած անպայման իշխողութիւնը մեք պիտի խոստովա-

ներք հիմնական տարր կազմակերպութեան մասին եղած բոլոր գիտութեանց մէջ. իմ բնախօսական երկասիրութեան գլխաւոր նպատակը այս վարդապետութիւնն ապացուցանելն է եղել յատկապէս: Այսպէսի մի վարդապետութիւն միանգամայն տարբեր է պղատոնականութեան գաղափարական ուսուցիչից, Այսօրինակ զարգացումների մէջտեղն իշխում է ոչ թէ գաղափարն, այլ նոքա երևում են միմեանց անյեղլի օրինաց արդասիք. և զանազանակերպութիւնն կարելի է գտնում միայն պայմանների փոփոխութիւնով. վասնորոյ, թուի թէ, մեք կարող ենք ազատուիլ այդ դերդգայական աշխարհից, որի մէջ իշխում են ընդհանրականութեան կաշապարական (1) ձևերն—ստեղծուած իրերի դասակարգերն. կարող ենք մերժել պղատոնեան այս բաղադրածոյ կազմուածն, և նորա տեղը կարգել օրինաց պարզ հասկացողութիւնն: Եւ եթէ այդ վախճանական կէտից մեք կուանենք մեր մտածողութիւնը հետևել և բարձրն, ինչպէս Պլատոն ստորագրեալ գաղափարներից դէպի Առաջինն Գաղափարն, այն ժամանակ մեք չպիտի հանդիպինք ոչ մի բանի, որ անտեղի լինէր ապրիլ եղրակացութեան, որին ժամանեց և նա. ոչ մի բանի, որ անհամաձայն լինէր Պատուական այդ մեծութեանն, որի գոյութիւնն և յատկութիւնները կարելի է որոշել աւելի ճիշդ և աւելի պարզ՝ անփոփոխելի օրինաց ներգործութեան վերայ ունեցած հասկացողութեան միջնորդութեամբ, քան գաղափարական ձևերի մատնածիւն երևակայութեամբ:

Ծագումն սկզբանութեան.

Մեք տեսանք, թէ ինչպէս յոսկրատեան փիլիսոփայութիւնը վախճանն առաւ խառնուածներով. իսկ այժմ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս յետագոկրատեան փիլիսոփայութիւնը վախճան է առնում սկեպտիկեաններով: Ա երբոյն յայտ է գալիս նոյն արդասիքն. այն է՝ որ գաղաղան դպրոցների վարդապետութիւնները, մինչև անգամ նոքա և, որոնք ըստ երևութին ունէին իրանց բացարձակ ապացուցութիւնները, ոչ միայն իսկապէս գանազանուեցան, այլ միանգամայն և մէկ մէկի հակադիր հանդիսացան: Ասոր և կրկին ծագեցաւ այն կարծիքը, թէ մարդկային բանականութիւնը չունի ճշմարտութեան կրիտերիում, ընդունակ չլինելով ոչ զգայարանքների հակասական տպաւորութիւնները հաշտեցնելու, ոչ փիլիսոփայական եղրակացութիւնների ճշդութեան վերայ դատաստան անելու, և ոչ մինչ անգամ արարմունքների նկատմամբ բարոյական արժէքն որոշելու: Իսկ եթէ ճշմարտութեան հասու լինելու համար չկայ կրիտերիում, ուրեմն չէ կարող լինել և հաստատուն գիտութեան համար. և մեզ մնում է մէկ կողմից: Այդ եղրակացութեան եկաւ Պիրրոն, սկեպտիկանց դպրոցի հիմնադիրն, որ տարի Ք. ծ. մօտ 300 տարի յառաջ: Ներ-

(1) Типический:

քա փիլիսոփայական ուսումն թէ՝ երբ որ դատելու կրիտերիում չունենք, հարկաւոր է դադարեցնել կամ չտալ մեր համաձայնութիւնը փիլիսոփայական վարդապետութիւններին, բնականաբար առաջնորդից դէպի մի այլ բարոյական վարդապետութիւն, թէ առաքինութիւնն և երջանկութիւնը կայանում են առաբերալ անդորրութեան կամ ամենակերպ մտաւոր վրդովմունքից ազատ մնալուն մէջ. Ասում են, որ այս վարդապետութիւնը նա ձեռք էր բերել Նոկատանի բրահմաններից, ուր եղել էր Աղէքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքի ժամանակին: Նրա դառնալով քարոզից իր վարդապետութիւնն իր Էլեղում ունեցած դպրոցում: Այդ յոյն փիլիսոփայութիւնն և իր սեպհական զարգացմամբն էլ այս միևնոյն հետևանքին էր գալիս:

Այսպէս ահա, սկեպտիկեան դպրոցը հիմնուած էր այն ենթադրութեան վերայ, թէ մարդն երբէք չէ կարող գտնել ճշմարտութիւնն արտաքին երևոյթների մէջ. և հետևաբար՝ երբէք չէ կարող գիտել թէ առարկաները համաձայն են թէ անհամաձայն իրանց արտաքին ձևերին, քան որում միևնոյն առարկան տարբեր է երևում մեզ տարբեր գրութիւնների և տարբեր ժամանակի մէջ: Ընկարծիք նա տարբեր է երևում և տարբեր անհատներին. Ինչպէս կարող ենք այսչափ զանազանակերպ ներկայացումների մէջ ընտրել ճշմարտութիւնն. և եթէ ընտրենք էլ, ի՞նչը կարող է անպայմանաբար ապացուցանել մեզ մեր ընտրութեան իսկութիւնը: Միևնոյն ժամանակն այն յատկութիւններն, որոնք տալիս ենք մարմիններին, ինչպէս են՝ դոյն, հոտ, համ, կարծրութիւն և այլն, մեր զգայարաններից կախումն ունին: Այդ մեք շատ լաւ գիտենք, որ մեր զգայարանքները մշտապէս տալիս են մեզ հակասող յուցմունքներ. և ի զուր ենք ապաւում, որ բանականութիւնը մեզ հնարաւորութիւն կտայ ճշդ որոշումն առնելու կամ ճշմարտութեան կրիտերիում ձեռք բերելու: Այս կերպով սկեպտիկեան դպրոցը ձեռք առաւ այն ղէնքն, որով այնքան կործանարար էին գործում սոփհատներն, ուղղելով նորան սակայն գլխաւորապէս ընդդէմ բարոյական վարդապետութեան: Մի քայլ դարձեալ յառաջ փոխինք: Եթէ այս ենք գնում բանականութեան վերայ, ի՞նչ կերպով ուրեմն գիտենք, թէ կարելի է այդ գնել նորա վերայ. Պետք չէ՞ մեզ և դորա համար էլ կրիտերիում. և եթէ մինչ անգամ լինի այդպիսի կրիտերիում, չպիտի՞ և դա նոյնպէս ենթարկուի որ և իցէ գերագոյն կրիտերիումի: Այսպէս էր արդասաց-նում սկեպտիկոն իւր ենթադրութիւնն, որ մարդու համար չկայ ճշմարտութեան կրիտերիում:

Բարոյական փիլիսոփայութեան երկրորդ վերածութիւնք.

Այս սկզբունքներին համաձայն սկեպտիկեաններն ուրանում էին մեզ համար կարելի լինելն երևոյթների գիտութեան

Գիտութեան վերաբերութիւնք

գիտութիւնը ձեռք բերելը : Սոքա իրանց տալական սութիւնը հատցրին մինչև այն կէտին, որ իրանց խօսքով մեք չենք կարող գիտել երբէք այն բանի ճշմարտութիւնն, որ հաստատում ենք: մինչև անգամ նոյն իսկ այդ հաստատութեան ճշմարտութիւնը:,, Ա՛ռ ոչինչ չենք հաստատում, ասում էին նոքա. չենք հաստատում մինչև անգամ այս բանն էլ, թէ մեք ոչինչ չենք հաստատում,,:

Գիտութեան մէջ վերջ տուող դրութիւնը

Սոքա քարոզում էին, որ մակաբերական դրութիւնը լուսաղոյն դէպքումն է միայն դրութիւն հաւանականութեան. ըստ որում մակերութիւնը (1) կարող է այն ժամանակ միայն ստոյգ լինել, երբ որ իւրաքանչիւր առարկայ քննուի առանձին և բոլորը միասին. և երբոր ապացուցուի, որ նոքա համաձայնի՛ն ընդհանուրի հետ. եթէ բիւրաւոր օրինակների մէջ գտնուի դէթ մի բացառութիւն, այն ժամանակ մակաբերութիւնը կկործանուի: Այդ ի՞նչպէս կարող ենք հաւաստել որ և իցէ դէպքի միջոցում, թէ նկատեցինք բոլոր անհատներն. ուրեմն միշտ պիտի կասկածենք: Ինչոր վերաբերում է սահմանների եղանակին, պարզ բան է, որ անօգուտ է միանգամայն. ըստ որում եթէ չգիտենք առարկան, չենք կարող ուրիմն և սահմանել նոյն բան. իսկ եթէ գիտենք, սահմանը բան չէ աւելացնում մեր գիտութեան վերայ: Այս կերպով ջնջելով սահմանն և մակաբերութեան եղանակը, սկեպտիկոսները ջնջում էին փիլիսոփայական ամեն եղանակ: Իսկ եթէ անկարելի է հասնել գիտութեան, ուրեմն ինչո՞ւ դորա հասնիլ ենք ամենամեծ ուժգնութեամբ: Ա՛ռ ոչինչ չենք հաստատում, ասում էին նոքա. չենք հաստատում մինչև անգամ այս բանն էլ, թէ մեք ոչինչ չենք հաստատում,,:

Եպիկուրոսի վարդապետութիւնը.

Սոքա քարոզում էին, որ մակաբերական դրութիւնը լուսաղոյն դէպքումն է միայն դրութիւն հաւանականութեան. ըստ որում մակերութիւնը (1) կարող է այն ժամանակ միայն ստոյգ լինել, երբ որ իւրաքանչիւր առարկայ քննուի առանձին և բոլորը միասին. և երբոր ապացուցուի, որ նոքա համաձայնի՛ն ընդհանուրի հետ. եթէ բիւրաւոր օրինակների մէջ գտնուի դէթ մի բացառութիւն, այն ժամանակ մակաբերութիւնը կկործանուի: Այդ ի՞նչպէս կարող ենք հաւաստել որ և իցէ դէպքի միջոցում, թէ նկատեցինք բոլոր անհատներն. ուրեմն միշտ պիտի կասկածենք: Ինչոր վերաբերում է սահմանների եղանակին, պարզ բան է, որ անօգուտ է միանգամայն. ըստ որում եթէ չգիտենք առարկան, չենք կարող ուրիմն և սահմանել նոյն բան. իսկ եթէ գիտենք, սահմանը բան չէ աւելացնում մեր գիտութեան վերայ: Այս կերպով ջնջելով սահմանն և մակաբերութեան եղանակը, սկեպտիկոսները ջնջում էին փիլիսոփայական ամեն եղանակ: Իսկ եթէ անկարելի է հասնել գիտութեան, ուրեմն ինչո՞ւ դորա հասնիլ ենք ամենամեծ ուժգնութեամբ: Ա՛ռ ոչինչ չենք հաստատում, ասում էին նոքա. չենք հաստատում մինչև անգամ այս բանն էլ, թէ մեք ոչինչ չենք հաստատում,,:

(1) Индукція. induction.
(2) Этика. ethique.

քողութեան մասին, ըստ որում դոքա գտնուում են միայն երևակայութեան մէջ. չպիտի մտածի ապագայ դարութեան վերայ, միտ բերելով, որ հոգին ոչ այլ ինչ է, բայց թէ հիւլէների դումարումն. և որի բաղադրիչ մասունքները լուծուում են մահուան միջոցին: Ընդհակառակն այսպիսի ուսմունքը շատ յարմար էին այն ժամանակին, որի մէջ երևան եկան. ընկերական և քաղաքական խանգարումներն այնքան մեծ էին, սեպհականութիւնն այնքան անապահով էր, որ իրաւամբ ծագեց հարցումն. ,,Ամենից լաւն այն չէ՞, որ մարդը հետևի գուարճութեան, քանի որ ունի այդ մասին միջոցներ: Ա՛ն այսօրինակ կեանքի համար պակասում էին առիթներ, քանի որ անմիտ շռայլութեան հետևանք հրապարակական կանայքը, խոհարարները, ձեռնածուները, խեղկատակները, փայփայուն պառաւանքներն և ահագին հարստութիւնները դարձել էին կեանքի էական պայման: Դիմիտրիւս Պողեորկէտ, որ շատ լաւ հասկանում էր իրերի դրութիւնն, ասում էր. ,,Իմ ժամանակը Աթէնքում չկար ոչ մի նշանաւոր կամ աղնիւ միտք,,: Ո՛չ արմանք չէ, եթէ հասարակութեան այսպիսի դրութեան միջոցին Եպիկուրոս ունեցաւ բազմաթիւ հետևողներ. եթէ կային շատ մարդիկ, որոնք նորա հետ կարծում էին թէ՝ երջանկութիւնը կայանում է անվրդով սառնասրտութեան մէջ. այն համոզման մէջ, թէ իսկապէս չկայ և աշ մի բան, ոչ լաւ, ոչ վատ. թէ՝ լաւ ևս է ոչ մի ինչ չվճռել, այլ թողնել բոլորը դէպքին. թէ՝ ընդհանրապէս շատ սակաւ, կամ մինչ անգամ բոլորովին չկայ զանազանութիւն կեանքի և մահուան մէջ. թէ՝ խնամատարը պիտի համարի փիլիսոփայութիւնը դէպի երջանկութիւն առաջնորդող գաղափարների և ապացոյցների դործունէութիւն. թէ՝ փիլիսոփայութեան բնագիտական ճիւղն օգտակար է միայն նորա համար, որ ուղղենք նորանով նախապահատատ երևակայութիւնները մահուան վերայ, և ջնջենք օդևրևոյթների, հրաշքների և ուրիշ երևոյթների վերայ ունեցած երկիւղը, բացատրելով նոցա էութիւնը. թէ՝ կարելի է յայտնի չափով օգուտ քաղել Դեմոկրիտէսի և Ա՛րիստոտէլի հայեացքներից, որպէս զի բանականութիւն ձեռք բերած լինենք. և թէ՝ կենդանիներից, որոնք ձգտում են դէպի հեշտութիւն և փախչում են նեղութիւնից, կարող ենք սովորել, թէ ինչպէս ընթանալու ենք և մեր կեանքի մէջ: Ընդհանրապէս մեք կը-

Ա՛ճեից յառաջ.

գտնենք կապ զգաարձութեան և առաքինութեան մէջ. մանաւանդ՝ եթէ կընդարձակենք մեր հասկացողութիւններն և ձգտումները դէպի զգաարձութիւնը, բանականացնելով ոչ միայն լոպէական ցանկութիւնները, այլ ձգտելով դէպի ամբողջ կեանքի ընդհանուր զգաարձութիւնը: Հոգեկան բոլոր զգաարձութիւնները յառաջանում են մարմնի զգաարձութիւններից. և ոչ միայն ներկաներն, այլ և անցեալից

գոյնը մարդու համար անվերջ ժամանակ է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԻԿԱԼԱՔԵՐԸ։ Ասում էին Հայաստանը Հա-
յոց Տոհմ և Տոհմի տարի։ և մին էին ընդհանուր որ ինչ ընդ Ի-
րանս էր և ընդ Ասորիս, և ընդ Հոռոմս, առանձինն ինչ ազգ
էր Հայոց Տոհմ և տարեգիրք նոցա ունէին ինքեանց ազգա-
կան, և ոչ ուրեք այլուր։ Եւ ոչ ոք ունէր զնոսա ի կասկած
ինչ ազգի, քանզի ոչ ոք ոչ ինչ ասէր ընդ հակառակ նոցա։
Եւ ոչ ոք ունէր զնոսա ի կասկած ինչ ազգի, քանզի ոչ ոք ոչ ինչ ասէր ընդ հակառակ նոցա։

խօսութիւն՝ անցեալի խարդախութիւն՝ ներկայի և խարէութիւն ապագայի նկատմամբ: Այդ մարդիկն ուսուցանում են նորան, թէ մարդկային կեանքի ընթացքը պիտի որոշուի ինքնասիրութեան սկզբունքներով. թէ՝ բարեկամութիւնն և շնորհակալութիւնը կարելի է ցոյց տալ պահանջած տեղում ազդեցութեան համար, բայց թէ բնաւ պէտք չէ զգալ այդ բաները. թէ՝ մարդկանց չպիտի համարել մարդիկ, այլ մեր իսկական պիտանաւորութեան համար իրեր. թէ՝ դիտութիւն և անմեղութիւն, հայրենասիրութիւն և բարեզգածութիւն միայն տմարդների զառանցանք են. և թէ՝ հարստութիւնն է միակ առարկայ, իսկապէս արժանի մարդկային յարգանքին:

Աքքեսիղայոսի պջին ճեմարանն.

Ա՛ետ դեռ մնում է յիշել այս գլուխում վերջին ժամանակների պղատոնականութեան մասին: Պղատոնի հիմնած հին ճեմարանը չափաւորում էր իւր վաստակները նորա վարդապետութեան բացատրութիւնների և պաշտպանութիւնով: Մի քանի ճեմարանն, որ երևեցաւ Աքքեսիղայոսի հետ (ծնաւ 316 թուին Ք.յ.), պատերազմեց ստոյիկեանների հետ և զարգացրեց զգայարանական տպաւորութիւնների անստուգութեան և մարդկային դիտութեան չէնիչութեան մասին եղած վարդապետութիւնը:

Արքեսեսէոսի նոր ճեմարանը.

Նոր ճեմարանի հիմնադիրն եղաւ Արքեսեսէս (ծնաւ 213 Ք.Ք. յառ.), որ ընդունում էր նախընթաց դպրոցի հիմնական ենթադրութիւններից շատերը. Արքեսեսէս մէկ կողմից հակում էր սկեպտիքականութեան, միւս կողմից հաւանականութիւնն ընդունում էր առաջնորդող: Այս դպրոցն այնքան շուտով աղարտուեց, որ վերջապէս զբաղուեց միայն ճարտասանութիւնով: Այդ շրջանի մէջ բաւական նշմարելի է սկեպտիքականութեան և անտարբերութեան հետզհետէ զօրանալն. օրինակ՝ Աքքեսիղայոս ասում էր, որ ինքը չգիտէ ոչինչ, մինչև անգամ չգիտէ և իւր իսկական տգիտութիւնն. և ուրանում էր ինչպէս մտաւոր, նոյնպէս և զգայարանական դիտութիւնը: Արքեսեսէս՝ որ իւր հայեացքները քաղել էր հին փիլիսոփայութիւնից, գտնում էր նորանում կարևոր իւր նպատակների համար ապացոյցներ ընդդէմ անհրաժեշտութեան, Հոոմէոսի և կատարեալ իմաստութիւնների. նա չէր խոստովանում որ և իցէ վերացական արդարութեան գոյութիւնը, համարելով այդ հասկացողութիւնը լոկ պայմանական. և յիրաւի նորա ճանապարհորդութեան ժամանակ դէպի Հռոմ, նորա հռետորական դատողութիւնները, սկզբում ի գովեստ արդարութեան իսկ յետոյ նորա ընդդէմ, զրդեցին Պատուն նորան քաղաքից հալածելու: Թէև Պղատոն հաւատի դարու ներկայացուցիչն եղաւ, բայց նորա բոլոր գրուածների երկրորդանուագ վերլուծութիւնն, որ դուրս բերեց և նոյնա ընդդիմաբանութիւններն, աւարտ առաւ սկեպտիքականութիւնով:

Վր եկեղ ժամանակի ճեմարանների երկդիմութիւնը.

Եթէ կարելի է փորձ փորձել որոշելու բուն նպատակն այն փիլիսոփայութեան, որի ներկայացուցիչները բռնում էին այսպիսի հռետորական երկմիտ դրութիւն, ուրեմն մեք կարող ենք ասել, թէ այդ նպատակն էր ապացուցանել, որ այս աշխարհում չկայ ճշմարտութեան կրիտերիում: Այս կերպով համոզուած լինելով փիլիսոփայութեան անկարելութեան մասին, Արքեսեսէս առաջարկում էր իւր հաւատնական տեսութիւնն: Այն գաղափարն՝ որ ամենապատար կերպով հետազօտուած, քննուած և երևցած է, որ չէ անհաւանական,—առանձին հաւանական գաղափարն է: Փիլիսոփայութիւնը դարձաւ միանգամայն ամուլ և անպտուղ. և շատ անուանի մարդկանց վաստակները ապարտուեցան և հասան մինչև հռետորական վարժութիւններ: Ամենն պարզ երևեցաւ, որ Պղատոն ջնջից որ և իցէ հաւատքի զգայարանքների ցուցմունքներն, և նոցա տեղը կարգեց դատափաստական տեսութիւնը: Երիտասարդ քանդեց և այդ տեսութիւնն, և մարդկանց ուրիշ մի բան չմնաց, բայց սկեպտիքականութիւնից:

Զորրորդ և հինգերորդ ճեմարանները.

Զորրորդ ճեմարանի հիմնադիրն եղաւ Լարիսեցի Փիլոն. հինգերորդինը՝ Ենտիոքոս Ասկալոնացի: Այդ վերջին վարժապետն ստիպուած էր կցել ճեմարանին սրահակ, և խառնել Պղատոնի վարդապետութիւնը Ստոյիկեանց վարդապետութեան հետ: Այսպիսի այլասեռ խառնուրդը ցոյց է տալիս այն դրութիւնն, որին հասաւ տեսական փիլիսոփայութիւնն. և պարզ ասում է մեզ, որ աշակերտները Թողին ընկերին նորան, կորցնելով նորա վերայ ունեցած յոյսը:

Ծուռական հաւատի գաղութ վախճանը.

Այսպէս վախճան է առնում յունական հաւատի դարը: Ինչպատմութիւնն արշաւի պարզ յիշեցնում է անհատական կեանքի հասակաստանող շրջանը, հաւատացող հոգին և երիտասարդութեան տարբանքը: Անում ենք նորա մէջ տանելով մեզանում անթերի հաւատ դէպի իրերն և դէպի մարդիկ, չկասկածելով, որ մէկ քանին կարող են խափել միւսները՝ բանալ պատրանքը: Ներ առաջին փորձերի մասին յիշատակութիւնը հարկադրում է մեզ միայն ղպրմանալ, թէ ինչպէս կարացինք ծանրօրէն զբաղուել այնպիսի անմիտ բաներով, և առաջնորդուել մեր գործողութիւնների մէջ այնպիսի անյարմար պատճառներով: Ջենք մտածում, որ և այժմ, մեր ձգտումները թէև դուցէ փոփոխուած, գարձեալ ոչ սակաւ ունայն են և նպատակներն էլ ոչ պակաս պատրուղական:

Ծուռական փիլիսոփայութեան երկրորդ շրջանը վախճան առաւ իմաստակութիւնով. երրորդը՝ սկեպտիքականութիւով:

Տեսական փիլիսոփայութիւնը հասնում է վերջապէս այն սահմաններին, ուսոր չէ կարող անցնել: Այսպէս է նորա դրութիւնը մինչև անգամ մեր ժամանակումն էլ. սահմանափակող պատուարը յետ է

նահանջում նորա բոլոր տքնութիւնները. և չկայ բնաւ յոյս, որ նա կարող է այդ պատուարից այն կողմն անցնել:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ:

Բանականութեան Դարը Յունաստանում:

ԹԻՑՈՒՔԵՆ ԶԸՐԳԸՑՈՒՄՆ:

Ցրքանալուն Պարսկաստանի վերայ.

Ընդ Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պարսկաստանն տիրելն ամենակարեւոր դէպքն է Եւրոպայի պատմութեան մէջ: Իւր հօր—Փիլիպպոսի դիտաւորութիւնն իրագործող այդ բազկանկիրը ձեռնամուխ եղաւ այդ գործին շատ անշան միջոցներով. ասում են՝ որ նա առաձեւ ունէր ոչ աւելի քան երեսուն հոգու հետեւակ, հոգու հազար այրուձի և ոսկեանասուն տալանդ դրամ: Նորա արշաւանքի արդասիքն եղաւ ինչպես Պարսիկ տէրութեան, նոյնպես և Յունաստանի կործանումն: Ոչանց հեման չէր, որ նորա հայրենիքը նզովում էր նորա յիշատակը. նորա արշաւանքները ծախեցին իւր երկրի լաւագոյն կենսական ոյժերն: Ասիայում կատարուած փառաւոր յաջողութիւնների պատճառով Յունաստանը դադարեց լինել թատր գործողութեանց ընդունակ մարդկանց համար. դիւնաւորական անեզափոխութիւնն այնքան մեծացաւ, որ յոյն դիւնաւորները ստրածախնակ եղան Պարսկաստանի ամբողջ տէրութեան մէջ. այնքան մեծ էր նոցա թիւն, որ պիտի պատճառէր անխուսափելի ջնջաս այն երկրին, ուստի եկած էին. բայց որ միևնոյն ժամանակ անբաւական էր հիւծեցնելու այն հին բնակիչների խիտ բազմութիւնն, որոց մէջ բնակեցրած էին:

Նորա հետևանք նորը կորստաբեր եղան Յունաստանի համար

Միայն բնակիչների նուազումն չեղաւ Յունաստանի համար այսպիսի կորստաբեր հետևանք մակեդոնական արշաւանքի. ճնաստակար եղան նոյնքան և փառաւոր աշխարհակալութիւնների քաղաքական արդասիքները: Ալեքսանդր Ասիան իսկապէս այնքան մեծ հարուած չէր կարող տալ եթէ վարուէր մինչ անդամ նորա հետ այնպէս, ինչպէս Քսերքսէս հետ, որուղ Ջրից քաղաքն երկրի երեսից, որուղ կառուցից մեծ հազար բնակիչ, և վաճառից երեսուն հազարը գերի: Ալեքսանդրեայի հիմնադրութիւնը վերջ դրեց Ասիան աոուտուրին, և տուեց վերջնին հարուած նորա հին հաստուածական դրութեանը (1): Լաւ էր, թէ որ Ալեքսանդր կարձէր իւր ապա-

(1) Колоніальная Система:

գայ մտադրութիւնները Տիւրոսի կործանումից յետոյ, որ տապալեց ոչ քինախնդրութիւնով, ինչպես շատ անգամ պնդում էին, այլ նորա համար, որ այդ քաղաքի մէջ տեսնում էր Պարսից պետական դրութեան էական օղը: Բայց նա երբէք ի նկատի չունեցաւ հաստատել Ասիայի բարօրութիւնը նորա փիւնիկեցի հակառակորդի աւերակների վերայ. նորա նպատակը միանգամայն կատարուեց Ալեքսանդրիոյ հիմնարկութիւնովն և ծաղկելովն:

Ալեքսանդրիոյ հիմնարկութիւնը

Թէև վերջին հարիւր տարիների պատմութիւնը նուաղեցնում է մեծ գինուորականի փառքը, ցոյց տալով, որ եւրոպացի զօրքերի առաջացոց հետ ունեցած ամեն մի բախմունքի միջոցին տեսչիները միշտ յաղթող էին հանդիսանում, նաև բուն ձախող հանգամանքներում, բայց դարձեալ չէ կարելի ուրանալ Ալեքսանդրի կորովարիր նախատեսութիւնն և պետական տաղանդն. այդ մասին նորան նմանող չէ եղել ուրիշ աշխարհակալների մէջ: Չհանի որ յաջողութիւնները և, դժբաղդաբար, գինու սէրը էջին ձգած նորան արիեցութեան վիճակի մէջ, նորա բնաւորութեան մէջ շատ ազնուութիւններ կային:

Մակեդոնեան աղաւանքների ուսումնական ձգտումները.

Ալեքսանդր մի քանի տարի աշակերտեց Արիստոտէլին. և զօրախաղաց ուղևորութեան մէջ վերցրուց իւր հետ այնքան ուսումնական կանոններ, որ այդ ուղևորութիւնը գրեթէ կարող էր արդարացնել այն դիտողութիւնը, թէ առաւել ուսումնական քան թէ պատերազմական էր նորա արշաւանքը: Նորա ուղեկցող գիտականների մէջ կար և Պալիսթենէս, Արիստոտէլի ազգականն և աշակերտն, որ կորաւայնպիսի դժբաղդ կերպով:

Ալեքսանդրի ստացած գումարը և մի քանի հաղար մարդիկ, որ նա կարողացաւ ձեռք բերել և դիտել իւր ,,Աշխարհացոյց պատմութեան,, համար հարկաւորուած օրինակներ (1), գուցէ և չափազանցութիւն լինի. բայց կարծիք չկայ, որ գործողութիւնների այս կերպը սկիզբն եղաւ այն քաղաքականութեան, որ շուտով պատճառ եղաւ ազեքսանդրեան Թանգարանի (մուզէում) հիմնարկութեան: Ալս անցքի կարևորութիւնը, որ մինչև այժմ նուազ հասկացուած է, չէ կարող չափազանցուած լինել նորա՝ Եւրոպիոյ մտաւոր զարգացման վերայ ունեցած ազդեցութեան նկատմամբ: Նորա շնորհիւ Արիստոտէլի գրուածները կարողացան ստանալ իրանց երկարատև փառքն, և ձեռք բերին նշանաւորութիւն ոչ միայն Յունաստանում, այլ Թարգմանութեան միջև անդամ նեստորականների ձեռքով ասորի լեզուով. Ն. դարում. և ասրերէնից արաբերէնի՝ չորս հարիւր տարուց յետոյ: Ալդ գրուածներն ունեցան կենդանարար ազդեցութիւն թէ քրիստոնեայ և թէ մահմետական ազգերի վերայ Սպանիայից սկսած մինչև Միջագետքը:

Ալեքսանդրի կամակցութեամբ Արիստոտէլի ուսեցած ազգեցութեան ակիզբն.

(1) Образецъ.

Ազդեցութիւն Ղէքսանդրի գիտական ճանաչքերը և ձեռնարկութիւնները.

Եթէ Պլուտարքոսի յառաջ բերած Ղէքսանդրի Արիստոտէլին ուղղած նամակի ստուգութիւնն ընդունենք, կիմանանք նորանից, թէ մինչև ո՛ր աստիճան ժողովուրդը թափանցել էր փիլիսոփայի վարդապետութեանը. մեզ բացայայտ կլինի նոյնպէս և այն, թէ որչափ դիւրին է սեալուել Արիստոտէլեան փիլիսոփայութեան բացատրութեան միջոցին: Գիժբաղդաբար ինչպէս յաճախակի լինում էր և յառաջ, նմանապէս այն ժամանակն էս կային երկու վարդապետութիւններ. մէկը մասնաւոր, և միայն ժողովրդեան համար: Ղէքսանդր իւր նամակում յանդիմանում էր փիլիսոփային հրապարակելու անհամեստութեան մասին. Արիստոտել արդարացնում է իրան պնդելով, թէ ցանկացած համեստութիւնը չէ խանգարուած: Արիւ՝ ոչ այնքան նշանաւոր, բայց շատ դէպքերը ցոյց են տալիս մեզ աշխարհակալի սէրը դէպի փիլիսոփայութիւնը: Ալեքսանդր և Արիստոտել, իւր մանկութեան ընկերները, նորա մի քանի ուսումնական ձեռնարկութիւնների մէջ նորա գործակատարներն էին: Արիստոտել ուղարկեց Ծովային ուղեղնացութեան մէջ գտնուելու, որ հաւանական է, թէ ունէր քաղաքական նպատակներ, բայց շատ շահաւէտ էր և գիտութեան համար: Եթէ Ղէքսանդր երկար ապրեր, Արիստոտել երկրորդ անգամ կըջջէր Ափրիկէի չորս կողմը: Ալեքսանդր իւր կատակելութեան ժամանակ Բաբիլոնում զբաղուում էր եւրոպական ծաղիկներն Ասիա և այնտեղինները Եւրոպա ուղարկելով. անկում էր Պարսկաստանի և Յունաստանի տունկերն, և ասում՝ են, մինչև այնտեղ հասաւ, որ եւրոպական հողի բոլոր արտադրութիւնները արմատակալեցին Միջագետքում, բացի պատատուկից: Դէպի Կասպից ծովը սրած ճանապարհորդութիւնն և ափրիկեան անապատների միջև ուղեղնացութիւնը վկայում են Ղէքսանդրի անձնական ճաշակի մասին դէպի բնագիտութիւնը. միևնոյնը հաստատ է և այն, որ ասում են թէ՝ Ղէքսանդր մի քանի օր մահուանից յառաջ, մահուան անկողնում իրան անդորրութիւն և դիւրութիւն էր գտնում Արիստոտի՝ իւր ճանապարհորդութեանց մասին պատմածների մէջ: Թէ օրչափ ճիշդ էին նորա զննուորական կշռադատութիւնները, պարզ ապացուցուում է նորա յայտնած մտադրութիւնից հազար նաև պատրաստելու մասին, որ Կարթագինէն նուաճէր և իւր առաջաւորութիւնը Միջերկրական ծովի վերայ ապահովէր:

Նորա անզգալի կրքեն և յանցանքները.

Այս ամենի հետ միասին՝ նորա բնաւորութեան շատ մասերն և նորա շատ գործերն աթժանի են անարդանքի. արբած դրութեան մէջ տուած հրամանով Պերսեպոլիս այրելն, ի պատիւ Եփեստիոնի գերիները կոտորելը, Կալիսթենէսին կախաղանով սպանելը նորա

անչափաւորութեան և ապերասան կրից հետևանքներն էին: Մինչև անգամ այնպիսի հաստատուն միտք, ինչպէս Ղէքսանդրինը, չկարաց անյողդողդ կանգնել և չգայթակղուիլ անհամար գանձից, որ լինքը գտել էր Սուզայի մէջ. և որ, ինչպէս ասում են, հասնում էր մինչև 80,000,000 ֆ. ստերլինգի. չգայթակղուիլ պարսիկ տերութեան կործանումովը, չպատրուել իւր ձեռք բերած միահեծան իշխանութիւնովը, և ասիական անսահման շռայլութիւնովը: Դա այնքան անմիտ չէր, որ համարէր իրան Ամմոնի տոհմից, բայց թոյլատրեց իրան այդ կեղծիքը՝ շրջապատուածների վերայ աւելի ազդեցութիւն ունենալու համար: Պէտք չէ մոռանալ, որ նա ապրում էր այն ժամանակում, երբ մարդիկ հակամէտ էին ակնկալելու աքանչելի ծնունդների և մարդկանց երկնքից իջնելուն: Սխալական այս գաղափարները թափանցել էին և Եւրոպիոյ մէջ: Իրանք Պթղնայիք շուտով հաշուեցրով աստուածային յարգանքը այնպիսի մարդկանց ընծայելու մտքի հետ, ինչպէս Ընտիգոնոս և Դմիտրիոս, սկսան երկրպագել նոցա իբրև փրկաւէտ աստուածների. կարգեցին քուրմեր և կանոնեցին նոցա համար զոհաբերութիւններ:

Յունաստանի համար դալիս է բանականութեան դարը.

Օրչափ նշանաւոր եղան մակեդոնեան արշաւանքների քաղաքական հետևանքներն, ոչ սակաւ նշանաւոր եղան նոքա և մեծաւոր զարգացման նկատմամբ: Այդ ժամանակը նշանաւոր է Յունաստանի համար նոր փիլիսոփայութեան երևան գալովը: Յունաստանը թողեց իւր երեք դարերը.—Դիւրահաւանութեան և աւտորիտէտի: Նորա համար յաջորդում էր այժմ բանականութեան դարն. և եթէ նորան տուէր գործողութեանց ազատութիւնը, նա կատար Եւրոպայի ապագայ քաղաքակրթութեանը վերջնական ուղղութիւն: Բայց ինչպէս պիտի տեսնենք ներքոյ կալդուածից, Յունաստանին վիճակուած չէր այս փառաւոր գործի կատարումն. նա իւր Ղէքսանդրեան դարում ունեցած արտակերպն դրութեան պատճառով չկարաց քաղաքակրթել Եւրոպան: Նորա ծերութեան միջոցին Եւրոպայի ոյժը կեդրոնանալով Հռոմում խեղդեց նորան: Շատ սակաւ են անցեալի պատմական այնպիսի դէպքերն, որոնք ընդունակ լինէին զարթուցանելու արդի ժամանակում այնչափ կենդանի համակրութիւն. և գիժբաղդաբար՝ չկան այնքան նուազ գնահատուած դէպքեր, ինչպէս Յունաց համար Ղէքսանդրեան դարը: Նորա պատմութիւնից տեսնում ենք, որ առաւել դէպքերն են կառավարում մարդկանց, քան մարդիկ դէպքերը: Մակեդոնացի աշխարհակալի ուսումնական ձեռնարկութիւններն անմիջապէս յառաջ բերողը յունական փիլիսոփայութեան ժամանակակից դրութիւնն էր, որ պատրաստել էր կարճել իւր հաւատի դարն. և այդ աղետութիւններն

Յունաստանը չէ կարողանում Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ի գլուխ տանել.

աճեցրին՝ այն ժամանակն Եգիպտոսին լշխող գլխաւոր մակեդոնացի զօրավարի հովանաւորութեան ներքոյ։ Ինչպէս էլ որ լինէր, Ղեկասանդրիայի դիտութիւնը թէև խոտորուած իւր ուղղակի և կանոնաւոր ուղղութիւնից բիւզանդեան դրութիւնովն, որ բռնանում էր նորա վերայ մի քանի դարերի ընթացքում, ազդեցութիւն ունեցաւ դարձեալ եւրոպական մտածման հետևող ընթացքի վերայ։ Եւրոպան մինչև անգամ այժմ էս չէ կարող անտարբերօրէն լսել այդ մասին, թէ որչափ մեծ էր այդ ազդեցութիւնը։

Ընիստոտէլի գրուածները կազմում են նորա ներածութիւնը

Քանականութեան դարն, որին առաջնորդում է մեզ Ընիստոտէլ, նորը հակադրութիւն է նախընթաց դարերին։ Ընթերցողի ուշադրութիւնից չէ կարող լոյս տալ այն փաստը, թէ ամենն, ինչ որ գրուծել են ազէքսանդրիացի դիտականները, շատ նման է նորան, ինչ որ այժմ մեզանում է յառաջ գալի. նոցա ժամանակը մերի նախապատմն եղաւ. բայց նոցա և մեր գարու մէջ ընկած է համարեա քսանդարեան երկար և մանրլուսաւոր շրջան։ Քաղաքականութեան վերաբերութեամբ, Ընիստոտէլ իւր դէպի Ղեկսանդր ունեցած մերձաւորութիւնովն և Պղատոնեանց միջոցին շարունակուող մակեդոնեան ազդեցութեան պատճառալ երևում է լծորդող օղ հաւատի անցած և բանականութեան ժամանող դարերի մէջ միևնոյնն էր նա նաև փիլիսոփայութեան վերաբերութեամբ, քան իւր ուսման էութեանն։ Պղատոնի տեսական դրութիւններից նա դիտութիւնով առաջնորդում է մեզ դէպի Ընդհանրէսի և Նէոպլատէսի դիտական եղանակները (1)։ Նորա վարդապետութիւնների արդասաւորութիւն և նոցանից շատերի մոռութիւնը կարող է վախցնել այն մարդուն, որ նոցա վերայ ուշ է գարձնում հարևանցի կերպով, եթէ միայն մշտապես միտք բերելու չլինի այն զարմանալի հեղինակութիւնն, որը վայելում էին նոքա այնքան դարերի ընթացքում, և այն փառաւոր արդասիքները մարդկային դիտութեան բոլոր դրական ճիւղերի մէջ. արդասիքներ, դէպի որոնց նոքա այնքան արագապես առաջնորդեցին։ Սորա համար Ընիստոտէլի կենագրութիւն և նորա փիլիսոփայութեան պատմութիւնը անհրաժեշտ ներածութիւն են դէպի ազէքսանդրիական դպրոցի նշանաւոր անմահ գրուածքները։

Ընիստոտէլի կենագրութիւնը

Ընիստոտէլ ծնաւ Թրակիայում, Ստագեր մի մէջ, 384 թ. Ք. Ծ. յառ. նորա հայրն այն ժամանակին հռչակաւոր հեղինակ էր բնական պատմութեան մէջ, իսկ արհեստով բժիշկ։ Նորա որդին դեռ շատ մատաղ հասակումն էր երբ ինքը մեռաւ. բայց թողից որդուն ժառանգութիւն լաւ կարգութիւն, և իւր սեպհական սէրը դէպի գիտութիւնը։ Ընիստոտէլ շուտով անցափսեանց Ընթենք և մնաւ Պղատոնի գպրոցն, որի հետը կացաւ, ասում են, քսան տա-

(1) Научный методъ.

րի։ Այդ տարիներում վանեց հայրենի ժառանգութեան մեծ մասն և ստիպուեց դեղավաճառութեան արհեստին հետևել։ Ի վերջոյ նորա և Պղատոնի մէջ ծագեցան անհամաձայնութիւններ. քան որում՝ ինչպէս պիտի շուտով տեսնենք, անուանի աշակերտը շատ հեռու էր անուանի ուսուցչին կուրօրէն հետևելուց։ Մի բարերազդ վայրկենում Փիլիպպոս Մակեդոնացին կարգեց նորան պատուիրակ իւր Ղեկսանդրը որդուն. և այս պէտքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Եւրոպիոյ մտաւոր ճակատագրի վերայ։ Ընիստոտէլ վերայիշեալ ձեռնտուութեան մասին պարտական է իւր՝ Ղեկքսանդրի հետ ունեցած բարեկամութեանն. և աշխարհական օգնութիւններն էին, որ ասիական արշաւանքների ժամանակն օժանդակեցին նորան յօրինելու ,,Բնական պատմութիւնը,,. Նորան է նա պարտական նաև այն հիանալի փառքի մասին, որը վայելում էր նորա անունը տասնեհինգ դարից առել։ Ընիստոտէլ ի վերջոյ հիմնեց Ղթէնքում Լիկէոնի մէջ դպրոց. և որովհետև նորա սովորութիւնն էր շրջելով աւանդել իւր դասերը, վանորոյ նորա աշակերտները կոչուեցան շրջուն (1) կամ ճեմող փիլիսոփայք։ Նորա ընթերցուածներն երկու տեսակ էին—առանձնական և հրապարակական. առաջինին մասնակցում էին միայն աւելի զարգացած ունկնդիրներն։ Ընիստոտէլ գրեց շատ գրքեր, որոց մեծ մասը հասած է մեզ։

Ընիստոտէլի փիլիսոփայական եղանակը ներհակ է Պղատոնի եղանակին. վերջինիս վախճանական կէտն ընդհանուր սկզբունքներն էին, որոց գոյութիւնն ընդունուում էր հաւատով, և որոնցից եզրակացնում էր մանաւորութիւնները կամ պարագաները. ընդհակառակն Ընիստոտէլ մանաւորութիւններից բարձրանում է դէպի ընդհանուր սկզբունքներն եզրակացութեան միջնորդութեամբ. նորա դրութիւնն—եզրակացուչական փիլիսոփայութեան դրութիւնն—եղաւ խիստ դիտութեան ճշմարիտ հիմն։

Ընդհանրէսի հիմնում է եզրակացական դպրոց։

Ընդհակառակ Պղատոնի, Ընիստոտէլ բանականութեան՝ նոցա հայեացքների հակադրութիւնն ամենից լաւ տեսնում է նոցա դէպի գաղափարների տեսութիւնն ունեցած յարաբերութիւնների մէջ. Պղատոն ընդհանուր գաղափարներին, պատկերների կամ նախատիպերի մէջ նշմարում է իսկապես գոյական բան. Ընիստոտէլ քարոզում է, որ այդ՝ մարդի սոսկ վերացական ներկայացուցումներն են։ Եբևակայած յիշողութիւնների փոխարէն, որոնք Պղատոնի ուսմամբ այլ կենաց մէջ ունեցած փորձառութեան աղտոտքներն են, Ընիստոտէլ կարգում է ներկայ կեանքի յիշողութիւններն, որոնք առնուած են իրական փորձից։ Փորձառութեան այս գաղափարները հաստատում է մեզ յիշողականութիւնն, որ տալիս է մեզ կարելիութիւն ոչ միայն յիշելու միակերպ փաստերն

Ընիստոտէլ և Պղատոնի ոճերի համեմատութիւնը.

(1) Перипатетики. Péripatéticien։

և անոյքերն, որոնց ականատես եղած ենք, այլ նաև համեմատել նոքանց մեկը միւսի հետ, և սորանով երևան հանել նոցա մէջ գտնուող նմանութիւնն և տարբերութիւնն: Նե որչափ առաւել ընդարձակ է մեր փորձառութիւնն, որչափ աւելի բազմաթիւ են մեր ժողոված փաստերն, այնքան ստուգագոյն կլինի մեր եզրակացութիւնն:

,,Մտութիւնն սկսուում է այն ժամանակ, երբոր բազմաթիւ փորձերից հանուում է մէկ ընդհանուր կշռադատութիւն, որ պարունակում է բոլոր համմանման դէպքերը,,: ,,Եթէ արժանաւոր կերպով դիտում ենք երևոյթներն, այն ժամանակ կարող ենք գտնել նոցա կառավարող օրէնքը,,: Պլատոնին համաձայն փիլիսոփայութիւնը ծնունդ է առնում դէպի անցեալն ունեցած հաւատից. ըստ տեսութեան Արիստոտէլի՝ միայն բանականութիւնը կարող է ծնանիլ նորան փաստերից: Պլատոն վերլուծող է (1), Արիստոտէլ՝ ամբողջանական (2): Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը ծագում է նախասկիզբն գաղափարի՝ մասերի բաժանուելուց. Արիստոտէլինը—մանաւորութիւնների՝ ընդհանուր հասկացողութեան միանալուց: Ուրջինն իսկապէս գաղափարապաշտ է, վերջինը՝ նիւթապաշտ:

Պլատոնի և Արիստոտէլի տեսութիւնների հետևանքները.

Սորանից երևում է, որ Պլատոնի տեսութիւնն ընդունակ էր առաջնորդելու դէպի առաւել վսեմ սրգասէրներ, թէև անհրաժեշտապար լինէին նոքա ոչ այնքան իրականներ. նորա հակառակ՝ Արիստոտէլի տեսութիւնը թէև յամրաշարժ իւր գործողութիւնների մէջ. բայց անհամեմատօրէն աւելի հիմնաւոր էր: Նա առաջարկում է փաստերի, ախտաւոր փորձերի և դիտողութիւնների անվերջ հաւաքման և ապացոյցներ կարդելու անձանձիր աքնութիւն: Այս տեսութիւնն ըստ իւր բուն էութեան այնպիսի ինչ էր, որ նորա հետևնակը չէր կարող նորա օգնութեամբ վերջնական կերպով աւարտել դիտութեան շինուածը: Այն վայրկենում՝ երբ Արիստոտէլ առաջրում է գործին իւր իսկական սկզբունքներն, մեք տեսնում ենք նորան հարկադրուած հետևանալու նորանցից, փորձի պակասութեան և նոյն իսկ փաստերի ոչ այնքան որոշաւորութեան պատճառով: Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը շքեղայարդար օժտուէն ամբոց է. Արիստոտէլինը՝ հաստատուն շինուած, վաստակաւորապար բայց շատ թերութիւններով կանգնեցրած անպղպուելի վիմի վերայ:

Ա խոտաւէլի տրամաբանութիւնը.

Տրամաբանութիւն անուանով Արիստոտէլ նսւում է ընդհանուր ենթադրութեանց հաստելու և նոցանից սկսելով դատելու կարողութիւնների վերայ: Նորա տրամաբանութիւնը ներկայացնում է միևնոյն ժամանակն և խորհրդածելու եղանակն և մտքի գործիքը: Դիտութեան չքութիւնը կախում ունի մեր փորձառութեան ընդարձակութիւնից և լրութիւնից: Նորա դատողութեան եղանակը ձևնարկու-

(1) Аналитикъ (2) Синтетикъ.

թիւն է. պատճառաբերութիւն, բաղկացած երեք նախադասութիւններից, որոնք դրուում են այնպէս, որ եզրակացութիւնն անհրաժեշտաբար յառաջ է գալի երկու նախադասութիւնների մէկից, և բոլոր ապացուցութիւնների տեսութիւնը սորան օրինակ է: Ընդունելով տրամաբանութիւնն իբրև գործիք մտածողութեան, Արիստոտէլ մտածանում է նորա մէջ իբրև հիմնական դրութիւն տասն ստորոգութիւններ: Այդ ստորոգութիւնները ներկայացնում են իրանցում կարգեր (1), որոնց կարող են ենթարկուել բոլոր իրերն. և նշանակում են ամենընդհանուր ստորոգելիները, որոնք միայն կարող են վերաբերիլ իրերին:

Նորա բնազանցութիւնը պարունակում է բնական դիտութեան բոլոր ճիւղերն, և նկրտում է հետազօտելու այն դրութիւնները, որոց վերայ հիմնուած է ամեն մէկը նոցանից, որոշելով նոցա իսկութիւնը կամ անհրաժեշտութիւնը: Ընդունելով՝ որ ամբողջ դիտութիւնը պիտի գանի իւր հիմն փաստերից հանած ընդարձակ մտածութեան մէջ, իւր դրութեան հիմն գնում է անհատի հետազօտութիւնը. զգայարանքների աշխարհի նկատմամբ՝ նա չորս անհրաժեշտ պատճառներ է համարում, փաստ վերաստեղծելու համար—պատճառ նիւթական, զոյացական (2), ներգործական և վախճանական:

Նորա բնազանցութիւնը.

Բայց եթէ գտանենք դէպի Արիստոտէլի բնագիտական տեսութիւնները, իսկ՝ կտեսնենք նոցա անհիմնաւորութիւնը: Ժամանակակից գիտութիւնները նորան չտուին բաւականին փաստեր, որոց վերայ կարող լինէր նա հիմնել իւր վարդապետութիւն. և առհասարկի զարձաւ դէպի վերացական մտածողութիւն: Որպէս զի համոզուենք, թէ որչափ մեծ է նորա դրութեանց անիսկութիւնը կամ չհիմնութիւնը, բաւական է մեզ ցոյց տալ նոցանից մէկ քանին այդ ճիւղի կամ նորա բնազանցութեան մէջ: Օրինակ՝ նա հաստատում է թէ՝ նիւթն ունի երրակի ձև.—հասարակ զոյացութեան, գերազոյն զոյացութեան, որ յատկութեան է, և բացարձակ գոյութեան կամ բուն Էստուծոյ. նա սրնդում է, թէ տիեզերքն անփոփոխ է և յաւիտենական. և թէև կապ ունի աշխարհի փոփոխութիւնների հետ, բայց գտնում է արտաքոյ նոցա ազդեցութիւնների. թէ՝ նախասկիզբն զորութիւնը—բոլոր տեսանելի շարժման և փոփոխութեանց աղբիւրը,—բնութիւն է, որ է նոյնպէս և աղբիւր հանդարտութեան. թէ՝ աշխարհը հոգի ունեցող կենդանի էակ է. թէ՝ ամենայն ինչ նորանում ունի իւր որոշեալ նպատակն և քան այսմ հոգին մեր մարմնի նպատակն է. թէ՝ շարժումն ամբողջ բնութեան պայմանն է. թէ՝ աշխարհն ունի որոշեալ սահմաններ և չափաւորուած մեծութիւն. թէ՝ անջրպետութիւնն անշարժ կայան է, որի մէջ շարժում է ամեն

Գիտական փոփոխութիւնը.

(1) genera. (2) Субстанціальный.

Ինչ, որ ընթանում էր, ապշեցրել էր նրան. էլ նա, էլեւ նոր մտքերը եւ նոր զգացումները, որ նրան էին տիրապետել, նրան թվում էին անսպասելի եւ ոչ նրան պատկանող մի բան, որ ինչ-որ ուրիշն էր ներշնչել նրան, եւ որ նա ինքն էր ստիպված ենթարկվել նրան։ Նա զգում էր, որ նրա մեջ կատարվում էր մի հոգեբանական գործընթաց, որ ինքն էլ չէր հասկանում, եւ որ նրան ստիպում էր ենթարկվել նրան։ Նա զգում էր, որ նրա մեջ ապրում էր մի ուրիշ էակ, որ ինքն էլ չէր ճանաչում, եւ որ ինքն էլ ստիպված

որում նա է սկիզբն շարժման. նա ծնանում է ամենից յառաջ և մեռնում ամենից յետոյ. թէ՝ ուղեղը սոսկ մի յաւելուած է սրտի մօտ, որովհետև կազմուում է սրտից յետոյ, և ընդ նմին՝ այդ ամենատուն և արենաղբիւր դործարանն է· թէ՝ հոգին մարմնի բոլոր դործողութիւնների միութիւնն է. այլ՝ ջերմութիւն կամ ներդործող էութիւն է. որովհետև հոգին մարմին կամ մեծութիւն չէ, չէ կարող ունենալ տարածութիւն, ըստ որում միտքը չունի տարածութեան մէջ ոչ մտաբեր ոչ շարժումն, այլ է իբրև անշարժ նաւաստի շարժուն նաւի վերայ. թէ՝ գործարանի կազմուելու միջոցին արական տարրը տալիս է հոգին, իսկ իգականը՝ մարմինը. թէ՝ որովհետև մարմինն եղծանելի է և ունի անցաւոր բնութիւն, վասնորոյ նորա բարօրութեան համար պէտք է որ մնայնդն և արտաթորութիւնը փոխադարձաբար հաւասարակշիռ լինին. թէ՝ զգացումը կարելի է հանդստանալ մահի վերայ մնացած կնիքի պատճէնի հետ. մանն ընդունում է միայն ձևն և ոչ թէ էութիւնը կամ նիւթը. թէ՝ երևակայութիւնը յառաջ է գալիս այս կերպով ստացած տպաւորութիւններից, բայց ինքը գործում է որոշեալ ժամանակի ընթացքում. դորանից և ծագումն է առնում յիշողականութիւնը. թէ՝ մարդն է միայն պահպանում յիշողութիւններն. իսկ յիշողականութիւն ունին և կենդանիներն. ըստ որում յիշողականութիւնն անդիտակցական է և ինքնակամ, իսկ յիշողութիւնն ենթադրել է տալի ընդ հակառակն անձնական կամքի գործողութիւնը կամ հետաքննութիւնը. թէ՝ յիշողութիւնը անհրաժեշտ է յայտնի նպատակով դործելու համար: Պատճառն է պնում այն, թէ Արիստոտել հաւատում էր հոգւոյ անմահութեան, որովհետև նորա յայտնի գրուածներից ոչ մէկի մէջ չկայ մի տեղ, որ որոշակի խօսէր այդ նիւթի մասին:

Արիստոտելի ժամանակի հանճարեղութեան պատճառները.

Արիստոտել ունենալով կանոնաւոր և գիտական եղանակ (մեթոդ) վճռել էր կանգնել ընդարձակ դրութիւն. սակայն չունեցաւ այդ բանի համար պիտանի նիւթը· թէև շատ ուսեալ մարդ էր ինքը, բայց և այնպէս չունեցաւ բաւականին դիտութիւններ, որոնք և չկային նորա ժամանակին: Նորա վերը յիշատակած ենթադրութիւններից շատերի համար չկային ոչ մի ապացոյցներ. միսներն, օրինակ ծանրութեան սահմանումն և երկրի ծագումն, ցոյց են տալի նորա տիեզերաբանական գաղափարների խիստ աղքատութիւնը: Նորա դրուածներն այն ժամանակը միայն հիմնաւոր են և շահաւէտ, երբոր սկսում են խօսել համեմատական անդամազննութեան կամ բնական պատմութեան նման առարկաների վերայ, որոց նա հմուտ էր անձամբ և փորձառութիւնով. նորա բնախօսական ենթադրութիւններից մէկ քանին զարմանալի յաջող են: Նորա հայեացքները դորձանութեան մարմինների ամենաստորին կարգերից մինչև ամենաբարձրները միացնող շղթայի վերայ, շատ ընդարձակ են: Նորա բնաբանական և բնազանցական դատողութիւններն,—որոնք իսկապէս չեն ներկայացնում մի բան բացի ենթադրութիւններից,—չունեն որևիցէ նշանակութիւն: Նորա յատկապիմութիւններն, և նոյն իսկ թերութիւնները սրտով վկայում են նորա դրութեան գերազանցութեան մասին: Նա յայտնագործեց գիտութեան ճշմարիտ սկզբունքներն, և հակառակ յօրինել նոցա յարագրութիւնը միայն նիւթերի պակասութեան պատճառով: Այդ նորա ինքնասիրութիւնը չէր դիմանում արդելքներին, և նա պատրաստ էր դարձեալ սկսել տիեզերքի կառուցումն առանց դրա համար պահանջած անհրաժեշտ միջոցների, քան թէ բոլորովին հրաժարուիլ նորանից: Ընդհատել խոտորելով իւր դրութիւնից, անյաջողութիւն կրեց. բայց նորա անյաջողութեան ընդարձակութիւնն ամենից լաւ ապացուցանում է, թէ որչափ ուղիղ էին նորա սկզբ ընդունելը. նա յաջողում է, երբ հետամուտ է լինում նոցա:

Զննի կենսագրութիւնը.

Ինչ որ պակասում էր նորա ճշմարտութիւնները պաշտպանելու և փառաւորելու համար, Ալէքսանդրիայի դպրոցի պանծալի վաստակները լցրին. դպրոցի, որ աշխատում էր բնագիտութեան համար այնպէս, ինչպէս Ընդհատել բնական պատմութեան համար: Այդ դպրոցը ձգեց դիտողութեան և փորձի հաստատուն հիմունք, և քաղեց նոցանից նոյնչափ ևս հաստատուն և մեծագի արդասիքներ:

Մեղ պէտք է թողած Արիստոտելին դառնալ դեպի Օվենոն. ըստ որում ճշմարտների և սոփիկեանների տեսութիւնները զուգահեռական են: Եպիկուրոսի ժամանակին Յունաստանում դանուած ընդհանրական կազմութիւնը կարող է մինչև յայտնի աստիճանի ներել նորա դգացումներին· բայց առաքինութիւնն և պատիւը վերջապէս դգալ են տալի իրանց: Սոփիկեան փիլիսոփայութիւնը շատով հակառակորդ երևեցաւ Եպիկուրոսական. և Եպիկուրոսին հակառակորդ հանդիսացաւ Վիթիւմեցի Օվենոն: Եպիկուրոսից դեպի Օվենոն անցքը կազմում է անցք դգայական հաճոյքից դեպի անձնաքննութիւն և անձնատեացութիւն:

Օվենոնի կենսագրութիւնը կարելի է պատմել մի քանի խօսքով: Նա ծնաւ մօտ 300 ա. Ք. ծ. յ· և հետևելով հօր օրինակին, մանաղ հասակը անցրեց առևտրական գործունէութեան մէջ. բայց բարեբաղդ նաւաբեկութիւնն և ոչ նուազ բարեբաստիկ կորուստը նորա կարողութեան, որ դեպի Աթէնք անցնելու ժամանակին պատահեց, հարկադրեցին Օվենոնին փիլիսոփայութեան համար դառնալ դեպի փիլիսոփայութիւնը: Թէև փոքր ի շատէ ծանօթ էր նա Սոկրատի վար-

դապետութիւնները, սկսաւ աշակերտիլ կիւնիկեաններին. յետոյ ուսաւ Մեդարեան դպրոցում, և ի վերջոյ ծանօթացաւ պղատոնական նութեան հետ: Երկուտասանամեայ պատրաստութիւնից յետոյ նա դպրոց բացեց Աթէնքում Սոյի մէջ, որից և առան անուն և նորա վարդապետութիւն և հետևողներն: Զենոն պահպանեց իւր դպրոցը 58 տարի. և իւր աշակերտների թուում հաշուում էր շատ հռչակաւոր մարդիկ: Երբ ապա արդէն հարիւրամեայ ծերունի Զենոնը դիպմամբ վայր ընկնելով ջարդեց իւր մատն, ընդունելով այդ իբր նշան, որ իւր դարն արդէն վախճան է առել, իսկոյն խեղդեց ինքն իրան: Աթենացիք կանգնեցին և պատիւ նորա պղնձի արձան: Նորա վարդապետութիւնն իւր հիմնադրից երկար ապրեց. և այդ ժամանակներում, երբոր մարդ իւր չորս կողմը չէր գտնում ուրիշ մխիթարութիւն, նա զօրացնում էր նորան փորձութեան ժամում, և նորա անյողդողդ ուղեկիցն էր կենսական յուզմունքների մէջ. այսպէս էր նա ոչ միայն շատ նշանաւոր Յունաց, այլ և Հռոմի ոմանց անուանի փիլիսփաների, ալքունական անձանց, զօրապետների և կայսրների համար:

Զենոնի նպատակն էր փոխարկել Պղատոնի երևակայական տեսութիւնները տեղը դէպի կեանքի հանապազօրեայ պահանջներն ուղղուած, ուստի և գլխաւորագոյն կերպով բարոյական սկզբունքները բացատրող դրութիւնը: Նորա նպատակն էր մարդկանց բարեգործ առնել. բայց բարեգործութիւնն անբակտելի կերպով միացած է գիտութեան հետ. քանի որում Զենոն համոզուած էր որ՝ եթէ միայն գիտնանք թէ ինչն է բարի, այն ժամանակ անշուշտ կսկսինք նոյնը գործել մեր կեանքում: վսեմագոյ և մեծագոյն էր Պղատոնի Դաղափարներն և Յիշողութեանց վերայ ունեցած երևակայական տեսութիւնները, հմայուելով Արիստոտէլի վարդապետութեանց առողջ մտքի վերայ, որի հետ համաձայն է ինքը շատ պարագաներում: Նորա վարդապետութիւնով՝ զգացումը ժողովում է գիտական փաստեր, իսկ բանականութիւնը շաղկապում է նորանց. և որովհետև հոգին որոշուելով արտաքին առարկաներով, ինքն էլ նորանց է որոշում, ուստի Զենոն կարծում էր, թէ միտքը սկզբում լինում է մաքուր սափորակի նման, որի վերայ զգացումն գրում է յայտնի նշաններ. և թէ՝ զգայարանական տպաւորութիւնների պարզութիւնը նոցա ճշմարտութեան կրիաերիումն է: Այս կերպով նոցա՝ հոգւոյ մէջ յառաջ բերած փոփոխութիւնները կազմում են գաղափարներ. բայց նա մարգարէական ազդմամբ ցաւում էր, որ մարդ երբէք չէ գիտենում իրերի ճշմարիտ բնութիւնը:

Զենոնի իւր բնաիւսութեան մէջ ընդունում էր Արատոնի վարդապետութիւնը, թէ երկիրը կենդանի էակ է. նա կարծում էր, թէ

Աստիքականութեան նպատակը.

Զենոնի բնապետութիւնը.

ինչ որ աննիւթական է, կարող չէ յառաջ բերել որևիցէ գործողութիւն. այս պատճառով և ենթադրում էր, թէ հոգին նիւթական է: Նիւթն և նորա յատկութիւնները խոստովանում է նա բացարձակապէս անթաժան, որովհետև յատկութիւնն էութեամբ յատկապէս մարմին է կամ նիւթ: Աշխարհում կան երկու բաներ—նիւթ և Աստուած, որ աշխարհի բանականութիւնն է: Սակայն Աստուած և նիւթ ըստ էութեան միևնոյն բանն է, որ առնում է նիւթի կերպարանք՝ կրաւորական հայեացքով. և Աստուծոյ,—ներգործական. բայի սորանից նա է առաջին շարժիչ զօրութիւն, Ճակատագիր, Անհրաժեշտութիւն, կենսատու Հոգի, որ զարդացնում է նիւթն այնպէս, ինչպէս կենսական զօրութիւնը զարդացնում է ընձիւղը սերմից: Այս օրինակով տեսանելի աշխարհը պիտի հասկացուի իբրև Աստուծոյ նիւթական արտայայտութիւն: Չորս կողմ տարածուած վաղանցիկ գոյացութիւնները, ժամանակի որոշ միջոցից յետոյ կրկին պիտի թաղուին և միանան նորա մէջ: Սոյիկեանք աշխատում էին նաև ապրել որոշակի կերպով ցոյց տալ աշխարհի ճարտարութիւնն և նորա ապագայ ճակատագիրն. ըստ որում նկատելով Վերագոյն Լոկն իբրև կենսական հոգի, համարում էին թէ այդ հոգի մի մասը կորցնելով զօրութիւնը փոխարկուեց նիւթի, որից սկիզբն առաւ աշխարհը. բայց յետոյ հոգին կրկին ստանալու է իւր զօրութիւնն և այն ժամանակ համաշխարհական հրդեհի մէջ հասնելու է աշխարհի վախճանը: Իրերի այժմու դրութեան մէջ ամենայն ինչ կայ անորոշ փոփոխութիւնների վիճակում: Եղծմանը հետևում է նորոգութիւն և նորոգութեանն եղծումն. և ինչպէս ջրվէժը յողնաթիւ տարրերի ընթացքում ունի դարձեալ միևնոյն անփոփոխ ձևը, չմարիկ տուած նորան կազմող ջրի անընդհատ փոփոխութեանն, այսպէս և մեզ շրջապատած առարկաներն ոչ այլ ինչ են, բայց թէ նիւթի շարունակ բղխումն և շարժումն, որոնք ներկայացնում են մի յարատև եղանակ: Այս օրինակով տեսանելի աշխարհը միայն մի վայրկեան է Աստուծոյ կեանքի մէջ, և երբոր նա անհետանայ, իբրև թղթի մի ալրուած ծրար, այն ժամանակ երևան կգայ գոյութեան նոր շրջան, կերևին նոր երկինք և նոր երկիր, միանգամայն նման առաջիններին: Որովհետև ոչ մի ինչ կարող չէ լինել առանց իւր ներհակին, անարարութիւն առանց արարութեան, երկչոտութիւն առանց արիութեան, սուտ թիւն առանց ճշմարտութեան, խաւար առանց լուսոյ, ուրեմն նոյն իսկ բարւոյ գոյութիւնն անհրաժեշտ է անում չարի գոյութիւնը: Սոյիկեանք կարծում էին, թէ աշխարհը գտնուում է ծայրագոյն, վերջին օրինքի—Ճակատագրի ազդեցութեան

նեղբդ, որն ու սուրհանդակ և ինչ Ղասաբ. և ես, բան սրտ նեղբդ, որ ես ու ես ես ես

դարձեալ ոչ թէ միայն չընկաւ, այլ ցոյց էր տալի բաւական նշանաւոր զօրութեան նշաններ։ Ըրդարև յայտնի է, որ Ադիպտացոյ դէպի Պարսիկներն ունեցածատելութիւնը դիւրացրեց Ալէքսանդրին տիրապետել այդ ազգին, որ ողջունեց Մակեդոնացիներին իբրև իւր ազատարարների։ Այդ շարժման մէջ տեսնում ենք ընդ նմին և հին քրմականութեան զօրեղ ազդեցութիւնը։ Դժուարին է լինում ցնցել դարաւոր կրօնական համոզմունքներն, որոնք յաջողել են խորին արմատ պարզել ժողովրդեան մէջ. իսկ Ադիպտոսում նոցա հաստատուելն երեք հազար տարուց աւելի էր։

Ադէքսանդրեայ Թանգարանը.

Յունական տիրապետութեանը մնում էր այժմ վճռել այն հարցը, թէ ինչպէս պէտք համաձայնեցնել եգիպտական հինաւրեայ համոզմունքը փիլիսոփայական սկեպտիքականութեան հետ, որ յունական մտածման հետևանքն եղաւ։ Նոքա հասկացան զարմանալի հանճարեղութիւնով, թէ դրան կարելի է հասնել արևելականութեան միջնորդութիւնով, այդ երկու ղրութեանց մերձաւորութեան ընդհանուր կէտով։ Հասկացան, որ նոքա ձևական իւրացուցումն և զարգացումն ոչ միայն կարելութիւն կտան թագաւոր փիլիսոփային, — որի համար բոլոր կառավարական աստուածները միակերպ քաղաքական և միակերպ օգտաւէտ էին, — ցոյց տալ յարդանք մինչ անգամ Եգիպտացի խուժանի անդը կառավարական սովորութիւններին, այլ որ աւելի կարևոր էր, սահմանել արտաքին համաձայնութիւն ազատ մտածող փոփոխական Յոյների և հին եգիպտական քրմերի դասակարգի մէջ, որ զօրեղ էր իւր ամենակորչին հնութիւնովն, իւր յիշողութիւնովն, ոչ շատ յառաջ կրած հալածանքներովը, փարաւոնների մատնութիւններովն, որոց վերայ ամբողջ ժողովուրդը մոլի էր տալ նախապաշարուած կամ բարեպաշտական սարսափով։ Այսպիսի փաստեր յաճախ պատահել են պատմութեան մէջ, պատահել են նաև մեր ժամանակն. աշխարհակալների սակաւաթիւ բայց եռանդուն խումբը պահում էր իշխանութեան ներքոյ հինէ և բնակաւոր երկիրը։

Ադրա փոքր են եգիպտական կառավարու — թիւն և յունական սկեպտիքականութիւնը։

Այս նախագծին գործնական այժ տալու նպատակով Ադէքսանդրեայում հիմնուեց թագաւորական մի շէնք, որ իրրև Թանգարան մեծ անուն գտաւ։ Դէպի նա վազում էին իրրև դէպի կեդրոն բոլոր երկրի փիլիսոփաները. և ասում էին թէ, մէկ ժամանակ նորա մէջ գիտութիւններ սովորող մարդկանց թիւը հաշուում էին մօտ 14,000. Ադէքսանդրիա ձգդտելով իւր հիմնադիր մեծ զօրականի մարդասիրական նախատեսութիւնը, շուտով դարձաւ լայնածաւալ մայրաքաղաք. կենդանացաւ ձոխ առևտրով և ձեռագործական գործունէութիւնով։ Ինչպէս որ պատահում է միշտ այսօրինակ քաղաքներն, Ադէքսանդրիայի վերին դասակարգերը շատ էին, իսկ ամբողջ

պահպանում էր միայն գինուորական զօրութիւնով։ Քաղաքի հրապարական զուարճութիւնները էին, ինչպէս և պէտք էր սպասել, Թատրոնական ներկայացումներ, երաժշտութիւն և ձիարշաւ հանդէսներ. Այդ ամբոխի առանձնութեան, կամ այդ բազմաբազմ կեանքի աղմուկի մէջ իւրաքանչիւր ոք կարող էր գտնել իրան ապաստանարան, և Ադէնքից հալածուած անաստուածն և Գանգէսի ափերից եկած մոլեռանդն և միաստուածեան Հրէայեցին և Փոքր Ասիացի աստուածուրացն։ Ասում են մինչև անգամ, թէ այդ պէսպիսի ամբոխի մէջ աստուածուրացութիւնը հազիւ թէ մեղք էր համարում. շատ շատ՝ նորանում նկատում էին միայն թշուառ, և դուցէ անմեղ մոլորութիւն։ Բայց ըստ որում անկիրթ խուժանը կարօտում է որ և իցէ ամուր նեցուկի, որի վերայ հիմնուել կարօղանայ նորա մտածմունքները, և ըստ որում պարզ վերացական ուսմունքները բաւականութիւն չեն տալի նորա պահանջմունքներին, ուստի և կարևոր երևեցաւ սահմանել որ և իցէ արտաքին արտայայտութիւն ընտրական (1) փիլիսոփայութեան համաստուածական նութեան համար. ուստի պաղեստինները հարկադրուած եղան նորագլուխ, կամ ինչպէս ասում են ուրիշները, մտցնելու Սերապիս աստուծոյ երկրպագութիւնը։

Սերապիս աստուծոյ երկրպագութեան հաստատութիւն.

Նոքա, որոնք հաստատում են, թէ այդ երկրպագութիւնն մտցուեց երկրի մէջ, հաւատացնում են, թէ այդ աստուածը բերուեց Սինոպից. սակայն արդի Եգիպտաբաններն ուրիշ են ասում սորա համար։

Համաստուածական վարդապետութեան նկատողական արտայայտութեան համար, այդ աստուծոյ դրոշուածը — երբ որ հասաւ համաշխարհական փառքի — շինուած էր ամենաանսակ քարերից և մետաղներից։ „Ամենայն ինչ Աստուած է,,։ Բայց ժողովրդն առաջնորդ ունենալով իրան այն բնածին ձգտումն, որ երևել է և ուրիշ ազգերում և ուրիշ դարերի մէջ, կամենում էր ունենալ կանացի աստուածութիւն. և այս էր, որ մեծամեծ սարկաց վերանորոգելու զեղայի արձանը։ Հետաքրքրական է տեսնել, թէ ինչպէս ստորին դասակարգերն երբեք չեն մոռանում իրանց նախնեաց աւանդութիւնները, հակումն ցոյց տալով աւելի դէպի մայրական, քան դէպի հայրական զգացմունքների կողմն։ Ըստ այսմ նոքա զուցէ և սպասում են աւելի բարեյաջող հետևանքներ կանացի աստուածութեան, քան աստուծուն արու թելալից։ Ըրդարև Իզիդայի երկրպագողների թիւը շուտով գերազանցեց Սերապիսի երկրպագուների թուից. թէև նորան կանդնած էր շքեղափառ տաճար Ռակոտիսում, այն թաղի մէջ, որ կցուած էր Թանգարանին, և նորա երկրպագութիւնը սահմա-

(1) Эклектическая Философія։

մանուած աւելի քան արքայական շքեղութիւնով։ Ա՛երջում Սեբաստիայի երկրպագութիւնը տարածուեց և հռոմէական կայսրութեան մէջ, թէև իշխանաւորներն —հիւպատոսները, սենատը կայսրները—շատ լաւ գիտենալով նորա ներկայացրած վարչատեսութիւնն, ամենայն ջերմեռանդութեամբ գործ էին դնում նորան բառնալու համար։

Ընդբանդ—բիւզանդական դարաններ.

Ընդհանրապէս Քանդարանը շուտով համալսարանի կերպարանք առաց։ Նորա մէջ ամիսներեցան այն նշանաւոր դասատուներն, որոնք փառք և պարծանք եղան հնութեան։

Փաղերէացի Վիմիտրիոսին յանձնուած էր ամբողջ աշխարհից գրքեր ժողովել։ Նորա և նորա յաջորդների՝ տէրութեան պաշտպանութեան ներքոյ առնուած ջանքերն այնքան յաջող եղան, որ շուտով ձեռնարկին Քանդարանն երկու ընդարձակ դրադարաններով, որոնք պարունակում էին իւրաքանչիւր 700,000 հատոր։ Այս դրականական-ուսումնական ապաստանարանի մէջ, որ պահպանուում էր ճոխաբար և մինչև անգամ շռայլաբար,—ըստ որում մինչև մեզ հասան այնտեղ տուած շռայլ ճաշերի վերայ եղած աւանդութիւնները.—փիլիսոփայքը ժամանակ էին անցուցանում իրանց գիտութիւնով կատարելագործելում, կամ ուսանում էին փոխադարձաբար, հակաճառութեան միջնորդութիւնով։ Ինքը Թագաւորն օժանդակում էր այս հիմնարկութեան ծաղկելուն։ Ա՛երջում հռոմէական կայսրները շահագրգռեցին հովանաւոր լինել նորան. և այս կերպով ոսկի կապանքի մէջ էին պահպանում այն միտքն, որ այլապէս կարող էր նոցա վտանգաւոր լինել։ Ընդհին ժամանակին, ի յարդանս հին կրօնի, նորա մէջ նախադահութիւնը տուած էր եգիպտական քրմին. բայց յետոյ այդ քաղաքականութիւնը բարձուեց։ Սակայն պէտք չէ կարծել, թէ Թանդարանի բոլոր այցելուների պարապմունքները սահմանափակուած էին միայն ընթերցանութիւնով և ճարտասանական վարժութիւններով։ Նոցա զբաղմունքներն ունէին աւելի գործնական յատկութիւն։ Թանդարանին կցուած անկաբանական պարտէզը, անկաբանութիւնով պարապողներին միջոց էր. իսկ գազանանոցը նոյնպիսի յարմարութիւններ էր ներկայացնում կենդանաբանութեամբ զբաղողներին։ Բայց և այս հազուագիւտ հաստատութիւններն անգամ ծառայում էին նոյն ժամանակի շռայլութեանը. կենդանաբանական այգիում պահպանուում էին փասիաններ արքայական սեղանի համար։ Բացի այս ճոխ և ընտիր շինուածքներից, կար և անախորժ ու զարշելցնող յատկութիւն ունեցող մկը. բայց այնպիսի մկին, որ մեր արդի հասկացողութիւններին նայելով՝ կարող է անմահ փառք պարգևել այդ մեծ Թագաւորներին և ամենապարտ առնել ապրի շատ

Ինկաբանական պարտէզները, գազանանոց—ներ, անգամ ճարտնական տներ, դիտարանները։

աղգերի ազատութիւնն և անապաշտութիւնն. այդ անպատմաբաշխական ուսումնարանն էր, որ ձեռք էր բերած բաւական միջոցներ անպատմաղնեական հատուածների համար. և որ բժիշկներ յառաջացնելու համար հիմն էր բժշկական դպրոցի։ Աստղաբաշխների համար Պտղոմէոս Ալվերգէտ դրել էր քառանկիւնի պատշգամբի վերայ գիշերահաւասար և արևադարձ շրջան, բաժանած աստիճանների և այլն։ Դիտարանի մէջ կային քարեայ կվադրանտներ (1), մեր պատի կվադրանտների նախընթացները. յատակի վերայով տարուած էր միջօրէական՝ գործիքները ուղիղ դնելու համար. կային նոյնպէս աստրոլաբներ (2) և դիոպտրներ (3)։

Ընդհակառակ կողք կողքի, գրեթէ բուն արքայական պալատի մէջ ժողովել էին բազմաթիւ պիտոյքները, ճիշդ գիտութիւններով և թէթև գրականութիւնով պարապելու համար։ Մեկ յարկը միացրել էր երկրաչափներին, աստղաբաշխներին, քիմիկոսներին, մեքենագէտներին և ճարտարապետներին։ Այն տեղ կային և բանաստեղծները՝ որոնք բաւականութիւն էին տալի ժամանակ անցնելու միջոցներ որոնող քաղաքի գրականական պահանջմունքներին. տաղաչափներ՝ որոնք գրում էին ոչ միայն կանոնաւոր ոտներով, այլ և շատ զարմանալի ձևերով. ի դէմս սրտի, ծառի ձուի։ Այստեղ պատահում էին գրականական նորասէրներն և ծանրաբարոյ աստուածաբանները. լինքն իսկ Թագաւորն երբեմն ներկայ էր գտնուում Թանդարանի հացկերոյթներին և բարեսրտութեամբ ղեւարձացնում էր նորանց արքայական կատակներով. օրինակ՝ պատմում են թէ Եղբայրասէրը մի անգամ պատուասիրեց աստղկոս Սփերին մոմից շինած, բայց այնպիսի հիանալի կերպով գունաներկուած պտուղների ափսեով, որ անկարելի էր որոշել նորան իսկականներից. և երբոր խաբուած փիլիսոփան շատ ուշ իմացաւ պատրանքն, Եղբայրասէրը հարցրեց, թէ ինչ կարծիք ունի նա իւր դպրոցի սկզբունքի մասին՝,, թէ իմաստունն երբէք չի խաբուի արտաքինովը,,։ Պատմում են, որ միևնոյն Թագաւորն ընդունեց շատ մեծ պատուով 70 անուանի Թարգմանիչներն և իւր սեղանի վերայ հիւրասիրեց նորանց։ Շրջապատող հանգամանքների ազդեցութեամբ մի կողմ թողնի նոքա իրանց կրօնական ծէսերը. բայց Թագաւորն ուրախերես լսեցրեց ծերունի քրմերից մէկին աղօթք կարդալու։ Պարզամիտ պատմութիւնն ասում է, որ ներկայ գտնուող Հրէաքսանդրիացիքն, որոնք երբաքննին գատաւորներ էին այնտեղ, ուր բանը ճարտասանական արուեստի վերայ էր, մեծաձայն ծափահարութիւններով ցոյց տուին այդ միջոցին իրանց գոհունակութիւնը։ Բայց միմիայն գրականութիւնն և պարզ դիտութիւնները չէին, որ այստեղ գտնում էին իրանց հովանաւորութիւն։

Գանքը Թագ. գրքանի մէջ.

(1) Квадрантъ. quart de cercle. (2) Астролябія. astrolabe. (3) Діоптры

Իբրև ապացոյց՝ թէ մարդկային միտքը դրաւոր ամէն առարկայ ար-
ժանի է հետազօտութեան, մշակուած էին Թանգարանի մէջ և ա-
ւելի կասկածաւոր արուեստներ, այսինքն գիւթութիւնն և աստղա-
հմայութիւնն: Եղբայրասէրն, որ վերջին օրերում սկսաւ տանջուիլ
և նեղուիլ մահուան անտանելի երկիւղով, ջերմեռանդ սրտով անձնա-
տուր եղաւ ալքիմիային և կենսական էլիքսիրի հետազօտութեանն:
Ո՛չ յառաջ երբէք գտնուել է,— ի նկատի ունենալով բոլոր հան-
գամանքները,—և ոչ յետոյ այսպիսի մի ընդարձակ գործունէութիւն,
նուիրուած մարդկային դիտութիւնների զարգացման: Լինել անգամ
այդ հիմնարկութեան, կնշանակէր ունենալ մուտք Պղէքսանդրիոյ վե-
րին շրջանի մէջ; և արժանանալ պալատի չնորհաց:

Եօթանասնից թարգմանութիւնը

Քրիստոնէական աշխարհն երբեմն Աստուածաշնչի եօթանասնից հին Թարգմանութիւնովը պարտական է Թանգարանին, կամ ինչպէս հաստատում են, Պտղոմէոս Եղբայրասիրին: Այս Թարգմանութեան մասին ընթանում էին շատ մեսոի առասպելներ. օրինակ՝ ասւում էին թէ՝ գործին ձեռք տուող եօթանասուն երկու Թարգմանիչները փակուեցան ամէն մէկն առանձին սենեկում. և երբ ամարտեղին լրանց վաստակեցին, եօթանասուն երկու ձեռագիրներն էլ բառ առ բառ միանման երևեցան. վասնորոյ և համարում էին, թէ Թարգմանութիւնն եղած է վերնական ներշնչութիւնով: Այս բանիս ապացոյց շուռուլ կարելի էր գտնել այն փաստն, որ իւրաքանչիւր անգամ, երբ Նոր Պատկարանի մէջ խօսքեր են բերուում Հնից, միշտ վկայութիւնները լինում են եօթանասնից խօսքերումն: Առանձին սենեակների վերայ եղած պատուիրանը զանազան կերպով կատարելագործեցին եկեղեցու հին հեղինակները, բայց ներկայ ժամանակում մերժուում է իբրև հնարած սուտ: Յիրաւի՝ ամենից հաւանականն այն է, որ Թարգմանութիւնը կատարուած է ոչ այսպիսի անհամեմատ հանգամանքների միջոցով, այլ պարզապար Պղէքսանդրիոյ Հրէայքը ձեռնարկել են նորան իրանց գործածութեան համար: Եօթանասնից Թարգմանութիւնն որչափ գնալով յարգ էր ստանում քրիստոնէից մէջ, այնքան նշանակութիւնը կորցնում էր Հրէից մէջ, որոնք մի քանի անգամ կամեցան նորա տեղը փոխանակել ուրիշ Թարգմանութիւններ, ինչպէս Ակիլէի, Թէոդոտիոնի, Սիմմաքոսի և այլն: Պտղոմէի Հրէայքը բուն սկզբից նորա վերայ մեծ էին տալի կասկածանքով. նորա Թարգմանութեան բուն ժամանակը համարում էին օր արտմութեան, և ծաղրածութիւնով մատնանիշ էին անում նորա սխալները. օրինակի համար պնդում էին, թէ նորան համաձայն Մաթուսաղան ապրել է իբր թէ չրհեղեղից յետոյ: Պտղոմէոս շատ յարգում էր նորանց, որոնք զրքերով ճոխացնում

էին մատենադարանն, արքայարար վարձատրելով Թարգմանիչներին և օրինակողներին:

Թանգարանի աստուածաբանական և աստուածական տեղագրութիւն

Նոյց նոր աշխարհը պարտական է եգիպտացի Թագաւորներին ոչ միայն նորա համար, որ մեք այստեղ ասացինք: Թանգարանն այնպիսի խոր արմատ և ազդու տպաւորութիւն գործեց Աղրոպիոյ մտաւոր ղարգացման ընթացքի վերայ, որի պտուղներն և այժմ իսկ քաղում ենք մեք: Այդ տպաւորութիւնը կրկին էր. աստուածաբանական և աստուածական: Պղէքսանդրիացիների տրամաբանական ոգին և դրականական բարդաւաճումն այդ ժողովրդին առաւել ընդունակ արին քրիստոնէութեան ընդունելութեանն: Ալէն երեսուն դար էր, որ Եգիպտացոց ծանօթ էր երրեակ-Լ-ի Աստուծոյ գաղափարը: Հաղիւ թէ նշանաւոր մի քաղաք կար, որ չունենար իւր Երբորդութիւնն: Այս ինչ տեղ կային Ամմոն, Մաուտ և Կոնսո. այն ինչ տեղ՝ Ոզերիս, Իսիդա և Հոր: Երբոր առաքելական քարոզիչներն երևեցան Պղէքսանդրիայում, ժողովուրդը պատրաստուած տեսան ընդունելու խորին խորհուրդները: Նոյց այս օգուտն ունեցաւ իւր հետ և ահագին վնաս: Յամառակից յետոյ աշխարհն արհնով լցնող վէճերն Երրորդութեան մասին ծագեցան Պղէքսանդրիայից: Նա եղաւ նոցա կեդրոնը: Այս տեղ երևեցաւ Արիոսի հերետիկոսութիւնն՝ այս տեղ ծնունդ առան այն հակառակաբանութիւնները, որոնք ստիպեցին Մեծն Աթանասիոսին դիմադրել Ալէքիոյ Ժողովը, մեր հաւատի էական վարդապետութիւնները մէկ հանգանակի մէջ հաստատելու համար:

Նոյց Պղէքսանդրիոյ՝ յետագայ դարերի վերայ ունեցած ազդեցութիւնն երևեցաւ ոչ միայն աստուածաբանութիւնովն, այլ նկատելի եղաւ նաև գիտութեան մէջ: Նորա աստղաբաշխական դիտարանները, քիմիական գործարանները, մատենադարանն և անդամաբաշխական շինուածքը ըստ չէին: Նորանից յառաջացաւ դիտութեան ոգին, որ իւր փայլը տուեց բոլոր յետագայ դարերին: Յունաստանն և Հռոմն իրանց ամենաճոխագոյն օրերում՝ չունեցան Պղէքսանդրիոյ Թանգարանին համմանման բան: Այդ Թանգարանն իւր տեսակի մէջ Պտղոմէոսեանց հարստութեան միակ և պանծալի յիշատակարանն եղաւ. Պտղոմէոսեանց՝ որոնք նորա պատճառն անն իրաւունք ամբողջ ապագայի երախտագիտութեան վերայ. և որի համար նոքա կարող են համարուիլ արքայական ամենանշանաւոր ցեղերի կարգում: Թանգարանը՝ մարդկային գիտութիւնը կազմակերպելու փորձն եղաւ, նորան զարգացնելու և տարածելու նպատակով, որը մտածեց և կատարեց Պղէքսանդրին արժանի գործնական հանճարն: Եւ թէպէտ՝ երկնչելով և խարխափելի յետոյքներով լի գ-

շերի մէջ—գիշերի՝ որ յետոյ երկար տևեց Եվրոպայում—մարդիկ չկարացին գնահատել այն ոգին, որով հիմնուած էր նշանաւոր շինութիւնը. չկարացին գնահատել նորա կատարած գործն, և նորա փառքը նահատակ մառախլապատ և անարժան առարկաներով,—բայց այժմ մօտենում է ժամանակն, երբոր նորա ազդեցութիւնը մարդկային անցքերի և եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքի վրայ բացորոշակի և լաւագոյն պիտի հասկանալի և խոստովանելի լինի:

Թաղարանը մակեդոնական արշաւանքների պատուղն էր.

Եւ յոպէս ահա, երրորդ դարու սկզբում Ք. Ծ. յառ. Յոյներին ասիական քաղաքակրթութեանը հասնելու տեղիք տուող մակեդոնական արշաւանքների հետևանք՝ Եգիպտոսի մէջ երևեցաւ զրգռուած մտաւոր գործունէութիւն: Եգիպտացոց Պտղոմիոս զիւղի տեղում, որ յառաջ նորանց օտարերկրեայ յարձակմունքներից պաշտպանուելու տեղն էր, Մակեդոնացիք կանգնեցին քաղաք, որին նախանշանակուած էր լինել արևելեան և արևմտեան վաճառների կեդրոնն, և աւանդել փառաւոր անուն յետագոյն սերունդներին: Նորա երկարաժամանակեայ առևտրական ծաղկումն և իշխող դրութիւնն, որ ուներ աշխարհի նիւթական շահերի նկատմամբ, ապացուցանում է կատարելապէս նորա հիմնարկողի պետական հանճարն. և այն մտաւոր փառքն, որ հռչակաւոր կացոյց այդ քաղաքը, ծածկեց նորա անունն անանց շքով:

Ըկայ ամենևին կարծիք, թէ Ալէքսանդրիոյ այս փիլիսոփայական գործունէութիւնն ուղղակի արդասիք էր այն քաղաքական և զինուորական անցքի, որին և տալիս ենք մեք: Ալէքսանդրի հանճարն և ձգտումներն երևում են նորա՝ դէպի Արիստոտել ունեցած յարաբերութիւնների մէջ, որին օգնում էր նա ուսանելու բնական գիտութիւնները, նորա հաստատած գաղանանոցի միջոցով. իսկ աստղաբաշխութիւն ուսանելու համար, Կալիսթենէսի ձեռքով ուղարկելով նորան այն տեղեկութիւնները, որոնք պարունակում էին իրանց 1903 տարուայ ընթացքում ունեցած դիտողութիւնները: Նորա կենսագրութիւնը ցոյց է տալի նորա մէջ, ինչպէս տեսանք, մի մարդու, որ ինքնին հետաքրքիր է լինում դէպի այսօրինակ գիտութիւնները: Այս մասին նորան նմանել են և ուրիշ մեծամեծ զօրապետներ. և գուցե թէ՝ մտածողութեան գործնական բնաւորութիւն, և տեսութեան մշտական յարաղրութիւններն իրական կեանքին, որոնք պահանջում է մի զինուորականից նորա պաշտօնը, հարկադրում են նորանց բնականաբար թողնել մտաւոր մշնամպատ հայեացքներն և բաւականանալ միայն իրական և ճշդիւտ գիտութիւններով:

Ալէքսանդրի գրութիւնով ներշնչուած՝ և ժամանակի ոգին հասկացող նշանաւոր մարդկանց խորհրդով առաջնորդուած եգիպտացի

Ալշան տոր մարդկանց երեւումն.

թագաւորներն այս կերպով ստեղծեցին թանգարան իրանց անմիջական հովանաւորութեան ներքոյ: Պետական քաղաքականութիւնն, որ ներգործում էր այս եղանակով, որն ես նկարագրեցի, թևլատրեց նոցա նաև աստուածաբանական առիթներ այդ շինութեան հիմնարկութեան համար: Մակեդոնեան պատերազմը անհրաժեշտօրէն պէտք է յառաջ բերէր ինժիներական և մաթեմատիքական ձիրքեր. ըստ որում առանց նոցա անկարելի էր թէ զօրք յառաջ մղել թէ մեծամեծ յաղթութիւններ կատարել և թէ անուանի պատերազմներ տալ: Նորոր անցաւ եռանդուն գործունէութեան շրջանն, և զինուորական գործողութիւնները փոխուեցան համեմատական անդորրութեան և բոլոր հանգստութեան, այս ծնունդ առած ձիրքերը գտան իրանց ամենայարմար ելք մաթեմատիկայի և բնագիտութեան գիտնական զբաղմունքների մէջ: Ալէքսանդրիայում, որ ինքն ըստ ինքեան ներկայացնում էր ինժիներական և ճարտարապետական հմտութեան յիշատակարան, շուտով երևեցան մարդիկ, որոց անունները փառաւոր մնացին ապագայում. օրինակ՝ Ապոլլոնիոս, Երատոսթենէս, Մանեթոնէս: Մեք պիտի դարձնենք մեր ուշադրութիւնն այդ մարդկանց կարդից մէկի վերայ. նորա օրինակից պիտի տեսնենք, որ այն ժամանակում, երբ մտաւորական տեսութեան նուիրուած փիլիսոփայքը զբաղած էին ճշմարտութեան կրիտերիումի վերայ եղած դատմունքներովթ, և ընդհանրապէս եզրակացնում էին, թէ չկայ այդպիսի բան. թէ՝ եթէ մինչ անգամ մարդիկ հասու եղած էլ լինէին ճշմարտութեանը, դարձեալ չունին միջոց այդ բանում համոզուելու,—այդ ժամանակն Եվկլիդէս Ալէքսանդրիացին գրում էր մի գիրք, որ պիտի պատերազմի հրաւիրէր ամբողջ մարդկութեան ընդդիմաբանութիւնների և յայտներ իրան ներկայացուցիչ բացարձակ և անհերքելի ճշմարտութեան. ճշմարտութեան, որը չէ կարող հերքել ոչ մի ազդ, ոչ մի ժամանակ: Մինչև այսօր մեր դպրոցների մէջ գործ է ածուում Եվկլիդէսի երկրաչափութիւնը:

Եվկլիդէսի աշխատութիւնները.

Ըսում են՝ որ Եվկլիդէս բաց արեց Ալէքսանդրիայում երկրաչափական գպրոց, Ք. 300 տ. յառաջ: Նա նուիրուած էր ոչ միայն մաթեմատիքական, այլ և բնագիտական հետազօտութիւններին: Բացի նորան տուած զանազան մաթեմատիքական գրուածներից, ինչպիսին՝ սխալականութեան, (Տանէմալինէսի մէջ) կոնուսի հատուածների և թուերի բաժանման տեսութիւնից և այլն, նորան տալիս են նաև ներդաշնակութեան, տեսադիտութեան և հայելագիտութեան մասին գրուածներ, որոնցում երկու վերջին առարկաներն որոշում էր իւր ժամանակի կարծեաց տեսակէտով, թէ ճառագայթն աչքից գծեալ գալով ընկնում է առարկայի վերայ, փոխանակ առարկայից

աչքն անցնելու, ինչպէս մեք ենք այժմ ընդունում: Բայց Եվկլիդէսի երկարատև համբաւը հիմնուած է նորա ,,Երկրաչափութեան Հիմունքի,, վեմ արժանաւորութիւնների վերայ. և թէև արդի մաթեմաթիկոնների խիստ քննադատութիւնը գոյի հիմնաւորապէս պահանջում է նորա առաջներից (1) առաւել ճշդութիւն, դանելով որ՝ նոքա երբեմն առանց ապացուցութիւնների ընդունում են այն, որը կարելի էր ապացուցանել. որ՝ նոցա մէկ քանին չափազանց բազմաբառ են, իսկ դրութիւնն երբեմն անկատար, այսու ամենայնիւ նոքա կարող են լինել վեմադրյն կանոնաւորութեան և պարզութեան ու ապացոյցների իսկութեան օրինակ: Նոքա Յունաստանում գործ էին ածուում ամենայն ուրեք. իսկ յետոյ Արաբները թարգմանեցին և պահեցին:

Արքիմեդէսի վաստակները և աշխատութիւն. Նեյն.

Որչափ և մեծ է Եվկլիդէսի փառքը, բայց նսեմանում է Արքիմեդէսի Սիրակուսեցի Արքիմեդէսի փառքի մօտ (Տնաւ Վ. 287 ս. յառ.): Թէ Արքիմեդէս Ծանօթ էր եգիպտական գիտութեանն, հաստատուում է ոչ միայն աւանդութիւններովն, այլ և այնպիսի փաստերով, ինչպէս են նորա բաբելոնական յարաբերութիւնները Պտոն Ընդհանրացու հետ, և նորա՝ Նեղոսի ջուրը բարձրացնելու նպատակով պտուտակի հնարումն, որ մինչև այսօր կրում է նորա անունը: Նորա մաթեմաթիկական վաստակների մէջ ամենանշանաւորը,— գուցե մինչև անգամ նորա կարծիքովն, որքան կարելի է դատել այն բանով, որ նա հրամայեց գծագրել իւր շիրմի մարմարեայ գլանի վերայ գծագրութիւնն.—ապացոյցն է այն մասին, թէ գնդի տարածութիւնը հաւասար է նորա չորս կողմով գծագրուած գլանի երկու երրորդին: Այս գծագրութիւնով Ցիկերոն, Սիկիլիայի այն ժամանակի գանձապահը գտաւ Արքիմեդէսի միանգամայն խոտոր ծածկուած գերեզմանը: Սակայն այս աէօրեման մէկն էր ուրիշ այսօրինակ շատերից, որոց վերայ գտողութիւն է տալի նա՝ իւր գնդի և գլանի վերայ եղած երկու գրքերի մէջ, որոնք բացատրուած են միևնոյն փորձհմուտ ճարտարութիւնով և միևնոյն յաջողութեամբ: Նորա նշանակութիւնն իրրև երկրաչափի լաւ ևս կարող է հասկացուած լինել, երբ արդի մաթեմաթիկոնները հաստատում են, թէ նա այնքան մօտ էր դիֆերենցիալական հաշուողութեան դիւտին, որչափ այդ կարելի է առանց անէրբական ձևերի. Նորա լուծման առած մասնաւոր աէօրեմաների միջից կարելի է յիշել նաև շրջանի հաւասար քառակուսի յօրինելու և շրջապատի յարաբերութեան որոշման մասին, որը նորա հաշուով պիտի գտնուի 3,1428 ի և 3,1408 ի մէջ տեղ.— իսկական թիւն, ինչպէս այժմ լմնցուած է, կազմում է մօտ 3,1416: Արքիմեդէս ունի գրած նաև գնդաձև և կո-

(1) Аксіома. axciome:

նաձև մարմինների և այն դալարածոյ գծի մասին, որ մինչև այսօր յայտնի է դիտութեան մէջ նորա անունով, և որի վերայ եղած հատկացուցութիւնը թելադրել է նորան Պտոն: Նորա ,, «Psammites» ,, վերնագրով աշխատութեան մէջ կան ակնարկութիւններ այն ատոմաբաշխական դրութեան մասին, որը յետոյ Հատատեց Լապերնիկոս, և կոչուում է նորա անունով: Նա խօսում է նաև երկրի մեծութիւնը չափելու ձեռնարկած փորձերի վերայ. սակայն նորա աշխատութեան գլխաւոր նպատակն էր ապացուցանել, թէ ոչ միայն կարելի է թուել ծովերի ափերի աւազն, այլ նաև հաշուել, թէ որքան աւազ կհարկաւորէր բոլոր տարածութիւնը լցնելու համար մինչև անշարժ աստղերի սահմանն: Այդ հաշուի հետևանքն ըստ մեր հաշուարարական դրութեան կկազմէր այնպիսի մի թիւ, որ փոքր կլիներ քանդ արտայայտուածն միաւորով, որից յետոյ կարգաւած լինէին 63 թուանշաններ: Այդ դրքի յօրինումն, այսպէս ասենք, դուարձութիւն էր հակայերկրաչափին, որ անհոգոտբար խաղում էր իւր ուժի հետ: Նորա մաթեմաթիքական հետազօտութիւնների մէջ չէ կարելի չհիշել նաև կոնագծի քառակուսիութեան մասին: Նա սակայն նորա փառքը հաստատած է ոչ այնքան մաթեմաթիքական յաղթանակների վերայ, որչափ նորա բնագիտական և մեքենաբանական երևելի գիւտերի: Ամենքն էլ յայտնի է Հիերոնի թագի պատմութիւնից, թէ նա ինչպէս հիմք ձգեց հիդրոստատիկայի: Երհեստարը խառնուրդ ձգեց այն ոսկու մէջ, որը տուել էր Հիերոն թագաւորը թագ շինելու համար. և Արքիմեդէս գտաւ, որ այդ խառնուրդը կարող է յայտնի կացուցանել—երբոր պատահմամբ նստած էր նա մեծ աւազանի մէջ, և այդ միջոցին գտաւ եղանակ որոշելու տեսակարար կշռի ծանրութիւնը: Այս հետազօտութիւնները բնականաբար առաջնորդեցին իրան քննելու լողացող մարմինների հատատարակշռութիւնը: Բայց նորա մեքենագիտական գիւտերի պսակն եղաւ լծակն. և նորա այդ մասին ցոյց տուած ծառայութիւնների կարևորութիւնը նորանից է երևում, որ նորա և Ալեքսանդրիայի մէջ ժամանակամիջոց կազմող 18 դարերի ընթացքում տեսական մեքենագիտութիւնը մի քայլ անգամ յառաջ չգնաց: Բայի սորանից նորան տալիս են ոչ պակաս քանդ քառատուն գիտեր, ոչ այնքան նշանաւորներ. նոցա միջից կարժէ յիշատակել անվախճան պտուտակը, Ջրհանի պտուտակը, Ջրաբաշխական երդիհանն և կիզիչ ապակիները: Նորա հանճարն ընծիր կերպով արտահայտւում է նորան ընծայած յայտնի խօսքերի մէջ. ,,Տուէք ինձ յենման կէտ, և ես շարժեմ երկիրը,,. ինչպէս և նորա՝ Սիրակուսի պաշարման ժամանակը ընդդէմ Մարկելլոսի գործածների պատմութեան մէջ.—

այսպէս էին օրինակ՝ բաղնիսի և ուրիշ նմանագ գործիների հնարքները, գեղարուեստը և քարեր ձգելու համար. նշանաւոր կարթերն, որոնք ձգում էր նա քաղաքի պատերից միւս կողմը—ճանկելով նաւերը բարձրացնում էր օդի մէջ և յետոյ արագօրէն իջեցնում ջրի մէջ.—և այլող ապակիներն, որոց օգնութեամբ հռոմէական նաւատորմիղն այրեց շատ հեռու տեղից: Ասում են, որ Մարկելղոս յարգելով նորա վեհ հանճարը, խիստ պատուէր տուած էր, որ քաղաքն առած ժամանակը նորան ոչ մի վնաս չհասցնեն· բայց դժբաղդաբար՝ ըստ որում Երատոսթենէս երկու հազար տարուայ ընթացքում չկարացաւ ծնանիլ նորան հանգուցնատիպ հանճար:

Երատոսթենէսի պրոյեկտն և աշխատութիւնները.

Ալէքսանդրէսին ժամանակակից էր Երատոսթենէս, որ ծնաւ Ք. 267 տ. յառ. Կիրենի մէջ: Պտղոմէոս Էվէրգէտ, երևի, նորան յանձնեց դրատարանի հոգատարութիւնը. բայց նորա ուշադրութիւնն ուղղուած էր գլխաւորապէս դէպի մաթեմաթիքական, աստղաբաշխական, աշխարհագրական և պատմական հետազօտութիւնները: Կասկածաբար նորան տուած ,,Պատաստերիզմ,, անուն գրուածը հաշուում է 475 գլխաւորագոյն աստղեր. բայց հաւանական է, որ այդ պիտի եղած լինի մի հասարակ ձեռնարկ: Նորան տալիս ենն նաև մի բանաստեղծութիւն երկրի գօտիների վերայ: Նորա աշխարհագրական ամենանշանաւոր վաստակների մէջ կարելի է յիշատակել արևադարձների միջև հեռաւորութեան որոշումն. նա գտաւ, որ այդ հեռաւորութիւնը հաւասար է $11/83$ շրջապատի. Նա փորձեց նաև չափել երկրի մեծութիւնն, որոշելով Ալէքսանդրիայի և Սիենայի միջև հեռաւորութիւն, որոց միջև լայնութեան զանազանութիւնը կարդել է $1/50$ երկրային շրջապատի: Նորա հոգան եղաւ մաքրել երկրագիտութիւնն այն աւանդութիւններից, որովք ծածկել և զարդարել էր զարաւոր մնապաշտութիւնն. նա այս գործունէութիւնովը կատարելապէս արժանացաւ Հիմբոլդի նորան տուած գովեստներին, որ արդի ժամանակակից գիտնականներից ամենից լաւ կարողացաւ գին դնել նորա վաստակներին: Երատոսթենէս զննեց ցամաքների տարածութիւնն և գծագրութիւնը, լեռների շղթաների դրութիւնն, ամպերի ներգործութիւնը, գետնի երկրաբանական ընկղմումները, ծովային հին յատակի բարձրանալը, Դարդանելեան նեղուցն և Հելլեսպոնտն, Եւքսինեան ծովի դրութիւնը. նա հետազօտեց ովկիանոսի մակերևոյթի, և Ասիայի լեռնային շղթայի Դէքէապոլի յատակագծի վերայ դանուելու կարևորութեան վերայ եղած հարցը: Որքա՞ն յառաջադիմութիւններ են ցոյց տալի այս ամենը, թողած խորհրդածութիւնների հետ համեմատելով: Այս ամենի մէջ տես-

նում ենք մակեդոնեան պատերազմների գործնական արդիւնքները: Երատոսթենէս իւր աստղաբաշխական դիտողութիւնների մէջ գործ էր ածում արդէն զանազան աստղաբաշխական գործիքներ: Կա գուցէ, որ երկրի ծանրութեան ուղղութիւնը տևական չէ· բայց թէ ուղղահայեաց գծերը բաժանուում են: Երեք դրքի մէջ յօրինեց նա երկրի անթերի կարգաւոր աստղագրութիւնը—բնական, մաթեմաթիքական և պատմական. որին ասելցրեց այն ժամանակում յայտնի եղած ամբողջ երկրի աշխարհագրական տախտակը: Նորա տաղանդն երկրաչափութեան մէջ բաւական լաւ ցոյց է տալի նորա՝ երկու միջին համեմատականների մասին եղած հարցի մինչև այսօր մնացող լուծումն. և միայն վերջին ժամանակս պէտք եղած կերպով գնահատուեցան նորա՝ թիբեան թագաւորների ժամանակագրութիւնից մնացած հատուածները: Երատոսթենէս յոյս ունէր մաքրելու նաև պատմութիւնն, ինչպէս և աշխարհագրութիւնն, աղաւաղող առասպելներից.—վաստակ՝ որի իրագործութեանը միշտ պիտի արգելք դնեն մարդկանց պաշարուած մտքերն և եսականութիւնը: Մեզ հասան մի քանի հետաքրքրական դրոյցներ նորա այդ մասին ունեցած կարծեաց վերայ: Կա կամենում էր կասկածանքի ենթարկել Հոմերոսեան աւանդութիւնների պատմական ճշդութիւնը. ,,Նա պիտի հաւատայի դորան, ասում էր, երբոր լինի ցոյց տալին այն խազախորդին, որ յօրինել է այն օդային պարկն, որը Թափառող Ոդիսևս սացել է Էօլոսից,,: Ասում են, որ նա 80 տարեկան լինելով սկսաւ ձանձրանալ կեանքից, և ինքնակամ անօգտագործութիւնից մեռաւ:

Երատոսթենէսի ժամանակագրութիւնը.

Այս տեղ պիտի կանդնենք փոքր ինչ և մանաւանդ նկատողութիւններ անենք Երատոսթենէսի ժամանակագրական և աստղաբաշխական աշխատութիւնների նկատմամբ: Մեր սովորական տարեգրութիւնը հիմնուած է աստուածաբանական թիւր եզրակացութիւնների վերայ. այս պատճառով ոչ միայն զանազան հին ազգերի ճակատագիրն, այլ և մարդու գոյութիւնը երկրագնդի վերայ ահմանափակուած են պատմական խիստ սուղ ժամանակամիջոցներով: Պատմական ժամանակները կարճելու այս անհրաժեշտութիւնը յառաջացաւ երբոյական պատմութեան մի քանի փաստերն իրանց մարդկային գործերի մէջ ունեցած երկրորդական նշանակութիւնից բարձրացնելու և այդ ազգի ամբողջ պատմութեան ուշի կարևորութիւն տալու ցանկութիւնից. և այս լինում էր երկկերպ միջոցով.—մեծացնելով երբոյական պատմութեան նշանակութիւնն և փոքրացնելով կամ ազատելով միւս ազգերի պատմական նշանակութիւնը: Այդպիսի դրականական եղծմունքներ գործող հեղինակների թուի մէջ պիտի յիշուի Եւսեբիոս Կեսարացու, Կոստանդիանոսին ժամանակակից և-

պէսկոպոսի յայտնի անունն. ըստ որում իւր ժամանակագրութեան և ժամանակիւց անցքերի պատմութեան աղիւսակների մէջ նա,, դիտմամբ եղծեց ժամանակագրութիւնն, անցքերի ժամանակակցութիւններին հասնելու նպատակով,, (Նուռնդէն)։ Նիւթուր արդարացի էր ասում նորա համար,,թէ նա անբարեխիղճ հեղինակ է,,։ Նորա աղճատութիւնովն եգիպտական տարեգիրների ենթարկուեցան նշանաւոր աղաւաղմանքների։ Այլ սակայն այդ միջոցին մոռացուած էր, որ ժամանակաքօսութիւնն ամենից քիչ կարող է առարկայ լինել ներշնչութեան. և թէ՝ թէպէտ մարդիկ կարող են լինել բոլորովին սառնասիրտ դէպի բուն ճշմարտութիւնը, վատ բան չհամարելով առանց քաշուելու խաղաթիւրել նորան նորա համար, որ հետամտում են բարի նպատակ, այսօր աւելի նկատելի կլայ ժամանակն, երբ ճշմարտութիւնը կսառնի կը կանգնի միւսանգամ և կյաջողի պաշտպանել իւր անձը։ Չէ կարելի բոլորովին խեղել մի ազգի պատմութիւնն, եթէ նա թողել է բաւմաթիւ և յաւերժական յիշատակներ։ Եգիպտոս մեզ ներկայացնում է այնպիսի վկայութիւններ, որոնք հինգ հազար տարուց աւելի են անցնում։ Եւ ինչպէս ազգարացի նկատում է Նուռնդէն, նորա այն շրջանի վերայ, որ մեզ յայտնի է, կարող ենք որոշել և պատմութեան ամբողջ շէնք գիծը։ Եգիպտացիք որչափ և հին լինեն, վերաբերում են մարդկութեան միջին շրջանին. ըստ որում կայ շրջան, որ նախընթացիկ է յիշատակաւոր պատմութեան, կամ ընդհանրապէս որևիցէ պատմութեան. շրջան՝ որի մէջ ձևանում են լեզուն և դիւցաբանութիւնն. ըստ որում սոքա յառաջ են երևում քանդ բոլոր քաղաքական հիմնարկութիւնները, բոլոր պիտութիւններն և արհեստները։ Նոյն իսկ մեր՝ Եգիպտոսի գրութեանը ծանօթանալու առաջին վայրկեանում տեսնում ենք նորան մոռացը զարդացման վերին աստիճանի վերայ. որ և ապացուցուում է նորանով, որ նշանագրերի գրութիւնը հնարուած է եղել մինչև չորրորդ հարստութիւնն։ Նա մնում է անփոխելի մինչև Պտամմետիքոսի ժամանակները։ Լեզուի և գրի հազարեան տարիների ընթացքում ունեցած անվախճան գրութիւնը անհրաժեշտաբար ստիպում է կարծելու, թէ նորան նախընթաց է եղել կատարելագործութեան և զարդացման երկարաձիգ շրջան։ Ընդ. շուշտ այսպիսի ենթադրութիւնն էր, և ոչ փաստի վերայ հիմնուած գրական գիտութիւնն, որ հարկադրեց Յոյներին մտածելու, թէ երկրաչափութեան մուտքն Եգիպտոսի մէջ պիտի վերաբերի Մինէսի ժամանակներից յառաջ եղած թագաւորներին։

Բայց՝ միայն ճարտարարուեստ յիշատակները չեն այս երկրի խորին հնութիւնը քարոզողները. նա ինքն էլ ապացոյց է դորան. ըստ որում թէև Սեզոս հազար տարուայ մէջ չորս ոտնաչափ միայն է բարձրա-

ցնում իւր տաշտը, բայց Եգիպտոսի բոլոր պողպատու հողը ձեւացած է գետի բերած սիկից։ Այսպէս ահա բնութեան վկայութիւնները հաստատում են գրուած ժամանակագրութիւնները և երկուքն ի միասին կազմում են այնպիսի ակներև ապացոյց, որը հերքել անհնարին է։ Այսպէս՝ յիշատակարանների հիմքերի մօտի սիկային բերուածի խորութիւնն անկասկածաւոր ապացոյց է նոցա հնութեանն։ Նւսերիոս իւր մեծ կոչումով կարող էր աղաւաղել ընդունուած գրաւոր տարեգրութիւնը, բայց կարող չէր սուիլել արևադարձական խաղաղ ովկիանոսի վերայ շնչող յաւիտենական կանոնաւոր հողմը, շնչել ցեղերին առաւել կամ նուազ. կարող չէր փոխել ջրի զօրութիւնն, որին նա հարկադրում է հոսել Ափրիկեան լեռներից. կարող չէր դադարեցնել գետաբեր սիկի տարեկան քանակութիւնը։ Համակարգելով այսչափ ղանազանակերպ վկայութիւնները,—բնութեան և յիշատակարանների, (վերջինքս տարէց տարի առաւել ոյժ են ստանում նշանագրերի ընդարձակուող ուսումնասիրութեան շնորհիւ), գտնում ենք վերջապէս իսկական եգիպտական տարեգրութեան հետքն, և սկսում ենք հաստատել Հերոդոտենէսի և Մանեթոնի մինչև այժմ մեզ հասած գրուածների հաստատներին։

Ներածութիւն տարեգրաչափութեան.

Ըստ ժամանակումն, որի վերայ խօսում ենք,— Հերոդոտենէսի ժամանակումն—արդէն կազմուած էին ընդհանրապէս գնդի, նորա բևեռների, առանցքի, հասարակածի, արևային և հակարևային շրջանների, գիշերահաւասար կէտերի, արեգակնակայից, ծրից, հորիզոնի և այլոց վերայ հասկացողութիւններ։ Մտածելու ընդունակ մարդկանցից այլևս ոչ ոք չէր կասկածում երկրի գնդաձևութեան վերայ. և այդ ենթադրութեան հաստատութեան համար յառաջ բերուած ապացոյցներն այն էին, որոնք սովորաբար և մինչև այսօր գործածական են.—հորիզոնի զանազան տեղերում ունեցած զանազան դրութիւնը, բևեռի զանազան բարձրութիւնը, խաւարմունքների երևոյթներն և մեզնից հեռացող նաւերի հետզհետէ անհետացանելն։ Այն ինչ խաւարմունքների վերայ յառաջ մտիկ էին տալի անուղղակի երկիւղով, այժմ ոչ միայն յայտնի էին եղել նոցա իսկական աւիթներն, այլ և նոցա ժամանակամիջոցն. այնպէս որ՝ կարելի էր նախատեսել նոցա երևումն։ Հաբելացիք վաղուց դիտէին, թէ լուսնի խաւարմունքները կրկնուում են լուսնային 222 ամից յետոյ։ Այդ արբանեակի կերպարանափոխութեանց յօրնուածը պարզ հասկանալի էր եղել։

Երիատարքոս առաջաւոր է գտնելութեան երկրի և արեգակի մէջ տարածի հեռաւորութիւն կայ։

Եւ յիրաւի՝ Երիատարքոս Սամոսացին չանայ լուսնը՝ նորա նուազելութեան ժամանակը դիտելով որոշել արեգակի երկրից ունեցած բացակայութիւնը.—բաւական նշանաւոր եղանակ այն ժամանակի

հմտութիւնների համար, թէև գործնականապէս ոչ ճիշդ: Այս եղանակով գուսւ նա, թէ արեգակի հեռաւորութիւնը 18 անգամ աւելի է լուսնի հեռաւորութիւնից.—մինչդեռ իսկապէս՝ առաջինն հեռաւորութիւնն աւելի է երկրիցից 400 անգամ: Այս կերպով ձեռք բերուած էին ընդհանրապէս բաւական ճիշդ հասկացողութիւններ չերմութեան կլիմայական բաժանմանց մասին երկրի վերայ, չափազանցրած միայն այն նկատմամբ, որ չերմ գօտին խիստ սաստիկ չերմի, և ցուրտը խիստ ցրտի պատճառով համարուած էին մարդու բնակութեան համար անկարելի: Այդ ժամանակում լինում էին ոչ միայն նկատողութիւններ, (և հարկ այնքան ճիշդ, որքան կարելի էր հասարակ գործիքների միջնորդութիւնով) որոնք ընդհանրապէս ցոյց էին տալի մոլորակների զանազան շարժումներն, այլ մինչ անգամ փորձեր եղան բացատրելու կամ աւելի ուղիղ՝ ձևակերպելու նոցանց յետադիմութեան (1) միջնորդութիւնով:

Պտղոմէոսեանց կենսագրութիւնը.

Այս կերպով նոր աստղաբաշխութիւնը ծագեցաւ Աղեքսանդրիայի մէջ Պտղոմէոսեանց միջոցին: Այդ հարստութեան հիմնադիր Պտղոմէոս Սոտեր ոչ միայն խնամակալ էր գիտութեանն, այլ և հեղինակ, որ և յօրինեց Աղեքսանդրի արշաւանքների պատմութիւնը: Նորա ժամանակին մատենադարանն սկսաւ կազմուիլ հաւանականապար շուտով Ընդիգոնոսի Յոպէի մօտ կրած հարուածից յետոյ. (301 ա. Ք. ծ. յառ.): Թանգարանը պարտական է իւր սկզբնաւորութիւնով նորա որդուն, Պտղոմէոս Էղբայրասիրին, որ ոչ միայն հովանաւոր գանուեց գիտութեանն իւր երկրում, այլ և աշխատեց ընդարձակել մարդկային գիտութեան սահմաններն և օտար աշխարհներում ուսուի և իւր ծովապետ Տիմոսթենէսի հրամանատարութեան ներքոյ ձանապարհորդութիւն կատարել տուեց մինչև Մատագասկար: Երկու յետագայ Պտղոմէոսներն,—Էվերգետ և Փիլոպատոր ընդունակ մարդիկ էին. թէև երկրորդը վատ մարդ էր.—նա սպանեց իւր հայրն և շատ արհաւիրներ պատճառեց Աղեքսանդրիայում: Էպիփան, որ հինգ տարի հօր իշխանութիւնը ժառանգեց, իւր հոգարարձուների կամքով յանձնուեց Հռոմի խնամատարութեան, որ և փառասէր հաստատապետութեանը տեղի տուեց խառնուելու Եգիպտոսի գործերի մէջ: Մինչդեն քաղաքականութիւնը շարունակուեց նորա որդու, Փիլոմետորի ժամանակին, որ ընդհանրապէս մտացի և բարի թագաւոր էր: Մինչև անգամ Ք. ծ. 146 տարի յառաջ աթոռը բաղմող Փիլոկոն, որին նկարագրում են զգայական և անգութ գեր մկը, (անգութ, քան զի կերել էր իւր օրիորդ զրկիը, ձեռներն և ոտներն, և ուզարկեց իւր Աղեքսանդրա կնոջ) չկարաց դէմ դնել իւր նախորդին երի հակահռոմեական քաղաքականութեան յառաջ բերած թեղափո-

(1) Эпицикль.

թիւններին, և եղաւ գործունեայ հովանաւոր գրականութեան և արհեստի. և ինքն ևս յօրինեց պատմական մի գրուած: Մինչդոյն ձեռնտումը ցոյց տուին նորա յաջորդները, Լաթերոս և Ալեքս. և վերջինիս անունը յայտնում է նորա հմտութիւն երաժշտութեան մէջ: Այդ բոլոր Պտղոմէոսեանց մականուններն հեգնական, ծաղրածական կոչումներ էին, որոնք տուեց նոցա իրանց Աղեքսանդրիացի հպատակների երգիծաբան միտքը: Աղեքսանդրիայի քաղաքական վիճակը բնաւորեցնում են իրրև բռնաւորութիւն, որ զսպուում էր կատակով,—որ զուրկ չէ իւր նշանակութիւնից: Նոցա ցեղական յաջորդութիւնը վանման առաւ Աղեոպատրայի անձնվէր, որ Ակտիոնի մօտ եղած պատերազմից յետոյ, ինչպէս պատմում է յայտնի աւանդութիւնն, ինքն իրան պատրաստեց մահ, խածնել տալով իրան օձի: Նա թուենաւորութեց, որպէս կի Օգոստոսի ձեռքը գերի չընկնի, և նորա յաղթանակի միջով չանցնի Հռոմի փողոցներով: Եթէ ունենայինք այդ յոյն թագաւորների անթերի և անկողմնապահ պատմութիւնն, անշուշտ նոցա անուններն պիտի հին ինքնակալների անուանց աներեսափառապէսներ համարուէին: Մինչև անգամ և նորանից յետոյ, երբ նոցա քաղաքական իշխանութիւնն անցաւ Հռոմայեցոց,—մի ժողովուրդ՝ որ ուշադրութիւն չէր դարձնում ճշմարտութեան և իրաւունքների վերայ,—իսկ փիլիսոփայութիւնն իւր ծերութեան շրջանում վերջին կեսարների ժամանակին ճնշուած և մթնացած էր անկանոն ուժի օդնութեան յարած հաւատով,—մինչև անգամ և այն ժամանակը Պտղոմէոսեանց ոոգած մտաւոր սերմերն այնքան կենդանութիւն ունեցան, որ ամբողջ դարերով մեռած պարկելու սոփուած լինելով դարձեալ առաջին բարեյաջող հանգամանքների միջոցին արձակեցին զարգացած նոր ընձիւղներ:

Նոցա խնամքով են առնում գրականութեան և

Եգիպտոսի իշխանական տոհմը տարածեց իւր հովանաւորութիւնն ոչ միայն գիտութեան վերայ, այլ և գրականութեան. օրինակ՝ Եղբայրասէրն իւր արժանաւորութիւնից ստոր չհամարեց Ալեքսանդրեա բանաստեղծի հետ ունեցած իւր անձնական բարեկամութիւնն, որ գրեց գիտողութիւն Թուչունների վերայ, և տարեց պատուազատաշաձօրէն (1), ունենալով գպրոց Աղեքսանդրիայում: Նորա սորանից, այդ թագաւորի պալատը զարդարուած էր եօթ բանաստեղծների համանուագութիւնովն, որոց ծաղրածու Աղեքսանդրացիք տուին բազմաստեղ մականուն. սոքա էին—Լիկոփրոնէս, Թէոկրիտէս, Ալեքսանդրոս, Երատոէս, Ապողոնիոս Հռոդոսացին, Նիկանդրէս և Մակրոնէսի որդի Հռոմերոս: Նոցա մէջ անուանի էր մանաւանդ Լիկոփրոնէս, որի ,,Կասսանդրա,, գրուածը պահպանուած է մինչև այսօր. և Թէոկրիտէս, որի երգերը ցոյց են տալի, թէ որպիսի ընտիր բանաստեղծ էր նա:

(1) Честно. honnêtement:

Պտողոմէոսի գրուածքը.

Պտոյտ գէպի դիտական շարժումն: Էրէրդէսի ժամանակն Աւղեդէսի գալոցի արժանաւոր ներկայացուցիչն էր Պերդեցի Ապողոնիոս, Էրքիմեդէսից քառասուն տարի յետոյ ապրողը: Նա աստղագիտութեան եղաւ ինչպէս մաթեմատիկայի, նոյնպէս և բնագիտութեան մէջ: Նորա ամենագլխաւոր վաստակն եղաւ կոնուսի հատուածների մասին գրուածքը: Նորա գրուածները կոչին անթէների արաբական լեզուով գեռ ևս ժամանակներս: Երկի երկրաչափները խօսում են նորա մասին, որ թէև նա այնքան կատարեալ հատուածներ չէր իւր առաջին, ինչպէս իւր անուանի նախորդն, Էրքիմեդէս, բայց գործ ածել ցոյց է տալի չափազանց ճշդութիւն և վեհմտութիւն իւր եղանակների մէջ: Նորա հիմնադրած գիրքը Maxima և Minima իւր վերայ կազմում է յունական երկրաչափութեան ամենանշանաւոր գրուածներից մէկը: Իրրև օրինակ նորա բնագիտական խոհարկութիւնների, կարելի է ցոյց տալ ժամացոյցի գիւտը:

Հիպարքոսի գրուածքը

Յետոյ տարի Ապողոնիոսից յետոյ, 160—125 տ. Ք.Ծ. յառաջանում ենք նշանաւոր աստղաբաշխ Հիպարքոսին: Երևի թէ նա ինքն Աղէքսանդրիայում դիտողութիւններ չէ արել, այլ օգուտ է քաղել Արիստարքէսի և Տիմոքարոսի այնտեղ յառաջ բերածներից: Նա յիշատի նորա դիտողահաւատարմների կանոնութեան մեծ գիւտը: Նորա էր գլխաւորապէս Տիմոքարոսի Աղէքսանդրիայում Spica Virginis ի մասին արած դիտողութեանց վերայ: Պարզ մաթեմատիկայի մէջ նորան վերաբերում է բոլոր եռանկիւնաւորների, ինչպէս տափարակների, նոյպէս և կոնիմարմինների լուծման եղանակն. ունի նաև կազմած աղիղնալարերի աղիւսակ:

Եռանկիւնաչափութեան գիւտը

Եռանկիւնաչափութեան մէջ, բացի հինից նոր յիշատակած գիտելիքներից, որոշից նաև լուսնի առաջին անհաւասարութիւնը, կէտրոնի հաւասարումն, և Պտոլոմէոսից յառաջ գտաւ արեգակի լուսնին պատճառած շարժման անկանոնութեան գիւտը: Նորան պէտք է տալ նաև յեռաշրջանների և արտակէդրան գծերի տեսութեան հաստատութիւնն և երկրաչափական եղանակներն երկնային մարմինների տեսանելի շարժումն վճռելու համար, շրջանաւոր շարժման հիման վերայ: Էպիցակի և լուսնի օրինակով հիպարքոս ձեռնհաս եղաւ գործադրել իւր տեսութիւնն. և ցոյց տուեց կարելութիւնը նորա յարմարացնելու և մոլորակներին: Թէև այդ տեսութիւնը նպատակ չունէր ցոյց տալու երկնային մարմինների իսկական շարժումը, բայց տեսեց մինչև Պտոլեմէոսի ժամանակն, երբ արեգակնակէդրոն վարդապետութիւնն և ձուաձև շարժման վերայ եղած վարդապետութիւնը հիմնուեցան անհերքելի: Մինչև անդամ ինքը Նիւտոն, Principia, երրորդ գրքի

35 նախադասութեան մէջ գիմում է նորա օգնութեան: Հիպարքոս ձեռնարկեց նաև յօրինել աստղերի յուցակ, գծակցութեան եղանակով այսինքն նշանակելով նոցանից այնպիսիներն, որոնք ընկնում են մէկ տեսանելի ուղիղ գծի վերայ: Նորա՝ յուցակի առաջ աստղերի թիւը հասնում էր 1080ի: Էյս կերպով պատկերացնելով իւր ժամանակի համար երկնքի կերպարանքը, Հիպարքոս աշխատեց միևնոյնն անել նաև երկրի մակերևոյթի վերաբերմամբ, նշանակելով քաղաքների և ուրիշ տեղերի գրութիւնը լայնութեան և երկայնութեան գծերով:

Պտոլոմէոսի գրուածքը.

Հիպարքոսից յետոյ մեզ հանդիպում են աստղաբաշխներ, Մենէլաոս և Պտոլոմէոս. բայց նոցա փառքը միանգամայն նահանջաւ Պտոլոմէոսի (138 թ.) փառքի պատճառով, որ ,,Միծտաքսես,, կամ երկնքի մաթեմատիկական յօրինուած անուանով նշանաւոր գրուածքի հեղինակն էր. գործ՝ միանգամայն արժանի իրան տուած ,,բնտիր բացատրութիւն յետաշրջանների և արտակէդրան գծերի մաթեմատիքական տեսութեան,, վերտառութիւն: Մահմետական իշխանութեան ենթակայութեան տիրելուց յետոյ այդ գրուածքը թարգմանուեց Արաբացոց լեզուով. և Արաբներն ,,Էլմագեստ,, անունով ընդունել էին իրան ամենամեծ հեղինակութիւն տիեզերքի կազմուածքի և երևոյթների վերայ եղած գիտութեան մէջ: Միևնոյն բարձր նշանակութիւնը պահեց նա Եւրոպայում մօտ 1500 տարի, արդարացնելով Մենէլաոսի գովեստն, որ տուեց այն հատատութեանն, որ ծնաւ նորան—,,Երկնքաբանդրիայի աստուածայինն դպրոցին,,:

Նորա նշանաւոր գրուածքը—երկնքի մեծ տեսական կազմուածքը

,,Էլմագեստ,, սկիզբն է անում այն վարդապետութիւնից, թէ երկիրը գնդաձև է և հաստատուած անշրջապտութեան մէջ. նկարագրում է տիեզերական աղիւսակի յօրինուածն և արևակայքը դիտելու գործիքներն, և յառաջ է բերում խաւարածրի վայրահակ լինելը: Պտոլոմէոս երկրի լայնութիւնն որոշում է արևաժամացույցի սլաքի միջոցով, աստղագրում է կլիմաները, ցոյց է տալի, թէ ինչպէս սովորական ժամանակը կարող է գառնալ շրջանաւոր տարի, և յառաջ է բերում արևադարձական տարուայ աստղայինի վերայ ունեցած դիտողութեան պատճառները. նա տալիս է արեգակնային տեսութիւն, հիմնած այն սկզբունքի վերայ, թէ արեգակի շրջանը պարզ արտակէդրան դիծ է. բացատրում է ժամանակի հաւասարութիւնը, սկսում է հետազօտել լուսնի շարժմունքները, խօսում է առաջին խաւարման, խաւարմունքների և հանդիպումների շարժման վերայ: Յետոյ գալիս է Պտոլոմէոսի բուն նշանաւոր գիւտն, որ անմահացրեց նորա անունը.—լուսնի երկրորդ անհաւասարութեան կամ երկրորդ խոտորման գիւտն, որ առաջնորդում է նորան դէպի յետաշրջանական տե-

սութիւնը: Պտղոմէոս չանաց նաև որոշել արեգակի և լուսնի երկրից ունեցած հեռաւորութիւնը, բայց ոչ կատարեալ յաջողութիւնով. ըստ որում արեգակի հեռաւորութիւնը հաշուում է միայն ներկայ մեծութեան 1/20: Նա քննում է գիշերահաւասարների կանխութիւնները,—Հիպարքոսի դիւտը,—որոց անթեղի ընդհանուր է քան և հինգ հազար տարի. նա տալիս է 1023 աստղերի ցուցակ, դասում է կաթնածերի յատկութիւնն, և խիստ ճարտար կերպով բացատրում է մոլորակների շարժումն: Ընդ կէտը կազմում է Պտղոմէոսի՝ գիտութեան մէջ փառք վաստակելու երկրորդ իրաւունքը: Նա մոլորակային ընդհանրները որոշեց՝ իւր սեպհական դիտողութիւնները առաջնի աստղաբաշխների դիտողութիւնների հետ համեմատելովն. ինչպէս օրինակ՝ Տիմոքարոսի Ըլուսեակի վերայ ունեցած դիտողութիւնների:

Նորա աշխատութիւնն:

Պտղոմէոսին մեք պարտական ենք նաև աշխարհագրութեան վերայ ունեցած գրուածովն, որ մինչև ժե. դարումն էլ գործածականն էր եւրոպական գպրոցների մէջ: Նորան յայտնի եղած աշխարհը տարածուում էր Կանարեան կղզիներից դէպի արեւելք մինչև Չինաստան և հասարակածից դէպի հիւսիս մինչև Սկանդինաւիա: Սակայն նորա աշխարհացոյց քարտէսները շատ սխալ են. որովհետև՝ համապատասխանելու համար երկրի գնդական ձևին երկարութիւնները շատ ձգուած են դէպի արեւելք, և Միջերկրական ծովը շատ երկարացած է, քան աստիճանով: Ընդ պատճառով Պտղոմէոսի որոշմունքները ճշդութեան կողմանէ ստոր են իւր անուանի նախորդ Հրոդոսթենէսի որոշմունքներից, որ հաշուում է տարածութիւնը դէպի արեւելք, Ալեքսանդրիայի Ս. հրուանդանից մինչև Գանգէսի բերանն եօթանասուն հազար ասպարէզ: Պտղոմէոս գրեց նաև տեսարանութեան, հարթադնդի և աստղաբանութեան վերայ: Սակաւ հեղինակների վիճակուած է ապրել այնքան դարեր. և դուցէ սակաւներն արժանի են դորան: Սակայն՝ երկնքի յօրինուածը նորա տեսակէտով շատ սխալ էր հասկացուած. ոչ նա, ոչ Հիպարքոս այդ տեսութեան մէջ չէին նշմարում առաւել ինչ, բայց միայն երկրաչափական կեղծիքը. նաև չէին համարում նորան երկնային իսկական շարժմանց նկարագրութիւն: Ոչ ինչպէս կարելի էր նախանկատել—ըստ որում այդպիսի է բոլոր անիրական վերացականութիւնների ճակատագիրը,—նորա փաստերի յայտնելովն այս տեսութիւնն աւելի բազդաւորած էր դառնում և վերջապէս գործածութեան համար անկարելի, երբ նորան փոխանակեց ընդհանրական ձգողութեան տեսութիւնն, որ ունեցաւ ստոյգ տեսութեան այն անվոխրոտ յատկութիւնն, որ կարողանում էր բացատրել ամեն մէկ նոր յայտնուած փաստ, առանց դիմելու նոր

կանոնների, և կարողանում էր գուշակել մաթեմատիկաբար գեռ չդիտուած երևոյթներ:

Ընդհանրութիւն վերին երկնքին.

Պտղոմէոսի ժամանակներից սկսած, Ալէքսանդրիայի գպրոցի գիտնականութեան ոգին թուլանում է. ըստ որում՝ թէև յետագայ երեք դարերում գտնուեցան այնպիսի մաթեմատիկոսներ, ինչպէս Թէոդոսիոսն, որի գրուածը սֆերական երկրաչափութեան վերայ մեծ յարգ էր դտած Բրաբացոց մէջ. ինչպէս Պապոս, որի ութ հատորով մաթեմատիկական ժողովածուները մեծ մասամբ հասան մեզ. և Թէոն, երկպատիկ անուանին, ինչպէս իւր երկրաչափական գրուածներովը, նոյնպէս և անթեղի Հիպատիայի հայր լինելովը (415), սակայն նորանց չէ կարելի համեմատել նոցա մեծանուն նախորդների հետ: Բայն մտաւոր ոյժն, որ ինքնաբերաբար ծնանում էր գիտեր, արդէն անհետացաւ: Աթենքը բռնեց փիլիսոփայի տեղը: Այլ և այնպէս տեսանում բնագիտական գիտութիւնների նոր զարդացումն. նոցա վճռուած էր երկար մնալ անշարժութեան մէջ: Աթենագիտութիւնը չկարողացաւ պարծենալ ոչ այնպիսի նշանաւոր յայտնութիւններով, որպիսին չծակի հատասարակշռութեան օրէնքի Արքիմեդեան գիւտն էր, ոչ նոյն ուսումնականի կշռագիտական (1) և ջրակշռական ճնշմանց վերայ ունեցած ենթադրութիւնների նման նոր և ճիշդ գաղափարներով, ոչ նորա՝ հեղուկի մէջ թաղուած մարմինների վերայ ունեցած դիտողութեան նման նոր և պարզ հայեացքներով, ոչ մեքենագիտական գիւտերով, որպիսի էր բոլոր շոգեշարժ մեքենաներից առաջինը —Սերոնի մեքենան: Հնական փիլիսոփայութիւնը կանգ առաւ: Նորա մեծ և մինչև այժմ յաջողութեամբ մշակուող ճիւղն—աստղաբաշխութիւնը ցոյց չտուեց ուրիշ յառաջադիմութիւններ: Արդիկ բաւականացան եղածովը: Ինչի՞ն պիտի տանք այսպիսի դատարկութիւն: Մի բան ուսումնական հետազօտութեան ոգին ուժասպառ արեց: Ոչ այլը տարածուեց Թանգարանի վերայ:

Նոր անկման պատճառները.

Դժուարանում չէ գտնել այս ցաւալի դրութեան բացատրութիւնը: Յունական մտաւոր կեանքն անցաւ կատարելութեան շրջանն և հասաւ իւր ծերութեանը: Հացի նորանից՝ այն տաղանդներն, որ կարող էին նուիրուիլ գիտութեան ծառայութեանը, մասամբ անճնատուր եղան ուրիշ նպատակների և մասամբ ճնշուեցան: Ալէքսանդրիան հարուած տուեց Աթէնքին, և ինքն էլ միևնոյն հարուածը կրեց Հռոմից: Օրապանծ մայրաքաղաքը գարձաւ գաւառական մի հասարակ քաղաք: Կեանքի մեծամեծ նպատակները չկարացին բաւականութիւն գտնել այդ գլորուող քաղաքում այնպէս, ինչպէս Հռոմի և յետոյ Կոստանդնուպոլսի մէջ: Ընդ ամենն՝ ինչոր կատարուում էր հռոմայական գործունէութեան այդ նշանաւոր կեդրոններում, հարկաւ ցոյանում

(1) Статическій, statique.

Ա. ՀԱՏՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ։

ԳԼՈՒԽ Ա.

Տիտոր ոստիկանի վարդապետությունը— Իր անձնական հանգամանքները և ուսումնական ծրագրերը։ Լիմուսասիրության ծագումը։ Ուսումնական հաստատությունների տեսակները։ Ուսման տևողությունը, դասախոսները, դասագրքերը— Ուսման ընթացքը, նրա ազատությունը։ Ուսման ծախսերը։ Ուսման ընդհատումը, նրա պատճառները։ Ուսման վերջը։ Ուսման ազդեցությունը ուսանողների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր բնավորությունը։ Ուսանողների ընդհանուր կենցաղը։ Ուսանողների հագուստը։ Ուսանողների ուտելիքը։ Ուսանողների զբաղմունքները։ Ուսանողների ընդհանուր զվարճությունները։ Ուսանողների ընդհանուր տոները։ Ուսանողների ընդհանուր սովորությունները։ Ուսանողների ընդհանուր հանգստյան օրերը։ Ուսանողների ընդհանուր ամառային արձակուրդները։ Ուսանողների ընդհանուր ձմեռային արձակուրդները։ Ուսանողների ընդհանուր զբոսանքները։ Ուսանողների ընդհանուր ճանապարհորդությունները։ Ուսանողների ընդհանուր հանդիպումները։ Ուսանողների ընդհանուր ծանոթությունները։ Ուսանողների ընդհանուր ընկերությունները։ Ուսանողների ընդհանուր թշնամությունները։ Ուսանողների ընդհանուր կռիվները։ Ուսանողների ընդհանուր հաշտությունները։ Ուսանողների ընդհանուր հարաբերությունները։ Ուսանողների ընդհանուր կապերը։ Ուսանողների ընդհանուր կապվածությունները։ Ուսանողների ընդհանուր կախվածությունները։ Ուսանողների ընդհանուր անկախությունները։ Ուսանողների ընդհանուր ազատությունները։ Ուսանողների ընդհանուր իրավունքները։ Ուսանողների ընդհանուր պարտականությունները։ Ուսանողների ընդհանուր պատասխանատվությունները։ Ուսանողների ընդհանուր մեղքերը։ Ուսանողների ընդհանուր առաքինությունները։ Ուսանողների ընդհանուր արատները։ Ուսանողների ընդհանուր առավելությունները։ Ուսանողների ընդհանուր թերությունները։ Ուսանողների ընդհանուր ուժեղ կողմերը։ Ուսանողների ընդհանուր թույլ կողմերը։ Ուսանողների ընդհանուր հաջողությունները։ Ուսանողների ընդհանուր ձախողումները։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակները։ Ուսանողների ընդհանուր պարտությունները։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերությունը։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության պատճառները։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության հետևանքները։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների կենցաղի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների զբաղմունքների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների զվարճությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների տոների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների սովորությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հանգստյան օրերի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ամառային արձակուրդների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ձմեռային արձակուրդների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների զբոսանքների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ճանապարհորդությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հանդիպումների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ծանոթությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ընկերությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների թշնամությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների կռիվների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հաշտությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հարաբերությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների կապերի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների կապվածությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների կախվածությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների անկախությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ազատությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների իրավունքների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների պարտականությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների պատասխանատվությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների մեղքերի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների առաքինությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների արատների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների առավելությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների թերությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ուժեղ կողմերի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների թույլ կողմերի վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հաջողությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների ձախողումների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հաղթանակների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների պարտությունների վրա։ Ուսանողների ընդհանուր հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության ազդեցությունը ուսանողների հաղթանակների և պարտությունների հարաբերության վրա։

Տիտոր ոստիկան ծագումով էր Վարդանակերտի գավառի Ս. գյուղից։ Նրա հայրը եղել է գյուղի քահանան, որ մահացել է, երբ Տիտորը դեռ մանուկ էր։ Մայրը նրան ուղարկել է Ս. վանքի դպրոցը, որտեղ նա սովորել է 4 տարի։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Վարդանակերտ, որտեղ ավարտել է 3 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Երևան, որտեղ ավարտել է 2 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Թիֆլիս, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Մոսկվա, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Փարիզ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Լոնդոն, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Նյու Յորք, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Սան Ֆրանցիսկո, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Տոկիո, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Պեկին, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Սեուլ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Հանոյ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Բանգկոկ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Սինգապուր, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Ջակարտա, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Մանիլա, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Սիդնեյ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Մելբուռն, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Ադելաիդա, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Պերթ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Հոբարտ, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Դարվին, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Քենբերա, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Ալիս Սփրինգս, որտեղ ավարտել է 1 դասարան։ Այնուհետև նա տեղափոխվել է Թենանթ Քրիք

Հաստատ։ Հաստատեցեք այդ բոլորն այդ ոգով, որ ես կարդամ ձեր դեմքերի վրայից, որ չատ ցաւում է։ Մտածեցէք, որ ես նոյնպէս մարդ եմ եղել, ինչպէս դուք։ Ես ունեցել եմ ձեր զգացմունքները, ձեր տկարութիւնները, ձեր ցանկութիւնները։ Ես ապրել եմ ձեր միջավայրում, ձեր պայմանների մէջ։ Ես ինձ համարում եմ ձեր եղբայրը։ Ես ձեզ ոչ մի դատաստան չեմ անում։ Ես ձեզ ոչ մի մեղադրանք չեմ ներկայացնում։ Ես ձեզ ոչ մի դատապարտութիւն չեմ կարդում։ Ես ձեզ ոչ մի պատիժ չեմ սահմանում։ Ես ձեզ ոչ մի պատուհաս չեմ նշանակում։ Ես ձեզ ոչ մի տանջանք չեմ պատրաստում։ Ես ձեզ ոչ մի մահ չեմ սպառնում։ Ես ձեզ ոչ մի ազատազրկութիւն չեմ սահմանում։ Ես ձեզ ոչ մի բանտ չեմ նշանակում։ Ես ձեզ ոչ մի կալանք չեմ սահմանում։ Ես ձեզ ոչ մի տուգանք չեմ նշանակում։ Ես ձեզ ոչ մի հարկ չեմ դնում։ Ես ձեզ ոչ մի տուրք չեմ դնում։ Ես ձեզ ոչ մի մաքսատուրք չեմ դնում։ Ես ձեզ ոչ մի տուրք չեմ դնում։ Ես ձեզ ոչ մի տուրք չեմ դնում։ Ես ձեզ ոչ մի տ

նոմ։ Ա՛ի ջուն մասնագետ ես դու նրանց մասին եւ գուն նրանց մասին ես ասում։ Ինչո՞ւ ես ինձ չես ասում, թե ինչ է կատարվում։ Ես ինչ-որ բան պետք է անեմ, որ դու ինձ ասես։ Ես ինչ-որ բան պետք է անեմ, որ դու ինձ ասես։

Ինչպես պարզվեց ծնող 2013 թվականի մայիսին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պատգամավոր Ժան-Ֆրանսուա Կոպեն ներկայացրեց օրինագիծ, որի համաձայն ամուսնությունը կարող է կնքվել միայն տղամարդու եւ կնոջ միջեւ։ Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը խոստացել էր ընդունել նման օրենք, սակայն ընդդիմությունը հրապարակեց ձայնագրություն, որտեղ Օլանդը ասում է, որ ինքը ոչ մի դեպքում չի ընդունի նման օրենք։ Ֆրանսիայի ընդդիմադիր կուսակցությունները հայտարարեցին, որ կանեն ամեն ինչ, որպեսզի օրինագիծը չընդունվի։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 2013 թվականի մայիսին ընդունեց նման օրենք։ Ընդդիմությունը հայտարարեց, որ կդիմի Սահմանադրական խորհրդին, որպեսզի վերջինս չեղյալ հայտարարի նոր օրենքը։ Ընդդիմությունը նշում էր, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 2013 թվականի մայիսին ընդունեց նման օրենք։ Ընդդիմությունը հայտարարեց, որ կդիմի Սահմանադրական խորհրդին, որպեսզի վերջինս չեղյալ հայտարարի նոր օրենքը։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը խոստացել էր ընդունել նման օրենք, սակայն ընդդիմությունը հրապարակեց ձայնագրություն, որտեղ Օլանդը ասում է, որ ինքը ոչ մի դեպքում չի ընդունի նման օրենք։ Ֆրանսիայի ընդդիմադիր կուսակցությունները հայտարարեցին, որ կանեն ամեն ինչ, որպեսզի օրինագիծը չընդունվի։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 2013 թվականի մայիսին ընդունեց նման օրենք։ Ընդդիմությունը հայտարարեց, որ կդիմի Սահմանադրական խորհրդին, որպեսզի վերջինս չեղյալ հայտարարի նոր օրենքը։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը խոստացել էր ընդունել նման օրենք, սակայն ընդդիմությունը հրապարակեց ձայնագրություն, որտեղ Օլանդը ասում է, որ ինքը ոչ մի դեպքում չի ընդունի նման օրենք։ Ֆրանսիայի ընդդիմադիր կուսակցությունները հայտարարեցին, որ կանեն ամեն ինչ, որպեսզի օրինագիծը չընդունվի։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 2013 թվականի մայիսին ընդունեց նման օրենք։ Ընդդիմությունը հայտարարեց, որ կդիմի Սահմանադրական խորհրդին, որպեսզի վերջինս չեղյալ հայտարարի նոր օրենքը։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը խոստացել էր ընդունել նման օրենք, սակայն ընդդիմությունը հրապարակեց ձայնագրություն, որտեղ Օլանդը ասում է, որ ինքը ոչ մի դեպքում չի ընդունի նման օրենք։ Ֆրանսիայի ընդդիմադիր կուսակցությունները հայտարարեցին, որ կանեն ամեն ինչ, որպեսզի օրինագիծը չընդունվի։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։ Ընդդիմության ներկայացուցիչները նշում էին, որ նման օրենքի ընդունումը կարող է հանգեցնել հասարակության բաժանման։

նոյնպէս նախասիրել մէջ։ Ուսուցիչ մեր ասէր, թէ ոչ ոք կարէ ստանալ այն աստիճան, զոր ունի ան, եթէ ոչ ուսանի ի ուսուցչէն։ Ուսուցչ մեր ասէր, թէ մեծ մարդիկ ամենայն ժամանակաց ունին ընդհանուր կրօնս մի, և ան է, որ ամենայն ոք ուսանի զանազան լեզուս, զի կարասցէ ընթեռնուլ զգրոցս հեթանոսաց։ Ես ոչ գիտեմ, թէ ինչպէս ես կարասցէ ուսանիլ զայս ամենայն, զոր ասացի, եթէ ոչ ուսանիցի ի մանկութենէ։ Ուսուցիչ մեր ասէր, թէ ոչ ոք կար

Յամբլիքոս սքանչելագործ.

Պրոկղէս բռնուած միացնում է Պլատիքա—նութեան հետ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՏՈՒԱԾ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆԻ

1845

Յուստինիանոս վախճան դրեց փիլիսոփայութեան Աթեան.

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԱՏԻ

արտ՝ սովորական դիտողությունը ցոյց էր տալիս, որ ամպերը նստում էն ջրի մէջ. որ՝ ջուրը տեղում է օդի միջից, իսկ հուրը բարձրանում է վեր. և այս պատրաստական փաստերը միացնելով անջրպետության մէջ եղած վերի և վայրի մասին եղած սխալ հասկացողությունների հետ, կարելի էր դիւրութիւնով պատկերացնել տեսանելի աշխարհի յօրինուածքը. հողն ընկած է ներքոյ, ջուրը տարածուում է նորա վերայ, օդը գոնուում է վերևում, իսկ աստղի վերը, հրոյ սահմանն է: Ասյպէս էր, կարծեմ, եւրոպական փիլիսոփայութեան արած առաջին հետազօտութիւնն այն մասին, թէ ստո՛ւյգ և ի՞նչպէս է ծագումն առել աշխարհը:

Ասյդ խնդիրը վճռելու միջոցն ընդունած սկզբունքներն ունէին յայտնապէս կարևոր հետևանքներ դէպ այն վաղօրեայ շրջանի մէջ, որ ուրուագրեցինք այն բանի նշոյլներն, որ յետոյ դարձաւ ծանր վէճ, նիւթ: Ունական է մարդուն տեսնել իւր շրջապատ առարկաների մէջ աստուածութեան նշմարելի նշանները, նախախնամութեան մտածած գործողութիւնները: Ասյդ յոյն փիլիսոփայութիւնն իւր առաջին գործողութեան մէջ դուրս հանեց Աստուածն աորա աշխարհ. ց: Ասյդ՝ ծանրի հատուածութիւնն և թեթևի վերացումն էր գուտ բնագիտական պէտք. անսահման ծովը, կապոյտ օդն և անհամար լուսաւոր աստղերը գոնուում են իրանց տեղերում ոչ թէ Աստուծոյ կամքով և ներդործութիւնով. այլ իրանց ներքին յատկութիւններով: Ժողովրդական տոտալաշտութիւնը մի որոշ ստիճանով անդորրացած էր մարդանման աստուածների տեղատարելով անդր-ամպոյին, աստղապարզ Ողիմպի վերայ—այնպիսի մի տեղում, որ լի է անխնդութեան փառքերով և հանգստութիւնով: Սակայն չէ կարելի հոգևորն խառնել դուրս քշել աշխարհից: Միշտ գործունեայ և միշտ խոկացող հոգին հատուցում էր իւր աղգակցութիւնն աստուածութեան հետ: Ասյդ ի՞նչէ ինքն հոգին: Ահա երկրորդ հարցումն, որ հանդէս բերից յունական փիլիսոփայութիւնն:

Ասյսպիսի վերիվայր դիտողութիւններ յառաջ բերանցան և այդ քննութեան վճռի համար: Հնչել—ապրել ասել է.—ուրեմն շունչն է կեանք: Եթէ դադարում ենք շնչելուց, մեռնում ենք: Սարդն այն ժամանակն է միայն հոգի կենդանի, երբ կեանքի շունչը թափանցում է նորա քթերից. անգգայ և անգործ մարմին է դառնում, երբ փչում է վերջին շունչն: Ասյս կերպով այս կենսական պատճառի,—օդի մէջ ապահովելն բոլոր այնիւ յատկութիւնները, որոնք ունի հոգին: Ասյս տեղ պիտի լինի աղբիւրն, որից յառաջ է գալի ամենայն միտք, և կայանն՝ ուր գոնուում է ամենայն միտք: Եւ այսպէս՝ օդն առաջին պատճառ ընդունող փիլիսոփայական դպրոցը կրկին մոցրեց Աստուա-

Հունական փիլիսոփայութեան մասին ընդհանուր տեսութիւն.

Դար հետազոտութեան: Նորա եղրակացութիւնները.

Ասջին խնդիր — ծագումն աշխարհի.

Ասջ հարցի հակիրճ լուծումն.

Երկրորդ խնդիր — ինչ է հոգին.

Նոյա տիեզերք.

ճոխ աշխարհն մեզ, թեև նիւթ ենք մեր ոչ մեծ ու ոչ փառաւոր պատմութեան համար, ունի իր ինքնուրոյն գեղեցկութիւնները, որոնք ոչ միայն ներքին կարիքներ են մեր հոգեկան զարգացման համար, այլև ունեն իրենց արտաքին արժէքը, որ ամենքին ծանօթ է։ Ինչպէս ամէն մի ազգ, ունի նա իր ազգային հերոսները, որոնց անունները սրբութեան պէս են յարգում ամէնքը։ Ունի նա իր ազգային սովորութիւնները, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը։ Ունի նա իր ազգային երգերը, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ ազդեցութիւնը։ Ունի նա իր ազգային առածները, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ արժէքը։ Ունի նա իր ազգային հանելուկները, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը։ Ունի նա իր ազգային խաղերը, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը։ Ունի նա իր ազգային հաւատալիքները, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը։ Ունի նա իր ազգային տօները, որոնք ամէն մի ազգի մէջ ունին իրենց մեծ նշանակութիւնը։ Ունի նա իր ազգային ամէն ինչ, որ ամէն մի ազգի մէջ ունի իր

առաջնորդող սկզբունքն, որ կարող էր ապահովել դնել նորա վարքը բարքերն: Եթէ նա խորհուրդ է իբրև Սոկրատ,—որ ի քաղաքական գործունեության երբորդ շրջանը, հաւատոյ գործը—թէ հաւատի գոյութիւնը չէ պահանջում ապացոյցներ, միևնոյն ելանելով նա կարող է ասելնել և նիւթի և գաղափարների գոյութիւնը:

Այդ գործը շարունակում է Պլատոնի ձեռքովը վախճան է առնում սկեպտիկեանների

Այդպիսի հաւատի համար դժուար չէր ընդունել այնպիսի վարդապետութիւններ, ինչպէս էր յիշողութեան մասին եղածն, հոգւոյ երկակի անմահութիւնը, գաղափարների իսկական գոյութիւնն, և եթէ այսպիսի մի անդուլ և անսահման հաւատ սիրտ կանանց ամբողջ անձնական կեանքը, նա դիւրութիւնով կընկնի ծայրագոյն տգիտականութեան մէջ: Ըստ որում բարոյական փիլիսոփայութիւնը, իբր այսպիսի յարմարման մէջ, վախճան է ունենում ջանացումն հաստատելու ծայրագոյն անձնական օգտութիւնը կամ անձնական բաւականութեան ժամանակը. հայրենասիրութեան հիմն և բարեկամութեան զգացմունքը խախտուում են և կործանուում: Այս միևնոյնը պատահեց յունական հաւատի շրջանում, որը Սոկրատ սկսեց, Պլատոն ընդարձակեց և վախճան տուին սկեպտիկեանները: Ընդհակառակն Պղինգիևէս և Զինոփոնէս Աքենացին իրանց դէպի հասարակաց օգտութիւնները և հասկացողութիւնները յայտնած անարգանքներովն և իրանց անձնասպանութիւնովը ցոյց տուին, թէ դէպի ո՞ւր է դիմում բանականութիւնից չզգացող հաւատի շրջանը: Նոքա կարծես ցոյց տուեց այդ շրջանի ուղղութիւնն, երբոր մարդ առաջնորդում է լինչ իրան: Այսպէս վախճան առաւ յոյն փիլիսոփայական զարգացման երբորդ շրջանը:

Պարբանականութեան: Նորա եզրակացութիւնները.

Անցնելով մեզ չորրորդ շրջանն, Ըրհատոել պնդում է, որ թէև պիտի հաւատանք բանականութեանը, բայց ինքը բանականութիւնը պիտի ենթարկուի փորձի առաջնորդութեանն. և Օլինոս, ամենից ետքի նեոպլատոնական փոքրի առաջնորդը, ասում է, որ մարդ միևնոյն միտքն, ուսուցանում է, թէ պիտի դիմենք առողջ մտաւոր միևնոյն միջոցներին: Սա հրաժարում է որևիցէ կասկածից ձշմարտութեան կրկնութեան վերայ, քարոզելով, որ բանական ապացոյց է մտաբերման ծայրագոյն անձնական սրբութիւնը կամ անձնական բաւականութեան ժամանակը. հայրենասիրութեան հիմն և բարեկամութեան զգացմունքը խախտուում են և կործանուում: Այս միևնոյն միտքը պատահեց յունական հաւատի շրջանում, որը Սոկրատ սկսեց, Պլատոն ընդարձակեց և վախճան տուին սկեպտիկեանները: Ընդհակառակն Պղինգիևէս և Զինոփոնէս Աքենացին իրանց դէպի հասարակաց օգտութիւնները և հասկացողութիւնները յայտնած անարգանքներովն և իրանց անձնասպանութիւնովը ցոյց տուին, թէ դէպի ո՞ւր է դիմում բանականութիւնից չզգացող հաւատի շրջանը: Նոքա կարծես ցոյց տուեց այդ շրջանի ուղղութիւնն, երբոր մարդ առաջնորդում է լինչ իրան: Այսպէս վախճան առաւ յոյն փիլիսոփայական զարգացման երբորդ շրջանը:

Պարբանականութեան: Նորա եզրակացութիւնները.

Անցնելով մեզ չորրորդ շրջանն, Ըրհատոել պնդում է, որ թէև պիտի հաւատանք բանականութեանը, բայց ինքը բանականութիւնը պիտի ենթարկուի փորձի առաջնորդութեանն. և Օլինոս, ամենից ետքի նեոպլատոնական փոքրի առաջնորդը, ասում է, որ մարդ միևնոյն միտքն, ուսուցանում է, թէ պիտի դիմենք առողջ մտաւոր միևնոյն միջոցներին: Սա հրաժարում է որևիցէ կասկածից ձշմարտութեան կրկնութեան վերայ, քարոզելով, որ բանական ապացոյց է մտաբերման ծայրագոյն անձնական սրբութիւնը կամ անձնական բաւականութեան ժամանակը. հայրենասիրութեան հիմն և բարեկամութեան զգացմունքը խախտուում են և կործանուում: Այս միևնոյն միտքը պատահեց յունական հաւատի շրջանում, որը Սոկրատ սկսեց, Պլատոն ընդարձակեց և վախճան տուին սկեպտիկեանները: Ընդհակառակն Պղինգիևէս և Զինոփոնէս Աքենացին իրանց դէպի հասարակաց օգտութիւնները և հասկացողութիւնները յայտնած անարգանքներովն և իրանց անձնասպանութիւնովը ցոյց տուին, թէ դէպի ո՞ւր է դիմում բանականութիւնից չզգացող հաւատի շրջանը: Նոքա կարծես ցոյց տուեց այդ շրջանի ուղղութիւնն, երբոր մարդ առաջնորդում է լինչ իրան: Այսպէս վախճան առաւ յոյն փիլիսոփայական զարգացման երբորդ շրջանը:

այդ անմահութիւնը—կամ, աւելի, գտանելով նորա եզրակացութիւնները, լաւ ևս ասել, մտնելով—է այդ ամենը միևնոյն անգամ նորանից յետոյ, երբոր սկեպտիկեանները մի առանձին զօրութիւնով ուրացել էին արդէն մարդու՝ ձշմարտութեան որևիցէ կրիտերիում ունենալն, և ապացուցանում իրանց բուն բանականութեան համար, թէ լաւագոյն դէպքում մարդը կարող է միայն կասկածել և թէ՛ ըստ որում այս աշխարհի վերայ նորան ապահով չէ դիտենալ թէ ի՞նչն է լաւ և ի՞նչը վատ, ի՞նչն է ձշմարիտ և ի՞նչը սուտ, ուրեմն նորա կողմից մեծ իմաստութիւն կլինի անձնատուր չլինել գտողութեան, այլ անգործութիւնով մնալով կատարեալ անտարբերութեան և անգործունէութեան վիճակի մէջ: Որչափ սորան նման է այն կերպարանափոխութիւնն, որ ունենում են վախճանին մօտեցած անհատ մարդու հասկացողութիւնները: Յունական փիլիսոփայութիւնը իր այս արհամարանքովը դէպի ներկան, իր յարումով դէպի անցեալն, իր կասկածաւորութիւնովը դէպի մարդն, և հաւատովը դէպի միստիքականը, դէպի անյայտը կունենար արգելք ուրիշ ապագայ, բացի զառամութիւնից: Եւ ինչպէ՞ս բոլորովին մերկացուում է մեր առաջը մտքի այդ բացակայութիւնն այն ժամանակից յառաջ, երբ տեսարանը միանգամայն վերջացած էր:

Եթէ այժմ մեք ակնարկ պարզենք յունական մտքի անցած ձանապարհի վերայ, կտեսնենք, որ աւանդական, անդր-պատմական շրջանին,—դիւրահաւատութեան դարուն—հետևում են տեսական հետազօտութեան դարը, հաւատի դարը, բանականութեան դարը, ծերութեան դարը: Առաջինը,—դիւրահաւատութեան դարը վախճան առաւ աշխարհագրական դիւաւոլ. երկրորդը սոփհատների քննադատութիւնով. երրորդը՝ սկեպտիկեանների տարակուսութիւնով. չորրորդը՝ յատկապէս նշանաւորն իր ձեռք բերած արդասիքներովը, հետզհետէ ցածացաւ լքաւ դէպի հինգերորդը, զառամութեան դարն, որին վախճան տուեց հռոմէական զօրութիւնն: Այս կերպով՝ այդ ազգի մտաւոր զարգացման մէջ նշմարում ենք անհատական կեանքի ընթացքում կատարած ձանապարհի նմանութիւնը: Նորա շրջանները համապատասխան են Տղայութեան, Մանկութեան, Պատանկութեան, Երիտասարդութեան և Ծերութեան: Այս միևնոյն ընթացքն, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքևն, աւելի ընդարձակ սահմաններով կրկնուեց և ամբողջ Եւրոպայի մտաւորական զարգացման մէջ:

Նորա սահմանները.

Յունական միտքը կատարեց իր ձանապարհը 1150 տարիների ընթացքում թութրաձութեան վերայ, վախճան տալով նորան մօտ 529 թ. Փ. Ք. Յ. Քանի՞ներն, որոց վերայ բաժանեցինք այս ձանապարհն, անչափելի անդունդներով անցնում են մեկը միւսի մէջ, ծածկում են մեկը միւսն,

և ծաղկներն նման խառնուրդ մեկը միսի հետ, բայց նոցա առանձին յատկութիւնները միանգամայն մնում են պարզ:

Կարծեաց փոփոխութեան օրէնքի օրոշումն.

Այս կերպով որոշվում կարծեաց փոփոխութեան ընդհանուր օրէնքն, որ միակերպ է և ապդի և անհատ մարդու համար, կաշխատանք այժմ քննել այն վախճանական արդասիքն, որին հասաւ յոյն փիլիսոփայութիւնն, որ նկատուում է իբրև մեկ ամբողջ: Որպես զի գտանենք համեմատութեան, որ մեզ համար գաւառիկ փոխակերպութիւն չէ, կամենք, որ թեև անհատական կեանքում գտնուում է ամէնաբարձր փոփոխումն երեխայութեան, մանկութեան, պատանեկութեան, երիտասարդութեան և ծերութեան, և թեև խթանքներ հատուկ յատկանիշ բնաւորութիւններն անհետանում են մեկը միւսի հետից, բայց այսու ամենայնիվ գտնուում են գործնել յոյնին և հաստատուն արդասիքներ, որոնք ամբողջ գարդացմանը հաղորդում են առանձին բնաւորութիւն: Կենական հայեացքը կարող է գանազանել յոյն փիլիսոփայութեան գարդացման կարդաւորապահոց շրջաններն մէջ որոշ և պարզ արդասիքներ: Այս իսկ արդասիքներն էին մեր երկար և ամուր հետազօտութիւնների մէջ որոնածներն:

Ընդհանուց վերջ նկատի կերպով ձեռք բերած փիլիսոփայական եղր սակացութիւնն.

Յունական փիլիսոփայութիւնն ունեցաւ հետազօտութեան չորս գլխաւոր առարկաներ. 1) Աստուծոյ գոյութիւնն և յատկութիւնները. 2) աշխարհի ակիզբն և նպատակը. 3) մարդկային հոգւոյ էութիւնը. 4) ճշմարտութեան կրիտերիումի կարելիութիւնը: Նա պիտի այժմ բացատրեմ այն հետևանքներն, որոնց հասաւ իմ կարծիքով յունական միտքն այդ խնդիրներից ամեն մէկում:

Աստուծոյ գոյութեան և յատկութիւնների մասին:

1) Աստուծոյ գոյութեան և յատկութիւնների մասին: Յունական փիլիսոփայութեան այդ խնդրի վերայ ունեցած եղրակացութիւնը միանգամայն ուրացումն էր բոլոր մարդակերպարան հասկացողութիւններին—մինչև անգամ ժողովրդական մտապաշտութեան կողմից հալածանքի ենթարկուելու երկիւղն ներքոյ: Կարող է լինել միայն մեկ աստուածական և յաւիտենական. քանի որում այդ յատկանիշները չեն թոյլատրում, որ լինի մի հոգևկան կամ ֆիզիքական արարածի նման ինչ. սրանից այն եղրակացութիւնն յառաջ եկաւ, թէ ինքը տիեզերքն է Աստուած. և թէ՝ շնչաւոր և անշունչ իրերը նորա էութեանից են, նորա մէջ ապրում են, շարժում են և ունեն գոյութիւն: Հնարաւոր է, որ Աստուած կարող է լինել առանց աշխարհի, բայց անհնարաւոր է, որ աշխարհը կարող է լինել առանց Աստուծոյ: Սակայն մեք չպիտի թոյլ տանք մեզ խարխափել իրերի զանազանակերպ ձևերով. քանի որում թեև տիեզերքն այս կերպով Աստուած է, բայց մեք չգիտենք նորան, թէ խնդրապէս ինչպէս է, այլ միայն ինչպէս ինքն է երևում: Աստուած չունի ոչ մի յատկութիւն

հատուածութեան և ժամանակի հետ. այդ յատկութիւններն են միայն մեր սահմանափակ երևակայութեան պատրանքը:

Բայց նոցա վճռաբանութեան հետևանքն.

Բայց յունական մտքի այդ սառակ սքնութիւնը համաստուածականութիւն է: Սա եղաւ միևնոյն այն հետևանքն, որին շատ վաղօրօք հասաւ հնդկա-եւրոպական զարդացման ամենահին ճիւղը. ,,Զկայ Աստուած բնութիւնից անկախ, այլ Աստուած չէ յայտնուել աւանդութիւնով, չէ ծանուցուել զգացմամբ և չէ ապացուցուել խորհրդածութիւնով,: Բայց մարդն երբէք գոհ չէ լինում այսպիսի եղրակացութիւնով: Այդ եղրակացութեան մէջ չկայ ամենևին անձնաւորութեան այն տեսակն, որը պահանջում է նորա ձգտումն: Այդ անվախճանը, յաւիտենականն և ընդհանրականը բնաւ չէ բանականութիւն: Նա անզգայ է, չունի ոչ պատճառ, ոչ նպատակ. չէ համապատասխան այն յատկութիւններին, որոնք մարդը նշմարում է, ինքնին իւր սեպհական հոգւոյ յատկանիշները: Նա (մարդը) վերածած խոյս է տալի համաստուածականութիւնից, մարդկային փիլիսոփայութեան այդ վախճանական հետևանքից. և յօժարակամ յետ դառնալով, հպատակեցնում է իւր բանականութիւնը բնազդեցիկ ըմբռնումն. նա մերժում է անանձնաւորն, իրև իւր հետ ոչ մի հաղորդակցութիւն չունեցող, և հաստատում է անձնաւոր Աստուած, տիեզերքի արարիչ և մարդկանց հայր:

Կատարեալ աշխարհ. արտաքին յայտութիւն Աստուծոյ.

2) Աշխարհի ծագումն և ձևակազմիլը: Սեր աշխատութիւնը յունական մտքի այդ առարկայի նկատմամբ ձեռք բերած արդասիքների հետազօտութեան մէջ բաւական հիշատակում է, երբ որ ունենք Նախընթաց հետազօտութեան արդասիքն: Ամենայն իրաց սկիզբն Աստուծոյ մէջ է. և աշխարհը միայն նորա արտայայտութիւնն է: Աշխարհը ծնունդ է առել նորանով և յառաջացել նորանից, դուցէ,—ինչպէս բացատրում էին ստոյիկեանները—նման կենդանի հաւի արտաքրած և նորանից ծագումն առած բոյսի: Նա Աստուծոյ բղխումն է: Քանի այժմ այս կէտի նկատմամբ կարող ենք կանգնել ընդհանուր ձևանալով Յունաստանի, Ալեքսանդրիայի և Հռոմի փիլիսոփաների (մեր Ա.) ընդհանրական կարծիքը, թէ իսկապէս յոյն և արևելեան փիլիսոփայութիւնները նման էին միմեանց ոչ միայն այն հարցմունքներուն, որոնք կարդում էին նոքա վճռելու համար, այլ մինչև անգամ և այն վճիռներուն, որոնք յառաջ էին բերում: Այս կարծիքն, ինչպէս ասացինք, առաջնորդից դէպի երկրի մասնաւորութիւնը, թէ հետաւոր անցեալն մէջ եղած է յայտնութիւն՝ ընդհանուր եղկսաին ևս, այլ յետոյ աղօտացած և խանգարուած է մարդու անկատարութիւնովն և յանցաւորութիւնով: Այդ վարդապետութիւնը բղխման մասին, որ յիշուում է այն համոզման վերայ, թէ երկիրը

կար յաւիտեան Աստուծոյ մէջ, թէ՝ նորանից ծագումն է առնում նա իւր տեսանելի գոյութեան մէջ, և թէ՝ վերջապէս պիտի դառնայ դէպի նա,—այդ վարդապետութիւնը կազմում է Վեդայի աստուածաբանութեան ամենազլխաւոր կէտերից մէկը. որև հազուագիւտ ձեռնարկութիւնով մշակեցին հնդիկ և յոյն փիլիսոփաները, և օրինակապէս բացատրեցին նորա բանաստեղծները:

Ընդ վերոյ հա մանման է արև ւելեան հա-

Մինուճի օրէնքից յառաջ բերած հետևեալ հատուածը ցոյց է տալի արևելեան եղբակացութիւնն: ,,Աչխարհը կար արդէն աստուածային առաջին գաղափարի մէջ, բայց դեռ չզարդացած, իրրև թէ մառախլապատ, անդոյ, անորոշելի, անհաս բանականութեան, և չհայտնաբերուած. իբրև թէ բոլորովին քնի մէջ ընկղմած: Աչն ժամանակը միակ, ինքնագոյ զօրութիւնն, ինքն անտեսանելի, բայց այս աշխարհը տեսանելի անողն, երևեցաւ հինգ տարրերի և բնութեան ուրիշ զօրութիւնների հետ, անուսուցելի փառքով մշակելով այդ գաղափարը, կամ փարատելով խաւարը: Նա, որին միայն հոգին կարող է հասու լինել, որի էութիւնը ծածկուած է արտաքին գործարաններից, որ չունի տեսանելի մասեր, որ կայ յաւիտեան—նա, ամենայն գոյաւորի հոգին, որին չէ կարող հասու լինել ոչ մի էութիւն, երևում է անձամբ: Կամելով արտադրել զանազան գոյութիւններ իւր աստուածային սեպհական էութիւնից, մտքով առաջինն ստեղծեց ջրերը: Ջրերն այսպէս անուանուած են(nâ rá) ըստ որում Nara ի կամ Աստուծոյ հոգւոյ ստեղծուածն են, և որովհետև նորա կազմում էին նորա առաջին ayana կամ շարժման տեղը, ուստի սորա համար կոչուում է նա Narayana կամ ջրի շարժող: Աչս առաջին պատճառից գոյացած արարկան աստուածը: Նա ստեղծեց երկինքը վերևում, երկիրը ցածում, և մէջ տեղը կորցեց նուրբ եթերը, լուսոյ բնագաւառը, նաև ջրի յարատև գետնզրանը: Նա ստեղծեց բոլոր արարածները: Նա տուեց գոյութիւն ժամանակին և նորա բաժանմունքներին, նոյնպէս աստղերին և մոլորակներին: Որպէս զի գործերը տարբերուին, նա ստեղծեց անթերի զանազանութիւն բարոյ և չարի մէջ: Նա, որի կարողութիւնն անպատրելի է, և որ ստեղծեց այս ամբողջքը, կրկին դարձաւ հոգի, փոխելով գործելու ժամանակը հանգստութեան ժամանակի,,: Նկատց սրբազան գրքի այս հատուածից կարող ենք անցնել նոցա բանաստեղծներին, և կտեսնենք մի ևնոյն հասկացողութիւնները աշխարհի բնութիւնը: Նա նման է ապամանդի, որ կանուխ է իւր մէջ իրան շրջապատող լոյսն և փայլում մթութեան մէջ, դուրս ցոլացնելով նոյնը,,: Սյն գաղափարը անկիրթ մարդկանց բացատրել աշխատում էին նոքա աւելի բիրտ համեմատութիւններով: ,,Դու տեսնո՞ւ ես, թէ ինչպէս սարդը հիւսում է իւր ոստայնը. տեսնո՞ւ ես այդ ոստայնի երկրաչափական ընտիր ձևերն, և թէ ինչպէս ճարտարօրէն յարմարեցրած է այդ հիւսուածը իւր գործածութեանը. դու տեսնո՞ւ ես ծաղկանց երփներանգ փայլը (1), որ հարկաւորում է իրան շողշողալ անճրևածին ծիածանի նման առաւօտեան արևի ճառագայթների մէջ: Փոքրիկ արհեստաւորն իրանից իսկ կարող է արտադրել հիանալի թել. և եթէ կամենայ, կարող է իւր մէջ ընդունել այդ թելը: Աչպէս ստեղծեց Բրահմեան աշխարհն և այսպէս էլ ինքը կանելու է,,: Յոյներն և Հնդիկներն հաստատում էին միօրինակ, թէ գոյութիւնը գոյ մտքի համար. վաստրոյ և նոյն է մտքի հետ. թէ՝ տիեզերքն է միաք Աստուծոյ հոգւոյ մէջ. և նորա վերայ չէ ազդում աշխարհների փոփոխականութիւնն, որոնցից նա կազմուում է: Բղեմեան մասին եղած այս վարդապետութիւնը Հնդկաստանի մէջ հասու այնպիսի նշմարելի ճշտութեան, որ ոմանք պրեդում էին, թէ կարելի է ապացուցանել, որ ոչ թէ ամբողջ Բրահմեան է անցնում տիեզերական երևոյթների մէջ, այլ միայն չորրորդ մասն. թէ՝ բլուրներ և թաղումներ յառաջ են գալի կարգաւորապար որոշ շրջանաւորութիւնով. թէ՝ այդ կշռադատութիւնների մէջ մեք պիտի զգուշանանք որ և իցէ մոլորութիւնից, որի մէջ ձգում է մեզ նիւթական առարկաների տեսանելի ձևն. ըստ որում հնին կայ կարծելու, թէ նիւթն ոչ այլ ինչ է, բայց թէ անջրպետութիւնը լինող զօրութիւններ: Դեմոկրիտէս վեր հանեց մեզ դէպի մի աղնիւ հասկացողութիւն, թէ ընչին հիւլէն, որչափ և աննշան լինի, կարող է կազմել աշխարհ: Աչս կերպով բղեմեան մասին եղած վարդապետութիւնն ունի երկու բացատրութիւններ: Նա ներկայացնում է աշխարհը կամ Աստուծոյ գոյութեան մասը, կամ նորանից ծագումն առած՝ անգոյ մի ինչ: Առաջին հասկացողութիւնն աւելի շօշափելի է և դիւրահաս մտքի. երկրորդը նշանաւոր է անհասանելի վսեմութիւնովն, եթէ յիշենք բնութեան ամենօրեայ երևան հանած անհամար գիտելիքութիւնների և հիասքանչ ձևերը: Տեսանելի աշխարհը միայն Աստուծոյ ստուերն է: Աչխարհի՝ Աստուծուց յառաջ գալը, ծագման կամ բղեմեան, և նորա առ Աստուած դարձի կամ նորա մէջ թաղուելու մասին եղած այս վարդապետութեան հետազօտութեան շարունակութեան ժամանակն աւելորդ չի լինի յետագայ օրինակը. Աքսոր և խաղաղ օդից կարող են յառաջ գալ տե-

Ընդհարձի սկզբի մասին, երևման և թաղման մասին:

Շարունակութեան և թաղման բացատրութիւնները.

քութիւնը: Այս նման է ապամանդի, որ կանուխ է իւր մէջ իրան շրջապատող լոյսն և փայլում մթութեան մէջ, դուրս ցոլացնելով նոյնը,,: Սյն գաղափարը անկիրթ մարդկանց բացատրել աշխատում էին նոքա աւելի բիրտ համեմատութիւններով: ,,Դու տեսնո՞ւ ես, թէ ինչպէս սարդը հիւսում է իւր ոստայնը. տեսնո՞ւ ես այդ ոստայնի երկրաչափական ընտիր ձևերն, և թէ ինչպէս ճարտարօրէն յարմարեցրած է այդ հիւսուածը իւր գործածութեանը. դու տեսնո՞ւ ես ծաղկանց երփներանգ փայլը (1), որ հարկաւորում է իրան շողշողալ անճրևածին ծիածանի նման առաւօտեան արևի ճառագայթների մէջ: Փոքրիկ արհեստաւորն իրանից իսկ կարող է արտադրել հիանալի թել. և եթէ կամենայ, կարող է իւր մէջ ընդունել այդ թելը: Աչպէս ստեղծեց Բրահմեան աշխարհն և այսպէս էլ ինքը կանելու է,,: Յոյներն և Հնդիկներն հաստատում էին միօրինակ, թէ գոյութիւնը գոյ մտքի համար. վաստրոյ և նոյն է մտքի հետ. թէ՝ տիեզերքն է միաք Աստուծոյ հոգւոյ մէջ. և նորա վերայ չէ ազդում աշխարհների փոփոխականութիւնն, որոնցից նա կազմուում է: Բղեմեան մասին եղած այս վարդապետութիւնը Հնդկաստանի մէջ հասու այնպիսի նշմարելի ճշտութեան, որ ոմանք պրեդում էին, թէ կարելի է ապացուցանել, որ ոչ թէ ամբողջ Բրահմեան է անցնում տիեզերական երևոյթների մէջ, այլ միայն չորրորդ մասն. թէ՝ բլուրներ և թաղումներ յառաջ են գալի կարգաւորապար որոշ շրջանաւորութիւնով. թէ՝ այդ կշռադատութիւնների մէջ մեք պիտի զգուշանանք որ և իցէ մոլորութիւնից, որի մէջ ձգում է մեզ նիւթական առարկաների տեսանելի ձևն. ըստ որում հնին կայ կարծելու, թէ նիւթն ոչ այլ ինչ է, բայց թէ անջրպետութիւնը լինող զօրութիւններ: Դեմոկրիտէս վեր հանեց մեզ դէպի մի աղնիւ հասկացողութիւն, թէ ընչին հիւլէն, որչափ և աննշան լինի, կարող է կազմել աշխարհ: Աչս կերպով բղեմեան մասին եղած վարդապետութիւնն ունի երկու բացատրութիւններ: Նա ներկայացնում է աշխարհը կամ Աստուծոյ գոյութեան մասը, կամ նորանից ծագումն առած՝ անգոյ մի ինչ: Առաջին հասկացողութիւնն աւելի շօշափելի է և դիւրահաս մտքի. երկրորդը նշանաւոր է անհասանելի վսեմութիւնովն, եթէ յիշենք բնութեան ամենօրեայ երևան հանած անհամար գիտելիքութիւնների և հիասքանչ ձևերը: Տեսանելի աշխարհը միայն Աստուծոյ ստուերն է: Աչխարհի՝ Աստուծուց յառաջ գալը, ծագման կամ բղեմեան, և նորա առ Աստուած դարձի կամ նորա մէջ թաղուելու մասին եղած այս վարդապետութեան հետազօտութեան շարունակութեան ժամանակն աւելորդ չի լինի յետագայ օրինակը. Աքսոր և խաղաղ օդից կարող են յառաջ գալ տե-

(1) Игра цвѣтовъ.

ասում էին Հայոց Հայրն ու Հոգին—Սուրբ Հոգին, որ Հայր Աստծուց է բղխում, ինչպես ջուրը՝ աղբյուրից։ Եվ Հոգին Սուրբ էր կոչվում, որովհետև Հայր Աստված էր Սուրբ, և Որդին էլ Սուրբ էր, որովհետև Հայր Աստծուց էր ծնվել։ Ուրեմն Հայրն էլ, Որդին էլ և Հոգին էլ Սուրբ էին։ Եվ Հայրն էլ Աստված էր, Որդին էլ Աստված էր, և Հոգին էլ Աստված էր։ Ուրեմն Հայրն էլ, Որդին էլ և Հոգին էլ Աստվածներ էին։ Եվ Հայրն էլ Աստվածը Որդի չէր ծնել, Որդին էլ Աստվածը Հայր չէր եղել, և Հոգին էլ Աստվածը ոչ Հայր էր, ոչ Որդի։ Ուրեմն Հայրն էլ, Որդին էլ և Հոգին էլ իրարից տարբեր Աստվածներ

դուցէ, մասամբ նա ինքն էլ առեղծում է իւր սեպհական ձեւերին: Հայց ինչպէս էլ որ լինի, նորա վարձանական նշանակութիւնը կատարեալ անպարզութիւնն է, որ ունենալու է գերազոյն հակի մէջ թաղուելոյց յետոյ:

Ընդհանուր էջ մը պատկերացնելու համար, մենք կրնանք ըսել որ ան կը բաղկանայ երկու մասերէ, որոնք նորան կը կազմեն ինչպէս ներքին եւ արտաքին կողմ մը: Ներքին կողմը կը կազմուի ամէն այն բաներէ, որոնք կը պատկանին հեղինակին հոգիին, անոր ոճին, անոր ներշնչումներուն, անոր ոգեկան ուժերուն: Արտաքին կողմը կը կազմուի ամէն այն բաներէ, որոնք կը պատկանին նիւթական աշխարհին, ինչպէս են՝ տառերը, անոնց ձեւերը, անոնց դասաւորութիւնը, անոնց չափերը, անոնց գոյները, անոնց ոսկեզօծութիւնը, անոնց ներկերը, անոնց ներկելու եղանակները, անոնց ներկելու գործիքները, անոնց ներկելու ձեւերը, անոնց ներկելու ոճերը, անոնց ներկելու տեսակները, անոնց ներկելու գոյները

կարող են նոյնպէս պատրել մեզ։ Իրերի այս դրութեան մէջ որպէս զի եղանակով կարող ենք գիտենալ թէ «յապիսի անատոյգ աղբիւրի հաղորդած տեղեկութիւնը ստոյգ է։ Պի Թագ-րաս մեծ ծառայութիւն ցոյց տուեց յիշելով մեզ, որ նոյն իսկ մեր անձի մէջ ունենք միջոցներ յայտնի կացուցանելու սուտն, և ապացուցանելու ճշմարտութիւնն։ Ո՞նչն է հաւատացնում մեզ, որ իրական չեն հրեղէն շրջանը, ծիածանը, ուրուականը, հնչմունքը, միջատների սողալը մորթի վերայ։—Բանականութիւնը։ Ուրեմն ևս՞նք կարող հաւատալ բանականութեանը։

Փիլիսոփայական խորհրդածութեան անհատականութիւնը.

Որպէս՞զի կոյտ հետազօտութիւնների առաջ է դուրս գալի մեզ այսպիսի փաստերի միջոցով, հետազօտութիւնների՝ որոնք միևնոյն անդամ և արդի ժամանակումս գրաւում էին հոչակաւոր մետաֆիզիկոսների մտքերը։ Պէտք է սկսել մեր ուսումնասիրութիւնը զգացմունքների հետազօտութիւնից, թէ գաղափարների։ Ըսե՞նք արդեօք Դէկարտի հետ, թէ բոլոր պարզ գաղափարները ճշմարիտ են։ Այրող ենք արդեօք Սպինոզայի հետ վճռել այն հարցը, թէ ունե՞նք մեք արդեօք որ և իցէ գաղափարներ փորձից անկախ։ Ըսե՞նք արդեօք Լոբքի հետ, թէ բոլոր մեր մտածմունքներն արտաքին առարկաների ծնունդ են և նոցա ներկայացուցիչները. թէ՝ մեր տպաւորութիւնները ծնունդ են առնում նիւթական շարժմունքների մէջ, որոնք ներգործելով մեր գործարանների վերայ, նոցա շարժման մէջ են ձգում, և այս կերպով ցոյց են տալի ներգործութիւն մտքի վերայ. թէ՝ մեր զգայմունքը համապատասխան չեն առարկաների արտաքին յատկութիւններին. թէ՝ հնչ ւմն և ձ յնը վերաբերում են զանգակին և օդին և ոչ թէ մտքին. և ինչպէս գոյնը, նոյնպէս և նոքա կազմում են միայն տեսանելի առարկաների՝ ուղեղի մէջ յառաջ բերած դրդռողութիւններ. թէ՝ երևակայութիւնն է ներկայացուցումն, որ արտաքին ստացումից յետոյ հետզհետէ թառամում է.—ոչ այլ ինչ, բայց թէ փոքր առ փոքր թուլացող զգացողութիւն. թէ՝ յիշողականութիւնը մի ժամանակ պահուած առաջին տպաւորութիւնների հետքն է. թէ՝ մոռացութիւն—այդ հետքերի անհետացումն է. թէ՝ մտածմանց յաջորդականութիւնը չէ ինքնակամ կամ դիպուածոյ ինչ, այլ մկ միտքը փոխանակում է միմեանս ահմանակ և նախորդ կարգով. թէ՝ բոլորն, ինչ որ մեք կարող ենք երևակայել, վախճանական է. վանորոյ և չենք կարող ըմբռնել անվախճանը, կամ մտածել զգայարանքների չենթարկուող որևէ իցէ բանի վերայ։ Ըսե՞նք արդեօք Լոքքի հետ, թէ մեր գաղափարների աղբիւրները երկու են.—զգացումն և խորհրդածութիւն. թէ՝ միտքը չէ կարող անմիջապէս հասու լինել առարկաներին, բայց թէ գաղափարների միջոցով։ Պնդե՞նք արդեօք Լէյպնիցի հետ, թէ մտածողութիւնն է միայն ուշադրութիւն դէպի այն, որ ծագում է մեր մտքի մէջ. և թէ՝ մարմնի և հոգւոյ մէջ կայ համագոյ ժամանակակցութիւն.կամ— Լերկլի հետ միասին—թէ՝ բուն նիւթի գոյութեան վերայ եղրակացութիւն անելու ուրիշ հիմն չկայ, բայց թէ նորա յատկութեանց համար որևիցէ համապրութիւն (1) ունենալու անհրաժեշտութիւնը. թէ՝ ոչ այլ ինչ բայց թէ գաղափարները կարող են առարկայ լինել գիտութեան. և թէ՝ միտքը ներգործում է զգացմունքների մէջ։ Կամ թէ պիտի լսե՞նք Հումի ապացոյցները թէ՝ եթէ նիւթը կեղծիք է, զրկուած իրական նշանակութիւնից, ուրեմն և հոգին միևնոյնն է. քանզի նա միայն տպաւորութիւնների և գաղափարների փոփոխումն է. թէ՝ մեր առ պատճառականութիւնն եղած հաւատը միայն հետևանք է սովորութեան. և թէ՝ շուտով կարելի է ապացուցանել, որ գիշերն է պատճառ ցերեկի, քան ապացուցանել հաղարաւոր դէպքեր, որոց մէջ պինդ հաւատացած ենք, թէ գիտենք պատճառի և գործոլութեան իսկական յարաբերութիւնը. թէ՝ միայն սովորութիւնն է հարկադրում մեզ հաւատալու ապագայի և անցեալի մէջ եղած յարաբերութեան գոյութեանը։ Ընդունե՞նք արդեօք Կոնդիլհակի հետ թէ՝ յիշողականութիւնը միայն փոխակերպուած զգացումն է. իսկ համեմատութիւնը կրկնապատկած ուշադրութիւնն է. թէ՝ ամենայն գաղափար, որի համար չենք կարող գտնել արտաքին առարկայ, զրկուած է նշանակութիւնից. թէ՝ մեր ընդարձակ գաղափարները հետևաբար յառաջ են գալի զարգացումից. և թէ՝ այն ժամանակ ուսանում ենք խորհրդածել, երբ ուսանում ենք գնալ։ Կամ թէ՝ Կանտի հետ միասին եզրակացնե՞նք, թէ գիտութեանը միայն մի ազբիւր կայ.—միութիւն և արտաքինի (2) և ներքինի (3),—բայց երկու տարբեր ժամանակ և տարածութիւն. և թէ՝ այդ տարրերը տպաւորութիւնների ընդունակութեան ձևերըն են. տարածութիւնը—տպաւորութիւնների ներքին ընդունակութեան, իսկ ժամանակն—և ներքին և արտաքին.—բայց թէ ոչ միտը և ոչ միւսը չունին առարկայական գործունէութիւն. և թէ՝ մեք գիտենք աշխարհն ոչ այնպէս, ինչպէս է, այլ այնպէս, ինչպէս երևում է։

Կատարեալ եմ, որ արդարացի է Պոսիդոնիոսի գիտողութիւնը, թէ մարդկանց համար մտածողութեան կարճատևութիւնն է մահուան. քան զի եթէ կան փիլիսոփայութեան մէջ հակասութիւններ, կան նոքա շատ և կեանքի մէջ։ Այս դիտողութեան մտքով չպիտի տարակուսիմ յառաջ բերելու մի քանի ենթադրութիւններ ճշմարտութեան կրկտերութեան նկատմամբ, առանց վրդովուելու այն մասն, թէ այդ առարկան ձգել է դէպի ինքը շատ գերդրա-

Կատարելութեան կրկտերութեան մասին.

(1) Синтезъ. S.nthèse։ Ա.յսպէս կոչում ենք մտածմանն այն եղանակն, որ սկսում պարզից դէպի բարդ հասներն, պատճառից դէպի հետևանքներն։

(1) Объектъ. (2) Субъектъ.

նակ մարդկանց ուշադրութիւնը։ Արդեօք էր հնարաւոր այս յանձնապաստանութիւն, եթէ գիտութեանց, մանաւանդ մարդու բնախօսութեան զարգացումն չհասցնէր մեզ տեսութեան առաւել բարձր կէտ, և չտար կարելիութիւն տեսանելու իրերի դրութիւնն աւելի պարզ օրէն. քան մեր նախորդների տեսածը։

Ընդ փիլիսոփայութեան ան ղեկութեանց Թերութիւնը։

Արդարև էմ, որ հին փիլիսոփաների այս խնդրի իսկական վճիռը դանելու անընդունակութիւնը միանգամ ի յաւաղ էր գալի այն անկատար և սխալ գաղափարից, որ ունէին նոքա մարդու դրութեան վերայ։ Նոքա տալիս էն նորա անձնական անհատականութեանը չափազանց մեծ նշանակութիւն։ Նոքա համարում էին նորան կեանքի հասուն շրջանի մէջ ազատ, անկախ և բոլորովին վերջացած. նոքա մտածում էին, որ այդ միայն բուսական կերպարանքն է (1) նորա կենդանութեան, որ սկսելով փոքրիկ պատճառներից, ներկայացնում է մշտապէս զարգացումն կամ յառաջադիմութիւն։ Պարզ վանդակից, որ կազմում է անգործարանաւոր աշխարհից միայն մի քայլ յառաջ,— վանդակից, որ չէ զանազանւում այնպիսիներից, որոնցից յառաջ են գալի բոլոր միւս բոյսերն և կենդանիքը, մինչև անգամ ամենաստորներն, (ինչպէս կարող ենք նշմարել այդ և նորա արտաքին տեսքից, և այն ձևերից, որոնցից անցնում է նա կեանքի վաղ շրջանի մէջ)— այդ վանդակից ուրիշ ձևի անցնելը կատարւում է միանգամայն կախման ունենալով շրջապատող բնական պայմաններից։ Սաղմի առաջին երևման և եօթանասնամեայ ալեզարդ ծերութեան մէջ անդ պատմութիւնը շատ երկար է և ձևերը խիստ բազմաթիւ են։ Ընկանան կլինէր վերցնել այդ երկարաձիգ գործողութեան մէկ վայրկեանն և ցոյց տալ նորան ամբողջի ներկայացուցիչ։ Այլոր մինչ անգամ հասունացած մարդու մարմինն ենթարկուած է անընդհատ փոփոխութեան, որի պատճառով մի տարուայ ընթացքում ընդունում է, արձակ ասած փոփոխում մօտ 1 1/2 տոն նիւթ, անկասկածկլինէր ասել, թէ մարդը պահպանում է ոչ միայն մարմնի յարատևութիւնը, այլ և— որ անհամեմատաբար կարևորագոյն է—մտաւոր զօրութիւնների անփոփոխականութիւնն։ Ընկանան կլինէր ասել այդ, այո և միանգամայն սխալ։ Մտաւոր տարրն ևս ընթանում է միևնոյն պարզ ճանապարհով, որով և մարմինն։ Մինչև անգամ եթէ բայ թողնենք ծնունդից նախընթաց ժամանակներն, որջափ մեծ է մարդու տարբերութիւնն առաջին օրերի մէջ։ Այդը ընկնում է նորա աչքին և նա չէ տեսնում, ձայնը հասնում է նորա ականջին և նա չէ լսում։ Սկսելով այս տարրն ծագումից, մենք կարող ենք կարգաւորապէս նկարագրել յաջորդական զարգացումը տղայութեան, մանկութեան և պատանեկութեան շրջանների մէջ մինչև հասուն հասակը։

Ընդհանուր հասկացողութիւն մարդու մասին.

Պէտք է նկատի առնել մարդ կային ամբողջ շրջանը։

(1) Фазисъ.

Արդեօք հեռանքն են առաջնորդում մեզ այս բոլորն. ոչ արդեօք այն հեռանքի, թէ մարդու փիլիսոփայական նկատողութեան մէջ պիտի բաց թողնենք անձնաւորութեան, անհատականութեան գաղափարը, և ընդունենք գաղափարը զարգացման շրջանի մասին. պիտի թողնենք միմիայն գոյացական մարմնի մասին որևիցէ նկատողութիւն, և դառնենք նորա վերայական յարաբերութեան մասին։ Բոլոր գործարանաւոր մարմիններն, եթէ համեմատենք նորանց և սկսենք մոխրոտ տեսութեան մէկ ընդհանուր կէտով, ներկայանում են մի նախադծով յօրինուածներ։ Էյս տեղ, միմիայն մաթեմատիքական արտայայտութիւնով, կան յարատև և փոփոխական մեծութիւններ. իսկական հեռանքը փոփոխութիւն է հաւասարման զանազան նշանակութիւնների, որոնք մեք տալիս ենք փոփոխելի մեծութեանն. բայց որ պիտի էլ որ լինի այդ զանազան հեռանքների թուատոր մեծութիւնը, սկզբնական ձևը մշտապէս պահպանում է։ Մարդու պայմանների և զարգացման վերայ եղած այսպիսի ընդհանուր հասկացողութիւնից դառնանք դարձեալ նորա յարաբերութեանցը դէպի ուրիշ իրան նմանները, այսինքն նորա յարաբերութեանց իրրև ընդհանրութեան անդամի։ Էյս տեսութեան կէտից պիտի տեսնենք, որ ընդհանրութիւնը պիտի անցնի ճանապարհն այնպէս, ինչպէս նշմարեցինք անհատի համար. և թէ՝ առանձին մարդու երևցած առանձին նկատութիւնը միանգամայն անկարելի բան է։ Ուրեքանչիւր մարդ ուրիշից է ծագում առնում, և ինքն էս կեանք է տալի ուրիշ անձին. այնպէս որ նա կորցնում է իւր անհատական տեսակն, եթէ ուշադրութիւն դարձնենք նորա ցեղական կապերի վերայ։ Կեանքի մէկ դարապրութիւն ամբողջ կեանքը չէ։ Հասունացած մարդը չէ կարող պրօշուած լինել բազմաթիւ ձևերից, որոց միջովն անցել է. և ինչպէս առանձին նորա առաջին դրաման բնաւորութիւնն և նորա արտադրութեան արդիւնքը,— մարդը չէ կարող որոշուած լինել իւր տեսից։

Ընդհանուր հեռանքի և զանազան հեռանքների մասին։

Մարդու բնութեան և յարաբերութիւնների վերայ եղած այս տեսութեան օգնութեամբ կարող ենք հասնել այն խնդրի վճռին, թէ ունի՞ նա արդեօք ձշմարտութեան կրիտերիում։ Գոյութեան բուն ակզբնական վայրկեաններում մարդը չէ զգում, չէ մտածում, և աշխարհը նորա համար չկայ։ Աչքի նորա զգայարանքները—տեսութիւնը, լսելիքը, շօշափելիքը և այլն մտնենում են իրանց գործողութեան վերին կէտին, այնքան առաւել այդ զգայարանքները բնականաբար կամ վարժութիւնով մտնենում են կատարելութեան։ Այդ այսու ամենայնիւ ինչպէս այդ շատ լաւ յայտնի էր հին փիլիսոփաներին, չէ կարելի որ բոլորովին յոյս դնենք այդ զգայարանների վերայ։ Մի հա-

նոյնը կարելի է ասել և մարդու մասին զօրութեանց համար, որոնք նոյնպէս տակաւ են սկզբում, և զօրանում են յետոյ: Ուսանձին վերառած միտքը չէ աւելի ստոյգ քան ուսանձին վերառած զգայարանքների գործարանները: Այս մասին եղած որ և իցէ տարակոյս անհեռանում է երազատեսութեան երևոյթների հետազօտութեան միջոցին. ըստ որում երազները ցոյց են տալիս, թէ միտքն իւր ուղղութեանց մէջ որչափ անհատական և փոփոխական է, երբոր զրկուում է զգայարանքների գործարանների հսատատուն նեցուկից: Փիլոն Եբրայեցին արդարացի է ասել, թէ հոգին նման է աչքին, որովհետև բոլորը կարող է տեսնել բացի իրանից, վասնորոյ և չէ կարող դատողութիւն անել իւր մասին: Եւ այսպէս կարող ենք ընդունել, թէ ուսանձնաբար ոչ զգայարանքների և ոչ միտքի վերայ կարելի է վստահանալ. իսկ նոցա երկուսի միաւորութեան մէջ, նոցա մէկ մէկու վերայ դրած փոխադարձ սանձի զօրութեան մէջ կարելի է հասնել ստուգութեան առաւել բարձր աստիճանին: Բայց և այդ բան բաւեյաջող դէպքում էս, որին կարող է հասնել մանաւանդ մարդը, չէ կարելի հասնել—ինչպէս հաստատում էին Յոյներն և Էպիկուրիք—բացարձակ ստուգութեան: Այս խոստովանութիւնը կորցրեց նոցանից շատ ցաւալի բողբոջներ, ձրեց իրանց մտաւոր յուսահատութեան մէջ, և յարադրութեամբ սովորական կեանքի ընթացքի մօտ, առաջնորդից նոցա դէպի անտարբերականութիւն և անհատատութիւն:

Բայց մարդուն մնում է մի ուրիշ ելք էս: Կարող նա ապաւինել անհատականութեան շղթայից և յիշել, որ ունի ցնդական կապեր, որոնք ճշմարտութեան կրիտերիումի գործի մէջ նշանաւոր կերպով աւելցնում են ստուգութեան յաջողութիւնները: Եթէ նա արհամարհանքով է մնում տալի իւր մանկութեան կարծիքների վերայ, ոչ այնչափ յարգանքով իւր պատանկութեան, և անվստահութիւնով արբուն հասակի կարծիքների վերայ, իսկ ինչ պիտի ասի իւր տղդի կարծիքների մասին: Այսպիսի նմանութիւնները չե՞ն բերում մեզ արդիօք դէպի այն եզրակացութիւնը, թէ անցնելով այդ բոլոր յաջորդական պայմանների, ճշմարտութեան կրիտերիումը ստանում է աւելի և աւելի ճշգութիւն և այժ. և թէ՝ նորա գերագոյն կէտն է ամբողջ մարդկային սեռի համաձայն կարծիքը:

Եթէ չկայ բացարձակ կրիտերիում մկայ գործնականը.

Այս սկզբունքների հիման վերայ կարծում եմ, որ թէև, փիլոսոփայօրէն խօսելով, մենք չունենք ճշմարտութեան բացարձակ կրիտերիում, բայց հասնում ենք ճշմարտանմանութեան բարձրագոյն աստիճաններին բարձրացող սանդուղի վերայ, որ գնալով աւելի և աւելի ճշգ է լինում:

Ես կարծում եմ, որ այս նկատելի վերայ դատող բնաւորեցուցիչ հե-

դնականները մարդու իսկական դրութեան վերայ կատարեալ հասկացողութիւն չունենալովին ընկան մոլորութեան մէջ: Նոքա սահմանափակեցին իրանց մտածողութիւնը նորա կեանքի միայն դարպզների վերայ, և չունեցան առաւել ընդարձակ և փիլիսոփայական հայեացք: Մէկ կողմ ձգած այս կերպով արևելեան ուսումն, թէ մարդն է այն կերդրոնն, ուստի պէտք է սկսել քննել աշխարհն, և մեր վախճանական կէտը տեղափոխելով առաւել ընդարձակ և հաստատուն հիման վերայ, բնաղանցութեան մէջ մեք այն ենք անում, ինչ որ արեց աստղաբաշխ Թիւնն, երբոր երկրակեդրոն հասկացողութեան տեղ կարգեց արեգակնակեդրոնն. և այս փոփոխութիւնը խոստանում է նոյնքան և առատ արդասիք: Եթէ աշխատանքն արժէր, մեք կարող էինք հաստատել այս վարդապետութիւնը սովորական կեանքի փորձով: Որչափ յաճախ անդամ չհաւատալով մեր սեպհական դատման, ապահովութիւն ենք պտրում բարեկամի կարծիքի մէջ: Որչափ զօրեղ է մեր մէջ համոզումն, թէ մեք իրաւացի ենք, երբոր հասարակաց կարծիքը մեր կողմն է: Նոյն իսկ եկեղեցին գիջաւ ժողովներ կազմելու, համարելով նորանց ճշմարտութեան հաստելու ամենաստոյգ միջոց. ժողովը հաւատարմագոյն է քան մանաւանդ մարդն, սովոք էլ և լինի նա:

Գերագոյն աստիճան ճշմարտանմանութեան մարդկային սեռի մէջ.

Համախոհ մարդերի թուի հետ միասին աճում են ճշմարտանմանութիւնները, ուստի և գալիս եմ այն եզրակացութեան, թէ ճշմարտութեան կրիտերիումը մարդկանց համար ամբողջ մարդկային սեռի միաշունչ համաձայնութեան մէջ է կայանում.—կրիտերիում, որ միևնոյն ժամանակ ընդունակ է աճելու իւր ճշգութեան աստիճանի մէջ, լուսաւորութեան և գիտութեան տարածման հետ միասին: Վասնորոյ ես չեմ տեսնում երբէք մարդկութեան ապագան այնպիսի անվախթար դրութեան մէջ, ինչպէս սեռնում էին հներն: Ընդ հակառակն ամենայն ինչ երևում է լի յուսով: Մեքենական և նիւթական մեծամեծ գիւտերն, որոնք հաղորդակցութեան հղանակները ընդարձակեցին, և կարելի է ասել, հեռաւորութիւնը ջնջեցին, փիլիսոփայութեան համար կարող են գեղեցիկ նախապկուցումներ լինել: Նոցա պատճառած մտաւոր բաղխմունքներից, կարծիքների միացումից, ազգերի հետազօտութիւններից և վերլուծութիւններից ծագում է ճշմարտութիւն. ինչ որ չէ կարող տոկալ այդ պատասանին, պիտի հնազանդի իւր ճակատագրին: Սուտ թիւնն և խարէութիւնն, որչափ ևզօրեղ լինին, պիտի պատրաստուին դէպի իրանց վախճանը: Մարդ կարող է անթերի հատատ ընծայել այդ գերագոյն պատարանին: Եթէ մինչ անգամ, փիլիսոփայական նկատմամբ, նա հեռու լինի բացարձակ ճշմարտութիւնից, դարձեալ գերագոյն կրիտե-

քրիստ է, որ ին մարդը կարող է հասնել, և որի վեր ի դեմ բոլոր-
լոյս տարիշ տեղ չկայ նորան: Գալցէ բարերար Հոգի ընթանում, այսպես
ջերմ կերպով արտայայտվել էր սեպհական հոգևոր քներն այդ վեհ
առարկայի վերայ: Ընկեր պատշած է համեստօրէն խօսել այն առար-
կայի մասին, որ այնքան նշանաւորութիւն գտած է Յունաստանի,
Նրկատանի, Կ.Պոլսոյ և վերջին ժամանակն Եւրոպայի հո-
չակաւոր հեղինակներից:

Նյուսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Հյուսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների

Խօսքիս վերջում կամենում եմ յայտնել, թէ այստեղ բացատրուած
յունական փիլիսոփայութեան հետևանքների մասին եղած հայեացքը
ձեռք եմ բերել առարկայի երկար և խորհրդածութեամբ: Սակայն այդ արդիւնքները դրական են և ոչ բացասական.
ըստ որում չպիտի մոռանանք, որ եթէ մեզ կողմից ընդունուած էին
համաստուածական վարդապետութիւններ Աստուծոյ բնութեան, Նա-
մաշխարհական Նոգւոյ, Հոգեման, Փոխոխութեան, Յարության և Նոգե-
փոխութեան մասին, միւս կողմից էլ արտայայտուում էր նշանաւոր
ձգտումն դէպի անսահմանութիւն և ծայրագոյն անհատութիւն:
Արդեօք անգամ այդ բացասական դրութեանը կարող ենք համապա-
տասխան կէտեր գտնել Հնդկական բուդդականութեան մէջ, որի մա-
սին յառաջագոյն խօսել եմ: և յիրաւի Ասիայի և Եւրոպայի մտա-
ւոր զարգացման ընթացքի միջև նմանութիւնը այնքան կատարեալ
է, որ դժուարին է գտնել մեզի փիլիսոփայութեան մէջ միևնոյնգամ
մի աւելի մանր մանրամասնութիւն, որ չգտնուի նաև միւսի մէջ: Ես
պատճառով աղեքսանդրիայի փիլիսոփայքն, ընտիր կերպով հետազո-
տած լինելով երկու դրութիւնների մանրամասները, հնարաւորապէս
եղբակացրին, թէ այդ օքանչելի նմանութիւնը կարելի է բացատրել
միայն հին յայտնութեան գոյութիւնով, որի վերայ յիշողութիւնը
պահպանուած էր միևնոյն նոցա ժամանակները. բայց նոքա սխալուում
էին այդ բանում, և գոյա իսկական բացատրութիւնը պարունակուում
է այն փաստի մէջ, թէ մարդու մտաւոր զարգացման գործողութիւնն
և վախճանական արդիւնքը, դէպի որոնց ընթանում է մարդ հետազօտե-
լով միակերպ հարցեր, ամեն երկրների մէջ միևնոյն են լինում:

Յամ նախագծի մէջ չէ մանում այդ փիլիսոփայական սկզբունքների
յարաբերութիւնը սովորական կեանքի փորձառութեան մօտ. բայց այդ
առարկան ներկայացնում է այնպիսի անսահման հետաքրքրութիւն,
որ դուցէ ընթերցողը ներէ ինձ միայն այո կէտը: Այդ ի վերոյ
դիտողութիւնը կարող է կարծել, թէ որպիսի էլ և լինի այդ փիլիսո-
փայութեանց միջև վարդապետութիւնների համանմանութիւնը, նոցա
յարմարակցութիւնը շատ աննման է: Ընդհանրապէս խօսելով, կա-
րելի է հաստատել, թէ միևնոյն ուսմունքներն, որոնք Նպկատանում ա-

Նյատարեալ հա-
մաձայնութիւնն
Յունաց և Հնդ-
կաց մտքերի
գործողութեան
մէջ:

Բացատրութիւն
զանազանու—
թեան գործո—
ղին յարադրու-
թեան մէջ

ռաջնորդին դէպի անտարբերականութիւն և անգործութիւն, Յու-
նաստանում և Հռոմում առաջնորդին դէպի ստոյգ քականա-
թիւնն: Սակայն յոջդ դէպքի միջոց ն ես կարող էի ապացու-
նել, թէ այդ անտանելի զանազանութիւնն իրականապես նմանութիւն է,
քոտոյտում մտքում կանգնի եղանակը ամեն նորը գիտաւորապես աշ-
խարհագրական պայմաններն են. և նորա բնագիտական հակամիտու-
թիւնը դէպի գործունէութիւն ամեմատ է այն այնպիսի հետ վիճա-
կին, որի վերայ ինքն ապրում է: Բնութագրութիւնն ներքոյ նա հակա-
ձիգ չէ դէպի աշխատութիւններ: Նորա դէպի կլիման ունեցած
բնաբանական յարաբերութիւնները նորա համար անորոշել են ա-
նեամ առաւել անդրդուանելութիւնը: Փիլիսոփայական ձեռակերպու-
թիւնն, որ Նպկատանի արևմտեան գաղտավայրերի մէջ եղած գոյա-
անդրդուանոյ կեանքի և անգորրութեան մէջ, Նլրոպայի ոգին
դրդիռ առաջ կլիմայի մէջ ծնած ժրաջանաւոր կեանք: Այսպէս վեր-
ջում Նփրկէ ամենաբնութիւնը, յաճախամամ համեմատելուց յետոյ, որ
բնութիւն ընդ բարերարելու մասին որ և յեկ ձգտում կընդանակէ հակա-
ռակ ընդունել Աստուծոյ, վարում էն անպատճառ կեանք, փափաք և
զամբողջ հետևելով, կամ առանձնացած խորհրդածութիւններին անձ-
նատուր լինելով Ծրբոյիդի անապատներում և քարանձաւներում.
կամ Նլրոպայի կրօնական դերը պարապատում էն եկեղեցական
և հասարակական գործունէութիւնով, աչ սակաւ օգնելով գործով
Ընդհ, Պաղեստայի և Պետրոնայի քաղաքակրթութեանը: Ամ-
փոփեմատելով այս ամենն ընդհէս ասելանն է, մեք կգանք այն եզրա-
կացութեան, թէ մարդկայն կանքն, որ իւր զանազանակերպու-
թեան մէջ կատարեալ ուղղ, և սահմանուում է սկզբնական պայմաննե-
րից, բնաւորէս միակերպ է բոլոր երկրների և բոլոր կլիմաների հա-
մար:

ԳԼՈՒԽ ՈՒՓՆԵՐՈՐԴ:

Ծաւտրութիւն: Հռոմի պատմութեան և փիլիսոփայական ազդեցութիւնների մասին:

Եւրոպայի մտաւոր զարգացման ուղղութեան համար նախընթաց պատրաստութիւնները:

Նախընթաց էջերում կարգած Յունաստանի մտաւոր զարգաց-
ման բացատրութիւնից դառնում ենք այժմ, համաձայն ընդունած
նախագծին, ամբողջ Եւրոպայի մտաւոր զարգացման հետազօտու-
թեանն: Այդ մեկ ազգի շարժումն ամբողջ երկրագնդի շարժման
տիպն է

Յունաստանից Եւրոպա անցնելը.

Դար հնագոյ-
սութեան եւ-
րոպայի մէջ

Եւրոպական առաջին մասնաւոր հատակի—պիւրահատանութեան դա-
րու վերայ արդէն խօսեցանք ըստ մասին երկրորդ գլխում, մանա-
ւանդ որչափ վերաբերում էր այդ Յունաստանին։ Այժմ այդ նիւ-
թի վերայ մի քանի եզրակացուցչական դիտողութիւններ անելով,
մտադիր եմ անցնել Եւրոպական երկրորդ հատակի—հնոտազօտու-
թեան դարու նկարագրութեանն։

Ինչ որ ասուեց Յունաստանի մասին, ճանապարհ է յարդարում
այդ դիտողութիւնների համար։ Միջերկրական ծովին մօտ ընկած
Եւրոպան մտաւոր և հասարակական վերաբերմամբ յառաջ ընկաւ
կեդրոնական և հիւսիսային Եւրոպայից։ Քաղաքակրթութեան ա-
լիքը շարժեցաւ հարաւից հիւսիս. իրօք նա այժմ ևս հաղիւ հասել
է այնտեղ իւր վերջին սահմանին։ Ընդունակ եկաւորները, վաղ ժա-
մանակներում Ասիայից եկածները, աշխատութիւնը թողին իրանց
ներունների ապագայ ցեղերին ժառանգութիւն։ Սեանքի համար
եղած կռուի մէջ սպառուեց նոյն իսկ յիշողութիւնն Երևելքի հետ
աներեցած աղգակցութեան մասին. գիտութիւնն և կրօնական դաղա-
փարները աղաւաղուեցան. զանազանացեղ բնակիչները հասան մտաւո-
րական այն դրութեան, որի մէջ պիտի գտնուէին, ինչպէս եթէ այդ
բնակիչները կազմուած լինէին այդ երկրի բնիկներից։

Բարբարոս Եւրոպացոց կրօնը շատ մասերով նման էր ամերիկա-
ցի Հնդիկների կրօնին։ Նոքա խոստովանում էին Գերագոյն Հոգի,
ամենագէտ, ամենակարող, ամենուրեք։ Ամենահին ժամանակներում
նոքա չունէին ոչ նորա մարդաձև նմանութիւնն և ոչ տաճարներ,
բայց նորա գթութիւնը մաղթում էին զոհերով. զինով կապիտ սե-
ղանների վերայ կենդանիներ, ձիեր և մինչև անգամ մարդիկ։ Թէև
նոքա հաւատում էին, թէ այս մեծ հոգւոյն կարելի է երբեմն լսել
գիշերն անտառի սօսաւիւնի մէջ, բայց ընդհանրապէս համարուած
էր մարդկային պաղատանքից շատ հեռի. և սորանից՝ ահաբեկ երե-
ւակայութեան ծնունդ՝ դէպի հմայութիւնն ունեցած ձգտման միջո-
ցով երևան եկաւ աստղերի երկրպագութիւնն, համեմատական աս-
տուածաբանութեան երկրորդ աստիճանը։ Լոիս անտառների մայրն
և ստուերը, նոցա նուիրական կերպարանք տուող և հոգին միստի-
քօրէն տրամադրող առանձնութիւնն—այս բոլորն օժանդակեցին օրէ-
նուտ անտառների և նուիրական ծառերի յարգութեանն։ Եւրոպա-
յում շփոթ կերպով խոստովանում էին, թէ հոգին գոյութիւն ունի
մարմնի մահից յետոյ, իսկ նորա անդր-գերեզմանական կեանքի նկատ-
մամբ կարծիքները տարբերում էին։ Եւ այստեղ, ինչպէս և ուրիշ
ազգերում, կրօնական հիմնարկութիւնների ուղղութիւնն էր ոչ միայն
մարդկանց ներկայ օգուտն, այլ և ապագայ պատահարների գիտու-

թիւնն, որին հասու էին լինում քրմերը գուշակութիւնների և մար-
գարէութեան զանազանակերպ եղանակների միջնորդութեամբ։

Թէև այս կերպով քրմերի վերայ պարտաւորութիւն կար կատա- Նոցա քրմու-
րելու կրօնական ծէսերը, սակայն ինչպէս երևում է, նոցա կազմա- թիւնը.
կերպութիւնը զլկում էր իրանց համաձայն գործելու կամ քաղաքա-
կանութեան մէջ յարատև դրութեան յարած մնալու կարևորութիւնից։
Գուշակ-քրմուհիների դասակարգն ևս մասնակցում էր ծէսերին։
Կելտեան մոգերը տաճարների փոխարէն գործ էին դնում քարեայ
սեղաններ և ուրիշ բիրտ կերտուածներ. և այդ մոգերը միևնոյն ժա-
մանակն էին քրմեր, դիւթեր և բժիշկներ։ Նոցա կրօնական վար-
դապետութիւնն, որ շատ մասերով յիշեցնում է Ինդո-Վ եդայի վար-
դապետութիւնն, աւանդուում էր երգերով ցեղէ ցեղ։ Այս դրու-
թեան իսկական յատկութիւն էր նորա զուտ տեղական ձևն, և բարեկարգ
քահանայապետութեան պակասութիւնն, որից բացառութիւն չեն
կազմում նաև Կելտերը, թէև նոքա ունէին գլխաւոր քրմին ստորա-
դրուած քրմեր։ Այս էր պատճառը հին կրօնի թուլութեան, իսկ
յետոյ և նորա անկման։ Երբոր գերմանական ազգերը սկսան իրանց Եւ երկրպագու-
գինուորական տեղափոխութիւնը դէպի հարաւ, իրանց հետը թողին թեան առար-
այդ սրբազան անտառներն, և անյիշելի դարերէ ի վեր նուիրակա- կանքն.
նացած պատգամատու կաղնիները. նոքա չկարացին վերցնել իրանց
հետ երկրպագութեան այդ առարկաները, կամ ստեղծել նոցա փոխա-
րէն ուրիշ բան։ Մտնելով բարեկիրթ երկիրները, միանգամայն էրե-
րի այլ դրութիւն տեսան նոքա այն տեղերում. բարբոք կազմակեր-
պուած՝ և համեմատ հին հռոմէական քաղաքական դրութեանը կար-
գաւորուած հոգևոր դասակարգ, երկրպագութեան առարկաներ, որոնք
կապուած չէին որ և իցէ առանձին տեղի հետ. հիմնարկութիւններ,
որոնք յարմարաւոր էին ամենուրեք ներդործութեան, սրբազան մա-
տեաններ, որոնք կարելի էր ուր և իցէ փոխադրել. շարժուն խոր-
հրդանշաններ,—խաչ դրօշակների վերայ և խաչելութիւն սրբերի
կուրծքին։ Ճառելիքայի չքնաղ ձարտարապետութեան մէջ, այդ Հռոմէական
մայեցոց՝ երբեմն աշխարհին հրամայողների յիշատակարանների մէջ, տիեզերատե-
իւր ծէսերի չքեղութիւնով և սուրբ խորհրդոց փառաւորութիւնով թեան ազդե-
նշանաւոր կրօնի մէջ գտան նոքա մի ժողովուրդ, որի հասարակ ու- ցութիւնը նոցա
սուցանում էր մտիկ տալ այս կեանքի վերայ իբրև անցաւոր բանի վրայ.
վերայ, որ ոչինչ է համեմատելով յաւիտենական ապագայ կենդանու-
թեան հետ. կենդանութեան՝ որ բոլորովին տարբեր է Քրմականու-
թեան բիրտ հոգեփոխութիւնից կամ Հռուսաների դինեխառն արքայու-
թիւնից, ուր քաջերը զուարճանում են՝ իրանց երկրաւոր գոյութեան
ժամանակն սպանած թշնամիների գանդերով կոկակաջուր խմելով

Եր. ոչ ոք էր ուրախ նրան տեսնելով, ոչ ոք չէր ցանկանում նրան տեսնել, ոչ ոք չէր ուզում նրա հետ խոսել, ոչ ոք չէր ուզում նրան ընդունել։ Ամենուր նրան վռնդում էին, ամենուր նրան նախատում էին, ամենուր նրան ծաղրում էին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ամուսնացել է Ռոդոլֆ Բոլդվուդի հետ, որ նա ապրում է նրա հետ, որ նա նրա սիրուհին է, և ամենքն էլ ատում էին նրան։ Ամենքն էլ գիտեին, որ Ռոդոլֆ Բոլդվուդը նրան ամուսնացրել է ոչ թե որպես կին, այլ որպես ստրուկ, որպես ծառա, որպես գործիք, որպես զոհ։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։ Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

Ամենքն էլ գիտեին, որ նա ոչ միայն ամուսնացրել է նրան, այլև ստիպել է նրան ապրել իր հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր տանջվել նրա հետ, ստիպել է նրան ամեն օր ու ամեն գիշեր զոհ լինել նրա կրքերին, նրա քմահաճույքներին, նրա ցանկություններին։

գերի կազմութեան—հոգատէրերի, վերակացուների և ծառաների,- այլ նաև կրօնական զգացման զարգացման. և մինչև անգամ զօրացնում է սնապաշտութիւնը. թէ՝ ամէն պատուաւոր զբաղմունքների հետ միասին տէրութիւնը բուն սկզբից ձեռնամուխ եղաւ յարձակողական պատերազմների, և սորանով հակամիտեց հարստահարութեան, որի առաջին դործողութիւններից մէկն եղաւ Օստիա քաղաքի հիմնարկութիւնը Տիբերիս գետի բերանի մօտ, հինագնացութեան նպատակով. թէ՝ զօրքի մէջ եղած մի դաւադրութեան առթիւ, որի վերայ մատնացոյց է անում Լուկրետիայի աւանդութիւնն—բոլոր որում զօրքերը շատ անգամ հակամետ են դէպի այդպիսի դործ,—թագաւորներն արուարքսուեցան, և սկիզբն առաւ զինուորական իշխանութիւնը, որ թէև հասարակապետութիւն կոչուեց, բայց իսկապէս մի քանի հզօր ցեղերի միաբանակցութիւն էր:

Ընդհանրական ամրողջ շրջանի, և հասարակապետականի նշանաւոր մասի ընթացքի մէջ Հռոմի ներքին կեանքն էր գլխաւորապէս պատերազմ վերջն դասակարգի կամ պատրիկների՝ ստորին կարգի կամ երկրագործների հետ: Պատերազմը ծագեցաւ նորանից, որ ժողովուրդը պահանջում էր ունենալ իրաւունք իւր քաղութեամբ տիրապետած երկրի մասի վերայ. որ՝ հարկադիր լիներ Սաղերիոսի օրէնքն. որ՝ հաւասար լինեին Լատինների և Վերնիկների իրաւունքները. որ՝ Տրիբունների ընտրութիւնը հարիւրականներից անցներ տրիբային. որ՝ փոխուէր այն օրէնքն, որ արգելում է պատրիկներին ամուսնանալ ժողովուրդի հետ, և հետևաբար թոյլատրուէր ժողովրդականներին վարել հիւպատոսի, դիկտատորի դաւուսորի և պռետորի պաշտօնները:

Այս առանձին կռիւները ցոյց են տալի մեզ արտաքին պատերազմի կարևորութիւնը Հռոմի համար: Անդադար կաստը մշտապէս նուաղում էր թուով, և ստորադրեալն այնքան և մշտապէս ամէմ էր: Ընդհարուածն պատրիկները պարտականներով լցրել էին իրանց մասնաւոր բանդերն, և յափշտակել էին նուաճած երկրները. ապստամբութիւնը սորա անխուսելի հետևանքն էր, արտաքին պատերազմը միակ վախճանը: Գործունէութեան շրջանի ընդարձակութիւնը երկու կողմերն էլ նկատեցին, որ նոցա օգուտը պահանջում է անկեղծ դաշնակցութիւն հաւասար իրաւունքների վերայ. և նոքա ի միասին բռնացան արտաքոյ իրանց քաղաքի:

Հռոմէական պետութեան աշխարհագրական տարածումն սկզբում շատ դժուարին էր: Ամենևին քաղաքի Վաղերից առնուիլը Հռոմի երկրացնելի դոյութիւնը պահպանում էր դրացի քաղաքների և իշխողների հետ ունեցած անընդհատ կռիւների մէջ: Այդ հինն կարծելը, որ դեռ հասարակապետութեան տղայութեան ժամանակին,

թագաւորներն հալածելուց յետոյ եղած պատերազմի ժամանակին, Պորսենա առած է եղել քաղաքը: Հռոմի ազդեցութիւնը սկզբում սկսաւ տարածուիլ հիւսիսից հարաւ: Տարենտ՝ հարաւային քաղաքներից մէկն, օդնութեան կոչեց Էպիռեան թագաւոր Պիրրոսին, որ շատ բան չարեց իւր դաշնակիցների համար: Պիրրոս տեսաւ միայն Հռոմը Պրենեստէ Ակրագալիից. բայց Հռոմայեցիք սովորեցին նորանից բանակ ամրացնելու արհեստն, և մատրեցին արշաւել Սիկիլիա: Այս տեղ երևցող հասարակապետութիւնը բաղկացած էր Կարթագինացոց հետ. պատերազմը բացեց նորա համար գինուորական նշանակութիւնն Սպանիայի և Գաղղիայի, որ տեղից Կարթագինացիք ստանում էին խիստ մեծ օդնութիւն վարձուներով և պատերազմական պաշարներով:

Հռոմի պետութեան գօրանալը զարմանալի էր. նա տեսաւ, որ Հռոմը նաւամատոյցին ինչ կախուած է ծովակալութիւնից, և սքանչելի եռանդով կազմեց նաւատորմիդ: Այս տեղ նորա յոյսերն ակնկալածից աւելի Հռոմ. մաս. Ձգտուեցան: Միանգամայն իրաւացի են ասում, թէ Հռոմն աւելի շատ ժամանակ վատնեց Իտալիայում մի փոքրիկ երկիր ձեռք բերելու, քան թէ Միջերկրականին իշխելուց յետոյ աշխարհն իւր ձեռքը նուաճելու համար: Հաթոկղէսի փորձը նորան սովորեցրեց, որ Կարթագինէին տիրելու ապահով միջոցն Աֆրիկէի վերայ արշաւելն է: Այդ պատերազմին առաջնորդող սկզբունքներն և Հռոմի դրութիւնը նորանից յետոյ, տեսնում են այն դաշնագրութեան պայմաններից, որով վախճան առաւ առաջին պունիկեան պատերազմը: Կարթագինէն պարտաւորուում էր մաքրել Միջերկրական ծովի բոլոր կղզիներն և հատուցանել պատերազմական ծախք 600, 000 ֆ. ստերլ: Կարթագինէի վաստակելու ցանկութիւնը նորան շատ ձեռնացրեց. ձարտարութեան զարգացման մէջ հասաւ նա բարձր աստիճանի, բայց նորա բարօրութիւնը, կամ լաւ ևս, միջոցն, որով նորան հասաւ, շատ տկարացրին իրան, ինչպէս և նորա քաղաքական կազմուածքի մէջ եղած անկանոնութիւնն, ըստ որում ազատացի ազգերի մէջ ռամկապետական կազմուածներն անկանոնութիւն են: Նորա դրութիւնն այս մասում յայտնապէս հետևանք էր նորա Հռոմ. մաս. ակզբնական ստորադրուած վիճակին իբրև Տիւրոսի առևտրական մի թերանոց: Նորա գանձատէր մարդիկն երկար ժամանակ սովորութիւն ունէին մայրաքաղաքից գերազանցութիւններ սպասելու: Ինչպէս և ուրիշ առևտրական տէրութեանց մէջ, Կարթագինէի քաղաքացիքն անյօժարակամ էին լինում գինուորներ. վանորոյ և Կարթագինէն շատ անգամ ստիպուած էր լինում դիմելու վարձած գինուորների օդնութեան: Նորանից Հռոմայեցիք ամենակարևոր դասեր առին

Ես ուրախ եմ, որ ձեզ հետ հանդիպեցի, պարոն Ֆրանկլին, ասաց նա, ձեռքը մեկնելով ինձ։ Ես շատ եմ լսել ձեր մասին ձեր ազգականներից։ Ես հույս ունեմ, որ մենք կլինենք լավ հարևաններ։

Ես էլ ուրախ եմ ձեզ տեսնելու համար, պարոն Ջոնսոն, պատասխանեցի ես։ Ես հույս ունեմ, որ մենք կլինենք լավ հարևաններ։

Ես ուզում էի ձեզ հարցնել, թե ինչ եք կարծում ամերիկյան հարցերի մասին, շարունակեց նա։ Ես գիտեմ, որ դուք ամերիկացի եք, և ես ուզում եմ իմանալ, թե ինչ եք կարծում ամերիկյան հարցերի մասին։

Ես կարծում եմ, որ ամերիկյան հարցերը շատ հետաքրքրական են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, պատասխանեցի ես։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են, և որովհետև նրանք շատ հետաքրքրական են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են, և որովհետև նրանք շատ հետաքրքրական են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են, և որովհետև նրանք շատ հետաքրքրական են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են, և որովհետև նրանք շատ հետաքրքրական են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, պատասխանեցի ես։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։

Ես էլ եմ կարծում, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, ասաց նա։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են։ Ես կարծում եմ, որ ամերիկացիները շատ հետաքրքրական ժողովուրդ են, որովհետև նրանք շատ ազատ են, որովհետև նրանք շատ աշխատասեր են, և որովհետև նրանք շատ հետաքրքրական են։

առաւել բարգաւաճ կերպով,—ազգի կանգնած քաղաքներից մի քանիսի ազատութեան պարտաւորեալ խոստովանութիւնով:

Ընդուշտ այս անցքերի հետ կցորդ մեքենայութիւնները օգնեցին Կլիմբրների և Տեւտոնների Իտալիոյ վերայ յարձակուելոյն: Այդ յարձակումն սերն տուեց Մարիոսի և Սիղղայի թշնամութեան զօրանալուն, որ նոյնպէս Հռոմը լցրեց սպանութիւններով: Ալևոյն ոգին բղխրքուեց սուսերամարտ Սպարտակոսի ապստամբութեան մէջ, որն բարբարոս ազգաբնակութեան մէջ, որ մի ժամանակ գազազուեց ամենագաժան անգթութիւններով,—ինչպէս գերիները լաւ հանելով—որպէս զի կրկին երևան գայ ուրիշ ձևով, Կաթիլինայի դաւադրութեան մէջ: Այժմ բացայայտ էր, որ գերագոյն իշխանութեան համար վէճը յառաջանում է մի քանի իշխանների մէջ: Դորա վախճանն եղաւ առաջին եռապետութիւնը.—միաբանութիւն Պոմպէոսի Կրասոսի և Կեսարի, որոնք ժողովուրդի և սենատի ամբողջ իշխանութիւնն իրանց ձեռքն առին և երկամաբ կապուեցան մէկ մէկի հետ, մի բան չանել առանց միւսների համաձայնութեան:

Իշխանութեան փոքր առ փոքր կեդրոնանալը

Դործերն ընթացան այն ժամանակն իրանց անխուսափելի ճանապարհով: Կրասոսի մահն և փարսալի մօտ եղած ճակատամարտը պարզով: Կեսարն աշխարհի տիրող արին: Այդ ժամանակում ոչ մի բան կարող չեղաւ յետ նահանջել անխափանելի հեռանքը: Իրուտոսի դաշոյնը հետացրեց միայն մարդուն, բայց չկարաց ոչնչացնել և գիտաւածը: Կսկծանքի մօտ եղած կուիրը գործերն առաջին ճանապարհի վերայ դրեց, և հասարակապետութեան մահը նշանաւոր եղաւ Անգիպատոսի առմամբ: Միջերկրական ծովի վերայ եղած տիրապետութիւնների շրջանը լցուած էր. հասարակապետութեան պաշտօնը հասել էր իւր կէտին. այժմ նա կարող էր անհետանալ:

Նավերապետի վաշտերից առնուած հրաժեշտները ծառայների համար

Հռոմի աշխարհագրական ընդարձակման այս բացատրութիւնից անցնենք այն քաղաքական սկզբունքների ուսումնութեանն, որոնք նորա առաջնորդողներն էին: Ամենահին ժամանակներից հետէ պատերազմը վաստակող ձեռքեր ունենալու միջոց էր: Տէրապետողը հարկադրում էր մշակել իւր դաշտն և ծառայել իրան այն անձանց, որոնց ընքը շնորհել էր կեանք: Օգնտուական իշխանութեան կարճատև ժամանակն առաւել օգտաւէտ էր անխնայելի կերպով միանգամից կեղեքել ժողովուրդը, քան բաւականանալ միջոցաւոր հարկով, որ, ի հարկէ փոփոխական հանգամանքներին մատչ տուած, կասկածելի էր: Հռոմայեցիք մտցրին իրանց դրութեան մէջ հին ժամանակի քաղաքականութեան այս տարրական սկզբունքները մի քանի փոփոխութիւններով և բարեփոխութիւններով: Հասարակապետութիւնը իւր գոյութեան ամբողջ շարունակութեան մէջ արդարացնում է այն դիտողութիւնը, թէ այն դրութիւնն, որի վերայ նա հիմնուած էր, չունէր ամենափոքրիկ ձևացուցումն մարդու իսկական յարաբերութիւնների մասին: Նոցա հետ նա վարուում էր ոչ իբրև անկապտելի իրաւունք ունեցող էակի, այլ իբրև իրի հետ: Բրժանաւորութեան միակ կշռաչափն իշխանութիւնը ճանաչելով, նա երբէք կարողանում էր ընդունել բոլոր մարդկանց՝ օրինաց առաջին հաւասար լինելու սկզբունքը:

Հռոմայեցոց տիրապետած երկների անմարդացան

Սիկիլիայի, Աֆրիկէի և Յունաստանի նուաճելուց յետոյ շուտով անմարդացան այս երկիրներն, ինչպէս վկայում են Լիբիոս, Պլուտարքոս, Սարաոն և Պոլիբիոս: Մի՞թէ այս բանից աւելի սարսափելի օրինակ կարող է լինել քան Պօղոս Էմիլիոսի արարքն, որ Էպիրոսը նուաճած միջոցին սպանեց կամ ստրուկ արեց 150,000 մարդ: Թիբուրի առման միջոցին միևնոյն կերպով վարուեցան ամբողջ գերազաստանների հետ, ոչ միայն անիշանների, այլ և նշանաւորների, որոց մասին ուղղակի ասած է, թէ բերուեցան Իտալիա ջնջուելու համար: Նոյն իսկ Իտալիայում սպանութիւնն այնքան մեծ էր, որ ծագումով ստրուկները չէին կարողանում գոյացնել պահանջըն և անհրաժեշտ էր պատերազմի օգնութիւնով ուրիշները ձեռք բերել նոցա օգնութեան:

Հռոմական օրինաց բարբարոսութիւնը ծառայից մասին

Այդ ծառաների մասին օրէնքներն անարդար էին բարբարոս կերպով: Տակիտոս պատմում է, թէ Պեդանիոսի սպանման դիպուածի առթիւ, սենատի մէջ դործը հրապարակաւ քննելուց յետոյ,—նորա հանգամանքներն լրքը հաղորդում է.—յառաջ բերուեցան հին օրէնքներն, և սպանուածի չորս հարիւր ծառաները մահուան մատնուեցան, թէև բոլորի համար բացայայտ էր, որ նոյանից մէկն անդամ հաղիւ թէ տեղեկութիւն ունենար ոճրագործութիւնից: Էր սարսափելի օրէնքն, որի դրութիւնով ոչ միայն նոյն տան ծառաներն, որի մէջ սպանուած է տէրն, այլ և այն բոլոր շրջակայ տների ծառաներն, որոնց, կարծուում էր, թէ նորա ձայնը կարող էր հասնել, պիտի ենթարկուէին մահուան պատժի,—այդ օրէնքը ցոյց է տալի մեզ, թէ այդ թշուառների կեանքն որչափ աննշան դին ունէր, և որչափ դիւրին էր նորանց փոխանակել: Նոցա մեծագումար թիւն անհրաժեշտաբար պիտոյ էր անում ամեն մի քաղաքացու. քաղաքացիք արհամարհանքով էին յանձնում նոցա երկրի ժշկութիւնը, ձեռագործական վաստակն և արուեստաւոր պարապումն:

Ստրուկի դրութիւնը հասարակութեան այսպիսի կազմակերպութեան մէջ չէն պարզ է այն փաստից, որ դատաւորները գնահատում էին նորան հատուցածանպատուութեան ատելութեան այն վնասի համեմատ, որը կրել էր նորա տէրն: Այս դրութիւնը մինչև այն

Ստրկական դրութեան հասարակական արգասիքը:

ես։ Ուրեմն էդ ինչ որ կուզես արա, միայն թե ինձ հանգիստ թող։ Ես ուզում եմ մենակ մնալ։ Ես ուզում եմ ինձ հետ մենակ մնալ, ես ուզում եմ ինձ հետ մենակ մնալ, ես ուզում եմ ինձ հետ մենակ մնալ։

թիւններ, որոց հետ Եւրոպայում ոչ մի ընչ մինչև այսօր կարող է համեմատուել: Այդ կառավարիչները երբեմն օգուտ էին քաղում հասարակաց շփոթմունքներից. այսպէս՝ Ղրուտոս հարկադրեց Փոքր Ասիային հնդգ տարուայ համար միանգամից վճարել հարկերն. և նորանից յետ շատով միևնոյնը պահանջեց Ընտոնիոս: Օրինաւոր հարկերի քանակութիւնը կարելի է որոշել նորանից, որ կայսրութեան հաստատութեան միջոցին տարեկան արդիւնքը հասնում էր 40,000,000 ֆ. ստերլ. գումարին:

Ընակու և արձաթի գինը:

Ներառնների համեմատական արժէքը Հռոմի մէջ, բացայայտ ցոյց է նորա քաղաքական դրութեան: Զուլուածների գները շատով բարձրացան կարթագինեան պատերազմների ժամանակին. առաջին պունիկեան պատերազմի սկզբում արծաթը պղնձի մօտ ընթանում էր իբրև 1:960. երկրորդ պունիկեան պատերազմի ժամանակ այդ համեմատական արժէքն իջաւ մինչև 1:160. յետոյ շատով աւելի ևս ցածացաւ և հաւասարուեց 1:128: Հասարակապետութիւնը փոքրացնելով դրամի կշիռը, ցածացրեց նորա արժէքը. կայսրութիւնը՝—մեծացնելով բաղադրութիւնը:

Դրամի արժէքի ցածանալու և բաղաքական անկման մէջ գտնուած կապը.

Հետ անդամ դրամահատութեան եղանակը կարող է վկայութիւն լինել ազգերի գիտութիւնների, արուեստների և քաղաքական կազմուածի դրութեան մասին: Եւրոպայի դրամագիտական հնութիւնների փիլիսոփայական հետազօտութիւնը կարող կլինէր տալ մեզ հետաքրքիր փաստեր նորա յառաջադիմութեան ընթացքի մասին: Պանական դարերի պարզութիւնն ապացուցում է 600 թուին Ք. Ծ. յառ. Կրոտոնում կտրած արծաթի մաքրութիւնով. Փիլիպպոս Մակեդոնացու թագաւորութիւնը նշանաւոր է բնական զուտ ոսկով: Հռոմէական ծաղկած դրութեան ատենները արդէն անկումը սկսաւ: Հռոմէական դրամի հետզհետէ ապականուելովն. քան որքան պարզ պատկերանում է դրամի հետզհետէ ապականուելովն. քան որքան երբ որ տէրութիւնը դանուում էր նեղ վիճակում, կայսրները հարկադրուում էին հատանել տալ բաղադրածոյ դրամներ. Այսպէս օրինակ՝ Ալեքսանդրի ժամանակը, փ. 69. թ. արծաթի դահեկանը պարունակում էր իւր կշռի քառորդի չափ պղինձ: Ընտոնինոս Պիոսի ժամանակը, փ. 138. թ. պարունակում էր մէկ երրորդին աւելի. Կոմոդոսի ժամանակին, փ. 180 թ. համարեա թէ կէսը պղինձ եղաւ. Գորդիանոսի ժամանակին, փ. 236 թ. աւելացաւ պղինձն արծաթի մէջ երկու անգամ աւելի քանի նորա կշիռը. իսկ Գալլենոսի ժամանակին դրամը կտրուում էր պղնձից, անագից և արծաթից. այնպէս որ՝ առաջին երկու մետաղները կշռով գերազանցում էն վերջինից երկու հարիւր անգամից աւելի. որ և ցոյց է տալիս, թէ որպէս սի անցեալ դրութեան մէջ էր դանուում տէրութիւնը: Հռոմէական ռամկավարները հետևելով իրանց տեսակէտ մարդկանց բնական ձգտմանը, ստեղծում էին քաղաքական դրամագլուխ, յարձակուելով արուեստագործական գումարի վերայ: Նոքա ցածացնում էին կամ արդելում տոկոսքներ և շատ անդամ աշխատում էին ոչնչացնել պարտքերը:

Իշխանութեան կեդրոնացումն և անբարոյականութեան աճումն ընթանում էին ձեռք ձեռքի տուած: Ազատ դարերում հռոմէական իշխանութիւնը սեպհականութիւն էր մի քանի հազար մարդկանց. յետոյ անցաւ մի քանի տասնաւոր ընտանեաց ձեռքը. յետոյ առ ժամանակ մի տիրեցին նորան առանձին անձինք. ի վերջոյ մէկ մարդ գրաւեց նոյնն իւր բռի մէջ և եղաւ հրամանատար 120 միլիոնների: Իշխանութեան այդ ձեռքէ ձեռք փոխուելու հետ միասին անհետացան սկզբնական ժամանակների զարդը կազմող առաքինութիւնները և վերջապէս նորանց տեղակալեցին այնպիսի յանցանքներ, որոնք աշխարհը չէր տեսած յառաջ, բացի տեսնի և յետոյ: Սև օրն է հասնում մի հասարակութեան համար, երբ որ սա հասարական բարեկ ՛ղէչութեան միակ կռռաչափ հարստութիւնն է ընդունում: Ես շատով այդ օրն ունեցաւ Հռոմի մէջ իւր անխուսելի հետևանքը.—մի պետութիւն, հիմնուած երկու ազգակից սկզբունքների—կաշառաբեկութեան և ահակալութեան (1) վերայ:

Բարոյից անպատասխանելի ապականութիւնը հռոմէական կայսրութեան անկման ժամանակին.

Չկան բառեր ստորագրելու այդ մայրաքաղաքի՝ քաղաքական պատերազմներից յետոյ ունեցած վիճակին: Իշխանութեան և ճոխութեան մէկ տեղ ամփոփուելը ծնաւ ընդհանրական եղծ բարուց: Օրէնքը կօրսրից իսպառ իւր նշանակութիւնը. խնդրատուն պիտի կաշառք տար, որ դատ դանէր: Ռազմական կազմուածը դարձաւ մի լուծուղ նեխած զանգուած. ժողովուրդը դարձաւ խառնիճաղանճ ամբոխ. պետութիւնը՝—ասէ. քաղաքը՝—ժժոնք. չմնաց մի ոճիր, որպիսին չիշատակում են մարդկային զեղծման տարեգրները, որ չգտաարուեց.—անուարբեր սպանութիւններ, գաւաճանութիւններ ընդդէմ ծնողաց, ամուսին մարդոց, կանանց և բարեկամների՝ դրութեան հասցրած թուներաորութիւն, արհնապղծութեան հասած անառակութիւն և նկարագրութեան անյարմար ոճիրներ:

Ապականեալ բարք կանանց և ամուսնութիւնից փախչելու հակումնութիւն

Երբն դասակարգի կանայք մինչև այն աստիճանի անառակութեան անձնատուր եղան, ապականուեցան և վտանգաւոր դարձան, որ հնար չկար հարկադրելու այր մարդկանց ամուսնանալու. ամուսնութեանը փոխանակից հարձակալութիւնը. մինչև անգամ աղջիկներն էլ ընկած էին անբնականալի անպարկեշտութիւնների մէջ. պետական գահերից աստիճանաւորներն և պալատական կանայք միասին լողանում էին և մէկ մէկի երեսում մերկանարմին: Կեսարի ժա-

(1) Терроризмъ:

մանակին տէրութիւնն անհրաժեշտ համարից միջամտել. և արդարև տահմանից վարձ ամուսնութեան համար: Կեսարը վարձատրում էր այն կանանց, որոնք շատ որդիներ էին ունենում. և արդիւնում էր այնպիսիներին, որոնք մինչև քառասուն հինդ տարեկ որդիներ ունեցած էին, կրել ազատութիւնները և ունենալ պատուարակ. յուսալով ուղղել հարկերի հասարակական իրաւունքների այս կերպ կարձելովը: Բանն տեղի և տեղի վատ էր ընթանում. այնպէս որ Օգոստոս տուժանքով ամուսնութիւնից խոյս տալու և գերեզմիների հետ հարձակութիւնով ապրելու ընդհանրական ձգտումը, տեսնելով պատիժ ամուրիներին, կանանելով, թէ նոքա կարող են տանալ ժառանգութիւն կտակով միայն ազգականներից: Հայց հռոմայեցի կանայքը չէին թողնում ի հարկէ իրանց ցանկութիւնները առանց նել ժամանակակից գրքի մէջ: Իրաւ է՝ թէ նոքա հաշուում էին տարիքն ոչ հիւպատոսների թուով, այլ այն մարդկանց, որոց հետ կապ էին ունեցած: Ըստանձին բաղդատութիւն համարուած էր չունենալ որդիներ, այսինքն ընտանեկան բնական սանձը: Իրաւամբ ասել է Պլուտարքոս, թէ հռոմայեցիք ամուսնանում էին ոչ թէ ժառանգներ ձեռնելու, այլ ժառանգ դառնալու համար: Նոյն ժամանակի տարեգիրներն յանցանքների այնպիսի զզուելի օրինակներ են ներկայացնում, որոնք խիստ սուր են չարագործութիւններ անուանելուց, և զգուշացնում են մեզանում միայն զգուանք. ինչպէս օրինակ՝ որկրաժէտութիւնն և ամենախոյտառակ անառակութիւնն. այսպէս օրինակ՝ ,,նոքա ուտում են, որ նորանց փսխել տայ և գրգռում են իրանց փսխումն, ուտելու համար,,: Երբոր Պերսիոսում առնուեց, հռոմիանոսի հրամանով ամենանշանաւոր քաղաքացիներից երեք հարիւրը հանդիսաւոր կերպով գոհ հանուեցան աստուածոխիստ Յուպիտերի սեղանի վերայ: Ո՞նչէ այս, քաղաքակրթի մարդկանց սխրագործութիւն, թէ արիւնարբու մարդակերների (1) անարգ լկտութիւն:

Ամբողջ դարձեալ մարդ անուղղելի

Հարիր դասակարգերի մէջ ամենաստիք բարձրացած էին բարոյական սկզբունքները. սուրբիններըը գործնական անաստուածներ էին: Որ կարող է կարդալ կայսրների ժամանակների պատմութիւններն, և չզարհուրել թէ մարդիկ ինչպէս էին մեռնում այն ժամանակում, հանդիպելով իրանց ձակատագրին անաստուններին յատկանիշ բթամիտ անդրդուելիութեամբ: Արիւբարեան երեւում է հրամանի հետ, և ահա իսկոյն զոհը հասանում է իւր երակներն և մեռնում է ջերմաջուր աւազանում: Պէտք էր սատակել նոյն իսկ բռնաւորը, բայց մարդկային տահատութիւնով խոստովանում էին, թէ ինքը դրութիւնն անուղղայ է:

(1) Ханнибалъ. նոյն է նշանակութեամբ антропофагъ. բառի հետ:

Ցանկասէր վիճակը.

Ամոզելու համար, թէ նա չեմ մեծացնում իմ ցուցմունքները, յառաջ բերինք Տակիտէսի պատմածները. ,,Որոնի սրբազան ծէսերը խանդարուեցան. անառակութիւնը թագաւորից անցաւ. մերձակայ կղզիները լցուեցան վտարուածներով. ժայռեր և անապատ տեղեր ներկուեցան գաղտնի սպանութիւններով. նոյն իսկ Հռոմն արհաւիրների թատրոն էր եղել, ուր ծագման նշանաւորութիւնն և հարստութեան փայլը նշանակում էին մարդկանց դէպի կորուստ. ուր թէ քաղաքական գերազանցութիւններն ձգտող մարի զօրութիւնն և թէ նոցանից խոյս տուող համեստութիւնը միօրինակ յանցանք էին համարուում. ուր բարեզործութիւնը մեղք էր, որ տանում էր իսկապէս դէպի կորուստ. ուր քաւնների յանցանքն և նոցա անարգ ընթացքների վերայ բողոքը միակերպ գարշելի էին. ուր այդ առեղի խումբը գրաւել էր իբրև իւր օրինաւոր որս և քրմական դասակարգն, և հիւպատոսական արժանաւորութիւնն, և գաւառների կառավարութիւնն, և միևնոյն անգամ արքայի խորհրդարանն. ուր մի սուրբ բան չկար. ուր մի բան չկար ապահով յափշտակողների ձեռքից. ուր ծառայք յառնում էին տէրերի ընդդէմ կամ կաշառաբեկ լինելով կամ սեպհական առեղութիւնով. ուր ազատ մարդիկ դատաձանում էին իրանց պաշտպաններին և առանց թշնամիների ապրող մարդը մեռնում էր բարեկամի խորհրդանքովը,,:

Դրա պատճառը.

Եթէ իշխանութեան և հարստութեան կեդրոնացումն այսպիսի պտուղներ տուին Հռոմի մէջ, բայց այլ կերպ էր կայսրութեան ամրողջ տարածութեան վերայ: Հռոմէական պետութիւնը կարձել տուեց բոլոր թեթև պատերազմներն, որոնք ծագում էին մինչև այն ժամանակ դրացի ազգերից: Նոքա փոխանակեցին անկախութիւնը խաղաղութեան: Հայի նորանից—և նոցա համար վերջ ի վերջոյ այս ամենակարևորն էր,—յառաջ եկաւ անսահմանափակ տերութիւն. ուղղակի փոխանակութիւնը հաստատուեց կայսրութեան բոլոր մասերում: Միջերկրական ծովի ազգերը անձուկ մտերմացան մէկ մէկի և ժառանգեցին բոլոր այն գիտութիւնն, որն այն ժամանակում ունէր աշխարհը: Նոցա մէջ տարածուեցան արհեստներ, գիտութիւններ և բարեզործութիւն. ամենահետաքրքիր գաւառները կարող էին պարծենալ լայնարձակ ճանապարհներով, ջրանցքներով, կամուրջներով և ինժեներական արուեստի նշանաւոր շինութիւններով: Հարբարոս երկրների մէջ իբրև պահապան ուղարկուած լեգէոնները դարձան քաղաքակրթութեան կեդրոններ: Հռոմի նոյն իսկ ապականութիւնն էլ առանց օգտի չէր գաւառների համար: Մէկ տեղից պահանջուում էր հազ տանել. միւսից՝ հանդերձներ. երրորդից՝ զարդարանքների առարկաներ. և Իտալիան պարտական էր ամենի հա-

Ինչպես ասացինք, ամենից առաջ պետք է ուշադրություն դարձնել ուսանողի ֆիզիկական զարգացման վրա, որովհետև ֆիզիկական զարգացումը մեծ ազդեցություն է ունենում հոգեկան զարգացման վրա։ Ուսանողի ֆիզիկական զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի նրա ֆիզիկական աշխատանքը։ Ֆիզիկական աշխատանքը ուսանողի մոտ զարգացնում է մկանները, ամրացնում է նրա ոսկրային համակարգը, ուժեղացնում է նրա սիրտը, թոքերը, ստամոքսը, աղիքները, ինչպես նաև ամբողջ նյարդային համակարգը։ Ֆիզիկական աշխատանքը ուսանողի մոտ զարգացնում է նաև կամքի ուժ, համառություն, տոկունություն, հաստատակամություն, ինքնավստահություն, ինքնատիրապետում, ինքնուրույնություն, նախաձեռնություն, ճարպկություն, ուշադրություն, դիտողականություն, հետաքրքրություն, ստեղծագործական ոգի, ինչպես նաև ուսանողի մոտ զարգացնում է ընկերասիրություն, կոլեկտիվիզմ, ընկերական փոխօգնություն, ընկերական քննադատություն և ինքնաքննադատություն։ Ուսանողի ֆիզիկական աշխատանքը նրա մոտ զարգացնում է նաև ճաշակ, գեղեցկության զգացում, ինչպես նաև ուսանողի

վանութեան վերայ. բայց այսպիսի մի հաւատ սակաւ առ սակաւ թուլացաւ լուսաւորեալ մարդկանց մէջ: Պարելի՛ էր արդեօք մարդկային բանականութեանն այլ կերպով մուկ տալ հաղթաբաւոր տեղական և արտաքուստ բերուած, և ամեն մէկին իւր սակար պահանջները յայտնող աստուածներին հակառակաբանութիւնների և անհեթեթութեան վերայ: Պրոնի աշխարհի անտառի կամ տաճարի մէջ անսահմանօրէն և անհակառակօրէն թագաւորող աստուածը կորցնում է իւր բոլոր նշանակութիւնը նոյնպիսի համապատասխանների ամբողջ գնդի մէջ: Այս մասում չանազանութիւն չկայ մարդկանց և աստուածների մէջ: Մեծամեծ քաղաքները միակերպ յղկում են և միևնոյն և միանման: Այս՝ որ հայրենիքի առանձնութեան մէջ անհամեմատ մեծութեան մէջ էր կանգնած, ամբոխի առանձնութեան մէջ անհետանում է դիտողութիւնից:

Պռամական փիլիսոփայութեան ամենահարևանցի տեսութիւնն,— եթէ միայն կարելի է անուանել նորան փիլիսոփայութիւն—ցոյց է տալիս մեզ, թէ ինչպես անհետ ջնջուել էր կրօնական զգացումն: Սկեպտիքականութեամբ ոգորուած լինելը պարզ երևում է Տիբուռնիոս Պարրոնի բացատրութիւնների մէջ (110 թուին Ք. յառ.) թէ մարդկային կրքը և կերպարանք ունեցող աստուածները պիտի համարել նրանի զօրութեանց սուտ խորհրդանշաններն: Իսկ ժամանակի ընդհանուր ոգեղութիւնը հնշա կարելի է եզրակացնել Ակրեոփոսի բանաստեղծութիւնների, նորա՝ միաքն աստուածների երկնի ազատելու յորդորանքից, նորա՝ ընդդէմ անմահութեան հոգւոյ աղաղակութիւնից, նորա՝ միակ աստուած,— որին պէտք է երկրպագել,—բնութիւնը ցոյց տալուց: Ակկերոնի վերայ նշմարում ենք, թէ պէտք ժամանակումը փիլիսոփայութիւնը կեանքի ճանապարհի վերայ որչափ թոյլ և անկայուն աւանդութիւն էր եղած. թէ՝ ինչպէս՝ իւր գործու առաջատար մասնաւոն երևելու ցանկացող մարդը միայն սակաւքար գաղափարում էր իւր յոյն նախորդներին, և չկարողանալով իւր գրուածներին տալ օրական և անկախ միտք, ձգտել է շուտով դէպի բոլորական ապրելակերպութիւնը, քան հաստատուն նշանակութիւնն. ըստ որում Ակկերոն ըստ մեծի մասին գաղափարում է դէպի հաստատակամութիւնը քան դէպի փիլիսոփաները, ցոյց տալով սրանով իւր փաստաբանական արհեստի ձգտումները: Նորը քաղի տակ նա ծածկում է յայտնի սկեպտիքականութիւն. և առաջնորդ ունենալով պաշտօնական մարդու ընդարձակ միտումն, գործում է առաւելապէս ընդհանրական շահերի, քան փիլիսոփայական վերացեալ խորհրդածութիւնների վերայ: Ակկերոն, ինչպէս բոլոր թերակատար մարդկին նն,

Պռամական փիլիսոփայութիւն.

Պրրոն.

Պկրեոփոս.

Պկկերոն.

չէ տեսնում զանազանութիւն տեսական (1) և իսկական առարկաների մէջ, և չփոթում է մէկը միւսի հետ. նա գիտէ, որ անյարմար է հրապարակով քարոզել ճշմարտութիւններ, մանաւանդ կրօնական տեսակներըՄ՝ եք ի հարկէ համաձայն ենք դորան, երբ տեսնում ենք, որ ինքն ընդունում է Աստուած միայն իբրև տիեզերքի հոգի. որ՝ գտնում է շատ տղայ առարկութիւններ նախասահմանութեան մասին եղած վարդապետութեան ընդդէմ. որ՝ հասկացնում է ազդարարութիւնով, թէ աստուածները միայն բանաստեղծական ստեղծուածներ են. որ՝ հաւատի չգիտէ, թէ անմահ է արդեօք հոգին. բայց միանգամայն համոզուած է, թէ ապագայ պատիժների մասին ժողովրդական հաւատը լուկ առասպել է:

Պռոմայեցոց առանձին յատկութիւնն էր ամենայն բան գործնականութեան բնաւորութիւնով դրոշմելու ընդունակութիւնն: Այս միշտ արտայայտուում է նոցա փիլիսոփայութեան մէջ, բնական Վիննաս Ակադեմոս Ակադեմոս ճառագման աչքի ընկնող թուլութեան հետ միասին: Վիննաս Ակադեմոս յորդորում է մեզ վարել առաքինի կեանք, և իբրև դորա համար միջոց խորհուրդ է տալիս ունենալ ժուժկալութիւն կերակուրի մէջ: Պրնիկեան դպրոցի փիլիսոփաներից շատերը համաձայն էին այս կարծիքին. և ոմանք, ասում են, մինչև անգամ յարել էին բրահմանականներին: Ուրաջին կեսարների շրջան ժամանակին մարդիկ աշխատում էին գտնել յինման կէտ, որքան կարելի է, փիլիսոփայութեան մէջ, որովհետև նորա չունէին կրօն, որ իրանց պահպաներ: Ստոյիկեաններն մէջ կային այնպիսի մարդիկ, ինչպես էր օրինակի համար Սենեկան, որոց մասին ախրախութեամբ կարող ենք կանգ առնել:

Սենեկան իւր գրուածներով մեծ ազդեցութիւն ստացաւ յետագայ դարերում, թէև ուշադրութեամբ կարդալով նորա շարադրութիւններն, այդ ազդեցութիւնն այնքան նորա ներքին արժանաւորութիւններին չպիտի տանք, որչափ կրօնական մտածման՝ տիրող եղանակի հետ միասին պատահելուն: Սենեկա պիտում է, որ անհրաժեշտ է ամեցնել անձի մէջ խստութիւն բարոյականութիւն. և գրում է միևնոյն ժամանակն ընդդէմ իւր երկրի կրօնի և նորա ծէսերի և կանոնադրութիւնների: Սենեկայից շատ վեր է կանգնած Էպիկտետոս, որ էր միևնոյն ժամանակ ստրուկ և փիլիսոփայ. թէ և նորան հաջող թէ կարելի է թուել բուն ստոյիկեանների հետ: Էպիկտետոս համարում է մարդուն սուկ գիտող Աստուծոյ և նորա ստեղծուածների, և քարոզում թէ՝ ով որ չէ կարող երկար տանել կեանքի թշուառութիւնները, կարող է ազատօրէն վախճան դնել իւր կեանքին, բարեխղճօրէն գտնելով իւր վիճակն, և գնահատելով խոս-

Սենեկան.

Էպիկտետոս.

(1) Спекулятивный. Spéculatif.

առվանոզաբար, թէ տատուածները չէն գաղի իրան։ Այդա հասկնում էր թէ՝ իւրաքանչիւր ոք աշխարհում ունի որոշեալ դեր, և նա է արժանի գովութեան, որ կատարել է այն ամենն, ինչ որ կարողացել է. և թէ՝ իւրաքանչիւր ոք պէտք է առաջնորդ ունենայ իւր խիղճը։ Նթէ Սենեկան ասում էր թէ՝ միայն ժամանակն է մեր անպայման սեփականութիւնը, թէ՝ մարդը չունի այլ ինչ ասելի, իսկ Նպիկտետ ուսուցանում էր, թէ մարդն իշխանութիւն ունի միայն իւր սեփական մտածմունքների վերայ. և թէ՝ ուրիշ բան չկայ նորա իշխանութեան սահմանի մէջ։

Ընտենիոս. Մարկոս Ընտենիոս կայսրը չգիտեցաւ արտայայտել երախտագիտութիւն ստոյկ-Նպիկուրոսին, որ ուսուցանում էր վարել կեանք համաձայն տարրական սկզբունքների։ Նա յորդորում է իւրաքանչիւր մարդուն մեղքից մաքուր պահել իւր դէմն (ոգին) և կրօնական ջերմեռանդութիւնը նախապատրաստ է համարում բնագիտութեան ուսմունքից, որպէսզի մասամբ խոյս տալով աղանդի իսկական դրութիւններից. բայց մարդկանց համար հասած վատթար ժամանակները հարկադրում էին նորանց որոնել ձեռնտուութիւն ոչ այնքան փիլիսոփայական հետազօտութիւնների, որչափ կրօնական մխիթարութիւնների մէջ։

Մաք Ռոս Տիւրեցի. Մաքսիմոս Տիւրեցու մէջ (փ. 146 թուին) գանում ենք հետևեալ ուղղութիւն, որ ծածկուած է այս պղատոնականութեան կերպարանքով. և որ ասում է, թէ պատկերներին և արձանացրերին երկրպագելը պէտք չէ նոցա համար, որոնք դեռ պարզ չիշում են իրանց երեքին տեսած աստուածութիւնը, թէև խիստ բարւոք է այդ երկրպագութիւնը անցեալը մոռացող ամբոխի համար։

Ատէքսանդր Ափրոդիզեցի. Ալէքսանդր Ափրոդիզեցին ցոյց է տալի Գրատոնին Ակիտոտելի հետ միացնելու ձգտումն, որ ասելի և ասելի վեր է հանում։ Նա խօսում է նախասահմանութեան վերայ և անպայմանօրէն և պայմանօրէն. քննում է նորա յարաբերութիւնները դէպի կրօնն, և արտայայտում է դարու բարեպաշտական ձգտումները պաշտպանելու տրամադրութիւն։

Գաղենոս. Ռուֆիկ Գաղենոսի մասին յետոյ պիտի խօսիմ։ Ակատել բաւական է ասել թէ՝ գիտութեան միակ ազբիւր սա փորձն էր ընդունում. թէ՝ նա առաւել նշանակութիւն էր տալի մանթեմատիկայի և տրամաբանութեան մշակութեանն, ասելով՝ որ ինքը պիտի լինելը պիրրոնական, եթէ չլինէր երկրաչափութիւն։ Գաղենոս կարծում է, թէ ճշմարիտ աստուածաբանութեան հիմունքը պիտի պարունակուին բնախօսութեան վախճանապիտական (1) վարդապետութեան մէջ։ Նոյն ժամանակի բժիշկներն ոչ սակաւ նպաստում էին այսօրինակ կարծիքների տարածմանն. այդ բժիշկներն քան մեծի մասին հետևողներ էին համաստուածականութեան։ Նոցա միջից կարելի է յիշել փորձապաշտն (1) Սեքստոսին, որի մինչև առ մեզ հասած գրուածները ցոյց են տալի, որ այդ դպրոցը ձգտում էր դէպի նիւթակրօնութիւնն։

Փիլիսոփայական անաստուածութեան հետ միացաւ ամբոխի անտարբերական անաստուածութիւնը։ Այդ որով հետև մարդն սիմպիսի բնութիւն ունի, որ չէ կարող երկար ապրիլ առանց երկրպագութեան որ և իցէ ձևի, վաստերոյ յայտնապէս երևիւղ էր սպառնում, որ միաստուածական հասկացողութիւնն երևէր որ և իցէ բիրտ ձևում, երբ որ նկած լինէր նորա ընդունելու ժամանակը։ Ե՞ատ եաչն այս ժամանակից, որի մասին խօսում ենք, կայսրներից մէկը յայտնից կարծիք, թէ անհրաժեշտ էր տալ վերին դասակարգերին առաջնատ փիլիսոփայութեան հետևելու կատարեալ ազատութիւն, և ստորին կարգերի համար հաստատել շքեղ հանդէսներ։ Նա նշմարում էր, թէ որչափ դժուար է միմիայն պետական քաղաքականութեան օգնութեամբ հաշտեցնել մէկ մէկի հետ երկու՝ իրանց էութիւնով այնքան հակառակ պահանջմունքներն։ Թէպետև բազմաստուածութիւնը սպառել էր իւր բոլոր մտաւոր ոյժը, սակայն անհնար էր սպառել, որ նորանից մօտ ժամանակում բաժանուած ժողովուրդներ ձեռք քաշէին որևիցէ ձգտումից դէպի կրօնի նմանեցուցանելն և աստուածութեան մարմնաւոր պատկերացուցանելն։ Մի կերպով կայսրը յաղթուած և անհետացած թագաւորների աւելի հեռաւոր և աւելի վեհ պատկերն էր միայն. բայց մարդ էր ինչպէս և նորա։ Պատանդ էր սպառնում, որ աստուածաբանական դրութիւնն, այս կերպով այլայլուելով քաղաքականի հետ միասին, միայն նիւթ կտայ մարդակերպական հասկացողութիւնների զարգացմանն։

Կռապաշտները զրութիւն ընդունելու համար պիտի համաձայնուէին պատ. նուազ ձգտումներին հետ։

Պատմութիւնը միշտ ցոյց է տալի, որ ազգերը կերպարանափոխում են հաստատապէս միայն այն տարրերով կամ գործոցներով, որոնք համեմատ են լինում նոցա ունեցած ձգտումների հետ։ Ազգերին պատճառած բռնութիւնը մի քանի սերունդից յետոյ կարող է այլևէն անհետանալ, առանց չնչին հետք անցեալ թողնելու։ Նոյն իսկ յաղթութիւնը յաղթուում է ժամանակից։ Ներքին փոփոխութիւններ կարելի են միայն այն ժամանակ, երբ ներգործող ոյժը համաձայն է ընթանում դարու բնաւորութեանն։ Երբին մէկի դէմ թշնամութիւնով դրգռուած այնքան ազգերի միջազգային խաղաղութիւնը—խաղաղութիւն՝ մեծ, ամենի վերայ ապրող իշխանութեան հովանաւորութեան ներքոյ, մտածման միութիւն և զգացման համակրութիւն, որոնք շատով իրանց ձանապարհ հորդե-

(1) Телеологія.—վախճանապէս տես թէ։

(1) Эмпирикъ. Empirique։

ֆ. Ն Ա՛ջնկրկական ծովի ափերի վերայ, ընդարձակածաւալ առուտուրի շահերն, որոնք պահպանւում էին այնքան փոքրիկ տէրութիւնների մէկ մեծ հասարակապետութեան մէջ ընկղմելովն— այս ամենը լուսթեամբ բերում հաստատում էր այնպիսի դրութեան, որի միջոցին փոխադարձ յարգանքի և շահի վերայ հիմնուած որ և իցէ կրօնական վարդապետութիւն ոչինչ սաստիկ քաղաքական ոյժ: Նա այժմ նշանաւոր զօրագլուխների մէջ ոչինչ երևէր վիրջապէս մի մարդ, որի փորձառու միտքը հասու եղած լինէր, թէ որպիսի անձնական օգուտ կարելի է քաղել ամենաբերք իշխող գաղափարի համակցութիւնից: Աւրիշ որպիսի՛ եղանակով կարող էր նա դանել շուտով մտերիմներ կեսարութեան կեդրոնից բռնած մինչև հեռաւոր սահմանները: Նա մինչև անգամ, եթէ նա սեպհական մտաւոր զարգացումից անընդունակ լինէր անթերի ըմբռնելու այն առանձին ձևերն, որի ներքոյ մարմին զգեցած է այդ գաղափարը, և եթէ միայն նա խոստանալ էր այդ գաղափարն և հաւատարիմ էր եղել նորան իբրև քաղաքագէտ,—թէև նոյնը մինչ անգամ մերժած իբրև մարդ,— այդ գաղափարը կտար անշուշտ նորան փոխարէնն ահագին իշխանութիւն. այնպիսի իշխանութիւն, որ մայրաքաղաքի կողմից որ և իցէ հակառակութեան դէպքում նորան միջոցներ կտար աւելի յարմարաւոր տեղում գանել դիմամրցողներ այդ մայրաքաղաքին, և թողնել վերջինը—այնպիսի նշանաւոր փառքի և այնքան յանցանքների կմախքը—նոյն իսկ իւր բողոքին:

Ընդհանուր մտքի ազդեցութեան ոյժն ամփոփել հռոմէական ազգերու. քեանաշնութիւնը

Ընդհանուր մտաւոր մակարդակը, որ ընդունակ էր ամփոփելու հռոմէական ազգերի վերայ ազդելու ոյժ, ոչ միայն ներգործական էր, այլ և պասիւ. նա ոչ միայն ստիպում էր ամենքին, որ ենթարկուին նորա ազդեցութեան, այլ և ինքն ընդունակ էր ամենքի հետ միանալու: Ամենքը, որ ենթարկուեցան նորա ազդեցութեան, ընդունեցան նորա ոգին, և ամենքը, որ միացան նորա հետ, ընդունեցան նորա ոգին: Ամենքը, որ ենթարկուեցան նորա ազդեցութեան, ընդունեցան նորա ոգին, և ամենքը, որ միացան նորա հետ, ընդունեցան նորա ոգին:

Ընդհանուր մտքի ազդեցութեան ոյժն ամփոփել հռոմէական ազգերու. քեանաշնութիւնը ստիպուած էր

թում աւելի չկարացին կանգնել լուսաւորիչներին խորհրդանիշ թափանցամութեան առաջին. երբ հին սքանչելիքները սկսան համարուիլ սնոտի կռնչիք, իսկ ժամանակիցները՝ շինծու հնադարմոտ թիւններ: Այսպէս էր բանն, երբ մինչ անգամ և տէրութեան մարդիկն ընդունում էին իբրև կանոն, թէ ,,երբ որ ժողովուրդը հասաւ մտաւոր զարգացման յայտնի աստիճանին, այն ժամանակ հոգևոր դասակարգն, եթէ կամենում է պահպանել իւր իշխանութիւնը նորա վերայ, պիտի կամ խաբի կամ հարստահարի նորան,,:

Հռոմում Օգոստոսի թագաւորութեան ժամանակին, լուսաւորուած դասակարգերը—փիլիսոփաները և պետական մարդիկ բոլորովին թողել էին մտածողութիւնների հին եղանակը: Ազգային աստուածութիւնները, ժողովրդից այնքան ջերմեռանդութիւնով պահպանուածները, նոցա համար դարձան լոկ մտացածին կռնչիք: Հեթանոսական Հռոմի սքանչելի յաջողութիւնն Արեւմտեան աստուածոց—որով նոցա նախնիքը պարծանքով երկնչին ծագումն էին տալիս իրանց քաղաքի հիմնադրին, դարձաւ առասպել Ավրոպիտէի,—կանացի սեռի զեղծկութեան այդ խորհրդաւոր աստուածներուն՝ աստուածների հօր առաջին իւր տարփածուների համար միջնորդութեան՝ իբրև հաւատի և յուսոյ աղբիւր լինելը մերժուեց: Ավրելիոսի երկնքից բերած գրքերն, որոց մէջ բան հին կարծեաց պարունակուում էր հասարակապետութեան ծաղկելուն համար անհրաժեշտ եղած ամենայն ինչ, կասկածանքների ենթարկուեցան իբրև աւելի երկմիտ ծագումն ունեցողներ. և պակաս չէին ազդարարութիւններ ևս, թէ այդ գրեանքը ժամանակ առ ժամանակ յաւելուածներ են ընդունել վայրկենի շահերին յարմարուելու համար. կամ մինչ անգամ թէ՝ խմբագրեալ են գրքերը կրած են, և նոցա փոխանակել են շինծուները: Յոյն դիցաբանութիւնն ինչպէս մեզ, նոյնպէս և նոցա համար յարգանքի առարկայ էր. բայց ոչ նորա համար, որ իբր թէ նորա մէջ ծածկուած կար ճշմարտութիւն, այլ այն հինաւուրց պատկերների համար, որոնք նա հաստնում էր բանաստեղծութեանը, նկարչութեանն և մարմարիոնին: Ըստ անուանի մարդկանց դոյութիւնը,—որոնց բարեպաշտոն նախնիքը կամ դիւցազանց կարգն էին դրել կամ մինչ անգամ աստուածացրել, նոցա օգտակար կեանքի և գերազանց օրինակների համար,—կամ բոլորովին մերժուում էր, կամ թէ՝ եթէ ընդունում էլ էր, նոցա աստուածային յատկութիւնները համարուում էին բիրտ և բարբարոս ժամանակների ջափազանցութիւններ: Ըստ այսմիկ պատուիրում ընդունելին Նումա Պոմպիլիոսը, Տատոն և Տերենտիոս. թէև երկրպագութեան զանազանակերպ ձևերի վերաբերութեամբ աւելու է, որ այն բազմութիւն աղանդներն, որոց վերայ բաժանուած էին հեթանոս ազգերը, ներկայացնում էին տեսարան անմիաբանութեան և անձնասէր պաշտամունքների, որոնք միայն այն դէպքում արժանի էին ուշադրութեան, երբ կարելի էր նորանցից օգուտ քաղել տէրութեան շահերի համար:

Այսպէս էր իրերի դրութիւնը լուսաւորեալ մարդկանց մէջ, զորոնք մէկ կողմից ազատութիւն էին ձեռք բերում, միւս կողմից հալածանքներ կրում: Նոցա երկիւղն այն նեղութիւնների մասին, որոնք կարող էին տալ նոցա գահերին ժամանակակիցները, կարող է զարմացնել մեզ: Նոքա գործում էին այնպէս, իբրև թէ ժողովրդին վայրենի գաղան են ճանաչում, որ կվտածատի, եթէ միանգամից յանկարծ զարթեցնեն նորան քնից. բայց նոցա փոքրոգութիւնը կարողացաւ ամենաշատը միայն մի ժամանակ հետացնել անձողպարելի օրը. ռամիկ դասակարգերն, որոնցից այնքան երկնչում էին, իրանք զարթեցան իւր ժամանակին և բացերևակի նշմարեցին գործերի դրութիւնը:

Ռամկական կայսրների թագում կային մեծահանճար մարդիկ. և թէև նոցա համար—ինչպէս և այդ գործի վերայ ուշադրութիւն բռնում է անդրադարձողների բոլորի համար—պետի բացայայտ լինելը հասարակութեան բռնած ուղղութիւնը. սակայն նոքա թողին իրերն իրանց բուն ընթացքին, և ոչ մէկը մատ չշարժեց, շարժումն ուղղելու համար: Նթէ և արդարացի է, թէ հռոմէական հանճարն առաւել բնագիտական քան մտաւոր սերտագործութիւններով իրան յայտնի արեց, բայց այսու ամենայնիւ չէ կարելի ասել, թէ նոյն հանճարն իւր ամենալաւ ժամանակի մէջ նշանաւոր անցքերը յանձնում էր ապատուածների, ներքինիների և ծառաների կամքին: Այժմ այդպիսի մարդիկ քաղաքականօրէն մերժուելին հին աստուածները, մինչդեռ կառավարութիւնը, խոհեմութեան համար դեռ ցոյց էր տալի նոցա կեղծամիտ հպատակութիւն. ուստի բնաւ զարմանալի չէ, որ քրիստոնէութեան մուտ գտնելուց յետոյ, շուտով նորա մաքուր վարդապետութիւնների սլսլալուցան, անհետացող կրօնի ծէսերի հետ խառնուելով: Չէր կարելի սպասել, որ ժողովրդական միտքն ինքն ըստ ինքեան կարողանար ազատուել այն կեղծ չէջանից, որի մէջ փակուած էր: Մի՛այն փիլիսոփայութիւնը կարող է ազատել նորան, բայց փիլիսոփայութիւնն այլ ճշնաման վայրկենում պիտի ցից իւր պարտքերին:

Յարմանքով տեսնում ենք, որ Օգոստոսի հին կառավարական տօնակատարութիւնը (Feriae Augusti) շարունակուեց և յետոյ իբրև եկեղեցական տնօրինութիւն, St. Petri ad Vincula անունով. և որ կառավարական ծէսերից շատերը մինչև այսօր պահպանուում են Հռոմում: Նթէ հեթանոսութեան հետքերը պահպանուած էին հեթանոս ազգերը, ներկայացնում էին տեսարան անմիաբանութեան և անձնասէր պաշտամունքների, որոնք միայն այն դէպքում արժանի էին ուշադրութեան, երբ կարելի էր նորանցից օգուտ քաղել տէրութեան շահերի համար:

Այսպէս էր իրերի դրութիւնը լուսաւորեալ մարդկանց մէջ, զորոնք մէկ կողմից ազատութիւն էին ձեռք բերում, միւս կողմից հալածանքներ կրում: Նոցա երկիւղն այն նեղութիւնների մասին, որոնք կարող էին տալ նոցա գահերին ժամանակակիցները, կարող է զարմացնել մեզ: Նոքա գործում էին այնպէս, իբրև թէ ժողովրդին վայրենի գաղան են ճանաչում, որ կվտածատի, եթէ միանգամից յանկարծ զարթեցնեն նորան քնից. բայց նոցա փոքրոգութիւնը կարողացաւ ամենաշատը միայն մի ժամանակ հետացնել անձողպարելի օրը. ռամիկ դասակարգերն, որոնցից այնքան երկնչում էին, իրանք զարթեցան իւր ժամանակին և բացերևակի նշմարեցին գործերի դրութիւնը:

Ռամկական կայսրների թագում կային մեծահանճար մարդիկ. և թէև նոցա համար—ինչպէս և այդ գործի վերայ ուշադրութիւն բռնում է անդրադարձողների բոլորի համար—պետի բացայայտ լինելը հասարակութեան բռնած ուղղութիւնը. սակայն նոքա թողին իրերն իրանց բուն ընթացքին, և ոչ մէկը մատ չշարժեց, շարժումն ուղղելու համար: Նթէ և արդարացի է, թէ հռոմէական հանճարն առաւել բնագիտական քան մտաւոր սերտագործութիւններով իրան յայտնի արեց, բայց այսու ամենայնիւ չէ կարելի ասել, թէ նոյն հանճարն իւր ամենալաւ ժամանակի մէջ նշանաւոր անցքերը յանձնում էր ապատուածների, ներքինիների և ծառաների կամքին: Այժմ այդպիսի մարդիկ քաղաքականօրէն մերժուելին հին աստուածները, մինչդեռ կառավարութիւնը, խոհեմութեան համար դեռ ցոյց էր տալի նոցա կեղծամիտ հպատակութիւն. ուստի բնաւ զարմանալի չէ, որ քրիստոնէութեան մուտ գտնելուց յետոյ, շուտով նորա մաքուր վարդապետութիւնների սլսլալուցան, անհետացող կրօնի ծէսերի հետ խառնուելով: Չէր կարելի սպասել, որ ժողովրդական միտքն ինքն ըստ ինքեան կարողանար ազատուել այն կեղծ չէջանից, որի մէջ փակուած էր: Մի՛այն փիլիսոփայութիւնը կարող է ազատել նորան, բայց փիլիսոփայութիւնն այլ ճշնաման վայրկենում պիտի ցից իւր պարտքերին:

Յարմանքով տեսնում ենք, որ Օգոստոսի հին կառավարական տօնակատարութիւնը (Feriae Augusti) շարունակուեց և յետոյ իբրև եկեղեցական տնօրինութիւն, St. Petri ad Vincula անունով. և որ կառավարական ծէսերից շատերը մինչև այսօր պահպանուում են Հռոմում: Նթէ հեթանոսութեան հետքերը պահպանուած էին

ռոմէական կրթուած դասերի դրութիւնը կրնական յարաբերութեանց մէջ

Ազգային անվտանգութիւնը:

Հռոմէական տօնակատարութիւնը կրօնի ձեռքը.

Եւ նորանից յաջորդաբար ազգային քրիստոնէութեան հետքի մէջ

ւէին միւն անշան մասերում, այն ժամանակ այդ դեռ այնքան նշանաւոր չէր լինի. բայց Հարիքն առաւել մեծ և նորին եղաւ, ինչպէս շատ լաւ գիտեն բոլորքեան, որոնք ուսումնասիրել են այդ կնդիրը...

Եթէ Տրայիանոս տասը տար վերայ անցնելուց դինի տեսներ Հռոմը, հետաքրքրութեամբ պիտի ճանաչէր հին խաղը, թէև դերասանները և բեմը բոլորն էլ փոխուած. նա պիտի մտածէր, թէ որպիսի մեծ սխալ է գործել օրինադիր իշխանութիւնն իւր վարչութեան մէջ. և թէ երբոր բարձրանում է կրօնի խոհական հիմն, այն ժամանակ ամենալաւ բանն, որ կարող է անել մի իմաստուն կառավարութիւն, է—հաշտուել բռնութեամբ պահպանել այն, որ չէ կարող պահպանուել. այլ իշխել նոր շարժմանն և առաջնորդել նորան: Փիլիսոփայութիւնն ոչ ինչ չէ կարող անել, երբոր նորանով աշխատում են պահպանել առողջ մտքի մերժած իրերը. նոցա հետ նա էլս կմերժուի: Եթէ մարդկութեանը ծառայութիւն ցոյց տալու պէտքը միանգամ կորչում է, այն ժամանակ ամբողջ դարեր կանցնին, մինչև որ վերստին նոյնը հանդիպի: Տգիտութիւնն և անարդ շահերը վայրկենից օգուտ են քաղում, և մարդու վերայ այնպիսի բեռն են դնում, որ հազարամեայ ջանքերը կարող չեն լինում վայր ձգել: Ուսումնական կառավարութեան բոլոր պատուաւորութիւններից ամենակարևորը փիլիսոփայութեան հետ համակցելն է այն ճշմարտի վայրկենում, երբոր հասարակութիւնը հասնում է համոզմունքների այնպիսի ծանրակշիռ չափոխութեան, ինչպէս է կրօնի հին ձևը մերժելն, և նորն ընդունելը— այս պատասխանութիւնն ամենակարևորն է, որովհետև կապ ունի այն իրերի հետ, որոնք բոլոր ժամանակաւոր շահերից երկար են տևում:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ:

ՆԻՈՊՇԱՆ ԴԸՐ ՀԵՏԱՔՕՏՈՒԹԵՆԸ

Կարծիքների յաջորդական փոփոխութիւն, որի վախճանն է լինում ժողովների հասատատութիւնն, և հիմանութեան քահանայապետի մէջ ամփոփուիլը:—Կրիտոնիզմութեան մուտ գործելն, առաջին փոփոխութիւններն և վերջնական հատատութիւնն:

Թողած բազմատառածութեան կործանումն և փիլիսոփայութեան անկումն, թողած հռոմէական կայսրութեան բար յական և ընկերական քակտումը, պիտի դառնամ այժմ դէպի անցքերի միջն ամենից նշանաւորը— քրիստոնէութեան ծագումն: Այս պիտի ցոյց տամ, թէ իրենցպէս յառաջ եկաւ կարծիքների փոփոխութիւնն, և իրենցպէս հաստատ նա իւր տարեր կէ ոչն իրենցպէս լուսոյ հիմնարար-

թեան կրիտերիումի հաստատութիւնով ի դէմս հոգևոր ժողովների և ամեց ու հաստատ այն գրութեան, որ մօտ հազար տարի բաւականութիւն էր տալի Եւրոպայի բոլոր հոգևոր պահանջներին:

Ընթերցողն, որին ես ներկայացնեցի Հռոմի վիճակը, պիտի ուշադրութիւն դարձնի այժմ նորա հետևանքների վերայ: Մենք պիտի հետազօտենք քրիստոնէութեան աճումը, քննենք նորա հիմնական սկզբունքների յարմարութիւնը կայսրութեան պահանջներին, և այն փոփոխութիւններն, որոնց ենթարկուեց նա.—մի խնդիր, միանգամայն դժուարագոյնը. քան որում երբեմն նոյն իսկ անկեղծութիւնն էլ և ճշմարտութիւնն ոմանց անախորժելի են լինում: Այլ ես ստիպուր եմ խօսել այդ վասն Եթէ վերայ յարգանքով, այլ միևնոյն ժամանակն և կատարեալ անաչառութիւնով. քան որում աշխարհի վերայ առաջին բարիք ես մտքի և խօսքի ազատութիւնն եմ համարում:

Այլ որպէս դի եմ խօսքերս վատ կողմի վերայ չմեկնուին, այս տեղ իսկ բուն սկզբից սիտի կարգեմ քրիստոնէութեան և նկեղեցական հաստատութիւնների միջև տարբերութիւնն: Առաջինն Ասուածոյ պարզև է.վերջիններս—մարդկային պահանջմունքների ծրնունդ, մարդկանց գործեր, և հետևաբար միանգամայն քննութեան և հարկի պահանջելոց նաև դատապարտութեան ենթարկելիներ:

Հռոմէական կայսրութեան գրութիւնն ինքը ցոյց է տալի, թէ որպիսի սկզբունքներ պիտի առաջներ ունենայ որևէ նոր գրութիւն, որ կամենալիս լինէր բարւոքել նորան: Օգոստոսի թագաւորութեան ժամանակում հարատահատութիւնն արդէն գադարել էր, քան որում աւարտել էր իւր գործը: Հաւատը մեռած էր. բարոյականութիւնն անհետացած էր: Միջերկրականի ափերի վերայ մէկ մէկի հանդիպելին յաղթուած ապգեր,—միանման թշուառութեան կցորդներ, միանման ճակատագրի ընկերներ: Ուր որ նոցանից չգտաս մի Աստուած, որ օգնէր նորան կարօտութեան օրում: Եւրոպան, Ասիան և Աֆրիկէն անպորը էին, բայց այդ անպորութիւնը յուսահատութեան լռութիւն էր:

Հռոմն երբէք չէր մոլի տալի մարդու վերայ իրրև անձի, այլ միայն իրրև մի իրի վերայ: Նա ձգտում էր քաղաքական մեծութեան, առանց ամենափոքր ուշադրութիւն դարձնելու մարդկային նեղութիւնների վերայ: Եթէ նուաճուածները ձեռք էլ բերում էին օրպիսի և իցէ օգուտներ նորա իշխանութեան ներքոյ, այդ միայն սակ պիտուած էր լինում և ոչ բնաւ մտադրուած նպատակ Հռոմի կողմից: Հռոմը գիտակցարար և խորհելով քաղաքակրթութիւն տարածող չէր: Իշխարհակալութիւնն և յափշտակութիւնները—նորա գործողութ ւնների սովորական նպատակն, երբէք հնարաւորութիւն չէին

Ա՛ն գիրք էթէ

Սկզբնական պատրաստութեան բերած ազդեցութեան.

Ընթերցողին բարոյական գրութեան մէջ չէր մտած

Հռոմի անգութ բռնակալութեան.

ասելը, մինչև որ ինքն իր մասին պատմելիքն ասած լինի։ Հետո, ինչպես ես կարծում եմ, Տասիկն էլ որոշեց ասել ինչ-որ բան, որ ինձ ավելի հետաքրքրի։ Նրա ձայնը դողդողում էր, երբ նա սկսեց խոսել։ ,, Ոչ ոքի չեմ պատմել այդ մասին, բայց ես ուզում եմ, որ դու իմանաս։ Ես ամուսնացել եմ, երբ ինձ ընդամենը տասնչորս տարեկան էր։ Ես ամուսնացել եմ մի մարդու հետ, որին ես չեմ սիրում, որին երբեք չեմ սիրել, որին ես ատում եմ։ Ես ամուսնացել եմ նրա հետ, որովհետև նա ինձ ստիպել է դրան։ Նա ինձ ծեծել է, ինձ սովամահ է արել, ինձ ստիպել է ամուսնանալ իր հետ

մաչի մէջ, ուր կենսական պիտոյքներն այնքան մեծ չեն, համեմատաբար փոքրիկ գումարը կարող է շատ բան գործել։ Ասոր հարատեւութեան դիզուելուն հետ բայի այդ աղ ստանալի համար շարժառիթներից երևան եկան և հրապոյրներ վաստակելիների համար.— մեծաքանակ վարձատրութիւն և ձրի ապրուստ, ըստ որում եկեղեցական պաշտօնները զերազանցելին յետոյ իրանց շքեղութիւնով պետական պաշտօններից անգամ։

Չնպհկնեկ մուտ գտած ա նոնրից կարող ենք հետևեցնել, թէ այն ձևերն, որոնցում ժամանակ առ ժամանակ մարմնանում էին քրիստոնէական սկզբունքները, ունէին երկրորդական նշանակութիւն։ Առաջին դարերի ազանդները այնպէս սպառապուռ անհետացան, որ դժուարութիւնով կարող ենք միայն բերել նոցա անուններն նշանակութիւնը, կամ որոշել նոցա էական վարդապետութիւնները։ Ա՛նք կարող ենք նկատել, թէ ինչպէս՝ սկսած պահքից, ողորմութիւնից և ապաշխարութիւնից,— այնպիսի բաներից, որոց մասին կարելի էր դատել նկատողականապէս,— ուղղափառութիւնը հասնում է վերջապէս բնապաշտական ամենախորին գաղափարները։ Նա պէտք չէ կարծել, թէ այն ժամանակում յառաջացած նոր ծէսերն և վարդապետութիւնները պատահաբար մարդկանց անյարիր գիւտերն էին։ Նրանք մարդկային կարծիքների միօրինակ զարգացման բերքերն էին։

Զարծիքների առաջին զանազանութիւններ. Առաջին ժամանակների ազանդների պատմութիւններով զբաղած հետևակաները ցոյց են տալի ուսումնասէր ընթերցողին, թէ ինչպէս տակաւին չանհետացած մանրմունիքը դէպի հրեական ծէսերը վերադառնում էր այդ հին ակեղեցին. և թէ՝ որպիսի դժուարութիւնով վերջապէս ապաստուց ակեղեցին հրեականութիւնից, որ իշխում էր նորանում առաջին տասը տարուայ ընթացքում. թէ՝ ինչպէս յետոյ մի քանի դարերի ընթացքում ընկղմուեց նա Քրիստոսի քնութեան վերայ եղած վէճերի մէջ, ուսում և յառաջ եկան հերետիկոսութիւններ մէկ մէկի ետևից. Նրիոնականների կարծիքով Քրիստոս սոսկ մարդ էր. Դոկետականների՝ —առաջօք երևոյթ. իսկ երրայեցի Ակրինթոս գնոստիկի համար՝—երկու բնութիւն ունող թէ՝ ինչպէս յետագայ դարերում, քրիստոնէութեան՝ ամբողջ կայսրութեան մէջ տարածուելուց յետոյ նորա վերայ նորը ազատութեան արևելքի և արևմուտքի մտաւոր առանձնականութիւնները։ Արևելքը լցուեց տեսական վարդապետութիւններով, որոնցից ամենանշանաւորներն ազէքսանդրիացի պատմականների պատկերն էին, ըստ որում փիլիսոփայական աղանդներից բոլորից առիլ պատմականները քրիստոնէութեան հետևողներ տուին։ Արևմուտքը հետզհետէ իւր շահեկա

Ուրիշ ան ազանդներ— Թիւնը չգոյամ է գէպի ազա. ւանդ. նին. արևմտեանքը՝ դէպի մարգկային.

պէսին, որ յարգում է բոլոր գործնականներն և արհամարհում բոլոր վերացականները, բարեյաջող հանգամանքների առանձին ձեռնտուութիւնով սկսաւ տարածել նիւթական իշխանութիւն և սահմանատարած մեծութիւն։ Բոլոր քրիստոնէական ազանդական կարծիքների վերնական կէտն եղաւ արևելքի մէջ՝—Աստուած, արևմուտքի՝—մարդը։ Որտեղում է պարունակուում նոցա էական տարբերութիւնը։ Մէկը հարուստ էր Աստուծոյ էութեան վերայ եղած վարդապետութիւններով. միւսը՝ կանոններով մարդկութիւնը բարեքաղաք և ուղղելու համար։ Կարծիքների զանազանութեան նկատմամբ երկար ժամանակ ոչինչ էր համերաշտապութիւն. նոցա տասած էր մեծ ազատութիւն։ Մինչև Նիկիական ժողովն ոչ ոքի չէին համարում հերետիկոս, եթէ միայն խոստովանում էր նա առաքելական հանգանակը։

Քրիստոնէութեան օտարատեսակ կերպարանութիւն. Մի շատ սրամիտ ակեղեցական պատմաբան խօսելով քրիստոնէութեան վաղագոյն ազատումն վերայ, յետագայ նկատողութիւնն է անում. ,,Մաքուր և անաղարտ ազգիւրը ծածուկ խորհուրդների ծծելով երկնային ցօղը, դառնալով ահագին գետ և կատարելով բազմատոհմ ընթացք, ներկուում է այն զանազան հողերի գոյներով, որոց միջով անցնում է,,։ Այս կերպով նախասկիզբն քրիստոնէութիւնը շրջապատող հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ տուեց երեք ձիւղեր—հրէացնող քրիստոնէութիւն, գնոստիկեան քրիստոնէութիւն, ափրիկեան քրիստոնէութիւն։

Հրեական քրիստոնէութիւն.

Այս ճիւղերից առաջինում մնացին հրէական խառնուրդներն, որոնցից ձշմարիտ քրիստոնէութիւնն ազատուեց միայն ամենամեծ դժուարութիւնով, ակեղեցու դէմ եղած երկար և ծագած վէճերի դնով։ Սկսելով առաջին աշակերտների դատ երրայական տեսակէտից, որոնք դժուարութիւնով ձեռք քաշեցին այն յոյսից, թէ Փրկիչը վաղուց ի վեր ակնկալած երկրաւոր Մեսիան էր, —րից իսկական Թագաւորը,—մի անուն, որի ներքոյ նա հարյուրաւոր, —հաւատով սակաւ առ սակաւ տարածուեց և հետևն, դրաւելով հետզհետէ դրացի կռապաշտներին և վերջապէս ամբողջ աշխարհն, առանց զանազանութեան ազգերի, կլիմայի և դոյնի։ Քրիստոնէութեան այս՝ իսկապէս աղբիւրաղբ տարածումն հանդէս հանեց նորա էական, հիմնական վարդապետութիւնները։ Այդ հրէացնող քրիստոնէութիւնը, յատկապէս խօսելով, շուտով արդէն ջնջուեց։ Նա կարող չեղաւ հակառակելու եկեղեցու ծոցում գտնուած առաքելական ղօրեղ ազդեցութեան և չհաւատացող հրէից սաստիկ ձնշմանն, որոնք տածում էին դէպի նա անհաշտ թշնամութիւն։ Ասցի դարանից նոր վարդապետութեան արագ տարածումը փոքր Ասիայում և Յունաստանում ներկայացնում էր ոգևորութեան համար

հրապուրիչ դարձ։ Երբոյե՞ղիք եղան առաջին քարոզիչներ հռոմեական կայսրութեան մէջ. առաջին ժամանակաւ նոքա պահանջած էին թլպատութիւն և Մովսէսեան օրինաց հնազանդութիւն. բայց արդէն առաջին ժողովի Երուսաղէմի մէջ, որ դումարուեց հաւանականաբար մօտ 49 թուին՝ փր. վճռեց այդ խնդիրը մերժողաբար։ Նկուղեցու շինուածն, որ սկզբում սինագոգից էր օրինակուած, փոխուեց։ Սկզբում հաւատի պայմանն և ծէսերը շատ պարզ էին. հարկաւոր էր միայն հաւատալ Տէր Յիսուս Քրիստոսին և մկրտութիւնը նշանակ էր նորադարձի ընդունուելուն հաւատացեալների հասարակութեան մէջ։ Նկուղեցու ղեկն էր Յակոբոս, անուանեալն եղբայր Տեառն մերոյ, ինչպէս և պէտք էր սպասել նորա ազգակցութեան առաքինութենից։ Նւսեբիոս հետևեալ կարգով յառաջ է բերում Յակոբոս Տեառն եղբօրը յաջորդող Երուսաղէմի եպիսկոպոսաց անունները.—Սիմէօն, Յուստոս, Զաքէոս, Տոբիոս, Բենիամին, Յովհաննէս, Մատթէոս, Փիլիպպոս, Սիմէօն, Յուստոս, Ղևի, Եփրեմ, Յովսէփ և Յուդա։ Այս անուններն արդէն բաւականին վկայում են անձերի ազգայնութեան մասին։ Նկուղեցին պահպանում էր, որ նորա մէջ մինչև վերջին հրեայ եպիսկոպոսը հերետիկոսութիւն չէ եղած. բայց դորան կատարելապէս չէ կարելի հաւատալ. քան զրում Երուսաղէմում շատ շուտ գոնում ենք երկու տարբեր կուսակցութիւնների հետք. մէկն այն՝ որ ընդունում էր գերբնական յղութիւնն, և միւսն՝ որ մերժում էր նոյնը։ Երկնեանները, ցանկալով ցոյց տալ մեր Փրկչի ծագումն Դաւթից, օրինակ էին առնում Ս. Մատթէոսի աւետարանի մէջ պարունակուած ազգաբանութիւնն, ուստի և չէին խոստովանում գերբնական յղութիւնը. այնպէսով՝ թէ նորա մասին եղած վկայութիւնն անվաւերական է և հակառակում է այն ծննդաբանութեանն, ուր մեր Փրկչի ազգահամարը սկսում է Յովսէփից.—քան զրում այդ դէպքում Յովսէփ նորա հայրը չէր լինում։ Այդ հերետիկոսներին կարելի է համարել եբրայական ազգային կամ հայրենապաշտական կուսակցութիւն։

Քէից յիրեսնեայ գառնալոյն պատճառները.

Քրիստոսի յաջորդակ դարձին խոշընդոտան եղան, երևի, երկու պատճառներ. Մեսիայի երկրաւոր իշխանութեան նկատմամբ եղած կարծիքների և գերև եկանելն. երկրորդ՝ այն մեծ ընդունելութիւնն, որը ձեռք բերից Երրորդութեան վերայ եղած վարդապետութիւնը։ Նոցա նախանձախնդրութիւնը դէպի այն ամենն, որ որշակի և ներկայ կարող էր խափանել Աստուծոյ միութեան վերայ եղած վարդապետութիւնը, գալձել էր դրեթէ մոլեռանդութիւն։ Քրիստոսի քրիստոնեութիւնը, կարելի է ասել, դադարեց բոլորովին,

Երուսաղէմը կործանած միջոցին. թեպէտ և նորա վերջին հետքերն երևեցան դեռ զառակի վերայ եղած հակառակութեան մէջ. որին վախճան տուից Եփիկիական ժողովը։ Քրէից դարձը կարճուեց մինչև Կոստանդիանոսի Թագաւորելն։

Քրիստոնեութեան տարածումը Հռոմայեցոց մէջ։

Երկրորդ ճիւղը,—դնոստիկեան քրիստոնեութիւնը հաստատ իւր կատարեալ զարգացմանը հարիւր տարուայ ընթացքում Քրիստոսից յետոյ։ Նա ունէցաւ ներդործող ազդեցութիւն առաջին չորս դարերում, և ծնաւ այդ ժամանակի մէջ զանազան երկտրոպակարդ շատ աղանդներ։ Այս հակառակութեամբ կամենում էր քրիստոնեութեան կնիքը դնել մոգականութեան վերայ։ Նորա կարծիքով Փրկիչը գերբնական բանականութեան բոլոնում էր, որ ծագում էր յատկանական, ինքնագոյ հոգուց. այդ բանականութիւնն—և ոչ թէ մարդն Յիսուս—էր Քրիստոս, որ դարով ըստ այսմ միայն առ աչօք երևոյթ, անմարմին և անշօշափելի, չէր ներկայանում իրանում գնոստիկականց համար որև էիցէ գաղափար վերկարար պատատրաստ և հաշտութեան մասին։ Գնոստիկականութիւնը գտաւ իւր մոգականութեան (1) նոր երևոյթը Պարսից կայսրութեան մէջ։ Ըստ այնմ Մաբեզանն ժամանակին. այդ աղանդը սովորաբար կարճ ածից շատ աւելի խորն ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնեութեան վերայ, որի անջնջելի հետքերը տակաւին նշմարելի են և մինչև այսօր։

Արրորդ ճիւղն,—արիմիկեան կամ պղատոնեան քրիստոնեութիւնը—ծագեցաւ Ալեքսանդրիայում։ Ալրիանոսի կառավարութեան ժամանակին քրիստոնեութիւնը տարածուեց համօրէն Նդիպտոսում և դուռ իրան շատ հետևողներ մայրաքաղաքի պղատոնեան փիլիսոփաների միջից։ Սրքա կերպարանափոխեցին գնոստիկեան գաղափարն, որպէս զի յարմարացնեն այն իրանց բուն գաղափարներին. պնդելով՝ թէ այն սրտաճառն, որից գոյացել է աշխարհը, գերազոյն բանականութենից սկիզբն առած ինչ էր, որ և կարող է վերստին գառնալ դէպի նա, ինչպէս նոցա կարծիքով, ճառագայթն է և արեգակն։ Այդ ճառագայթը, պնդում էին նոքա, մշտապէս գոնում է մեր Փրկչի վերայ, և սորա համար նորան կարելի է համարել Աստուած։ Այս կերպով նորա անձն երիք մասերից է բաղկանում, որոնք են. մարմին, հոգի, և բան, (Logos). ուստի և Աստուած էր նա եամարդ։

Այս ամենի մէջ բացայայտ է գերբնութեական (2) ներկայութիւնն. և պղատոնեան քրիստոնեայք, յոյն փիլիսոփաների սովորութեան հետևելով, համարում էին քրիստոնէութիւնը ծածկաւոր յուզ վարդապետութիւն. նոքա անուանում էին նորան ,,կերակուր կատարեալ մարդկանց համար,,, իսկ ժողովրդական սովորական քա-

(1) Պատի քից ց ազգէն, որ գրագէտ ակն և քրիստոնէական գաղափարների խառն որդ էր հին։

(2) Трансцендентализмъ.

բողոքիւնը — ,,կաթն ծծկեր տղայոց համար,,։ Յուստինոս մարտիրոս (132 Թ. Քրիս.), որ պղատոնեան դպրոցի փիլիսոփայ էր, համոզուած էր, թէ աստուածայինն ճառագայթը անդամ մի լքած լինելով Աբրիատոսի վերայ, ոչ նորանից էր զատուում երբէք և ոչ իւր աղբիւրից բաժանուում։ Նա բացատրում է իւր միտքը երկու օրինակներով։ Ինչպէս բանը (Logos) մի մարդուց դուրս գալով անցնում է միւսին, տալով նորան միտք, որ միևնոյն ժամանակը մնում է գործակ և լուսոյն մէջ, այսպէս և Հոգի Աստուծոյ Բանը մնում է ամբողջ և անթերի, թէև հաղորդուում է Աբրիատոսին. կամ թէ՝ ինչպէս մէկ ջրաղից կարելի է վառել մի ուրիշն, առանց ամենաչնչին կորուստ պատճառելու ըստոյն, այսպէս էլ Հոգի աստուածութիւնն անցնում է Որդուոյն։ Այս վերջին բացատրութիւնը յոյժ շատ տարածուեց, և ընդունուեց Նիկիական հաւատոյ հանգանակի մէջ, ,,Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ,,։ Կենթրև է, որ այս բացատրութիւնն աշխատում էր բուն մաքրութեան մէջ պահպանել Աստուծոյ մի լինելու վերայ եղած համոզմունքը. քան որում քրիստոնեայ հաստատութիւնն այդ ժամանակին մեծ մասամբ տոգորուած միապետական ոգով՝ գործ էր դնում այդ բառն իւր աստուածաբանական նշանակութեան մէջ։

Ընդբանդրութեան պատճառները— Նոյն ատեն՝ քրիստոնէութեան հրեական և դնոստիկեան ձևերը երկուքն էլ անհետացան, իսկ ապրիկականին, պղատոնականին կամ աղեքսանդրիականին սահմանուած էր երկար մնալ։ Այս իրողութեան բացատրութիւնը կարող ենք գտնել միայն այն ժամանակի քաղաքական պատմութեան մէջ։ Նա համառօտապէս պիտի յիշատակեմ այն դէպքերին, որոնք կարևոր են իմ նպատակի համար։

Քրիստոնէութեան ծագումը— Քրիստոնէութիւնն իւր ծննդեան տեղից—Բրիատանից դարձաւ դէպի հռոմէական աշխարհն տիրապետութիւն։ Իւր սկզբնական ձևի մէջ առատաձեռնաբար այժ, հաստատացնելով թէ աշխարհի կառավարիչը միրձ է, և թէ՝ երկիրը շուտով հրով կործանուելու է։ Պատմական պատերազմից յետոյ, որ յառաջ բերեց Բրիատանում, նա պատրաստուեց յառաջ մղելու յարձակմանց և աշխարհակալութեանց պատերազմ, և մէկ միւսի ետևէց դրաւեց Աիպերա, Փռիգիա, Գաղատիա, բոլոր Փոքր Ասիան, Յունաստան և Սպանիա։ Հռոմի հրդեհի հետ համապիսակ Ներոնի հալածանքները մի վայրկեան անգամ չդադարեցրին նորան. նորա թաղուրութեան միջոցը քրիստոնէութիւնը տարածուում էր տրտղութիւնով, և ամեն ուրեք կառուցուում էին Պետրոսի և Պօղոսի եկեղեցիներ, հրեական և յունական ձաշակի համեմատ։ Նրջիններս տասան առաւելութիւն և առաջիններն անհետացան։

Նկեղեցիների շինուածը փոխոխուեց, հաստատութիւնները տակաւ տակաւ կորցրին իրանց իշխանութիւնն, որ կեդրոնացաւ եպիսկոպոսի մէջ։ Առաջին դարու վերջում եպիսկոպոսական վարչութիւնը տիրապետող եղաւ, և հոգևորական կազմակերպութիւնն այնպիսի նշանաւոր կերպարանք ստացաւ, որ դրաւեց կայսրների ուշադրութիւնն, որոնք վերջապէս հասկացան, թէ որպիսի սիալատեաց մէջ են ընկել շփոթելով նոր կրօնը հրէականութեան հետ։ Այդ հակակրութիւնը դէպի նա, որ շուտով արտայայտուեց պատժական միջոցներով, հետևանք եղաւ այն առանձին դրութեան, որ ընդունեց նոր կրօնը։ Երբև քաղաքական ընկերութիւն, քրիստոնեայք ոչ միայն հրաժարուում էին այն ժամանակի բոլոր ուրախութիւններից, ինչպես թատրոններից և հասարակաց զուարճութիւններից, այլ և բոլոր յարաբերութիւններով կազմում էին առերութիւն տէրութեան մէջ։

Եկեղեցական կազմակերպութիւնը և վճռաբանութիւնը— Երկրի այսօրինակ դրութիւնը միանգամայն անհաշտելի էր իշխող կառավարութեան հետ. և նորա յայտնի անյարմարութիւնների և վնասը շուտով դրալ տուին նորան։ Պետրոսեանների ղօրանալուն յատկապէս նպաստաւոր եղաւ աշխատասիրութիւնը Միջերկրական ծովով, որ գտնուում էր այն ժամանակում մէկ գերագոյն իշխանութեան ձեռքին. հրեայ և յոյն վաճառականները նորա միջնորդներն էին. նոցա առևտրական քարաքները նորա կեդրոնանալու տեղերն էին։ Այլ պէտք չէ կարծել, թէ քրիստոնէութիւնը տարածուում էր առանց դիմադրութեան. դեռ դեռ մինչև զար և կէս ժամանակ մանր կռապաշտերն և երկրագործները տածում էին դէպի նա ատելութիւն, համարելով նորան առևտրական մի առանձին ընկերութիւն, որպիսիներ նոքա միշտ եղում էին. և համոզուած էին, թէ նա է պատճառն երկրաշարժութիւնների, հեղեղների և համաձարակ հիւանդութիւնների։ Այդ համոզմունքների վերայ աւելացաւ և ցանկութիւն տիրելու հաստատութիւնների սեպհականութեան, որը խլուում էր օրինքով։ Առաջին քրիստոնեայք միշտ և գառնապէս բողոքում էին դէպ դէմ։ Այլ տանջանքը, հուրն և վայրենի գազանները,—բոլորն ի զուր էին։ Այդ իսկ հալածանքները տուին իրանց օգուտը։ Ընարդարութիւնն և անգթութիւնը սկզբ միաւորեցին մէկ մէկի հետ բարեպաշտ, բայց անզօր հասարակութիւններն, և հարկադրեցին գազարեցնել ներքին տարաձայնութիւնները։

Նոր եկեղեցին և գրական կերպարանքը— Սակայն պէտք է խոստովանել, որ քանի մի դէպքերում հալածանքներն տեղիք տուողը լինում էր և այն գրգռող կրօնական պարագան, որ ընդունում էին նոր հաստատի հետևողները նայելով իրանց հետ

հեռէ ստացած ուժին: Այս բանը հասկանալու համար մեզ կարժէ միայն կարդալ այնպիսի վկայագիրներ, ինչպես Տերտուղիանոսի անոնորոշամտութիւնով լի մէկ թուղթը, որ մեղադրում է ապրային կրօնն իբրև պատճառ հասարակայ բոլոր թշուառութիւնների, հեղհեղների, հրդեհի, խաւարմունքների, և կոչում է Աստուծոյ բարկութիւնն ապրային կառավարութեան դէմ:

Այն ժամանակի քրիստոնէից ընդհանուր կարծիքին համաձայն, նա խոստովանում է հեթանոսական աստուածների իսկական գոյութիւնը, բայց համարում է նորանց չար ոգիներ, և յայտնում է վճռականութիւն նորանց հալածելու: Այդ թուղթը զգուշացնում է իւր հավատակորդներին, որ նոքա կարող են կուռքանոց, արձանները լվայարների ներ նել, կամ ուրիշ ահաւոր պատիժ տեսնել: Այսպիսի յայտարարութիւններ, երբ բաւականին զօրացան և լրացել եղան ընդհանրական կեանքում, հարկաւ պիտի յարուցանէին հալածանքներ: Դեկոսի հալածանքը (Քրկ. 250 թ. ուղղուած էր գլխաւորապէս հոգևորականութեան դէմ, այնպէս որ նորանից չկարացին ազատուել մինչ անդամ Երուսաղէմի, Անտիոքի և Հռոմի եպիսկոպոսներն: Ութ տարուց յետոյ սկսաւ նոր հալածանք, որից մահ ստացան Սեքստոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսն, և Կիպրիանոս՝ Կարթագինէի եպիսկոպոսն:

Գործերի դրութիւնը Դիոկղետիանոսի ժամանակին.

Դիոկղետիանոսի ժամանակին բացայայտ եղաւ, որ քրիստոնեայ հասարակութիւնների ամենուրեք յառաջացած ինքնավարութիւնն անհամաձայն է կայսերական դրութեանն: Եթէ սեւելի և ներորոգմութեան տալին, անշուշտ նոքա կատարելին այնպիսի ոյժ, որ կլինէին միանդամայն երկիւղալի քաղաքական նկատմամբ. չկար մի քաղաք, հազիւ կտեսուէր մի գիւղ կայսրութեան մէջ,—և որ առաջ վտանգաւոր էր— չկար մի լեգէոն զօրք, որոց մէջ չգտնուէր այդ կազմակերպութիւնն: Ոչ մի պայմանի անասցող և անդիջանալի ոգին, քրիստոնեայ ընկերութիւններին ոգևորողն, անհրաժեշտաբար առաջնորդում էր դէպի երերոդական դաշնակցութիւն.—պետական մարդկանց, փ՛լոսոփաների և բարոյաստուածեանների: Այս՝ երեք կուսակցութիւնները, կարճելով կամ մի ժամանակ թողնելով իրանց հակառակութիւնները, համակամ միացել էին մէջ տեղից բառնալու հասարակաց թշնամին, քանի գիտ և շատ ուշ էր: Պատահեց այնպէս, որ շարժումն յառաջ եկաւ ամենից յառաջ զօրքի մէջ: Մի քանի լեգէոնների միջև քրիստոնեայ զինուորները հրաժարուեցան մասնակցելուց ժամանակի նուիրական գործած ծոռնախմբութեանն աստուածների դիմութիւնը խնդրելու համար. Այս՝ 302—303 փ. թուականի ձմրանն էր: Այնքը այնքան վտանգաւոր էր, որ Դիոկղետիանոս և Գալերիոս խորհուրդ կազմեցին, ինչ անելն որոշելու համար: Պարսից

երևակայել դրութեան բոլոր դժուարութիւնն, եթէ յիշենք, որ մինչև անդամ Դիոկղետիանոսի կինն և աղջիկն էս նոր կրօնի հետևողներ էին. Դիոկղետիանոս ինքը մեծ-մեծ ընդունակութիւնների տէր և քաղաքական շատ ազատ հայեացքներ ունեցող մարդ էր. և առաջնակարգ ատենձանաւորների ու զօրապետների երկրորդ խորհրդի ժամանակ, միայն անխուսելի պատերազմի բացայայտութիւնը կարողացաւ իրան համաձայնելու պատճառական միջոցների դիմելուն, որի դէպի այդպիսի մի վճռուն ունեցած խիստ տհաճութիւնն ապացուցում է իւր կարգած պայմանները, որ ոչ ոք չզրկուի կեանքից:

Պաղեստինեան հեռատեսութիւն.

Պաղես թէ հարկաւոր է պատմել, թէ սորա հետևանքն ինչ եղաւ. Գիկոմիդիոյ եկեղեցին գետնի հետ հաւասարուեց. զօրքի քրիստոնեայ սպաները սուիպուեցան հեռանալ. և ինչպէս ասում է ականատես Եւսեբիոսը, բազմաթիւ նահատակութիւններ եղան շուտով Հայաստանի, Սորիքի, Մաւրիտանիայի, Եգիպտոսի մէջ և ամեն տեղ: Ընդքերը տեղի էին ունենում այնպիսի անկասելի ձանապարհով, որ ինքը կայսրը չկարաց դադարեցնել հալածանքները. քրիստոնեաներին տանջում էին, ձգում էին կրակը, կամ ի կուր վայրենի գազաններին, և կտրատում նոցա գլխները. նոցանից շատերը մահուան րոպէում միայն գոհանում էին Աստուծուց, որ արժանի արել իրանց մարտիրոսական վկայութեան: Ընդհարձ բոլոր ափշում էր նոցա արիասրտութեան վերայ: Այսպիսի պանծալի արութեան նշանաւորութիւնը չէր կարող ունենալ ուրիշ հետևանքներ: Մահու ջափ կռիւ երկու հակառակորդ կողմերի մէջ երևեցաւ անխուսելի: Այդ ընդհարձ նոյն ժամանակի մէջն և արիւնահեղ քաղաքականութեան, լինդերը լուծուեց անակնկալելի կերպով. Գոստանդիանոս՝ որ փախած էր զաւակնական բանդարկութիւնից, որին նենգաբարկել էր հօրան Գալերիոս, միտքը դրեց քնակնաբար, որ եթէ անցնի քրիստոնէից կողմը, ոչ սակաւ օգուտներ կտեսնի: Սորա նով կարող կլինէր կայսրութեան ամեն մէկ անկիւնի մէջն էլ գտնել հաւր և սուր անարգող արք և կանայք. սորանով պիտի գտնէր այնպիսի հետևողներ, որոնք ոչ միայն հաւատարիմ պիտի լինէին հայրերի աւանդութիւններին, այլ՝—ըստ որում մարդկային բնութիւնն երևում է նաև կրօնական բաներում ևս,—նաև պիտի պահանջէին վարձատրութիւններ իրանց պատճառած անզթութիւնների և անարդարութիւնների. և գլխաւորը՝ զորանով պիտի գտնէր անասանելի կատակիցներ զօրքի իւրաքանչիւր լեգէոնի մէջ, Գոստանդիանոս այս բանը վճռեց: Պատերազմը յաղթութեան պսակը նորան տուեց:

Լուսաբազմական հետևանք մեծ հետևանքների.

Այդ մեծ և արագ աճող կուսակցութեան հետ դաշնակից լինե-

ը ջանքը նոր չէր։ Ա՛ք թիմիանոս աշխատեց արդէն նոյնը անել, բայց նորան չհաւատացին։ Լիկիանոս նախատեսելով Կոստանդիանոսի քաղաքականութեան հաւանական օգուտը, ջանաց ակարա-ցնել նորան հալածանքների թոյլ վերանորոգութիւնով, Փ. 311 թ. յուսալով օրանով իւր կողմը ձգել կաթոլիկներին։ Այս ժամանակամ սիրութեան ոյժերն այնքան մանուածոյած էին զահակիցների մէջ, որ մինչև անգամ, եթէ քրիստոնեայ կայսրութիւնը շատ էլ ակար լինէր, քան որչափ էր իսկապէս, դարձեալ կարող էր գերազանցութիւնը ձգել իւր ընտրած իշխանացուի կողմը. նորանից կարելի էր ապասել էլ աւելի յաջողութիւն, եթէ ի նկատի առնենք նորա բազմաթիւ և ոստոստուած լինելն և նեղքին անձուկ կացը։

Նոստանդիանոսի թագաւորութեան ապա-ցոյցքան է

Ա՛ծին Կոստանդիանոսի թագաւորութիւնովը վախճան է առնում բուն Հռոմէական կայսրութիւնն, և սկսում է Յունականը։ Մէկից միւսին անցնելուն պարզ և նուրբ նշանակ էին նոր մայրաքաղաքը, նոր կրօնը, նոր օրէնքն և յատկապէս նոր քաղաքականութիւնը։ Կայսերական իշխանութեան հաստած մարդը պատկերացրեց իւր մէջ արագ աճող կուսակցութեան շահերը։ Դորա անհրաժեշտ հետևանքներ եղան եկեղեցու միաւորութիւնը տէրութեան հետ և ժողովրդեան վանդակաւոր դասակարդերի քաղաքական ձանապարհից դէպի հոգևորը յետ գարձնելը։ Կոստանդիանոսից է յատկապէս սկսում բուն Քրիստոնեան կայսրութիւնն և ոչ Լևոն Իսաւրացու թագաւորութիւնից, ինչպէս այնչում են ոմանք։ Այս տեղից է նմանապէս և սկիզբն եւրոպական հաւասի գարուն. թէև ըստ իս՝ հետապօտութեան գարն անցնում է այդ շրջանից և վախճան է առնում Հռոմի պատերազմական անկումից։

Եկեղեցական հոդևնականների կարծիքը շատ մեծ նշանակութիւն է առել Կոստանդիանոսի գարձին և քրիստոնէութեանն ազգային կրօն խոստովանուելուն։ Այդ հայեացքի կէտը փոփոխում է իրերի դրութիւնն, և երկրորդականը սա կարևոր անում է գլխաւորը։ Ընդքերը հետզհետէ այնպիսի գարձուած էին առնում, որ Հռոմի քաղաքական անկումն անխուսափելի եղաւ։ Հռոմէացիք իրրև ազգ անհետացան, ընկղմուելով ուրիշ ազգերի մէջ. իշխանութեան կեդրոն գօրքն էր կազմում։ Եկեղեցիները մէկ մէկի ետևից մէջ տեղ էին հանում ծիւանու ժառանգորդները.—բազդասէրները, որոց յաջողութիւնն կրնէք չկարաց հետացնել այն վատթար սովորութիւններն, որոնք ատորին ծագումի և գիտուորական կեանքի բրտութեան պատասխան էին. բազդասէրները, որոնք մասը չունէին այդ ժամանակում Հռոմի մէջ սպառուած վերջին հին գերդաստանների նորո-

թիւնից և ազնուութիւնից։ Նորա արհամարհում էին հնաորեայ քաղաքի գիտուորական զառամութիւնն, ատում էին նորա անցեալը։ Հասկացայտ է, որ այսպիսի մարդկանց համար պարզ էր նոր մայրաքաղաք հիմնարկելու օգուտը, կամ թէ, եթէ չէին կամենում իրանց վերայ առնել մի այսպիսի գժուար ինդիր, նոյա գիւրին էր փոխադրել կայսերական բնակութիւնն ուրիշ որ և իցէ մի մեծ քաղաք։ Այս կերպով յատկապէս Նիկոմիդիայում քնակուելը կարճ ժամանակում ազեցութիւն հետևանքներ ունեցաւ Հռոմի մէջ։

Ա՛ն այսպէս՝ գործերի քաղաքական գրութիւնն ոչ միայն թեկադրում էր միաք, այլ և հնարաւոր էր անում կառավարութեան բնակութեան տեղափոխութիւնը։ Գործ կայսրը խղճի յանգիմանութիւններից ապահովուած էր գանում գրաղեցնելով միաքն այսպիսի ձեռնարկութիւնով. այսաեամենայնիւ սխալ է կարծել, թէ այդ ժամանակում և հետևեալ շատ տարիներում նա արգէն քրիստոնեայ էր։ Նորա ընթացքն իսկզբանէ չէ ցոյց տալի հակառակ մի անձնանուէր նորադարձի. նա աշակերտ չէր, այլ խնամակալ. առանց առաջնորդ բունելու իրան կրօնական սկզբունքները, նա կամ ցոյց էր տալի բուն իսկական պաշտպանութիւն իւր նոր դաշնակիցներին կամ ընդունում էր կրօնի երկու ձևերն էլ քաղաքագէտի անտարբերութիւնով։ Իւր քահանայապետ (Pontifex maximus) կոչման համաձայն նա վերականգնեց հնեմոնական ձևհանները և սրբազան գործութիւնները, և նոր մայրաքաղաքի հիմնարկութեան պատճառով ձեծարից բազդի արձանը։ Կառավարական շարունակուող զհաբերութիւններն և բաց տաճարներն, երևի, ապացուցանում էին, թէ նա կամենում էր միայն հաւիտեանել նոր կրօնը հնի հետ։ Նորա Եղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսին և Եւրոպին տուած խորհուրդն, որ օրինակ առնեն վիճաբանիչներին, որոնք երբեք խորին խնդիրներ չէին գառում ազէտ ուսնդիրների ներկայութեանն, և որոնք կարող էին ատրակարծիք լինել առանց մեկը մեկ տուրբ, ապացուցանում է նորա այն ժամանակի անտարբերութիւնն. և սակայն նա պարզապար խոստովանում էր, թէ որչափ պարտական է իրան հաստատութիւն տուող կուսակցութեանն։

Կոստանդիանոսի նոյն իսկ գործողութիւններն այդ ժամանակի մէջ հաստատում են այս եղրակացութիւնն։ Նորա վերայ լաւ ևս կարելի է ուսումնասիրել, քան այն ժամանակի կրօնական վիճաբանութիւնների վկայութիւնների վերայ։ Ա՛ռաջ կորուեց, որի վերայ Քրիստոսի փակագրի հետ միասին փորագրուած էր նորա անուանն ,,Ըստուծոյ,,։ Ուրիշ մեկը պատկերացնում էր, թէ ինչպես երկնքից մի ձեռք իջնում էր նորան արքիական կառքով։

Կոստանդնուպոլսոյ հիմնադրի կրօնական ոգւոյն ցոյց էր յատկապէս պորփիւրագոյն սիւնը, կոճող 120 ոտը բարձրութիւնով, որի գագաթի արձանը միացնում էր իրանում արեդակը, փրկչին և կոյսերը. նորա շինուածը կազմում էր Կպտղընի սկսյածև նմանութիւնը, որի դէմքի դծագրութիւններին փոխանակել էին Կոստանդիանոսի գծագրութիւնները. իսկ գլխի շուրջ կողմն իբրև ճառագայթ գտնուած էին փրկչի խաչի բևեռները, որոնք նորանից յառաջ գտնուած էին Երուսաղէմում: Կոստանդիանոսի ընդունած պաշտպանեց դերը երևում է նորա քաղաքագիտութեան շատ շարժմունքների մէջ: Մրկանան օրինքը տալիս էր ազատութիւն և հեթանոսներին և քրիստոնեից. բայց ոտքհետև անհրաժեշտ էր ցոյց տալ որչափ և իցէ իւր նախանձախնդրութիւնը վերջիններին, նա սակիզբից հրամայեց հանել, որով ազատում էր հոգևորականութիւնը քաղաքական պարտաւորութիւններից: Նոյս իսկ պատճառները շարժեցին նորան ձգել իւր կողքն հեթանոսականներին, մեծամեծ գումարներ նուիրելով եկեղեցիների վերականգնման և ուրիշ նպատակների համար, և քանալ բառնալ այն, ինչ որ իրան շրջապատողները համարում էին հերետիկոսութիւն: Ասպատին հրամայեր թեղադրեցին նորան վերադարձնել քրիստոնէից այն կալուածները, որոնցից զրկուած էին հալածանքների ժամանակին, յետ տալ նահատակների յափշտակուած դրքը օրինաւոր ժառանգներին, իսկ ժառանգներ չեղած ժամանակը տալ եկեղեցուն, ազատել բոլորի աշխատութեան պատապարտուածներին և վերադարձնել աքսորուածներին:

Նոր մայրաքաղաքի հիմնարկութիւն

Մայրաքաղաքի փոխադրութիւնն երկու մասով նշանաւոր եղաւ քրիստոնէից համար. մէկ՝ որ Հռոմի եպիսկոպոսները հետզհետէ կայսերական նկատողութիւնից և վերահսկողութիւնից, կարողացան իրանց ձեռքում ամփոփել իշխանութիւնն. և նոցա՝ սկզբում անհատատ դրութիւնն այսպիսի յատկապէս բարիացող հանգամանքների միջոցով հասաւ վերջապէս պապական աստիճանին. միւս՝ որ քրիստոնէութիւնը Կոստանդնուպոլսում պայքար չտեսնեցաւ կռապաշտական յիշատակութիւնների և շահերի հետ:

Կոստանդիանոս շատ լաւ գիտեր, թէ ինչն էր այնքան տարբներ քի ընթացքում Հռոմի ոյժը կազմողը: Նոյն իսկ նորա պատմութիւնը հօր մահուան ժամանակից և Յուլեցի լեգեոնների նորան կայսր հրատարակելուց սկսած համողեց նորան, որ իւր աշխի և դրութեան հաստատութեան համար պէտք է որպէս և իցէ եղանակ ձեռք առնել այդ ահաւոր բազմութեանց նկատմամբ: Նոյս համոզմունքն իրան առաջնորդ բռնելով, և կամելով բառնալ յետադէմ զօրավարների հնարաւորութիւնն անելու այն, ինչ որ արեցին ինքն և

Կոստանդիանոսի քաղաքական կանխահայեցութիւն.

իւր այնքան նախորդները, լեգեոնների կազմածը 6000 էց չկեցրից մինչև 1500 կամ 1000 մարդու. Մրևնոյն նպատակներով բացի զօրանից նա վտառասիրութեան կամքին թողից հոգևոր հարստութեան և պատուի ոչ այնքան վտանգաւոր ասպարէզը, իրատացի կարծելով թէ ըստ որում հոգևորականներն ընտրուում էին հասարակութեան բոլոր դասակարգերից, ուստի ժողովուրդն ամբողջ պիտի հոգ տանի նկեղեցու բարօրութեան մասին: Ըզատ կացուցանելով հոգևորականութիւնը քաղաքական բեռնաւորիչ պարտաւորութիւններից, ինչպէս օրինակ տանտուգանների կոչումից, նա այս կերպով վարձատրութիւն յատկացրեց կռապաշտութիւնը թոյնելու համար: Նորա անձամբ մտնակցելն Ներորդութեան վերայ եղած վիճաբանութեանը նպաստեց աստուածաբանական վիճմունքների փիլիսոփաներից և ասսմնական մարդիկներից ժողովրդեան ամբոխի մէջ տարածուելուն: Նոր միաստուածականութեան անխուսափելի հետևանքն եղաւ հերետիկոսութիւն,—մի բառ, որ և յառաջ բերեց և արդարացրեց ամբողջ շարք քաղաքական յանցանքների: Մարդիկ զբաղուած լինելով այսպիսի կրոնական խնդիրներով, սակաւ ուշադրութիւն էին դարձնում քաղաքական առաւել կարևոր յեղափոխութիւնների վերայ, որոնք ընթանում էին իրանց ճանապարհով: Ընդհանրապետները, թատրոնները և կառավարութեան առատաձեռնութիւնը դիւրութեամբ էին ծածկում ամբոխի աչքից կառավարութեան պիտառութիւնները: Սակայն նոր ճանապարհների վերայ գարձրած այդ փառասիրութիւնը սկսում էր արդէն ապառնալ աէրութեան համար ապագայ ժամանակի մէջ վտանգ: Դանատեսներն, որոնց Կոստանդիանոս փորձից հաշտեցնել Հռոմի, Ընդի և Մրևանի մէջ եղած ժողովրդով, քարոզում էին աւելի քան կրօնական ապստամբութիւն, և արտայայտում էին այն բոլոր վիշտն, որով դգածուած են սովորաբար այս կոդմի փառասիրները: Նոյս եռանդայդը (1) հերետիկոսներն իրանց էլ սեպհականացնում ,,ընտրեալք Կստուծոյ,, ասելով, և այնպէս՝ թէ միայն նոցա եպիսկոպոսները կարող են համբուել ճշմարիտ փրկութեան աւազքից. և թէ՝ ամենայն ոք, որ ուրանում է Դանատեսի Կարծութիւնէն եպիսկոպոսը լինելու իրաւունքը, ենթակայ է յաւիտենական դատապարտութեան. Ընդքա առաջարկում էին մի հարցումն, որի ճշմարտութիւնն ոյժ էր տալի իրան.— ,,ի՞նչ գործ ունի՝ կայսրն եկեղեցու, քրիստոնեաներին թագաւորնեքի և եպիսկոպոսները պալատի հետ,,: Կաթուղիկոսք մնան, արդէն պատրաստուած լինելով իւր սկսուղ գաղանութիւնների համար, հարցնում էր չարագուշակ կերպով. ,,մի թէ Կստուածային վեհժնդրութիւնը պիտի խարուելով դրկուի իւր ղեհերից,,: Երդէն Կոս-

(1) Ենդուսիաստ:

տանդիանոս տուած լինելով եկեղեցուն կտակներով ստացուածք ձեռք բերելու իրաւունքը, հիմք ձգից այն իշխանութեան, որ կը թնելով կալուածի տիրապետութեան հետ միացած ազդեցութեան վերայ, դառնում է վերջապէս ամենակարող; երբ երեւում է այնպիսի ուխտի ձեռքին, որ կարող է շարունակաբար ձեռք բերել և ոչ երբէք օտարացնել, որ միշտ նորոգուում է և երբէք մեռնել չէ կարող: Միմիայն այդ կազմակերպութիւնը բաւական էր, որ եկեղեցին կարողանար հասնել իշխանութեան. անհրաժեշտ՝ որ պիտի մեռնի, և վերջապէս՝ որ պիտի անհետանայ, անշօք են այն պատակարգի համեմատ, որի նպատակները միշտ անփոփոխելի են, և որի կեանքն անկարճելի: Բայց միայն տէրութիւնը չկրնաւոր եկեղեցու հետ ունեցած այդ պաշտակցութիւնից. վերջինս նմանապէս մեծ վճարեց իւր ստացած ժամանակաւոր օգուտների համար, հրաւիրելով քաղաքական իշխանութեան միջամտութիւնն իւր գործերի մէջ:

Կոստանդիանոս իւր վերջին օրերում ձգեց կայսերական ծիրանին, և գրեթէ սովորական սպիտակ հանդերձ, պատրաստուելց ընդունելու մկրտութիւնն, որ լուանայ իւր բազմամեայ և բազմամեղ կեանքի մեղքերը: Նա որոշեաւ այս կերպով կարևի է կատարել մկրտութիւն առանալ միայն մէկ անգամ, ուստի նա աշխատեց յետաձգել այդ ծէսը մինչև վերջին վայրկեանը.Նա մեռաւ Փրկ.337 թուին:

Մենք վերջացն պիտի ուշադրութիւն դարձնենք այս դարը նշանաւոր կայացանող դաւանաբանական կարծիքների վերայ: Յառաջ բերել բերդն անկարելի կլիներ, ուստի պիտի լռեմ միայն առաւել նշանաւորների վերայ:

Ընդհանուր դաւանութիւնները: Այդն իսկ հալածուելն տեղիք էր տալի բաժանումներ: Իրանց հաւատի համար տանջուած նահատակները, հաւատն անվեհեր քարոզող վկաները ստացան արժանաւոր յարգ և ազդեցութիւն, դառնալով զօր միութեան իրանց առաւել թոյլ եղբայրակիցների համար, որոնք յետ էին կացել եկեղեցուց երկիւղի ժամանակները: Սորանից յառաջ եկան անպատշաճութիւններ: Նա որովհետև ցանկալի էր, որ բոլոր եկեղեցիների մէջ մացուի մի կանոնագրութիւն, միայն որ մէկից գաւառացը գաւառած լինի բոլորից, ուստի անհրաժեշտ եղաւ ուղիլ այդ անպատշաճութիւններն: Այդ մասն ծագած հակառակութիւնների մէջ Աթանասիանոս հիմնում էր իւր ազանն այն կանոնի վերայ, թէ ազաշաւոր ուրացողներին պէտք չէ երբէք ընդունել: Բացի այս պարզ կանոնական ընդհանրի մասն եղած վճռաբանութիւնից, հակառակութեան առաջին էին ներկայացնում զաւակի ծնանելութեան ժամանակը, Քրիստոսի բնութիւնը, հաղար ամն երկրի վերայ և երկրորդ մկրտութիւն: Աստիճի մէջ միանձնապետական Աթոռոս արդէն կանխատեսանել առաց ապագայ անցքերն, արդէն երևեցան եպիսկոպոսարքերն (1), արդէն դոյութիւն առաւ Սարէլեանց հերետիկոսութիւնը:

Ընդհ. — Նորա վարդապետութիւն.

Նոյց փոթորիկը բարձրացաւ Կ.Պոլսում: Այս քաղաքում կար մի քահանայ Արիոս անունով, որ կոնստանդիոս կարդուելու. բայց այլ ամն Կ.Պոլսոյ արդիք եղաւ նորան: Արիոս ևս յոյս էին դրած բազմաթիւ հետևողների վերայ: Արիոս անյաջողութեան հանդիպելով մեզապրից իւր բարեկարգ հակառակորդին սարբելեան հերետիկոսութեան մէջ, բայց ինքն ենթարկուեց անաթեմատի: Հ.Պոլսոյ չէ, որ Կ.Պոլսոյ մէջ լինելը շուտով փիլիսոփայական կերպարանք առաւ: Գլխաւոր դժուարութիւնն, որ ուղղոյ՝ս. Երրորդութեան մէջ ունեցած յարաբերութիւնն որոշելն եղաւ: Արիոս սկզբում էր թէ՝ կար ժամանակ, երբ չկար Որդին ըստ բուն յատկութեան որդիական նշանակութեան. և եթե ժամանակ՝ երբոր երևեցաւ Նա: Նոյց ակնարկ՝ այսպիսի քարոզութիւն կարող էր արտայայտել ս. Երրորդութեան երեք անձանց ստորադրելութիւն կամ անհաւասարութիւն: Կ.Պոլսոյ եպիսկոպոսն և նորա կողմնակիցներն ընդդէմ գալս ևկան փրկչի այսպիսի աստուածանարգ նուաստացման: Ժողովն երկերը յուզուեց շարժուեց: Նդիպատասխ քրիստոնէից մէջ չկար մի մարդ, չկար մի կին, որ չաշխատեր լուծել Աստուծոյ միութեան էութեան վերայ եղած խնդիրը: Յուզմունքը մինչև այն աստիճանն հասաւ, որ կայսերական միջամտութիւնն անհրաժեշտ դարձաւ: Բրիտիր զևարդ և իջեւ շինուցանելու համար Կոստանդիանոս ուղարկեց Կ.Պոլսոյ Սոզոմենի Ասիոս եպիսկոպոսն, բայց անմնելով որ միանգամայն անօգուտ է այս միջոցը, հարկ համարեց վերջապէս դիմել նշանաւոր միջոցին և գումարել աստեղ Նիկիոյ ժողովը 325 թ: Սկզբում ինքը ջանաց միջնորդի դեր խաղալ, բայց շուտով իւր Կոստանդնուպոլսեցի խորհրդականների ազդեցութեամբ յայտնեց իրան ընդդէմ Արիոսի:

Կոստանդիանոս աշխատում է վերջ տալ վէճաբանութեան

եւ գումարուած է Նիկիական ժողովը.

Արիոս վազ սրդէն կարողացաւ նախատանքել ինչ որ պիտի լինէր Նիկիայում: Ժողովը պիտի հաւատի այնպիսի հանգամանք կազմէր, որի ստորագրելուց արիոսականք հարկադրուած լինէին հրաժարուել, և այսպիսով իրանց կորուստ պատճառէին: Այսորը քաղաքական իշխանութեամբ վաւերացրից ժողովի վճռոը, տարածեց հրովարտակներ, որոնք մերժում էին Արիոսին եկեղեցուց, և սկզբը գրեց այն տարեկան պատուհասական միջոցներն, որոնք գժբաղդաբար այնքան յաճախ կրկնուեցան յետագայ դարերում: Նա հրամայեց, թէ ամենայն ոք, որ կգտնի Արիոսի գիրքն և չի այրի այն, մահուան պատժին:

Ընդհ. ձերժամանակ է եկեղեցուց երթի հերձ ուիկոս.

(1) Патриассіанъ:

Ա. Փափազյան

Ա. Փափազյան

Ա. Փափազյան

կամ գանուում էր կայսրների առաւել մծծաւոր հսկողութեան ներքոյ, բայց սակաւ առ սակաւ տեղի առնէր նա այն ազդեցութիւններին, որոց ներքոյ գանուում էր։ Երեվելքն այնքան խոր տակն ու վրայ անող լինդիրներն, օրինակ՝ Ասուծոյ բնութեան, Երրորդութեան և չարի պատճառի վերայ եղածները, արևմտեան Եւրոպայի վերայ փոքր ազատութիւններ էին գործում. քան որում ժողովրդական մտքի պաշարը համապատասխան էր սոյնօրինակ գործունէութեան։ Սոսանձնուպօլսոյ հիւանդութիւնը հետացնելով քաղաքական ճնշողութիւնը, ազդային առանձնականութիւններին միջոց տուեց արտայայտուելու. և լսասիրական քրիստոնէութիւնը հանդիստացաւ յունականին։ Բայց այստ ամենայնիւ, չէ կարելի ասել, որ արևմտեան Եւրոպան իւր քրիստոնէութեան ձևերը փոխ առաւ Հռոմից։ Նա այդ մասին պարտական է Ավրիկէին։ Մեք վեռ ևս ապրում ենք ափրիկեան ազդեցութեանց ներքոյ։

Ափրիկեան ազդեցութեան։

Նա սկսաւ պատմել համառօտապէս այդ հետաքրքիր իրողութեան զարգացումը,— թէ ինչպէս ափրիկեան հայեացքները հաստատուեցան Հռոմում, և երբ յունական քրիստոնէութիւնը սպառեց իւր տարածման ոյժն և կորցնոց յառաջացող շարժումն, ինչպէս ափրիկեան քրիստոնէութիւնը բռնեց նորա տեղը, տարածուելով հիւսիս և արևմուտք, օրինակելով իւր կազմուածը հռոմէական կայսրութեան կազմուածից, ստանալով իւր հոգևոր սրբատորները, իւր փոխ-հիւպատոսներն և իւր կեսարը, զարգացնելով իւր սեպհական իրաւագիտութիւնը, հիմնելով իւր սեպհական օրինադրութիւնը, հիմնելով իւր դատարանը, փոխանակելով իւր՝ մինչև այն ժամանակը գործ դրած յունարէն լեզուն լատիներէնին, որ շուտով գառնալով թագաւորական լեզու, տուեց նորան առանձին օգուտներ։

Հռոմէական եկեղեցին։

Յունական եկեղեցիներն իրանց կազմակերպութիւններով նմանում էին դաշնակից հասարակապետութեան. լատինական եկեղեցին բնականաբար միատեսակ էր դէպի միապետութիւն։ Հռոմէական նախկին եպիսկոպոսները բաւական համեստ կեանք էին վարում, և չէին ցոյց տալիս որևիցէ բանով որպիսի և է առանձին նշանակութիւն։ Ընդհանուր ժամանակներում եկեղեցու գլուխ համարուում էին Երուսաղէմի եպիսկոպոսները— որոց առաջինն եղաւ Յակովբ եղբայր Տէառն,—և նոյն իսկ Հռոմում այդպէս էին մինչև տալի նոցա վերայ։ Սակայն գտակի մասին 100 թ. եղած վէճն արդէն ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս շուտով արևմուտքի մէջ սպառեցաւ ձգտումն դէպի գերիշխանութիւն։ Հռոմի Ս. Լիկոր եպիսկոպոսը պահանջում էր, որ Ասիոյ եպիսկոպոսները համաձայնէին նորա եկեղեցու կարծիքին՝ գտակի ասնը կատարելու ժամանակի ուղղութեան համար, և հանդիպեց Ս. Միւռնեայի Պօլիկարպոս եպիսկոպոսի հակառակութեան, որ գործում էր արևելեան եկեղեցիներին անուանով։ Ս. էձը անեց միմեանց Սիկիոյ ժողովի վճիռը։ Հռոմի դէպի նախապատուութիւնն ածող ձգտումն իրան դէմ հակառակութիւն միմիայն Ափրիկում չէր գտնում։ Դժուար չէ ևկեղեցական պատմութեան մէջ գտնել ազդեցութիւններ և ուրիշ անկերի այսպիսի տրամադրութիւն։ Այսպէս՝ երբ որ իրան միմիանց հակառակ Փռիւգիոյ Մոնտանոսի աշակերտները զարձրին իրանց վերջապատութեանն և իրանց իբրև կանոններին հռոմէական եպիսկոպոսն և Սարդիսոյ Տիրոտեքեանոսն, և երբոր առաջինն այդ հաստատից յետ կացաւ, վերջինը յանդիմանեց նորան իրրև հպարտասիրտ հերետիկոս։ Բայց ըստ մեծի մասին կար բարւոք համաձայնութիւն ոչ միայն Հռոմի և Սարդիսոնի մէջ, այլ և Գաղղիայի և Սպանիայի եկեղեցիների մէջ, որոնք Հռոմը համարում էին կրևելի և նշանաւոր, թէև զարձեալ իրանց հաւասար։ Սարդիսոնի ժողովի մէջ Ս. Ափրիանոս ասաց. ,,Մեզանից ոչ ոք չպիտի համարի իրան եպիսկոպոս եպիսկոպոսների վերայ, կամ ձգտի տիրապետ հրամայելու իւր ընկերակիցներին, վասն զի իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ազատ է, և ունի իշխանութիւն վարելու ինչպէս ինքը լաւ կհամարի. և նորան չէ կարող նոյնպէս պատճառ եպիսկոպոս, ինչպէս նա չէ կարող պատճառ ուրիշ եպիսկոպոս, մանաւանդ Յիսուսի Քրիստոսի պատճառանին. նա միայն ունի իշխանութիւն մեզ դլուխ եկեղեցու կարգելու և մեր գործերը պատճառելու,,

Հռոմի հետևեալ բաժանուեց այդ հաստատութիւնից, բայց ոչ որ և իցէ նշանաւոր մարդու լուսափայլ ձրից ընդհին, այլ մասամբ իւր քաղաքական դրութեան, մասամբ իւր շուտով ժողոված մեծագանձ եկեղեցական հարստութեան, իսկ մասամբ այն քաղաքականութեան, որին հետևեալ յաջողեց իրան։ Ընդրա եպիսկոպոսը ներկոյ չգանուեց ոչ Նիկիոյ ժողովում 325 թ. ոչ Սարդիկեի ժողովում 345 թուին. զուցէ թէ այս և թէ յետագայ այսօրինակ ուրիշ պնդքերում նորա բացակայութեան ուղղակի պատճառն այն կասկածն էր, որ նա շուիտի նախապահ ժողովին։ Սակայն շուտով հասկանալի եղաւ, թէ որքան օգտաւէտ է ներկայացուցիչների միջոցով գործելու եղանակը։ Ինչի գործանից, այսպիսի դրութիւնը շատ անգամ անդիք էր տալի պահպանելու հաւատարմութիւն այն կառոյցին հակառակարանութիւններին մէջ որոնք շուտով ծագին։ և այս հանդամանքը Հռոմին ապահովեցրեց էր անում պարտուած հոգևոր պաշտօնեաների համար, և նորա եպիսկոպոսն ներկայացնում իրր վնճռարնէք և մնայուն գատաւոր գործին։ Այս կերպով Ընդհանուրս իւր կայսր հետ ունեցած հակառակութիւնների մէջ ապահովեցաւ և հավանաւոր գտաւ Հռոմում։

Կերպ հարստութեան և ազդեցութեան հետևեալ աճմանը.

Օտարների կողմից եղած այս յարգանքի հետ միացաւ և առանձին նշանակութիւնն։ Ընդհանուր Ժողովները պարզևներն եպիսկոպոսութիւնը մեծ հրապուրանք արին կեանքի բարիքը և փափկութիւնը գնահատող մարդկանց համար, ինչպէս և փառասէրների համար։ Եպիսկոպոսի յաջողի ընտրութիւնները միշտ յարուցանում էին կատաղի ապստամբներ։ Դամասոսի ընտրութեան ժամանակը հարիւր երեսուն ապստամբներ փուռեցան Սիսինիոսի մայր եկեղեցու մէջ. աթոռականները օգնութեան կոչեցին սուսերամարտիկների, սայլավարների և ուրիշ խառնիճաղանճների ամբոխին, և միայն կայսերական զօրքի միջամտութիւնը կարողացաւ կարճել անկարգութիւնները։

Այս վազեցն եղծուեց։

Լերանիոս մոգերից Ժառի մէջ կուսակրօն դրութիւնը միայն այն ժամանակ, երբ երեւեցաւ նորանում պահանջ, երբ պէտք եղան ուրիշ խիստ կանոններ։ Ժողովականութեան կողմից ժառանգութիւնների հեռանալուն ընդդէմ հրատարակուեց օրէնք.—այն ժամանակ, երբոր այդ հեռանալութիւնը դարձել էր հրապարակական խոչոռակութիւն. Լերոնիոս դէռ սկսաւ իւր կռիւը հռոմէացի կանանց պաշտպանութեան դէմ. այդ խստապահ կրօնաւորն ուշ սկսաւ յանդիմանել հռոմէացի հոգևորականութիւնն անբարոյականութեան մէջ, երբ արդէն ինքը Դամասոս եպիսկոպոսը մեղադրուած էր շնութեան մէջ։ Յայտնի էր լինում, որ եթէ աշխարհական հոգևորականութիւնը կամենում էր պահպանել իւր վերայ ընդհանրական յարգն ընդդէմ իւր հակառակորդ միանձանց, ուրեմն անհրաժեշտ էր ներմուծանել չամուսնութիւնը. Սուսութեան դերապանցութեան վերայ եղած վարդապետութիւնն ունեցաւ շատ ընդարձակ տարածութիւն. բայց շատ տարբեր անցան հակառակութեան մէջ, մին և որ միանձնութիւնը յաղթանակէր, և հոգևորականների կուսակրօնութիւնը դարձաւ անհրաժեշտ

Անհրաժեշտութիւնն առաջ եկաւ։

Ընդհանուր մի պարզ և որոշ վարդապետութեան հաստատութիւնն անհրաժեշտութիւնն, —առաքելական փոխանորդի անհրաժեշտութիւնն, որ կարողանար լինել Ճշմարտութեան կրկտերկութեան ներկայացուցիչը։ Խնդիրները ժողովների միջնորդութեամբ վճռելու արևելեան եղանակն համարուում էր անհաստատ։ Ժողովական կողմը պատճառ էր բերում, որ ժողովներն եղած են Առաքելոցաղօղոյ աթոռակից ազդեցութեան նեղքոյ։ . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Ժամիկ տուած ժողովների վճիռներում այնքան յաճախ արտայայտուած հակառակութիւններին և անհամաձայնութիւններին, նոյանում տեսնում է յաջորդական մի ընչ, որ ցոյց է տալի մտածման միասնական յառաջադիմութիւն։ Ընդհանրական էին առաջին չորս գլխաւոր ժողովների հաւատալական վճիռները, որոց մէջ ընդունեցան մեր նախընթաց էջերում յիշատակած Երրորդութեան նշանակութեան նկատմամբ եղած խնդիրները։ Թոյլ թէ որքան սակաւ էին հասնում նոքա ուրիշ դէպքերում իրանց նպատակին,—ձշմարտութեան կրկտերկութեանը,—յայտնի է այն պարզ փաստերից, որ միայն Դ. դարում երեսուն ժողովներ դատաբանեցան ընդդէմ Արիոսի, տասն և հինգը նոքան պաշտպանելու համար, և տասն և հոմը կհանդիսանային։ ընդ ամենը քառասուն և հինգ։ Ընդհանրի անկարգութեան համար ժողովները հարկաւ պիտի ստորագրուէին բարձր իշխանութեան, բարձր կրկտերկութեան, որ պիտի ընդունէր կամ մերժէր նոցա խնդրանութիւնը։ Գրեթէ ամեն մի դործողութիւն, ինչպէս արևելքի մէջ ժողովների, նոյնպէս արևմուտքի մէջ պապերին, ապացուցանում է, որ նոցա իշխանութեան ազբիւրը շատ անդամ զուտ քաղաքական էր։

Մարդկային մտածման փոփոխութիւն, որ արտայայտուեցաւ և ժողովների մէջ։

Պապութեան գործի մէջ այս բանը պարզ արտայայտուում է Ընդդէմ Լերոնիոս եպիսկոպոսի Լեոնի հետ ունեցած կռուի մէջ, երբ որ Ալեքսանդրիա կայսրը հրաման տանից, որպէս յայտնում էր Լերոնիոսին անհնազանդ, և սահմանում էր որ՝ ,,թէև այնպիսի հոգևորական մեծ անձի վճիռն, ինչպէս է Ժառի եպիսկոպոսը, կարօտութիւն իսկ չունի կայսերական հաստատութեան, բայց թող այսուհետև դիտենան բոլոր եպիսկոպոսները, որ առաքելական փոխանորդի հրամանները համանշանակ են օրէնքոց. և թէ՝ ամենայն ոք, որ յանձն չառնու երեքիլ դատաստանում հռոմէական քահանայապետի կաշմանիչ նահանդի կառավարչից պիտի հարկապրուի այդ անելու,,։ Սրանից պարզ տեսնում ենք պապական իշխանութեան նեղքին բնաւորութիւնը։ Նա պարտում է իրան դաշնակից Փիլիպպական ուժի մէջ։

Պապական իշխանութիւնը պատասխան ամ և Փիլիպական ուժով։

Ընդհանուր Ժողովների միջոցին պատահեց այն նշանաւոր դէպքն, որ ինչպէս ասել եմ, վախճան է դնում հետազօտութեան դարուն։ Այդ՝ Ժառի անկումն էր։

Ընկումն Ժառի։

Դոմիերը բոլորովին բնակուեցան արևելեան կայսրութեան մէջ. նոքա ունէին իրանց օրէնքն, իրանց դատաստանը, չէին հատուցանում հարկ, և միայն տալիս էին 40,000 մարդ դինուոր։ Այ իշխողները տարածուեցան Յունաստան, Ասիա և Իտալիա։ Իրանց այս երկրների առաջնի վերայ ունեցած կործանիչ յարձակմունքնե-

Բարբարոսների տարածումը.

ր մէջ լնտրեցին Ըթինքըն իւր յիշատակներին համար։ Ընկեսենեան գաղնիքները ևս ոյլ ևս։ Ըյս ժամանակից Յունաստանը կորցրեց իւր բարօրութիւնը։ Ըլարիկոս մնաւ Իտալիա։ Սոյնպիսի ընտրութիւնը Սոխիքան հարկադրեց նորան յետ դառնալու Հռոմ։ Կառավարութիւնն էր յոյնական. Սոխիքան ասիոնց նորան անձնատուր լինելու իղձ ուներ։ Բարբարոսներն և Վանդալները Կարթագինէն։ Սոխիքան, Վանդալներն և Ըլանները — Սպանիա։ Սոխիքան՝ հինօրեայ հաւատարկապատութեան տոժանաւոր մարդը, թէև զոհ, ապաստան կայսրից, իւր պետից։ Ըլարիկոս երեւցաւ Հռոմի առաջին։ Ընկել էր 619 տարի այն ժամանակից, երբ այս քաղաքը վերջին անգամ տեսել էր իւր որմերի ներսից մի անսովոր թշնամի,—Պինիտալին։ Հռոմում կային դեռ ևս 1780 ամենևսատական պալատներ. և նոցա մի քանի իշխանատուների տարեկան արդիւնքը հաւասարում էր 160,000 ֆ. ստերլ։ Քաղաքն ունէր 18 մղոն շրջապատ և միլիոնից աւելի բնակիչներ, որոնք, ինչպես հին տարիներում, ապրիլով պահանջում էին տալ հաց, գինի և խաղ։ Ըստում են, որ հաւատապրում քաղաքն իւր խաղաղասէր անյուսութեան մէջ պարի հանձնարարելով ըմպելի ներսից Ըրամադրին— իւր միջոցած, և ինչպես այժմ կարծում էին, զայրացած աստուծոյն։ Երկու հարիւր ֆ.ստերլ. և շատ հազուագիւտ բաներ վճարուեցան իրեն փրկանք։ Հարթատների օրագավորը յետ քաշուեց։ Հայց յետոյ Ծոխիքան նոր անհամաձայնութիւններ կայսեր հետ և նոր արշաւանք, և վերջապէս Ըլարիկոս երրորդ անգամ երեւեցաւ Հռոմի պատերի առաջ 410 թ. 24 տարուայ, կէս դիւերին, քաղաքի հիմնադրութեան 1163 տարուց յետոյ, առուներին դատաստանութիւնը բաց արձակ Ըլարիկոսի առաջ Սալարեան դռներին, և Գոթերը կոզոպանչին Հռոմը։ Ես միթէ որպարէ ընկաւ յաւիտենական քաղաքը, կրկնուեց ամրոջ կայսրութեան մէջ, երբ որ Ըլարիկոսի Հռոմ առնելը յայտնի եղաւ Եւրոպէ կառավարութիւնը կորաւ աղքատին նշանակութիւնով, բայց Հռոմի բուն կառավարական տարրը չէր բաց թողել նորան. նա միւսա նորա հետ միասին, և քաղաքի բնակչաց մեծագոյնը գնա պահում էր հին կրօնը։ Գորա վերայ կեցած էին նաև շատ ազնուապետական ընտանիքներ և վիլլեսիանները, որոնք քաղաքի թշուառութեան պատճառ դնում էին ընդհանրական կրօնափոխութիւնն. և նախապետների ու նեղութիւնների մէջ բարձրաձայն քարոզում էին, թէ ժողովուրդը կրում է արժանի պատիժը, նախնեաց աստուածներն անարգելու համար. աստուածներն՝ որոնք պարգեւում էին յաղթութիւն և իշխանութիւն։ Եկեղեցին իրան հարկադրուած տեսաւ պատասխանելու այդ մեղադրութեանն, որը

Ըլարիկոս առնում է Հռոմը. Հռոմի պաշարումը և գրաւումը։

Պատասխանը և բնակիչների փրկութեան ձգտումները։

բարձրաձայն կրկնում էին հազարաւորներ, և որին հաւատում էին, անկարծիք, յանկարծական երկիւղով լցուած, ձայն չհանող, ամթխած միլիոնաւորները։ Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու նպատակով Ս. Օգոստինոս, եկեղեցու ամենախելացի հեղինակներից մէկն, իւր կեանքի 13 տարին նուիրից յօրինելու իւր ստուար գործն, որ է ,,Քաղաք Աստուծոյ,, (Civitas Dei)։ Հեռացրեցրած է քրիստոնէից՝ իրանց հնութեամբ հաւատակրկնութիւն տուած մի քանի ընդդիմաբանութիւնների եղանակը։

Քրիստոնէից պատասխանը.

,,Աստուածութիւնն ինքն է մեզատուր հռոմէական բարքի նշմարելի եղծման և ոչնչութեան սպառնացող կործանման մասին։ Ոչ քրիստոնական իշխանութիւնն երեկ միայն սկսել է. նա չունի ամենափոքր վերաբերութիւն անցեալ դէպի վերջին հնգերորդ դարի ընթացքին։ Ձեր նախնիքը պատերազմի ոտել էին աշխատ, հարկ էին դնում, և զրոյի տղղերին ծառայեցնում. փառիութիւնը, շռայլութիւնն, անառակութիւնն, աշխատասիրութիւնների բնական հետևանքները չեն՞։ Հռոմէական պատարագութիւնը չեզոքում անխուսափելի արգասիքն Հռոմէայի ծառանների լցուելուն։ Ձեր առ ժամ աւելի լայնանում էր՝ անթիւ հարստութիւնները ոգորմելի աղքատութիւնից բաժանող անչափակ վիհը։ Միթէ չանհետացրած ազգի ոյժն և առաքինութիւնները պահող միջին դասակարգն. և մնացածը Հռոմի մէջ միայն աղնուապետական գերդաստանները չէին, որոց կալուածներն Ըսորիքի կամ Սպանիայի, Գաղղիայի կամ Ըֆրիկէի մէջ հաւասարում էին և միևնոյն անգամ գերազանցում տարածութիւնով և արդիւնքով այն վատառոյր թագաւորութիւններից և նահանգներից, որոց նուաճելու համար հին հռոմէական վարձատրում էր յաղթական պաշտներով։ Միթէ փողոցները լցուած չէին անառակ խուժանով, որոնք առանում էին կերակուր և ուրախութիւնները տերութեան հաշուով, և անցուցանում էին ժամանակը կատարեալ անգործութեան մէջ։ Միթէ չափի պատասխան տանք գիւղական բնակչաց անզուգ հարստահարութեան մասին, որ հասցրեց նորանց չքաւորութեան, նուաղեցրեց նոցա թիւը մինչև այնքան, որ կարելի է երկիւղ անել նոցա բոլորովին ջնջուելու մասին։ Տրայիանոս կայսեր մեր հօ խորհուրդ չտուինք թողնել Դակիան, և թողնել այն քաղաքականութիւնն, որ կայսրութեան սահմանները վնասաբանական զօրեղ կացութեան էր կարգում։ Արտակարգային մեր խորհուրդ չտուինք հռոմէական քաղաքացիութիւնը տալ ամբ կայսեհի. մեր չսահմանգինք բնակիչներին տեղ է տեղ փոխուել, անզգաբար հաստատուելով քաղաքական պատասխանութիւնների համար, կամ կատարե-

ICC

լով զինուորական ծառայութիւն: Մենք հո չլսրինք Իտալիան սորուկ-
նելով, և չարինք այդ թշուառներին ընտանի անասուններից էլ
աւոր, ձգելով նոցա վերայ այն աշխատութիւնները, որոնք պիտի կա-
տարի անասունը: Մենք քարոզում էինք և կառապում կանաչի մէջ բո-
լորովին այլ վարդապետութիւն: Մենք չէինք՝ ծառայեցրած գառա-
ների և քաղաքների բնակիչները կապանքի մէջ պահողները: Մենք
պատասխանատու չենք անխուսափելի ապստամբութիւնների, թուեաս-
րութիւնների, սպանութիւնների և վրէժխնդրութեան համար: Մենք
չէինք գործերն այն դրութեան հասցնողները, որ ևւրաքանչիւր սեպ-
հականութեան տէր ասելի լաւ է համարում թողնել ձրի իւր ու-
նեցածն և փախչել: Մենք չէինք, որ ձրի կերակրով, խաղերով, թա-
տրոններով և ձիարշաւներով անբարոյականութեան պատճառ եղանք
ամբոխին. ընդհակառակը մեզ նորա համար էլն հալածում, որ չէ-
ինք կամենում սաք դնել թատրոնի մէջ: Մենք չէինք սենատն և
աղնուապետութիւնը կոչնողը, զոհելով ամեն ինչ և մինչև անգամ
մեզ իսկ Յուլեսեան տանը: Մենք հո չէինք լեգէոնները մէկ մէկի դէմ
պատերազմելու սադրելով սոկարացնողները: Մենք չէինք Հռոմն ա-
ռաջին անգամ աւորացնողը. մեր հալածող Դիոկղետիանոսն էր, որ
այդ բանին օրինակ տուեց, վոխադրելով մայրաքաղաքը Նիկոմիդիա. և
ձեր կայսրները չէին միթէ ձեր հայրենասիրութիւնը ջնջողները.
հայրենասիրութիւնն՝ որով դուք պարծենում էք: Հռոմի քաղաքա-
ցի անելով Գադղեացիներն և Հդիպտացիներն, Ափրիկեցիներն և
Հոներն, Սպանիացիներն և Գալլները, նոքա կարող էլն արդեօք
յուսալ, որ այդ բազմերանգ ամբոխը պիտի մնայ հաւատարիմ Ի-
տալիայի քաղաքի շահերին. այն քաղաքի՝ որ ձնշում էր նորանց
իւր թշնամական անուռնով: Հայրենասիրութիւնը կախուած է կա-
զրոնականութիւնից, և չէ դիմանում տարածականութեան. այդ զա-
նազան ազգերը միացնելու համար, հարկաւոր էր այլ ինչ առաւել
քան աշխարհական կապերն. և այդ նոքա գտան քրիստոնէութեան
մէջ: Մի՛ակերպ լեզուն թելադրում է միակերպ մտածմունք և զգա-
ցմունք. իսկ ի՞նչ կարելի էր սպասել, երբ կառավարիչ դասակարգե-
րի մէկ մասը խօսում էր յունարէն և միւսը լատիներէն: Մենք չենք
խօսում պնո Հռոմի կայսրութեան մէջ գործածուած հազարաւոր
անհասկանալի բարբառների մասին: Սինաթի անկումը քրիստոնէու-
թեան ծագումից մի քանի տարի յառաջ եղաւ. բայց դուք չասէք,
որ մեք ենք պատճառ կեսարների դահակալութեան: Ի՞նչ գործ
ունէինք մեք այդ գործքի հետ, որ 92
տարուայ մէջ տուեց ձեզ երեսուն երկու կայսրներ և քսան և եօթ
դահակալիներ. Մենք հո չէինք թելադրում պրետորիականներին կայ-

սրութիւնը հրապարակով վաճառելու: Եւ միթէ դուք չէրաւի կարող
էք գարմանալ, որ այդ ամենը վերջացաւ: Մենք չենք զարմանում.
ընդհակառակը զոհանում ենք Աստուծոյ դորա համար. ժա՛մ է
մարդկութեանը հանդիստ առնելու. Քրանսարկաւանների հառաչանքն
և գերեզմանը վերջապէս լսելի եղան. բայց ազգմութիւնը
թևիթևացրից գտատասանը: Եթէ հեթանոս Հռոմեացիք առած
լինէր Հռոմն, ոչ մէկի կեանքը չէր ինայուելու, և քար քարի վերայ
չէր մնալու: Երիտասարդ Ալարիկոսը, թէև գոթ, խնայեց իւր
քրիստոնեայ եղբարց, և նոցա պատճառով գուք փրկուեցաք: Իսկ
ինչ վերաբերում է ասուածներին, միթէ այդ ճիւաղներն, որոց
հաւատում էք, միշտ փրկել են ձեզ թշուառութիւնից: Ընդհակառակ
որշափ ժամանակ ծաղը արեց նորանց: Սեզը թէ ասուածն ազա-
տից Պապիտոլիոնը Կրնոսով, ո՞ւր էին ասուածները բոլոր հարու-
ածներին, և միևնոյն անգամ մօտիկ ժամանակի հեթանոս կայսրների
հարուածների միջոցին: Լաւ էր որ ընկաւ Կապիտոլիոնի ծիրանին, ազ-
գերի արեան մէջ թաթաւած այդ վերարկուն,,:

,,Փոխանակ այս երկրաւոր քաղաքի, աշխարհի այս գովաբանեալ
իշխանի, որի անկումը վանձան է տալի անապատութեան և մեղքե-
րի երկարաձիգ շղթային, կանգնում է ,,Աստուծոյ քաղաքը,,: Կար-
բարոնների մաքրողական հուրը կջնջի նորա կառապատական աղտո-
ղութիւնները և կանի նորան Կրիստոսի արժանաւոր թագաւորու-
թիւն: Փոխանակ մեղքի հալածական դիշերի, որի վերայ նայում
էք դուք յուսահատութիւնով, նորա առաջին կայ հաղարամեայ օր,
որը ծանուցել են մարգարէները: Նորա վերանորոգած գլուխի մէջ
չպիտի լինին մեղքի հետքեր, այն տեղ պիտի լինին արդարութիւն
և խաղաղութիւն. այնտեղ չպիտի լինի աշխարհական ունայնասի-
րութիւն, չպիտի լինի պատերազմ փառասիրութեան, ոսկու գարշե-
լի ծարաւի, փառամոլութեան, իշխանութեան հետամտութեան,
այլ միայն անեղծ կեանք Տիրոջ մէջ,,:

Ս. Օգոստինոս հանդիսանում է հաւատի այսպիսի պաշտպաննե-
րի գլխաւորն: Իւր ,,Քաղաք Աստուծոյ,, անուանի գրուածում, որ
հին քրիստոնեական դրականութեան ընտրելագոյն օրինակներից մէկն
է, ընդարձակում է նա այս բնաբանը, թէ ոչ միևնոյն բառերով,
գոնէ միևնոյն ոգով, որ այժմ յառաջ բերինք: Կա ունեցաւ
այնպիսի մեծ ազդեցութիւն արևմտեան եկեղեցիների վերջին ժամա-
նակի քրիստոնէից վերայ, որպիսին չէ ունեցել եկեղեցու հին հեղի-
նակներից մէկ ուրիշը: Մենք նորան ենք պարտական քան մեծի
մասն՝ սկզբնական մեղքի, կատարուած յանցանքների, ընորհաց,
նախասահմանութեան և ընտրութեան վերայ ունեցած մեր
հակացողութիւնների օրոշականութիւնով:

Քաղաք Աստուծոյ տեսնել Ս. Օգոստ.

Օգոստինոսի կեանքն և գրուածները.

Մանկութեան մէջ Օգոստինոս վարել է դէօսաէր և մեղսաթափ կեանք, անձնատուր լինելով ուրախ Կարթագինէի բոլոր զբաղմունքներին: Մանկական ազանդաւորութեան, աստղաբաշխութեան և սկեպտիքականութեան բաղմապատիկ ձանձրացմունքով նա հասաւ վերջապէս ճշմարտութեան: Ընծայուած ազդեցութիւն ունեցաւ նորա վերայ Ալիկերն. այդ անուանի հեթանոսի գրուածները ծրնան Օգոստինոսի մէջ սէր դէպի խմաստութիւն, հետացրին նորան թատրոնի բաւականութիւններից, դուշակութիւնների և մնացորդաշտութեան անմտութիւնից: Պատական մեքենութիւններից փրկեց նորան Միլանի Եպիսկոպոս Ամբրոսիոս եպիսկոպոսն, որ մկրտեց նորան նորա պատանեկութեան տարում, Ադէոդատի հետ միասին:

Սակայն իւր փիլիսոփայական դատողութեանց մէջ ժամանակից, նիւթից, և յիշողականութեան վերայ, համաշխարհական փառք ժառանգող այս հեղինակը միշտ անգոհացուցիչ է, և շատ անգամ գանկանում էր: Նորա այն մասին վարդապետութիւնը, թէ ս. Գիրքն իրաւունք Աստուծոյ արժանի է գանազանակերպ մեկնութիւնների, ձգեց նորան շատ մեղքութիւնների մէջ, և վերջին ժամանակը ճշմարիտ գիտութեան վերայ խիստ կորստական ազդեցութիւն ունեցաւ: Եպիսկ՝ Օգոստինոս Մոլսկի արարչութեան համար պատմածի մէջ գանում է շատ նորը ապացոյցներ ս. Երրորդութեան համար. նա գանում էր, թէ հաստատութիւն, որի մասին այն ասէր խօսում է, Աստուծոյ բան սիրն է. և թէ կայ յարաբերութիւն արարչութեան և եկեղեցու մէջ: Նորա բացատրութիւնը դրեանքը շատ անգամ թարգմանուեցան, մանաւանդ նորա խոստովանութիւնը. մի գրուած, որ բաւականութիւն և կրթութիւն էր յիսուն սերունդի համար. սակայն դրականական տեսակէտով, նախապատրաստութեան արմատներն նա սիրի Ռոմանների ասէր, որ Օգոստինոսի նման մտաւոր իւր անձն անխնայ ինքնաքննութեան և անողորմ ինքնադատողութեան առգնական, քննելով բուն խորքն և հրատարակելով իւր ամէն մեղ մեղքը: Ս. Օգոստինոսի եկեղեցական ազդեցութիւնը միշտ և այն առաքինութեան նահանգրից նորա քաղաքական կինսագրութիւն, որ նորա՝ այդ հետաքրքրական գարագլխի մէջ ունեցած գործողութիւնների եղանակը դրեթէ թագած է բոլորովին առանց ուշադրութեան: Սխանակը մոտի երեան է հանում նորան ընտրական այն հանգամանքն, որ նա բարեկամ էր կոմս Ռոմիփակիոսին, որ Վաներիկոսին և նորա Ալանդաշնին հրաւիրեց Եվրիկ: Եյս բանակցութեան արիւնահեղ հետևանքները յայտնի են: Երբ Օգոստինոսի կոմսի անունն ազդարարին անցաւ անդիր: Ռոմիփակիոս ներկայ գանուեց նորա մահուանը Հիպոնում, 430 թ. 28 օգոստոսի:

Երբ որ այս եղանակով Հոմը դերուեց ընկաւ Արևմուտքի առաջին, դատաստական քրիստոնեայքն ոչ միայն չէին տղբում նորա թշնամութիւնին, այլ և պարծենում էին նորանով: Նորա մեծ զնահատութիւն էին գնում հեթանոսութեան ծիրանափառ պատմութեան և Աստուծոյ անհպելի քաղաքի մէջ: Գոթացու վրէժխնդրութիւնը բռնկեց հեթանոսական բաղմունքի վերայ, իսկ եկեղեցիներին խնայեց: Թէպետև նորանից յետոյ եկած քաղաքի յաճախ նեղութիւնների մէջ հազիւ թէ կարելի լինէր այսպիսի յաղթական զնահատութիւններ անել, բայց կարծիք չկայ, թէ այդ աղէտը չափից դուրս ձեռնտու գտնուեց պատական իշխանութեան զարգացմանը: Հին աշխարհութեան սառնակումը բարձրացրեց եպիսկոպոսին: Երբ պարագայ է ասած, թէ այն րոպէում, երբ Հոմն աւերակների միջից ոտի կանգնեցաւ, նորա մէջ առաջին նշանաւոր մարդ եպիսկոպոսն երևեցաւ: Հենց այդ ժամանակին էլ Հռոմի աւարառից իւր լսոյներին թարգմանութիւնն աստուածաշունչ գրքի: Երբ ժամանակից սկսած Վուլկատը դարձաւ արևմուտքի մէջ եկեղեցական հեղինակութիւն: Հեթանոսական դասականների ազդեցութիւնն, որով զմայլուած էր մանկութեան մէջ այս խաստպահ անապատականն, ազդեցութիւն՝ որից ի զուր աշխատում էր ազատուել գիշերային անդուլ ինքնատանջութիւններով—երևում է այս նշանաւոր թարգմանութեան մէջ: Նա երևեցաւ արևմուտքի համար վճռանպատար վայրկենում: Հռոմի քաղաքական անկման միջոցին պապի համար խոհեմութիւն էր դառնալ հեղինակ: Վուլկատը միանգամայն զոհացուցիչ էր ժամանակի պահանջմունքներին: Մինչեւ արևելքը զրաղուած էր վերացական վէճերով, արևմուտքը զարդացնում էր իւր գործնական տալանդն առաւել կարևոր գործի—հոգևոր իշխանութիւն կազմակերպելուն մէջ:

Այս էջերի ընթերցողն աչ առանց հետաքրքրութեան նկատելու է ի հարկէ եկեղեցական և քաղաքական աշխարհի մէջ եղած անցքերի յաջորդական ընթացքի մօտիկ նմանութիւնն: Երկուսի մէջն էս երևում է անզուսպ ձգտումն դէպի իշխանութեան կեդրոնացումն:

Ինչպէս անսանք հռոմէական պատմութեան մէջ, որ մի քանի ընտանիք և վերջապէս մէկ մարդ իւր բռում նուաճոց իշխանութիւնն, որ յառաջ ամբողջ ազգինն էր, այսպէս և եկեղեցու մէջ ժողովները շուտով աստրագրուեցան իրանց եպիսկոպոսներն, իսկ նորա հայտարարեցան իրանց եղբայրակիցների ատեաններ փոքրացած թուով: Մեր այժմ հետազօտած շրջանում փոքրագոյն եպիսկոպոսութիւններն, ինչպէս Երուսաղէմինն, Անտիոքինն և Աղեքսանդրիայինն, մեծ մեծ եպիսկոպոսների բաղդը

թադնէնը, կորցրին իրանց առաջին զօրութիւնն, որ կեդրոնացաւ երեք մեծ վիճակների մէջ.—Հռոմի, Կոստանդնուպօլսոյ և Աղեքսանդրիայի: Այս ժամանակի պատմութիւնը ներկայացնում է երեք գլխաւոր եպիսկոպոսների նախապատուութեան համար ունեցած պատերազմի պատմութիւնը: Այս պատերազմում հոգևական կողմը շատ գերազանցութիւններ ունէր: Կոստանդնուպօլսոյ և Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսները գտնուում էին կայսերական կառավարութեան առաւել անմիջական տեսչութեան ներքոյ. նոցա շահերը շատ անգամ մէկ մէկի հակառակում էին, և նոցա հակառակութիւնը շատ խիստ էր լինում: Սորա համար Հռոմում կեդրոնանում էր եկեղեցական ամենազօրեղ իշխանութիւն, թէև քաղաքական և եկեղեցական մասերում իւր հակառակորդներից շատ էլ ստոր էր: Ինչպէս հնում, նոյնպէս և այս նոր եռապետութիւնը պիտի փոխուէր ինքնակալ բռնապետութեան: Եւ կարծես իբրև եկեղեցու և տէրութեան շարժմունքները կառավարող սկզբունքների նշանաւորութիւնը մարդկանց յիշեցնելու համար, այս տեղ յիշատակած նահանգիստ հանում է երբեմն մինչև մանր մունր հանդամանքների: Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը առաջին եռապետը չէր, որ անժամանակ մահ տեսաւ Կեդրոսի ափերում: Հռոմի քահանայապետն առաջինը չէր իւր իշխանութիւնը զաղթական լեգէոնների օգնութեամբ հաստատողը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ:

Հաւատի Դարն Եւրոպայում:

Հաւատի Դարն Արևելքում:

Հաւատի դարը.

Մեծին Կոստանդիանոսի աշխարհավարութիւնն անհրաժեշտաբար այն հետևանքին հասցրեց, որ հին հեթանոսական տարրերը նոր աշխատիլ վերայ սկզբել սկան: Պարզ, քրիստոնէական վարդապետութիւնն, ինչպէս միութիւնը հեթանոսական մեռած դաշտափարների հետ անհնարին է, անպատկառ քաղաքագէտների և աստուածաբանների իրանց սեպհականացրած միջամտութեանն: Այս կերպով ազատագրած հաւատը ստացաւ առաւել ժողովրդականութիւն, բայց միայն իւր հասկացողութիւնների անարատութեան գնով:

Եզարկած է բաժանմունք:

Այս անցքերն այնպիսի ընդարձակատարած ժամանակամիջոց են դրաւում, նոցա մէջ այնքան ազգեր են մտանկից լինում, որ առարկան պարզ հասկանալու համար պիտի բաժանենք նորանց: Ուստի և պիտի խօսիմ 1) հաւատի դարու վերայ արևելքի մէջ. 2) հաւատի դարու վերայ արևմուտքի մէջ: Առաջինն անժամանակ վախճան առաւ մահմեդական աշխարհակալութիւնով. վերջինը յատկապէս փոփոխութիւնների ենթարկուելով, անցաւ Եւրոպայիքանակնութեան դարուն, Սիկողայոս Ա.ի պապութեան ժամանակին: Եւ այսպէս՝ այս և յետագայ գլուխներում պիտի հետազօտեմ հաւատի դարը արևելքում և նորան վախճան տուող աղէտը. յետոյ պիտի դառնամ արևմուտքի հաւատի դարու երկարաձիգ բայց գիտնական պատմութեան: . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Քաղաքական անցքերի ընթացքն, ինչպէս տեսանք վերջին դէպ փիլիսոփայութիւն. խում, փիլիսոփայական և բազմաստուածական կուսակցութիւններից կորզեց պետական իշխանութիւնը: Յարուելով նոր շարժմանն, իշխանութիւնը չդանդաղեց ցոյց տալ իւր անկեղծ համակրութիւնը փիլիսոփայութեան մնացորդների դէմ հանած ժրաջան հալածանքներին: Պիտի նկատել, որ աշակերտութիւնն հաւատացեալց (1), որ առաջնորդեց այս կերպով դէպի նշանաւոր հետևանքներ, տարածուում էր ներքևից վերև, հասարակութեան ցած դասակարգերից դէպի վերինները: Փիլիսոփայութիւնն ընթացաւ հակառակ ճանապարհով. նորա պաշտպաններն էին սակաւաթիւ ուսեալներ, սակաւաւոր կրթուածներ. նա ուղղում էր իւր ընթացքը վերևից ներքև: Իրերի այսպիսի դրութեան միջոցին բացայայտ էր, որ տգէտ ամբոխն նախապաշարմունքները պիտի դանէին իրանց վերջապէս անթերի արտայայտութիւն. որ՝ գիտութիւնը չպիտի յարգուէր, կամ պիտի համարուէր սոսկ կախարդութիւն. որ՝ փիլիսոփայութիւնը պիտի ընդունէին իբրև անպէտք և հետևաբար իբրև մեղանչական զբաղմունք: Երբ որ քաղաքական գործոնն իշխանութիւն ձեռք բերելու համար միանում է ժողովրդի հետ, և պիտի պաշտպանութեան ակնկալութիւն ունենայ նորա հաւատքիւնից, այն ժամանակ դժուար է նորան մերժել նորա ցանկութիւնները, դէմ դնել նորա պահանջմունքներին: Ահաւասիկ Կոստանդիանոս դդում էր այն ազդեցութեան ծանրութիւնն, որի օգնութեան ապաւինել էր. և ստիպուած էր տալ ամբոխին իւր բարեկամ փիլիսոփայ Սոպատերին, որ մեղադրուում էր իբր թէ կախարդութեան օգնութեամբ հոլովերը ներհակ կողմն ուղղելում: այնպէս որ հացաբեր նաւերը չէին կարողանում հասնել Կ. Պօլիս. և կայսրը պարտաւորուած էր նորան պատժելու հրամանը տալ, որ բանականութիւն տուած լինի թատրոնի միջն ազատնին-

(1) Прозелитизмъ.

ըլլին: Այսպիսի պահանջներ կատարուում էին ի հարկէ ոչ առանց կռուի. կայսրները ոչ առանց հակառակութեան էին ենթարկում իրանց արժանաւորութիւնը հոգևորականութեան իշխողութեանն: Պօստանդիանոսի նպատակն էր աստուածաբանութիւնը քաղաքականութեան մի ճիւղն անելով կայսրութեան իրաքանչիւր եպիսկոպոսի յոյն էր քաղաքականութիւնն աստուածաբանութեան մի մասն անել: Բայց արդէն բացայայտ էր, որ հոգևորականութեան կառավարութիւնը պիտի գերազանցի վերջապէս. որ՝ մի քանի կայսրներից նորա պահանջները մերժելու ջանքերը միայն մասնաւոր անձանց ընդդիմութիւն էին, ուստի և իսկապէս չունէին որևիցէ նշանակութիւն. որ՝ ժողովրդական ցանկութիւնը պիտի այն ժամանակ բոլորովին բաւականութիւն գտնի, երբ որ երէցին քրիստոնէութիւնը կառավարել ջերմեռանդութիւնով խոստովանող կայսրները:

Յուլիանոս

Յուլիանոս՝ կառավարութիւնը վերանորոգելու մտքով ունեցած իւր կարճաւուր բայց անօգուտ ջանքովը հողից կատղացած մի վայրկեան նոր վարդապետութեան շարժման առաջը փակել, որ դնալով հետզհետէ առաւել վարկ էր գտնում հասարակական կարծիքի մէջ, ընդունելով իւր մէջ և հին կրօնից վերառած գաղափարները: Պաղեստինացու Կիկլիացու և Պաղեստինոս Երիսաեանի թագաւորութեան միջոցին գործերն այնպիսի ձանապարհ բռնեցին, որ իրր թէ Յուլիանոսի թագաւորութեան անցքն եղած էլ չէ պատմութեան մէջ:

Կիրա յաջորդների հալածանք նրին.

Ջին աստուածներին, որոց գոյութիւնն երբէք ոչ ոք չէր խորհում բացասել, համարուեցան այժմ պիղծ այսօր. և նոցա երկրպագելը համարուեց կախարդութիւն: Այս յանցանքն՝ որն օրինքը հաւասար էր ընդունում դաւաճանութեան, ենթարկուեց սարսափելի հալածանքների: Արթութիւն առնելու համար Ջուի եկած մարդկանց արգելուում էր մնալ այնտեղ 21 տարեկան լինելուց յետոյ: Ջալածանքի բոլոր ոյժն ընկաւ գործնականապէս հին կրօնի վերայ, թէև խօսքերով ուղղուած էր ընդդէմ դիւթական արհեստին. քան որում կառավարութեան գլխաւոր պաշտօններից մէկն էր ապագայի գուշակութիւնն, ուստի չէին կառավարութիւնը նախատուշակութեան հետ, և նորա համար պատժում էին իրրև կախարդութեան համար:

Պատճառը՝ թէև ուղղուած ընդդէմ կառավարութեան, հարուած տուեց նաև փիլիսոփայութեան մնացորդներին: Կառավարութիւնը հասաւ իշխանութեան այն հանգամանքների միջոցով, որոնք հարկադրեցին նորան պաշտպանել մի սկզբունք, որ առջին հիմն էր իւր համար: Այդ սկզբունքը պարունակում էր կոյր հաւատ պահանջելում, որ թէև համապատասխան էր մարդկանց

Պատճառը՝ թէև ուղղուած է ընդդէմ կառավարութեան, հարուած տուեց և ժամանակաւորութեան եպիսկոպոսաց համար.

առաւել բազմաթիւ մասին, բայց անզօհացուցիչ աւելի զարդացած մտքերի համար: Պօստանդիանոսի քաղաքականութիւնն ակնհայտ միջոցով ձանապարհ բացից միևնոյն ամենասուր կռման մարդկանց տէրութեան մէջ նշանակութիւն գտնելուն: Հաւատը նոցանից արդէն մեծամեծ պաշտօնների էին հասած: Նոցա առաւել ոգևորողը վառ իղձն էր, քան խորին համոզմունքները. բայց հանելով բարձր դրութեան, նոքա պարտաւորուած էին ուսումնականութեան կերպարանք առանալ: Այսպիսի հանգամանքների ընորհիւ նոքա անձնաւորւ էին լինում իրանց անձնական կարծիքը կատարեալ և անհերքելի ճշմարտութեան տեղ տալու, և իրանց ճանապարհը փակող ամենայն դիւրութիւն իրրև կսխարդութիւն կամ մեղսաւոր ունայն զբաղմունք քարոզելու նախատական ընթացքին: Քաղաքական իշխանութիւնն այդ մասին օգնում էր նորանց: Ճնուած էր ջնջել երկրի երեսից բոլոր փիլիսոփաներին: Ամենայն ձեռք ընկած ձեռագիր կրակի էր մատնուում: Պովանդակ արևելքի բնակիչներն ստիպուեցան իրանց դրատուներները բնաջինջ էին անում. երկնչելով որ նոցա գրեանքից մէկի միջից որևիցէ մի ձախող ասացուած իրանց և իրանց ընտանեացը թշուառութիւն կբերի: Ընդհանրական կարծիքն արդարացի էր ձանաչում հարկադրել մարդկանց հաւատալու այն բանին, որը մեծագոյն մասը ճշմարիտ էր համարում. և իրաւացի էր ընդունում պատժել նորանց, որոնք կհրաժարուէին դրանից: Իշխող կառավարութեան մէջ ոչ ոք իւր ձայնը չբարձրացրեց մտքի ազատութիւնը պաշտպանելու: Քանականութեան սահմանից գերազանցող իրերի ծանկականութիւնը բաւական պատճառ էր համարուած՝ նորանց իրրև հաւատ ընդունելու. և համել այդպիսի բարոյական դրութեան, ուր մէջ հաւատը նախաձեռնար է քանդ բանականութիւնը, համարուած էր առանձին արժանաւորութիւն:

Կառավարութեանը մահաբեր հարուած տուեց Ապանիացի Թէոդոս, որ յատկապէս Այ իսկ ծառայութեան համար արժանացաւ ,,Մեծ,, տիտղոսին: Նա սկսաւ հրատարակել կախարդութիւնն և կենդանիների փորոտիքը քննելը քրէական յանցանքներ. յետոյ, 391 թ. արգիլէ զրեց գոհերի մատուցման և միևնոյն ատեան մեհեանների մանելուն. յետոյ շատ մեհեանների եկամուտը, զրաւից մի քանիների առացուածքն և մի քանիները բոլորովին կործանեց, վերատրեան կռատանքը ի բաց արձակեց, և ծանուցումն անել տուեց, թէ ամենայն տուն, որ մրճատուում է ծխով, յատկանում է կայսերական գանձարանին: Երբոր որևիցէ կրօնական հաստատութեան սեպհականութիւնը խլուում է անպատճ, այն ժամանակն արդէն անօգուտ է նոյն իսկ կրօնը քրէական յանցանք հրատարակել: Բայց

Թէոդոս:

Ես ինչ-որ բան ունեի ասելու, բայց ոչ մի ձայն չէր դուրս գալիս կոկորդիցս։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ինձ թողնեն, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես կանգնած էի դատարանի դահլիճում և լսում էի, թե ինչպես են դատավորը, դատախազը և պաշտպանը ինձ մեղադրում սպանության մեջ, որը ես չեմ կատարել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես նստած էի բանտի խցում և սպասում էի, թե երբ կկանչեն ինձ դատարան։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես կանգնած էի դատարանի դահլիճում և լսում էի, թե ինչպես են դատավորը, դատախազը և պաշտպանը ինձ մեղադրում սպանության մեջ, որը ես չեմ կատարել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես նստած էի բանտի խցում և սպասում էի, թե երբ կկանչեն ինձ դատարան։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես կանգնած էի դատարանի դահլիճում և լսում էի, թե ինչպես են դատավորը, դատախազը և պաշտպանը ինձ մեղադրում սպանության մեջ, որը ես չեմ կատարել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

Ես նստած էի բանտի խցում և սպասում էի, թե երբ կկանչեն ինձ դատարան։ Ես ուզում էի գոռալ, որ ես անմեղ եմ, որ ես ոչ մեկին չեմ սպանել, որ ես ոչ մեղավոր եմ, բայց ոչ մի ձայն չէր լսվում։ Ես ուզում էի վազել, բայց ոտքերս չէին ենթարկվում ինձ։ Ես ուզում էի ընկնել ծնկների վրա և աղաչել, որ ինձ ազատ արձակեն, բայց ոչ մի շարժում չէր կարողանում անել մարմինս։

պէտք և սուտ,,: Ակնարկելով երկրի դնդաձեւութեան վերայ եղած հերետիկոսական ուսմանը, նա ազաղակում է. ,,Նարաւոր է միթէ այսպիսի անհեթեթ բան: Մարդիկ հաւատում են, թէ երկրի միս երեսի վերայ ծառերի գագաթները կախուած են դէպի վայր.և թէ՝ մարդկանց ոտքը վեր են դանդ գլուխները: Եթէ հարցնէք նորանց, թէ ինչով կապացուցանեն այսպիսի հրեշային անմտութիւնները, օրինակ՝ թէ առաւօտեան երկրի միս կտրի վերայ վայր չեն ընկնում,—կպատասխանեն, թէ այսպէս է իրերի բնութիւնը. թէ՝ ծանրը մարմինները ձգտում են դէպի կեդրոնն, ինչպէս անուի փոքրիկ ցեցերը. իսկ թեթեւները, ինչպէս օրինակ՝ ամպը, ծուխը, հուրը, կեդրոնից դէպի երկինք են ձգտում բոլոր կողմերի մէջ: Ձևտեմ բոլորովին, թէ ինչ սանմ այսպիսի մարդկանց համար, որոնք միանգամ սխալանքների մէջ ընկնելով, յամառում են իրանց անմտութեան մէջ, և պաշտպանում են մէկ անձնանի կարծիքը միսամ,,: Լակտանտից վերայ եղած լանդի մասին Ս. Օգոստինոս պնդում է, թէ երկրի ներհակաձիը երեսի վերայ բնակիչներ չեն կարող լինել ըստ որում ս.Գիրքը չէ յիշատակում նոցա մասին, երբ որ խօսում է Ադամայ սերունդների վերայ:

Ըստ հիմնագրու թեան ներքին թուլութեան.

Տղէտ իշխանաւորներն այս անշարժ գիտութեան մէջ օգուտ էին տեսնում, մոռանալով՝ որ շուտ թէ ուշ կգայ ժամանակ, երբ որ անկարելի պիտի լինի մոքերի շարժման առաջը փակել աշխարհում, ուր ամենայն ինչ յառաջ է ընթանում: Ամառոր յառաջադիմութեան բոլոր պաշարը գրութեան մէջ ներփակելու ջանքը,—գրութեան՝ որ այս կերպով մարդկանց կաշկանդում էր,—նոյն ժամանակն մեծ և սարսափելի մոլորութիւն էր: Ամեն մէկ դար ցոյց էր տալի նորա անկայուն լինելը: Շուտով ամբողջ գրութեան մէջ արտայայտուեց մի տխուր զգացմունք, որ հետզհետէ սաստկացաւ: Խոցաժ էր լինում, որ կաշկանդուած գաղափարները չպիտի զսպուին: Ամեն էջերում պիտի տեսնէք, թէ ինչ հանդամանքներ էին նպաստաւորում այդ:

Թէոդոս կայսեր գործերը.

Մեծն Թէոդոսի թագաւորութեան ժամանակն և հեթանոսական կրօնն և հեթանոսական գիտութիւնը միանգամայն կործանուեցան: Ոչ մի կասկած չեմ էլ ասելու այդ կայսրին: Նորա ձեռք առած գլխաւոր միջոցների մէջ տեսնում ենք մի հրովարտակ, որով Եդ. պատի կառավարիչն, եթէ միայն կառապետական մեհեանը մնած լինի, պատրաստում է հատուցանելու 15 Ֆ. ոսկի: Սորանից յետոյ նա կործանեց Սորիքի մեհեաններն: Այս ժամանակին Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսն էր Թէոփիլոս ոմն, որ յառաջ կրօնաւոր էր Նիտրիայում: Եւ այս էր մեռ 390 թուին: Աղեքսանդրիայի բնակչութիւնն այս ժամանակս լուծ դաւդարեց, ըստ որում մեկ կուսակցութիւնը յաղթանակեց միւսին: Աղեքսանդրիայի կրօնապետների և ամբոխի համար Սերապիսի տաճարն և նորա մատենադարանն երկպառակ առելի էին: մասամբ այն համեստաճոխական ընդգիմադրութիւնից, որն այս տաճարը ցոյց էր տալի իշխող վարդապետութեանն. և մասամբ նորա համար, որ նորա պատերների մէջ հնուց հաւէ կատարուում էին կախարդութիւններ, դիւթութիւններ և այլ տեսակ յարաբերութիւններ սիրտ ոգիների հետ:

Ըրբաձանդ. հայ մատենադարանը.

Յիշած ունինք, որ Պտղոմէոս Եղբայրասէրը հիմնեց ձեռն գրադարան քաղաքի Բրուքիոն կոչուած արքունական մասում և միացրեց նորա հետ տեսակ-տեսակ ուսումնական հիմնարկութիւններ: Ետ բա օրինակով շարժուած Պերգամի Եւմենես թագաւորը, հակառակը հիմնեց նոյնպիսի մատենադարան և իւր մայրաքաղաքում: Որպէս զի վերջինս եգիպտականից չգերազանցի, Պտղ. Եպիփան արգելից դուրս տանել պապիր, որի պատճառով Եւմենես հնարեց մագաղաթ պատրաստելու արհեստը: Աղեքսանդրիայ երկրորդ նշանաւոր գրատունը հիմնեց Պտղոմէոս Փիլոկոն, Սերապիսի մէջ, որ քաղաքին կից թաղ էր: Բրուքիոնեան գրատունն, որի մէջ հաշուում էին 400,000 հատոր, այրուեց գիսմամբ, կամ ինչպէս ասում են, գիսամբ, Յուլիոս Կեսարի քաղաքը պաշարած ժամանակին. իսկ Սերապիոնի միջի մատենադարանը մնաց անվնաս: Այս կրկնուած վարձատրելու համար Մարկոս Անտոնիոս ընծայեց Կղեոպատրային տարա համար Պերգամից փոխադրած հակառակորդ գրատունն, որ ունէր 200,000 հատոր: Թագաւորանը սկզբում միացած էր բրուքիոնեան գրատան հետ. երբ որ վերջինս ջնջուեց, բոլոր անվնաս պրծած հատուածները փոխադրուեցան Սերապիոն, որ այս կերպով դարձաւ մեր մոկ ուսած շրջանում մարդկային գիտութեան ամենահռչակաւոր պահարանն աշխարհում:

Պերգամի գրատունը փոխադրուում է Եգիպտաս.

Հռոմի հեթանոս կայսրները հասկանում էին, թէ իրանց որպիսի մեծագանձ ժառանգութիւն է մնացած Պտղոմէոսներից: Ամենքն էլ ընդունում էին Սերապիսի տաճարն աշխարհիս միջի ամենաքիչ կրօնական շինուած. գուցէ միայն Հռոմայեցոց Հայրենասիրութիւնը բացառութիւն համարէր Ըրամազդի Սապիտոլեան մեհեանը: Դէպի Սերապիս առաջնորդում էր լայնարձակ վերելակ. շրջապատում էին նորան բազմակարգ սիւներ և քառանկիւնի սրահակի մէջ—արհեստի օրինակելի արտադրութեան մէջ—կանգնած էին ամենագեղիկ արձաններ: Վրանդակատարութիւնով զարդարուած որմերի և առաստաղի վերայ կար անհամանելի կատարելութեան նկարչութիւն:

Սերապիոն.

Երհեսոյ այդ արուագրութիւնների արժանաւորութեան մասին Յոյները բաւական հմուտ դատաւորներ էին: Սերապիոնն իւր այս գանձերով միշտ գարշելի էր Թէոփիլոսին և իւր կուսակցութեանն. նա նոցա երևում էր նախատինք և վերաւորանք: Նորա շինուածներից շատերը սահմանուած էին անյարմար, և հետևաբար մեղանչական գործադրութեան համար: Մեծիկը հաւատում էր, որ նորա կամարների տակը, նորա սենեակներում տեղիք էին ունենում ամենազզուելի գաղանիքներ: Նորա՞ սրահների մէջ կային մոգական դեղնապղնձեայ շրջանակներ և արեգակնային շրջաններ գուշակութեան համար. բոլորն էլ ասում էին, որ այդ բաները՝ փարաւօնների էին կամ այն մոգերինն, որոնք մտքառում էին Մովսէսի հետ. Ահագ, ամբոխի այդ նախապաշարմունքներից և ոչ մէկը գիտէր, որ նորանցով հին ժամանակն Արտաւսթենես չափում էր լուսնի շրջապատն և Տիմոքարես որոշում էր Լուսեակի շարժումն: Յատակ կձևայ որմեր և դէպի Երիպտոսի անտառ կապուտակ երկինքը բարձրացած անծայր կոթողներ ունեցող տաճարը նոցա համար էր ապականութիւնով լի զարդարուած գերեզման: Ասում էին, որ քրմերը մեհենի սրբավայրի մէջ բարոյականութիւնից հանում էին Աղեքսանդրիոյ ամենափարթամ և ամենաչքնաղ կանանց, որոնք երևակայում էին, թէ՝ աստուած է յափշտակել իրանց: Հայհոյի անախորժ զգացումն դէպ ինքը յաղթացանող տաճարի վերայ զարձրեց Թէոփիլոս ժողովրդեան ուշադրութիւնը: Պատահեց այնպէս, որ Պատանդիոս կայսեր յառաջապահն եկեղեցուն տուած Ադերիսի հին մեհենի տեղը և նոր շինութեան հիմք ձգելու ժամանակը դիպմամբ գտան այդ հնակրօնի գնից ընկած խորհրդանկարները. Թէոփիլոս արեց նորանց ժողովրդի ծաղրի առարկայ: Երիպտոսի հին հեթանոս կուսակցութիւնն ոտքի կանգնեց անարգանքի վրէժը լուծելու համար: Խորբոքուեց խռովութիւնն, և Ոլեմպիոս անունով մի փիլիսոփայ գլուխ կանգնեց նորան: Խռովարարների գլխաւոր բնակարանը գտնուում էր Սերապիոնի ընդարձակ շինութեան մէջ. այդ տեղից նոքա որչափ կարողանում էին ձեռք էին բերում քրիստոնեաներ, սպանում էին նորանց զոհելու և յետոյ սպանում էին զոհարանի մօտ: Գործը հասաւ կայսեր վճռին, բայց գեռ հեթանոսներն իրանց ամուր մեհենում էին: Գիշերային լուսթեան մէջ Ոլեմպիոս, ասում են, զարթնեց մի պարզ ձայնի հնչումից, որ կամարների և սիւների ներքոյ երգում էր քրիստոնէից ,,ալէլուիա,,: Երկիւղ՝ նա իբրև հեթանոս հաւատաց նախազուշակութեան, թէ վախեցաւ զոհած մարդասպանից, բայց գնաց վաղուց տաճարից և խնդրեց խնայել: Նոքա որ երևեցաւ Թէոդոսի հրամանը, հեթանոսները վայր գրին զէնքը, ջարդելով թէ ինչ պի-

Հ կառավարութիւն յ բիսարեից և հեթանոսաց մէջ.

տի լինի կայսեր հրամանը: Նա հրամայում էր անյապաղ կործանել շինուածն, և յանձնում էր այդ բանը նախանձաւոր Թէոփիլոսի ձեռքը: Նա սկսաւ իւր գործն խնդրի դրաւորելը ջնջելով: Թէոփիլոս մտաւ մեհենի սրբավայրն, որ արևելեան համաստուածականութեան խորհրդանշանն էր, որ միաբանութեան յիշատակարան էր նախնի Եգիպտոսի և աղատախորհ Յունաստանի մէջ, և յիշատակարան Աղեքսանդրիոյ սիրապետների քաղաքագիտութեան:

Ա՛թնապատ խաղաղութեան մէջ Սերապիսի պատկերը յուզեց յարձակուողներին: Այսպէս մի վայրկենում փորձուում է կրօնի արժանաւորութիւնը. մի աստուած, որ պաշտպանուել չէ կարող, յայտնի խաբէութիւն է: Թէոփիլոս աներկիւղ հրամայեց զինուորին հարկանել կուռքը տապարով: Ընպաշտպան արձանը ցոյց չտուեց ընդդիմութիւն. եւ երկրորդ հարուածը վայր գլորից նորա գլուխն: Ասում են, որ մի խումբ ահաբեկ միներ գուրս թռան արձանի ներսից: Նօթհարիւրամեայ քաղաքականութիւնը, քրմերի խաբէութիւնն և շքեղաձև առասպելախօսութիւնն անհետանում են մի մեծաձայն ծիծաղի մէջ: Աստուածը խորտակուեց մանրամասն, և նորա մասերը ցրուեցան փողոցներում: Խուզարկուեցան Սրապէոնի գաղտնի տեղերն և ապագային մնաց զգուշութեան խրատ քրմերի՝ իրանց իշխանութիւնը պահպանելու համար գործ դրած խաբէութիւնների յայտնութիւնն. այլ սքանչելիքների հետ գտան և մի կառք քառաձի, որ կախուած էր օդի մէջ մագնիսով մեհեան մի օդի օդնութեամբ. քրիստոնեաներից մէկն օդը հանեց և կառքը վայր բերաւ: Այս անցքերի պատմիչն այսպիսի իրերի բնական անհնարաւորութիւնը նկատելով, արդարացի է ասել, որ աւելի հեշտ է հնարել սուտ պատմութիւն, քան գործնականապէս պաշտպանել աստուածութիւնը: Տաճարի մէջ գտնուած ոսկին և արծաթը ժողովրդին հոգատարութիւնով իսկ ոչ այնչափ արժէք ունեցող բաները չարգելվ ձգեցին կրակ: Թէոփիլոսի չերմ եռանդը չհանգստացաւ, մինչև որ շինութիւնը հիմն ի վեր չտապալեց, որ ոչ սակաւ աշխատութիւն պահանջեց. և նորա տեղում կառուցուեց եկեղեցի: Ամենից առաջ երևում է, հարուած հասաւ մեհենի շինութեանը: Հաւանական է, թէ ամրագոյն մնաց այն շինութիւնն, ուր գետեղուած էր գրատունն, ըստ որում քան տարի անցնելուց գինի Որոսիոս հաստատապէս ասում է, թէ տեսած է թափուր արկղները: Այսպէս եղաւ Սերապիոնի վախճանը. նորա կործանումն այն ժամանակի իրերի դրութեան հաւատարի պատկերացումն է:

Այս նշանաւոր անցքից մի քանի տարի յետոյ Թէոփիլոս արքեպիսկոպոսը վախճանեցաւ, և աթոռակից նորա ազգական Աբրեին,

Թէոդոս հրամայում է կործանել Սերապէոնը.

որ այս կարևոր պաշտօնի համար պատրաստուելու մտքով կոչել էր մի քանի տարի Աթէոլից միանձանց մէջ։ Երկար եղած նախապատրաստութիւնով նորան ներկայացրին Հայաստան աղէքսանդրիացիներին և նոքա ընդունեցին նորան։ Երեք կուսակրօնութիւններն, որոնց բաժանուած էին քաղաքի բնակիչները—հեթանոսք, հրէայք և քրիստոնեայք—նրանց հակառակութիւններով միշտ անկարգութիւններ էին յարուցանում։ Վրիտոնեից թիւն, ինչպէս ասում են, քառասուն հազարից չէր անցնում։ Եպիսկոպոսութիւնը շուտով դարձաւ կարևոր քաղաքական պաշտօն, քան կրօնական, ըստ որում նա ունէր անմիջական քաղաքային (1) իշխանութիւն հիւանդապահների (2) վերայ, որոնք իրրև քաղաքի քարոզիչներ, և պարտաւոր որոնելու հիւանդներ և չքաւորներ, իսկապէս կազմում էին ոստիկանական մի իշխանութիւն, կամ լաւ ևս ասել, այժմու միլիցիա (միլիցիա)։ Թէ որչափ ազօրինաբար էին գործ դնում այս իշխանութիւնը հետևցնելով նորան իւր բուն նշանակութիւնից, յայտնի է նորանից, որ կայսրը պարտաւորուեց խլել եպիսկոպոսի ձեռքից նորան պահպանելու իրաւունքն և պակասեցնել նորա թիւը մինև հինգ կամ վեց հարիւր մարդու։

Աղբիւրներ նրա մասին։

Բացի մի տեղական հանդամանքներ զօրացրին քրիստոնէից և հրէից միջև անբարեկամութիւն, և նոցա մէջ թատրոնում սկսան կռիւներ, որոց յաջորդելին աւելի ծանր դիմահարութիւններ փողոցներում. և հրէայք՝ ժամանակաւորաբար յաղթող հանդիսանալով հակառակորդների վերայ, անարգում էին նորանց և ապտում։ Բայց այդ չտևեց երկար։ Վրիտոնեայք Ալեքսի գրգռմամբ ոտքի եկան, ամբոխը յարձակուեց սինագոգայի վերայ, կողոպտեց հրէից տները, և կամենում էր քաղաքից դուրս հանել նորանց։ Արեստես քաղաքապետը առիւծից միջամուխ լինել, որ դադարեցնի կռիւը, բայց հինգ հարիւր նախանձախնդիր անուանական անապատից քաղաքը գալ վ յորձակուեցան մինչ այդամ քաղաքապետի վերայ, և սա նոցանից Ամմոնիոս անունով վիրաւորից նորա գլուխը։ Դարձի այսպիսի ընթացք առնելն երկիւղ ձգեց բարեմիտ քաղաքացոց սիրտն, և հարկադրեց նորանց միջամտելու։ Ամմոնիոս կալանաւորուեց և մահուանց մատնուեց լեկտորի ձեռքով։ Բայց Ալեքսիոս չզիջաւ. հրամայեց տանել նորա մարմինը Կեսարիա, և այնտեղ անհամեմատ պատուով թաղել տուեց, և հրամայելով կոչել հանգուցեալի անունն Ամմոնիոսի փոխանակ Դատաստան կամ „սքանչելի“, պատեց նորան սրբերի կարգը։ Այս անկարգութիւնների մէջ կառավարները համակրում էին անշուշտ հրէից, վասնորոյ և շարժեցին նրանց դէմ Ալեքսի վրէժխնդրութիւնը։

Ալեքսիոսի նշանաւոր քաղաք էր, որ չէր կարելի Աղէքսանդրիա արհամարհել նորան. նա կարող էր մրցել նոյն իսկ Կոստանդնուպօլսի հետ. ուղղերի երկարաձիգ շարքն անապատի դիմից առագուստ ըղձակներից և անհամար նաւերը բերում էին նորան Եգիպտի առատ հունձքը. նաւահանգստի ջրանցքը միացնում էր Կանոպոս նաւահանգիստը Արեքսիս լճի հետ։ Նաւահանգիստը ծածկուած էր կայմերի անտառով։ Ծովի կողմից բարձրանում էր կապոյտ մակերևոյթի վերայ փարոսը, որ համարուում էր աշխարհի սք նշանիքներից մէկը. իսկ նաւերը հիւսիսային հողմից պատսպարելու համար շինուած էր ամբարտակ. 3/4 մղոն երկայնութեամբ, բարձրանալու կամարներով—մակեդոնեան ինժեներների հմտութեան սքանչելիք։ Երկու մեծամեծ փողոցներ ընդմիջում էին մէկը միւսը ուղիղ անկիւններով, մէկն երեք և միւսը մէկ մղոն երկայնութեամբ. նոցա միջհատման տեղում կանգնած էր շիրիմ, ուր հանգչում էր Աղէքսանդրի մարմինը։ Քաղաքը լի էր հոյակապ շինութիւններով. պալատով, վարժարանների ժողովարանով, կեսարիով—պատասքանով։ Անվանի տաճարներն էին Պանէնն և Սեպտեմիոնը։ Անապատհոլքն անցնում էր անհամար թատրոնների, եկեղեցիների, մեհեանների և սինագոգների մօտով։ Այնտեղ Թէոփիլոս կար ժամանակ, երբ Սերապիոնն կարելի էր մօտենալ մէկ կողմից կառքերի համար շինած գոտիվայրով, իսկ միւս կողմից հարիւրոտնեան սանդուղքով։ Երեւում բարձրանում էր ընդարձակ սրահակ, որ ունէր սիւներ և ծածկուած երկայնաձիգ անցքեր առատ լոյս կողմերից, որի մասին էր գրատունն. իսկ միջավայրում կանգնած էր բարձր սիւն,

Պղատոնեան փիլիսոփայութեան հետևողների մէջ,—որոնց թնայել էր ժամանակը,—կար մի մատղահաս չքնաղազեղ կին, Հիպատիա անունով, Թէոն մաթեմատիկոսի դուստրը, որ անուանի էր ոչ միայն իւր նեպղպատոնիկեանների և մեմնականների վարդապետութեանց բացատրութիւններովը, այլ և Պտղոմէոսի և ուրիշ երկրաչափների գրուածների մեկնելու ճարտարութիւնովը։ Ամենայն օր նորա դրան մօտ շարուած կանգնած էին բազմաթիւ կառքեր. նորա դասախօսութիւնների ունկնդրութեան խանդաղատ էին աաձնահարուստ և նորաստեղ աղէքսանդրիացիքը. նորա ընդունարանն այնքան ունկնդիրներ ունէր, որ արքեպիսկոպոսի քարոզին ունկն դնող ժողովի հետ մրցելուց դեռ մի բան աւելի էր։ Բայց ժամանակի զօրեղ իշխանութեան տեսակետով անհնարին էր Թոյլ տալ հեթանոս կախարդ կնոջը բաժանորդ լինել եպիսկոպոսի աղդեցութեան քաղաքում. անհնարին էր Թոյլ տալ մեծատուն և մեծատոհմ պատանեակներին մոլորուիլ դիւտպաշտ վհուկի կախարդութիւնով։

Հիպատիա

Աղէքսանդրիան այնպիսի նշանաւոր քաղաք էր, որ չէր կարելի Աղէքսանդրիա արհամարհել նորան. նա կարող էր մրցել նոյն իսկ Կոստանդնուպօլսի հետ. ուղղերի երկարաձիգ շարքն անապատի դիմից առագուստ ըղձակներից և անհամար նաւերը բերում էին նորան Եգիպտի առատ հունձքը. նաւահանգստի ջրանցքը միացնում էր Կանոպոս նաւահանգիստը Արեքսիս լճի հետ։ Նաւահանգիստը ծածկուած էր կայմերի անտառով։ Ծովի կողմից բարձրանում էր կապոյտ մակերևոյթի վերայ փարոսը, որ համարուում էր աշխարհի սք նշանիքներից մէկը. իսկ նաւերը հիւսիսային հողմից պատսպարելու համար շինուած էր ամբարտակ. 3/4 մղոն երկայնութեամբ, բարձրանալու կամարներով—մակեդոնեան ինժեներների հմտութեան սքանչելիք։ Երկու մեծամեծ փողոցներ ընդմիջում էին մէկը միւսը ուղիղ անկիւններով, մէկն երեք և միւսը մէկ մղոն երկայնութեամբ. նոցա միջհատման տեղում կանգնած էր շիրիմ, ուր հանգչում էր Աղէքսանդրի մարմինը։ Քաղաքը լի էր հոյակապ շինութիւններով. պալատով, վարժարանների ժողովարանով, կեսարիով—պատասքանով։ Անվանի տաճարներն էին Պանէնն և Սեպտեմիոնը։ Անապատհոլքն անցնում էր անհամար թատրոնների, եկեղեցիների, մեհեանների և սինագոգների մօտով։ Այնտեղ Թէոփիլոս կար ժամանակ, երբ Սերապիոնն կարելի էր մօտենալ մէկ կողմից կառքերի համար շինած գոտիվայրով, իսկ միւս կողմից հարիւրոտնեան սանդուղքով։ Երեւում բարձրանում էր ընդարձակ սրահակ, որ ունէր սիւներ և ծածկուած երկայնաձիգ անցքեր առատ լոյս կողմերից, որի մասին էր գրատունն. իսկ միջավայրում կանգնած էր բարձր սիւն,

(1) Муниципальный. municipal։

(2) Параболаны. Նախնի քրիստոնէից մէջ մի դասակարգ էին կազմում որք, ոչ պատուիրանն էր խնամք տանել հիւանդներին. Ամենից յառաջ ոչ թ երևեցան Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում։ Տ. Թ. գ։

որ հետուստ ծովից նշմարելի էր։ Քաղաքի մէկ կողմում արքայական դոկերն էին. միւսում,—ձիարշաւարանը. նորանից յետոյ գերեզմանոցը, շուկաները, գիմնազիոնը մի ապարէզ երկայնութեամբ, ամփիթատրոնն, անտառներն, այգիները, շատրուանները, կոթողներն և անհամար հրապարակական շինուածքներն, որոց ոսկեզօծած տանիքները փայլում էին արևի առաջին։ Մի տեղ զբօսնում էին փողոցների վերայ հարուստ քրիստոնեայք, որոց հանդերձների վերայ կարուած էին սուրբ դրքից առած խօսքեր, և որոնք կրում էին պարանոցից ոսկի շղթայով կախուած աւետարան. նոցա մօտով վազում էին ազատն, հայ պարանոցակապ կրող մալեանն շներն, և ընթանում էին հովանոց և հովհար տանող ստրուկները։ Մի ուրիշ տեղում մշտապէս առևտուր անող, մշտապէս ղբաղուած Հրէայքը իջնում էին նաւահանգստից, կամ պարապում էին իրանց դրամական հաշիւներով. բայց՝ որ ամենից վատթարն էր, կառքերը շտապում էին տանել անհոգ կամ խորհուրդ հեթանոսներին Հիպատիայի ճեմարանը, դատողութիւնները լսելու յատկեան անպատասխան հարցմունքների վերայ. ,,Ո՞ր եմ ես,,. Ի՞նչ եմ ես,,. ,,Ես ինչ կարող եմ դիտենալ,,. լսելու դատողութիւններ միևնոյն ճնուանդն եղած գոյութեան վերայ, կամ ինչպէս ասում էր Հուժանն, իմանալ ապագան գիւթութեան օգնութիւնով. նախագուշակել լինելիքը թանգագին քարերի վերայ փորագրուած քաղդէական յուռութներովն, ապակու և ջրի վերայ հմայելովը, լուսնի՝ որմի վերայ ձգած լուսովը, կախարդական հայելիովը, շափիղայի ձաձանչելովը, ձեռքերի երակները ոմն և ատղերոմն։

Հիպատիայի մահ.

Հիպատիայի թշնամիքը վճռեցին վերջապէս ազատուիլ այդ դպրութակղութիւնից, ջնջել իրանց՝ քաղաքի մէջ ունեցած լիազօր իշխանութեան այդ միակ խափանարիթն։ Այս տեղ մեք այն վայրկեաններից մէկն ենք տեսնում, երբ հասարակական վճռամիճ սկզբունքներ մարմնանում են անձնաւորութիւնների մէջ։ Տեսնում ենք յոյն փիլիսոփայութիւնն ի դէմս Հիպատիայի, եկեղեցական ձգտումն—ի դէմս արքեպիսկոպոսի. Նոցա ճակատագիրը վճռուեց։ Մի օր՝ երբ Հիպատիա մօտենում էր իւր ճեմարանին, յարձակուեց նորա վերայ Ղեքսանդրիոյ մոլեռանդների ամբոխը։ Սարսափելն աղաղակով այդ թշնամիքը դուրս հանեցին նորան կառքից և մերկ քարշեցին փողոցներովը։ Մերթ ի մահ զարհուրածին նոքա տարան մօտակայ եկեղեցին, և այնտեղ դպիր Պետրոսն իւր բրով ոսկանց նոյան՝ որ վառել բորբոքել է մոլեռանդ ամբոխի մէջ նորա վատթար կրքերը, միշտ կարող չէ լինի դադարեցնել նորան, երբոր նորա մտադրութիւնը կատարուած է։ Պետրոսի հարուածովը նահատակը

կատարուած էր. բայց վայրագասուն կատարողները չէին յագեցրել տակաւին իրանց վրէժխնդրութիւնը. նոքա անպատուեցին Հիպատիայի մերկացրած մարմինը, յոշոտեցին նորան, և անհատատալի է ասել, իրանց անագորոյն անօրէնութեանը վախճան տուին սուր խեցեմորթով մորթն ոսկորներից բաժանելովն և մնացորդը կրակը ձգելովն։

Այսպէս՝ 414 թուին որոշուեց փիլիսոփայութեան վիճակը նոյն ժամանակի մտաւոր զարգացման մայրաքաղաքում. գիտութիւնը պատուհասուած էր հպատակելու։ Նորա յաջողի գոյութիւնը անտանելի էր։ Յիրաւի կարելի է ասել թէ այդ ըղջանից սկսած նա բոլորովին անհետացաւ շատ դարերի համար. բացայայտ եղաւ, որ մտքի ազատութիւն այլևս չպիտի լինի հռոմէական աշխարհում։ Թէ յոյն փիլիսոփայութիւնը սուտ էր, նորանով ապացուցուած էին համարում, որ նա, ինչպէս և ամեն մէկ ստութիւն, անհետացաւ խաւկոյն, երբոր յայտնուեց, և չկարաց դէմ դնել ճշմարտութեան։ Դուցէ այդպիսի մի կարծիք յարմարաւոր էր, քանի որ յաղթողներն Ղեքսանդրիայում էին. բայց անյարմար կգար ասելու նոյնը, երբ Սարակինոսները տիրեցին քաղաքին։ Ինչպէս էլ որ լինէր, երկրի վերայ ծանրացել էր մտաւոր անշարժութիւն. ճնշման աներևոյթ մի միջնորդ, որ պատրաստ էր բարոյապէս և ֆիզիքապէս խեղդելու բոլորին, որոնք կհակառակէին նորա ծանրութեանն։ Այսպէս ընթացան դարերն երկու միմեանց և տխրագին դարերի ընթացքում, մինչև որ օտարերկրեայ յարձակումը վախճան տուեց ճնշողութեանն և բռնութեանն։ Ազատած տիրապետողները ցոյց տուին յայտնապէս իրանց իսկական նշանը—սուրն, և պահանջ չարուցին գերմարդկային իմաստութեան վերայ։ Այս եղանակով նոքա կարողացան ազատօրէն զարգացնել գիտութիւնն, առանց շփոթելու բնագանական հակառակարանութիւնների մէջ, և կարող եղան մի անգամ ևս փառաւորել Եգիպտոսն աշխարհի մասերում, հանել նորան նախապաշարմունքից, տգիտութիւնից և բարբարոսութիւնից, որոց մէջ ընկղմուած էր։ Մի անգամ ևս Պարմիր ծովն ափերում չափուեց երկրի մի մասն և հետազօտուեց տարածութիւնը, բայց արդէն մահմետական աստղաբաշխի ձեռքով։ Ղեքսանդրիայում վերստին գարթնեց նախկին փառաւոր օրերի յիշատակն, երբոր Էրատոսթենի դուռ արեգակնային հետագիծի (1) շարժումն. և Ապոլոնիոս,—լուսնի երրորդ անհաւասարութիւնը կամ շաղափոխութիւնն, որը վեցհարիւր տարի անցնելուց յետոյ գտաւ Նէրոպալի մէջ Տիքոդը-Բրահէն։ Փարաւոնների ջրանցքը Կեղզսից մինչև Պարմիր ծով, որը մաքրել տուած էին Պտոլոմէոսներն, այժմ վերստին պիտի մաքրուէր աւազից։ Ամայի անապատը վերստին հնչեց կանաչի և առևտրական գործունէութեան ուրախ աղաղակներովն։

(1) Апогей. apogée։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՒՄԻՆԳԵՐՈՐԴ։

Արեւելքի Հաւատոյ Դաւթոյ Վաղահաս Վախճանը։

Երեք յարձակմունքներ. Վանդալներուն, Պարսից եւ Էրաթացոց։

Երեք յարձակմունք վանդալներուն դէմ։

Ես այսուհետեւ ժամանակագրեմ արեւելքի Հաւատոյ դարու վախճանը։ Այդ հիմնադիր բիւզանդական դարաշրջանը կրճատուեցաւ երեք յարձակմունքներով. 1) Վանդալներուն Աֆրիկէ դրոհ տալովը. 2) Պարսից Խոսրով Թագաւորի զինուորական գործողութիւններովը եւ 3) Մահմետականութիւնովը։ Պարելի է ասել, որ այդ երեք արշաւանքներէն վանդալականը զինուորական մտքով շուտով վախճան առաւ Յուստինիանոսի յաղթութիւններով՝ իսկ քաղաքական մտքով, այդ յաղթութեան դիմեց եղաւ կայսրութեան աւերումն եւ ամայանալն, մանաւանդ նորա Հարաւային եւ արեւմտեան մասերի։ Երկրորդը— պարսկական յարձակումն, թէեւ իւրայ վառաւորապէս իւր նահանջովն էր եղեալ կայսրէն, բայց Թողեց զարձեալ ամրողջ արեւելքի վերայ լաղտալան խորին տպաւորութիւն, որ վերջնական եւ ճակատագրական կերպով կատարումն առաւ մահմետական յարձակմունքներով։

Վանդալները եւ յարձակումն։

Երբոյն ոչ մէկն այնպիսի քաղաքական կարեւոր նշանակութիւն չունեցաւ ինչպէս արիւսեանն։ Վանդալները եւ յարձակումն։ Ռանդ գնա սա կենդանի վաղապահութիւն էր, ձգից կայսրութեան վերայ անընդհատ երկրի Թշուառութիւններ, եւ իւրայ՝ թէեւ վաղ արդէն մոռացուած, միւոսպէս քանիցս աւերից ամենասաստ երկիրներէն մէկ քանին։ Երբոյ Վանդալները կոմը պատրիկ Ասիոսի խարդաւանքներուն ազդեցութեամբ Աֆրիկէ կոչեց Վանդալներուն Գենսերիկոս Թագաւորին, այդ բարբարոսը դատ փոքրաթիւ աղանդաւորներուն մէջ ամենաջերմեռանդ օրինականներ։ Ասանց նոցա ի գլուխ գլխի ջանալ նա տիրել երկրին այն 50,000 մարդիկներով, որոնց բերից Սպանիայից (421 թ.)։ Երեք հարիւր գեներաներ եպիսկոպոսներ եւ մի քանի հազար քահանաներ. որոնք կայսեր հալածանքներէն յոգնահատութեան էին հասած, ձգելին իրանց կողմը ժողովրդեան արիւսական մեծ մասն, որ պատրաստ էր մնիկ ասլ Գենսերիկոսի վերայ իրրեւ ազատարարի վերայ, ուստի եւ առաջարկել նորան օգնութիւն։ Հաւանքն եղաւ Աֆրիկէի կոլուսալ կայսրութեան համար։

Տերեն Աֆրիկէ։

Յուստինիանոս կառավարութիւնը.

Դիւրին էր ապահել, որ Յուստինիանոս հաստատելով Կոստանդիանոսի աթոռի վերայ, կձանայ կարձել այդ թշուառութիւնը։ Անոնց սկզբունքներն, որոնք առաջնորդում էին նորան իւր օրինապէս ձեռնարկութիւնների մէջ, մետաքսի մշակութեան ներմուծանելովն գործարանական գործունէութեան զարթուցման մէջ, գէպի Հնդկաստան արտաքոյ Պարսից երկրի ձայ ապարհ բանալու ջանքերի մէջ,—միեւնոյն սկզբունքները դրդում էին նորան վերստին Աֆրիկէն տիրելու։ Գէպի այդ նշանաւոր քայլը դրդում էր նորան եւ հոգեւորականութիւն։ Յուստինիանոսի Թագաւորութիւնն օրհասական րոպէ միանգամայն հետեւողական կերպով նշանաւոր եղաւ Աթենքի փիլիսոփայական դպրոցները փակելովն, որ արտաքուստ, նոցա՝ հեթանոսութեան հետ մերձաւորութիւն ունենալուն պատճառով էր, բայց իսկապէս այն, որ նա ատում էր Արիստոտէլի եւ Պղատոնի վարդապետութիւնները։ Բացի նորանից նշանաւոր եղաւ նորա Թագաւորութիւնը նաեւ Հռոմի միջի հիւպատոսութիւնը բառնալովն, եւ հռոմէական սենատը ջրաւելովը 552 թ. եւ հնգամեայ տիրապետելովը յաւիտենական քաղաքին։ Հռոմէական ազգի անհետացումն այս կերպով նշանաւոր է լինում փիլիսոփայութեան եւ իշխանութեան գործիքների անհետացումով։

Ծուսթինիանոսի վերաբերեալ ակնարկ։

Ուղղափառների ատելութիւնն անջուշտ իրաւացի էր շարժուած Աֆրիկէի վանդալեան Թագաւորների յօդուտ արիոսականց գործ դրած անզթութիւններովը։ Այդ անզթութիւններից մէկն օրինակի համար այն էր, որ մի քանի եպիսկոպոսներին լուել տալու համար կտրեցին նոցա լեզուն։ Յուստինիանոսի մտադրութիւնը կատարելու, այսինքն Աֆրիկէն վերադարձնելու համար, նորա Ռնդհարիոս զօրապետը գնաց այնտեղ 533 թ. ամառն, եւ նոյեմբերի մէջ երկրի նուաճումը դրեթէ տարաւ։

Նորա պատճառած տարաբախտութիւն։

Գործը փոյթ կատարումն առաւ, բայց հետեւանք ունեցաւ տարաւսելի Թշուառութիւններ. քանզի մարդկային սեռը բառականէն նուազեց ինչպէս այդ պատերազմի, նոյնպէս Յուստինիանոսի դարձեալ կղերականների խորհրդով առած իտալական պատերազմների պատճառով։ Հաստատուած են, թէ աֆրիկեան արշաւանքներում այդ երկրի բնակիչներից կորան մինչեւ հինգ միլիոն. թէ քառասնամեայ գոթական պատերազմի ընթացքում Իտալիան կորցրեց տասն եւ հինգ միլիոն մարդ. եւ թէ պատերազմները, սովն եւ ժանտախտերը Յուստինիանոսի Թագաւորութեան ժամանակ նուազեցրին մարդկային սեռը գրեթէ անհաւատալի թուով.—մինչեւ հարիւր միլիոնով։

Տարբեր արձակումն.

Այսպէս ուրեմն բնաւ զարմանալի չէ, որ այսպիսի Թշուառու-

թիւններուն մէջ մ՚ալ սպասում էին մի աղատողի, յուսահատութիւնից չմահիկ տուած, թէ ոչ պիտի լինի նա, և ասում պիտի գայ։ Պղերական կուսակրօնութիւնները իրանց գործը գործեցին։ Երբոր Խոսրով Պարսից Թագաւորը 611 թ. սկսաւ իւր յարձակմունքը, Փոքր Ասիոյ, Ասորիքի և Եգիպտոսի հալածական աղանդաւորները հետևեցան ափրիկեան արիւսեանների՝ վանդալների արշաւանքների ժամանակ ցոյց տուած օրինակին, և գաւաճանեցին կայսրութեանը։ Հալածուած Հերակլիոսի վրէժխնդրութիւնն երբէք չէ ընտրում բաւականութիւն գտնելու միջոցները։ Ինչպես կարելի էր սպասել, Ասիոյ քաղաքները հնազանդեցան Պարսիկներին։ Սոքա յարձակումով առին Երուսաղէմն և նորա հետ Քրիստոսի խաչափայտը։ Ինչուան հազար քրիստոնեայք սպանուեցան, և քրիստոնէութիւնը նոյն իսկ իւր ծննդեան տեղում փսխանակից մոգականութիւնն։ Հիմ հազիւ թէ կարելի է երևակայել այն տագնապութիւնն, որ այս անցքերն ունեցաւ նոյն ժամանակի բոլոր բարեպաշտ մարդկանց վերայ։ Հաւատը դէպի սուրբ եկեղեցականների առաքելական իշխանութիւնը բոլորովին անհետացաւ. նոցանից ոչ մէկը չկարողացաւ նոյն իսկ իւր փրկութեան համար հրաշք գործել։ Թշնամիները լցուեցան Եգիպտոս մինչև Եթովպիա։ Երևում էր՝ թէ Կամբիսէսի ժամանակն է յետ դարձել։ Ղեբռանդրիոյ պատրիարքն աւելի ապահով համարեց իւր համար փախչել Սիպրոսն, քան պաշտպանուել խորամանկութիւնով կամ աղօթքով։ Մինչև Տրիպօլիս նուաճուած էր։ Տասը տարի Պարսից զրոշակները ծածանում էին Կոստանդնուպօլսոյ առջև։ Մէկ ժամանակ Հերակլէս վճռեց թողնել այս քաղաքն և փոխադրել աթոռը Կարթագինէ, բայց յետ կանգնեցրեց նորան իւր մտադրութիւնից համամիտ ընդհանրութիւնը պատրիարքի՝ որ վախենում էր իւր նշանակութիւնից զրկուելուց. աղնուականութեան՝ որ նախադուշակում էր իւր անկումն. և ժողովրդեան՝ որ վախենում էր տուրքերից և տեսարաններից զրկուելուց։ Հերակլէի չափ հռոմէական լինելու ուրիշ որևէ բան չկար. ոչ մէկ տեղ այնքան երկար ժամանակ չէր գործածուում լատին լեզուն, ինչպես այնտեղ։ Այդ երբոր հերձուածական աղանդների քննախնդրութիւնը գոյ բաւականութիւն, տեսան որ փոխել են միայն բռնաւորին, առանց ազատուելու բռնութիւնից։ Նոցա գաւառանութեան կարևոր նշանակութիւնն ապացուցուում է այն դիւրութիւնով, որով Հերակլէս գուրս գրեց Պարսիկներին, երբոր միայն նոքա լաւ համարեցին օգնել նորան։

Երուսաղէմի ան կումն և կոդոպատումն.

Պատճառներ խոսրովի.

Այդ անցքերից յետոյ առաջին որևորութեան յաջողականութիւնն անելևութացաւ։ Մորութեան հուրն այրեց Կոստանդիանոսի և Հերակլէսի ոսկորները. երեքդարեան բարեպաշտութեան թանգագին ընծաներն անցան Պարսից և Հրէից ձեռքը։ Պարզամիա հաւատը բարձունից մէջ տեղից։ Մարդիկ՝ որոնք սպասում էին բարեպաշտութեան, թէ երկիրը կլանելու է, հուրը լափելու է, կամ յանկարծահաս մահ պիտի զադարեցնի սուրբ տեղի սրբապիղծ թշնամիներին, այսպիսի մի բան չտեսնելով, ընկան յուսակտուր անհաւատութեան մէջ։ Ասիան և Ափրիկէն արդէն բարոյապէս կորած էին, երբոր սուրբը կարից միացած կապերը։

Յուստինիանոսի մեռնելուց ետքս տարի եղաք, 569 թ. Երբոր Մահմետի ծնունդը. Մեքքէի մէջ ծնաւ մի մարդ, որ ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցաւ մարդկային սեռի վերայ։ Մահմետն էր սա, որին Եւտոպացիք ,,խաբեբայ,, մականունն են տալի։ Նա ազատեց իւր ազգը բռնաւոր տիրապետութիւնից, օթերևութական քարերին երկրպագելուց և բիրտ կուապաշտութիւնից։ Նա քարոզեց միաստուածականութիւն, որ փոխանակից արիւսականների և ուղղափառների վէճերին, և որ յափշտակից քրիստոնէութեան սահմանների կէսից, և այն՝ լաւագոյն կէսից աւելի. ըստորում տարածուեց այդ վարդապետութիւնը մեր հաւատի ծննդատան սուրբ երկրում և Ափրիկէում, որ տուել էր նորան իւր լատինական ձևն։ Այս ցամաքն և Ասիոյ մեծ մասը հազար տարուց աւելի է, որ խոստովանում են արաբական վարդապետութիւնն։ Երբոյան ինքն ազատուեց ամենամեծ դժուարութիւնով, դրեթէ հրաշքով։

Մահմետ միացնում էր իւր մէջ այն յատկութիւնները, որոնք Քարոզ Թիւն Մահմետ. շատ անգամ վտանգ են թագաւորութիւնների ձախտագիրը։ Օրինուոր-քարոզիչը ձարտարապետ էր իւր աւերմունքների առջև, և քաջ պատերազմի դաշտում։ Նորա աստուածարանութիւնը պարզ էր. ,,Մի է Աստուած,,։ Փափկասէր Ասորիներն, որոնք չկարթուել էին միականոյ և միաբնակ զազանութիւնների մէջ, և աթանասեականներն և արիոսեաններն, որոնց վտանգ էր այժմ կորուստ, զուցէ նախադրում էին այն, ինչ որ նա էր արտայայտում։ Մահմետ քարոզելով այդ յաւիտենական ճշմարտութիւնն, անձնատուր ջղային անպէտք բնազանցութեան, այլ ջանաց բարւոքել իւր ժողովրդի ընկերական դրութիւնը մաքրութեան, չափաւորութեան, պահոց և աղօթքի կանոններով։ Վերնից առաւել յարդում էր նա ողորմածութիւնն և գթասրտութիւնը։ Նարեզործութեան միակ պայմանով նա համբերութիւնով ընդունում էր որևէ կրօնի հետևող մարդկանց փրկութիւնը.—համբերութիւն, որ օտար էր վերջին ժամանակներին։ Իւր ,,Մի է Աստուած,, վարդապետութեան մէջ նա աւելցրեց և Աստուածութեան ուսուցիչ. ,,Մահմետ նորա մարգարէն,,։ Ոչ որ կամենում է դ՚տնոնալ, թէ ի-

Այդ անցքերի մասին տե՛ս Գիբոն, հատոր Զ, գլուխ Ե։

երկրի դրութիւնն ոչնչով հանդարտասիրտ էր այսպիսի մի ապագուածի հանդարտութեանը, թող բանայ երկրագնդի աշ արհացոյցը ներկայ ժամանակում: Նա կգտնի այստեղ աւելի քան միմիայն խաբէութիւն: Արծնապէս իշխելը շատ թագաւորութիւնների վերայ, մարդկային միամտողջ ցեղի հանապազօրեայ կեանքը կառավարելն— այս ամենը ի հարկէ կարող էին արդարացնել Մահմէտի պահանջմունքը:

Մահմէտի ցնորքը.

Երբ կրօնապէս ձգնող շատերի նման Մահմէտ մեկուսացաւ առանձին անապատ. և նուիրելով իրան խոհման, պահոց և աղօթքի, զոհ գարձաւ ուղեղային զառանցանքների. նորան երևեցան գերբնական տեսիլներ, ծածկաբար ձայներն անուանեցին նորան մարգարէ. մինչև անգամ քարերն ու ծառերը մանակից եղան այս կանխատեսութիւնների: Նա ինքը տատակուսում էր իւր տեսութեան բուն պատճառի վերայ, և իւր Խադիջա կնոջը կասկած յայտնեց, որ ինքն ցնորուած պիտի լինի: Պատմում են, թէ երբոր նորա երկուքը նստած էին միասնակ, մի ստուեր մտաւ սենեակը. ,,Տեսնում ես,, հարցրեց Խադիջան, որ սքողուած էր արտաքին կանանց սովորութիւնով. ,,Տեսնում եմ,,. պատասխանեց մարգարէն. յետոյ բաց աբեց Խադիջան երեսն և ասաց: Տեսնում ես և այժմ,,. ,,Այժմ չեմ տեսնում,,. ,,Ելիր քեզ ոչ Մահմէտ, ազատակից Խադիջան: Հրեշտակ էր սա, քան որում յարդից լմ քօղարկած երեսը. չար ոգին չէր անելու այդպէս,,: Երբոր նորա հիւանդութիւնը սաստկացաւ, այդ տեսիլներն սկսան յաճախել երեւել. տեսիլներից մեկից նա սասցաւ իւր առաքելութիւնը: ,,Ես կամենում եմ առաջին հաւատացեալը լինել,,. ասաց նորա կինն, և նորա ծանօք ջոքեցին միասին աղօթելու: Էն օրից սկսած առաջ հազար միլիոն մարդիկ խոստովանել են նորան Աստուծոյ մարգարէ:

Նա հետզհետէ Մահմէտ ընդունեց իմ է քրիստոնէութեան դէմ.

Թէև Մահմէտ իւր գործունէութեան առաջին ժամանակը ցոյց էր տալի ներողամտութիւն դէպի քրիստոնէութիւնը, բայց այն ժամանակից, երբ նորա ազգակցութեան սահմանը ընդարձակուեց, երկուքմի վերայ սկսաւ սաստիկ թշնամութիւն: Երևի թէ Մահմէտ չկարողացաւ որևէ իցէ ուրիշ հաստատուն կազմել իրան Աբրահամեան մասին, բացի երեք զանազան աստուածներ ձանաչելու հատատուն թիւնից. և նորանից սակաւիկ մի յառաջ քրիստոնէական աշխարհը մոլորած Մալիամ կուսի երկրպագութիւնը հարկաւ սկսի անհաղթ դիմադրութիւն նորա վարդապետութեան: Դատելով այն խրկանքին, որոնք ուղարկում էին, թէ Եղբա՞ր որդի Աստուծոյ, նա շուտով սկսաւ մեղադրել և արհեհարհանք անելով նրանց այն բանների համար, որոնք նա կարծում էր կատարելապէս ծէսեր: Մահմէտ արհամարհում է որևէ իցէ բնազանական տեսութիւններ Աստուծոյ յատկութեանց, կամ մեղքի ծագման և զոյութեան մասին.—այն խնդիրների մասին, որոնք այնքան ծայրայեղ եռանդով քննասիրում էին արևելքում: Նա մերժում է կուռութեան գերազանցութեան վերայ եղած վարդապետութիւնը, քարոզելով թէ մարդս բնաւորը վիճակն ամենայնի է: Մահմէտութեան ընդդէմ կարգում է նա բազմակնութիւնն, իրաւունք տալով այդ կիանքում կանանցով ուրախանալ և խոտանալով աղքատութեան մէջ հեշտասիրութեան խիստ հրապուրիչ միջոցներ. մանաւանդ նոցա համար, որոնք սատացած են մարտիրոսական կամ զոհական պսակը:

Օրինագրում է բազմակնութիւն

Այս աշխարհում յաջողութիւնը շատ անգամ լինում է իրաւունքի ապացոյց: Մահմետականն իւր մարգարէի Աստուծոյ առաքեալ լինելն ապացուցանելու համար հիմնուում է նորա քարոզութեան շքեղութեան և արագ տարածուելու վերայ: Սակայն փիլիսոփայն էլ, որ կամենում է յարգանքով խօսել մարդկութեան այսչափ բազմաթիւ բաժնի կարծիքի վերայ, ներելի է այստ ամենայնի, հետազօտել, թէ այլ ևս որպիսի երկրորդական պատճառներ կայն, որոնք առաջնորդեցին դէպի այդ քաղաքական երևելի հետևանքը: Հրիտոնէութիւնը բոլորով ն տարարուեց իւր առաւել նշանաւոր կողմններից—Պաղեստինից՝ ուր սրահուած էին նորա ամենից նուիրական յիշատակները: Փոքր Ասիայից՝ ուր հիմնուեցան նորա առաջին եկեղեցիները. Եգիպտոսից՝ ուստի ծագեցաւ Աբրահամ վերայ եղած նշանաւոր վարդապետութիւնը. Կարթագինէից՝ որ իւր հիւսատը տուեց Աւրտպային: Հոլորովին սխալ է կարծել, թէ Հրաբացոց յաջողութիւն տուողը միմիայն սուրն եղաւ: Սուրը կարող է փոխարկել ապստամբն խոստովանած հաւատը, բայց մարդկանց հասկացողութիւնների վերայ ներգործել—ոչ. որչափ և զօրեղ լինէր այդ զորձիքը, զարձեալ նորանից զօրագոյն ինչ պէտք էր, որ մահմետականութիւնը կարողանար ոտքի Ասիայի և Աբրիկէի բնոսնեկան զոյութեան վերայ, որ արաբական լեզուն կարողանար զատնալ լեզու այնքան բազմատարբեր ազգերի:

Նորա յաջողութեան պատճառները.

Այդ քաղաքական երևոյթի բացատրութիւնները պէտք է որոնել նուաճուած երկիրների հասարակական դրութեան մէջ: Արծնի ազգութիւնը նոցա մէջ արդէն վաղուց թուլացել էր. նորա տեղը փոխանակել էին բնազանական նրբացած վէճեր, որոնք չէին կարող հետաքրքրական և հասկանալի լինել ամրոխի համար: Ժողովրդեան գահի վերայ պիտի որ անախորժ ներգործութիւն ունենային յետոյ նոյն ժամանակի կեանքի ուրիշ երևոյթներն.—եպիսկոպոսների հա-

կառավարչությունն իշխանության և քաղաքական առաջադրության համար, պալատական մեքենայությունների միջամտությունն այդ բաներում, անհաշտելի թշնամության, ատելության և վրեժխնդրության օրինակները, ճշմարիտ բարեզործության անկումն,—այս ամենը ժողովրդին այն դրության էր հասցրած, որ նա ձանձրացել էր ներկայից: Ուրիմն զարմանք չէ, որ երբ բնաղանցական վիճաբանությունների և զանազանատեսակ հերետիկոսությունների անտարորոյն կռիվների միջոցին,—ինչպես էին արիոսեանների, նեստորականների, եւտիքականների, միակամների, միաբնակների և այլն,—երևելով հզոր աշխարհակալը մոհամետ քարոզած վարդապետությունով, խիստ մեծ յաջողություն գտաւ. Սիրան և Եգիպտոսն հնազանդեցան:

Մոհամետ մեռնում է.

Մոհամետ թաղված էր, և ահա նորա կրտնը երևան հանեց իր անխոտորելի նշանակությունն.—անցնել Արաբիայի սահմաններից դուրս: Ինքը մարգարեն պատերազմ հրատարակեց հռոմեական կայսրության դեմ, և զրկս կեցած 30,000 մարդկանց գնաց դեպի Դամասկոս. բայց հիւանդությունն արգելք դրեց նորա մտադրության: Նորա յաջորդն՝ Աբու-Բեքր առաջին խալիֆան յարձակուեց միևնոյն ժամանակը հռոմեական կայսրության և Պարսից վերայ: Փ. 638 թ. Արաբներն յարձակուեցան Եգիպտոսի վերայ, ուր հրաւիրել էին նորանց Ղպտիները: Քանի մի ամսից յետոյ Ամրու մահմետական զորապետը գրեց իր իշխանատերին—խալիֆային. ,,Առի Ալեքսանդրիան, արևմուտքի հռչակաւոր քաղաքը,,: Դատաձանության իր գործը տեսաւ, և Եգիպտոսը բոլորովին նուաճուեց: Այսու ամենայնիւ շատ արշաւանքներ դեռ պէտք էին քրիստոնեայ Ալեքսանդրին կատարելապէս տիրապետելու համար: Աբդուլահ անցաւ հինգ հարիւր մղոն դէպի Տրիպոլիս, բայց վերադարձաւ: Նորանից յետոյ եկող քան տարուայ ընթացքում այլ ևս մի բան չգործուեց, խալիֆայության ժառանգության մասին եղած խռովությունների պատճառով: Յետոյ Մուավիա ուղարկեց իր Ակբա զօրավարին, որ հասաւ մինչև Տրիպոլիս ովկիանոսը, բայց չկարաց հաստատուն պահել իր ձեռքին այդ ընդարձակատարած երկիրն: Ուրիշ յարձակմունքների ձեռք զարկեց Աբդուլ-Մալիք, վեցերորդ խալիֆան Օմմիյանն տոհմի, 698 թ: Նորա զօրապետը գրոհ տալով առաւ Կարթագինէն և քանդեց, և աշխարհակալությունը վերջապէս բոլորովին զրկեց տարաւ Մուսա, որ կռկին փառքով համրաւուած էր.—իրրև քաջ զինուոր և իրրև ձարտարախոս քարոզիչ: Այսպէս՝ այդ աշխարհն, որ անուանի էր իր առուտրական նրբությունովը, աշխարհ, որին այնքան շատ պարտական է այժմու Եւրոպան, լուծ առ յաւիտեան, և նորա քարոզ-

Ափրիկեին տիրապետելը.

դությունը դադարեց: Այս քաղաքական հեռանքների,—Աբաթայից Ափրիկեի տիրապետելուն մէջ վերստին ներգործեց անշուշտ այն միևնոյն տարրը, որ այնպիսի աներիւ ներգործություն յառաջ բերեց Վանդալների յարձակումների: Բայց եթէ դատարկությունը թշնամի ներս բերեց, ապա և բաղմակնությունն ապահովեց տիրապետությունը: Եգիպտոսի միջի յոյն բնակիչներն ուղղափառ էին. երկրացի բնակիչները՝—յակոբեանք, որոնք առաւել հակամետ էին ընդունելու արաբական միաստուածականությունը, քան տանելու Բյանց հակառակորդների բռնությունն: Արաբները զլուխ հանելով իրանց աշխարհավարությունն, որ էր կործանել հին մայրաքաղաքներն և հիմնել նորերը, ընտրեցին Ալեքսանդրիայի առաջին նշանակությունն, և այսպիսով այդ քաղաքի պատերիազմը զրկուեց այնուհետև այն քաղաքական դիրքից, որ արտաքսյալում էր յառաջ այնքան խռովությունների և հարստահարությունների մէջ: Բազմակնության աննահանջելի ներգործությունը շուտով արտայայտուեց երկրի նոր կարգի ամրացումամբ: Գրեթէ միայն մէկ սերունդից յետոյ Ափրիկեի հիւսիսի որդիքն արդէն խօսում էին արաբերէն:

Սորբքեն և Պարսկաստանին տիրապետելը.

Աբու-Պեքրի և Օմարի խալիֆայության ընթացքում և Մահմետի մահուան երկոտասաներորդ տարում Արաբները տիրապետեցին շատ ամրացած տեղերի Պարսկաստանի, Սորիքի և Ափրիկեի մէջ, և քանդեցին չորս հաղար եկեղեցիներ, փոխանակ նորա կանգնելով հաղար չորս հարիւր մզկիթներ: Մի քանի տարիների ընթացքում նորա տարածեցին իրանց իշխանությունը հազար մղոնաչափ արևելքում և արևմուտքում: Ինչպես Ափրիկեի, նոյնպես և Սորիքի մէջ նորա իսկապես դատաձանության օգնությամբ գտան իրանց առաջին յաջողությունները: Դամասկոս առնուեց մի տարուայ պաշարմունքից յետոյ: Այզնադինի մօտ 623 թ. եղած ճակատուի մէջ Խալիդ ,,Սուսերից սուրը,, կոտորեց Հերակլէսի բանակն, որով Հռոմայեցիք կորցրին Յունաստան հազար մարդ, և շուտով նորանից յետոյ, ընկան մեծամեծ քաղաքները.—Բրուսաղէմ, Անտիոք, Ալեպպո, Տիւրոս և Տրիպոլիս: Նստած աշխէն ուզտի վերայ, որ կրում էր ցորեն և արմաւի պարկեր, փայտեայ անօթ և ջրի տիկ, Օմար խալիֆան եկաւ Մեդինեից Բրուսաղէմի պաշտօնական տիրապետությունն ընդունելու: Նա մնաւ սուրբ քաղաքը Սոփրոնիոս քրիստոնեայ պատրիարքի հուղկությունով, որի անձնատուր լինելը ցոյց էր տալի, որ նորա վստահությունն իր զորության վերայ բոլորովին կորած է: Թէ Մահմետի յաջորդն և թէ Հռոմի կայսրը լաւապէս հասկացել էին, թէ որչափ կարևոր նշանակություն ազգերի աչքում Երուսաղէմին տիրապետելը: Կարծելով, որ այս

Ընկուճե Երուսաղէմ.

Երաքները դառնում են ուժասպառ

այրապետութիւնը մահմեդականութեան սուրբութեան ապացոյց պիտի լինի, Օմար սանդրեց Հրամայելու սարակինեան զօրքերն առնուլ Երուսաղէմն, ինչպէս էլ որ լինի:

Սոլիքի և Մէջերկրականի նաւահանգիստներին տիրելուն Երաբները դարձան այդ ծովի իշխողներ: Ա-քա առին շուտով Ռոդոսն և Սիպրոսը: Կոստանդիայի ծոխ ձակատամարտն և պարսկաստանի Կտեսիփոն մայրաքաղաքի կործանումը վճռեցին այդ թագաւորութեան ճակատագիրն: Էլ այսպէս սրսին Սոլիքը բոլորովին նուաճուեց երկրորդ խալիֆայի—Օմարի ժամանակը. պարսկաստանն՝ երկրորդի,—Օսմանի ժամանակը:

Եթէ սոյդ է, թէ Երաբները այրեցին Ղէբսանդրիոյ մատենադարանն, ուրեմն այդ ժամանակը կարելի էր կասկածել, թէ մշակոյթի գիտութիւնը կատարելագործի նորանոր դէպի առաջին բիւզանդեան դրութիւնը. բայց խալիֆաներն ընդհակառակն այդ վատթար քաղաքականութեան մէջ միայն մի վայրկեան: Նորա շուտով դարձան նշանաւոր խնամակալներ գիտութեան: Նոցա համար ասում էին, թէ նոյն քան շուտով իշխեցին գիտութեան սահմաններին, որքան իրանց դրացիների թագաւորութիւններին: Նոցա մէջ սովորութիւն դարձաւ, որ աէրութեան գլխաւոր պաշտօնները տանում էին իրանց ուսումնականութիւնով հռչակաւոր մարդիկ: Նոցա սիրելի զբոսանքներից մէկ քանին ցոյց են տալի, թէ որչափ յարգի էր նոցանում գրականութիւնը: ,,Գիտնականի մելանն ևս այնչափ արժանի է յարգանքի, որչափ նահատակի արիւնն,,: ,,Երջանկութիւնն ինչպէս նորա համար է, որ ընկաւ սրից, նոյնպէս և նորա համար, որ ունի լաւ գրիչ,,: ,,Աշխարհը պահպանուում է միայն չորս բանով.—իմաստունի գիտութիւնով, հզօրի արդարասիրութիւնով, առաքինու աղօթքով և քաջի արութիւնով,,: Մահմէտի մահից քսան հինգ տարի ետքը, չորրորդ խալիֆայի—Ալիի ժամանակին գիտութիւնը հովանաւոր լինելը մահմեդական դրութեան հաստատուն սկզբունք դարձաւ: Այդ սկզբունքը միանգամայն ընդունուած էր Հադդատի խալիֆաներին միջոցին: Մաթեմատիկայով, աստղաբաշխութիւնով, բժշկութիւնով և դրականութիւնով պարապող դիտնականները նշանաւոր թուով բնակում էին Ալմանսորի դրանն, որ հրաւիրում էր իւր մօտ բոլոր փիլիսոփաներին, ինչ կրօնական համոզումներ էլ ունենային նոքա, և առաջարկում էր նոցա իւր հովանաւորութիւնը, Նորա յաջորդն, Ալ Մաշիդ, ասում են, երբէք չէր ձանապարհորդում առանց հարիւր ուսումնական մարդկանց ուղեկցութեան: Այս մեծ պետը հրամայած էր, որ ոչ մէկ մկկի չէ կարող շինուիլ առանց մի գպրոց մօտն ունենալու. և գպրոցների գլխաւոր տեսչութիւնը յանձնել էր

Մասուէ նեստորականին: Նորա յաջորդն, Ալմայմոն կրթուած էր յոյն և պարսիկ մաթեմատիկոսների, փիլիսոփաների և բժիշկների մէջ, որոնք ճնացին նորա մօտ մինչև նորա մահը: Այս ամիրապետները միշտակես աշխատում էին գրատուներ հիմնել և կանոնաւորապէս փոյթ էին տանում ձեռագրերի ժողովելուն և գաղափարելուն: Ալմենայն մեծամեծ քաղաքներում կային բազմաթիւ գպրոցներ, ինչպէս Ալէքսանդրիայում կային քանից ոչ պակաս: Ինչպէս և կարելի էր սպասել, այդ բանը չէր կարող միայն գրգռելու հին նախապաշարեալ կուսակցութեան դժգոհութիւններն, որ ոչ միայն զգուշացնում էր Ալմայմոնին այդ բանից, այլ և սպառնում էր նորան Մուսուծոյ վրէժխնդրութիւնով՝ ժողովրդի հաւատն այդ կերպով խանգարելուն համար: Այսու ամենայնիւ, այն՝ որ այս եղանակով սկզբում խորադէտ քաղաքականութեան գործ էր, շուտով դարձաւ սովորութիւն. և եթէ որևիցէ ամիրայ աշխատում էր անկախութիւն ձեռք բերել, իսկոյն բաց էր անում ձեմարաններ:

Երաբացիք ներկայացնում են ազգային կեանքի յաջորդական աստիճանների նուրբ պատկերը: Ամենից յառաջ երևում են զոքա մեր առաջին ֆեոդիշականներ, ներկայացնում են իրանց դիւրահաւանութեան շրջանն, երբոր նոցա նախապաշարութեան նիւթը սև քարն էր Մեքքէի տաճարում. յետոյ անցնում են հետազօտութեան դարն, որ հնարաւոր է անում Մահմէտի երևումն. ապա գալիս է հաւատի դարն, որի կոյր մոլեռանդութիւնն օգնեց նոցա տարածելու բոլոր աշխարհակից երկրներն. և վերջապէս հասնում է նոցա հաստատութեան շրջանը, նոցա բանականութեան դարը: Նոցա շարժման ոչքի ընկնող յատկութիւնն այն արագութիւնն է, որով անցան նոքա այս բոլոր յաջորդական աստիճաններից, և նոցա ազգային կեանքի ոյժը: Ազգային կեանքի այս սքանչելի արագութեան օժանդակիչն խիստ հասկանալի հանգամանքներ: Երակլէսի և Լեսբոսով միջև երկարաձիգ և աւերիչ պատերազմները բղսրովին խանգարեցին հռոմէական կայսրութեան և պարսկական աէրութեան միջև առևտրական յարաբերութիւնները. և ամբողջ արևելեան ու ափրիկեան առևտուրը տուին Երաբացոց ձեռքը: Մահմէտ առաջին անգամն երևում է իբրև վաճառական. առաջին բանը, որ լսում ենք նորա պատմութեան մէջ, նորա ճանապարհորդութիւնն է, որ կատարեց իբրև հարուստ Խադիջայի հաւատարմատար: Այս կարաւանական ուղեգնացութեան մէջ դէպի Դամասկոս և Բոսորիքի սրիշ քաղաքները նա պատահեց Քրէից և սրիշ դործունեայ անձանց, որոնք իրանց զբաղմանց բուն յատկութիւններովին առաւել ընդարձակ հասկացողութիւն ունէին իրերի վերայ քան արաբացի միամիտ ցեղապետները, կամ արաբական քաղաքներն սակաւաւոր վաճառականները: Այս առանձ հաղորդակցութիւններն առաջին զարկը տուին: Ինչ որ

Մահմետական. Նահթեան տաբած եւս պատճառները.

վերաբերում է արագ յառաջադիմութեան, նորա պատճառները եւ նոյնքան բացայայտ են, որ զարմացման տեղիք չեն տալիս։ Զարմանալը բան չէ, երբոր լիսուն տարուց յետոյ, ինչպէս գրում էր Ընդերահմանը խալիֆային, ոչ միայն ամբողջ Հիւսիսային Աֆրիկէի հարկը դադարեց այն պատճառով, որ բնակիչները բոլորովին մահմետական եղան, այլ որ Մաւրներն էլ հպարտանում էին իրանց արաբական ծագումով, իրենց ամենամեծ պարծանքով։ Որովհետեւ՝ բացի այն աղանդաւորական հակառակութիւններից, որոնք, ինչպէս վերեւում ասուեց, դէւբացրին քրիստոնեայ երկրների առաջին տիրապետութիւնը, բացի այն սարսափելի հարուածից, որ տեղի ունեցաւ քրիստոնէից Նուիրական քաղաքի, Երուսաղէմի առմամբ, և բացի քրիստոնէական սրբութեան Պարսիկներից կործանուելուց և կողոպտուելուց կային նաեւ ուրիշ շատ զօրեղ պատճառներ։ Երկրի շատ տարիներ Կոստանդնուպօլսոյ կայսրների իրանց Ասիայի և Աֆրիկէի միջև հպատակների վերայ բարձած հարկերն ոչ միայն չափից դուրս էին և ծանրացուցիչ, այ և բոլորովին անորոշ։ Խալիֆաները փոփոխեցին նոցա տեղը պարզ, խիստ ճիշդ որոշուած և միևնոյն ժամանակին ամենասակաւ հարկ. օրինակի համար՝ Աիպրոսի խալիֆային վճարած գումարը կայսեր վճարածի կէսն էր միայն։ Նա յիրաւի՝ ստորին դասակարգերն երբեք չպիտի զգային տիրապետութեան ծանրութիւնը. հարուածները հասնում էին հոգևորականութեան և ոչ ժողովրդեան և նոցա միջը շատ սակաւ համակրութիւն կար։ Տէր ժողովրդի աչքին ծայրագոյն քահանայապետութեան վարկը բոլորովին քնկաւ, երբ նա սրբազան տեղերի առմանն և պղծութեանը խափան դնելու յայտնապէս անզօր գտնուեց։ Ա՛ի թէեւ հարկի վճարմամբ աշխարհականը տալիս էր քրիստոնէից և՛ իրենց կրօնական ծէսերը կատարելու համար։ Տուրքի փոխարէնը վարձատրութիւնն էր. կրօնական աղատութիւնը գնուած էր դրամով։ Պարելի է շատ օրինակներ բերել, թէ արաբացի իշխանաւորներն որպիսի զգուշավոր ձգտմամբ կատարում էին իրանց պայմանադրութեան մասը։ Օմարի Յարութեան եկեղեցու ասպետների վերայ ցոյց տուած օրինակին հետևեց Մոավիա, որ արդարև վերանորոգել տուեց մի տաճար Գեթսեմանէում իւր քրիստոնեայ հպատակների համար. և Աբդուլմալեք, որ Դամասկոսի քրիստոնէից եկեղեցին մզկիթի փոխարկելու ձեռնարկած միջոցին, երբ լսեցաւ, որ քրիստոնեայք դաշնագրական պայմաններով իրաւունք ունէին նոյն եկեղեցու վերայ, խափանեց վերջ դրեց իւր ձեռնարկութեանը։ Դեռ յաղթութեան առաջին զարմանքի ժամանակն էին այսպիսի գործեր գործուում։ Իսկ սկզբունքներն, որոնցից նոքա կախումն ունէին, աւելի ևս զօրացան նոքանից յետոյ, երբ նեստորականների և՛ բղէից աղէտութիւնները թա-

փանցին Ընթացքի մէջ և վերջինքս դարձան ուսեալ ազգ։ Ալի, Մահմետի աղգականի և խալիֆայութեան չորրորդ ժառանգի համար պատմում են, թէ ինքն էլ պարապում էր դրականութիւնով։ Նորա խօսքերից յիշատակուում են օրինակ հետեւեալները.,,Գիտութեան մէջ գերազանցելն է ամենամեծ պատիւը,,։ ,,Մեռնելու չէ այն մարդն, որ նուիրում է իւր կեանքը գիտութեան,,։ ,,Արդու ամենափառաւոր զարդը գիտութիւնն է,,։ Երբոր իշխողն ունէր և արտայայտում էր այսպիսի զգացմունք, հարկաւ պիտի թագաւորէր ազատասէր քաղաքականութիւն։

Սակայն բացի սորանից կային նաև ուրիշ, ոչ սակաւ զօրաւոր խրախուսութիւններ։ Որի հաւատն այնքան յամառ չէր, և որ գնահատում էր իւր վճարելի հարկը հաւատից աւելի, նորան կարժէր միայն կրկնել Ասուածոյ միութիւնն և Մարգարէի աստուածային առաքելութիւնը խոստովանող սահմանուած խօսքն. և նա, եթէ ծառայ լինէր անգամ կամ ստրուկ, դառնում էր հաւասար և բարեկամ իւր տիրապետողին. և անշուշտ շատ հազարաւոր մարդիկ հրապուրուեցան այսպիսի հանգամանքների միջոցով։ Անցայի սեռի նկատմամբ արաբական դրութիւնը բաւական զիջողական էր։ Ոչ այլ ամենից աւելի զօրեղապէս և իսկապէս օժանդակեց տիրապետութեան հաստատութեանը բաղմակնութիւնը։ Մարդաշատ դերդաստաններ—մի քանի սերունդ, ասում են, կային երեխաներ աւելի քան հարիւր ութսուն.—սակաւաթիւ տարիներում սղմեցին այն դէպքերն, որոնք այլապէս իրանց կատարման համար կպահանջէին շատ սերունդներ։ Այս երեխաները պարծենում էին իրանց արաբական ծագումովը, և ուսանելով իրանց աշխարհակալ հայրերից նոյն լեզուով խօսելն, իրանց ձգտումներովն և նպատակներով դառնում էին Արաբներ։ Լեզուի այս տարածումն երբեմն շտապեցնում էին խալիֆաների հրամաններն. ինչպէս Աբդալմէլիք Ա. արգելեց յոյն լեզուի կիրառութիւնը, հրամայելով նորա տեղը դործ ածել արաբերէնն։

Մահմետական. Նահթեան կանգնելու պատճառները։

Նթէ այս կերպով առանց դժուարութեան նկատում ենք այն պատճառներն, որոնք տեղիք տուին արաբական զօրութեան արագ տարածման, նկատում ենք նաև առանց դժուարութեան և այն պատճառներն, որոնք պատճառեցին նորա անյաջողութիւնն, և վերջապէս անկումն։ Արաբական աշխարհակալութիւնն այն չափով, որով կատարուեց, ներկայացնում էր ամբողջ ազգի շարժումն։ Նա կարողացաւ կատարուած կամ ժամանակաւորապէս պահպանուած լինել միայն զուտ արաբական ժողովրդեան անտովը և յարատև հոսանքովը։ Ընչարժութիւնը կամ դէթ յամրաքայլ յառաջադիմութիւնն, որ ազգը ցոյց էր տալիս այնքան դարերում, այժմ վերջացել էին. Հասարակութիւնը շարժուել էր իւր հիմունքներից. նորան տիրել էր

մեծատուր ցնորք, և աստղ աստիճանաքննիչի յուսոյ եր առնուն նա
ամենեցունց և Հայաբնակ ձեռնարկիցն մարդկանց խնամ
տածողի և ցանկալի եղեալ ազգիս մերոյ. Տէր Լեւոն քահանայ
տալ բարեպաշտ կրօնից և ազգասիրական սկզբանց ուսեալ
ճանաչեալ ի մանկութենէ իւրմէ, ոչ միայն ի ծնողաց իւրոց
այլ և ի ծանօթ ազգականաց և ընկերաց, որոց ամենեցունց
սէր և յարգանք ունէր առ ինքեան, ոչ միայն վասն ազգակ
ցութեան և ընկերութեան, այլ վասն առաքինի վարուց և
ազնուական հոգւոյ նորա, զոր ամենեքեան ի նմա գտանէին:
Ի մանկութենէ իւրմէ ուսեալ էր զգրոց և զարուեստ ազգին
իւրոյ, և ի ժամանակի ի վերայ ուսեալ էր զլատին և զֆրան
սերէն լեզուս, և ի վերայ ամենայնի ուսեալ էր զաստուածա
բանութիւն, զոր ուսանէր ի Տէր Ներսէս Եպիսկոպոսէ Ակո
ռեցւոյ, որ ի ժամանակի եղեւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:
Եւ ի ժամանակի եղեւ Տէր Լեւոն քահանայ ի Կ. Պոլիս, և
ի Զմիւռնիա, և ի Վենետիկ, և ի Փարիզ, և ի Մարսիլիա, և
ի Լիվուռնա, և ի Հռոմ, և ի Վիեննա, և ի Մոսկուա, և ի
Թիֆլիս, և ի Նոր Նախիջեւան, և ի Ղրիմ, և ի Բեսարաբիա,
և ի Պոլոնիա, և ի Գերմանիա, և ի Լոնդոն, և ի Պարսկաս
տան, և ի Հնդկաստան, և ի Կալկաթա, և ի Մատրաս, և ի
Պոմբէյ, և ի Սուրաթ, և ի Ջուղա, և ի Պարսկաստանի ամե
նայն քաղաքս, ուր Հայք բնակեալ էին, և ամենայն տեղեաց
մեծատուր ցնորք, և աստղ աստիճանաքննիչ յուսոյ եր առնուն
նա ամենեցունց և Հայաբնակ ձեռնարկիցն մարդկանց խնամ
տածողի և ցանկալի եղեալ ազգիս մերոյ. Տէր Լեւոն քահանայ
տալ բարեպաշտ կրօնից և ազգասիրական սկզբանց ուսեալ
ճանաչեալ ի մանկութենէ իւրմէ, ոչ միայն ի ծնողաց իւրոց
այլ և ի ծանօթ ազգականաց և ընկերաց, որոց ամենեցունց
սէր և յարգանք ունէր առ ինքեան, ոչ միայն վասն ազգակ
ցութեան և ընկերութեան, այլ վասն առաքինի վարուց և
ազնուական հոգւոյ նորա, զոր ամենեքեան ի նմա գտանէին:
Ի մանկութենէ իւրմէ ուսեալ էր զգրոց և զարուեստ ազգին
իւրոյ, և ի ժամանակի ի վերայ ուսեալ էր զլատին և զֆրան
սերէն լեզուս, և ի վերայ ամենայնի ուսեալ էր զաստուածա
բանութիւն, զոր ուսանէր ի Տէր Ներսէս Եպիսկոպոսէ Ակո
ռեցւոյ, որ ի ժամանակի եղեւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:
Եւ ի ժամանակի եղեւ Տէր Լեւոն քահանայ ի Կ. Պոլիս, և
ի Զմիւռնիա, և ի Վենետիկ, և ի Փարիզ, և ի Մարսիլիա, և
ի Լիվուռնա, և ի Հռոմ, և ի Վիեննա, և ի Մոսկուա, և ի
Թիֆլիս, և ի Նոր Նախիջեւան, և ի Ղրիմ, և ի Բեսարաբիա,
և ի Պոլոնիա, և ի Գերմանիա, և ի Լոնդոն, և ի Պարսկաս
տան, և ի Հնդկաստան, և ի Կալկաթա, և ի Մատրաս, և ի
Պոմբէյ, և ի Սուրաթ, և ի Ջուղա, և ի Պարսկաստանի ամե
նայն քաղաքս, ուր Հայք բնակեալ էին, և ամենայն տեղեաց

իւր իսկ իրաց և գերազանց ընտրելոց մարդկանց ընտրատես
ուսումնասէր առաջ: Ո՛ր այլ գիրք տայր աւելի ապա
հով վկայութիւն մեր, քան թէ ինքն իւր գրեալ գրուածք,
որոց ամենեցունց ընթերցողք կարեալ են դատել զանձինս
իւրեանց: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես գովեցի զՏէր Լեւոն
քահանայ, զի ես ինքն գրեցի զգովեստ նորա, զի ամենայն
ոք գիտեն զիս, թէ ես ոչ գրեցի զգովեստ նորա, այլ ինքն
ինքեան գրեաց զգովեստ իւր, և ես միայն ընդօրինակեցի
զգրեալսն նորա: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:
Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ,
զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ
զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն,
և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց
զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել, թէ ես ոչ գիտեի զՏէր
Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն ժամանակ ընդ նմա
էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն զանձինս իւր, ես ամե
նայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրեցի ես զանձինս իմ,
զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր: Ո՛չ ոք կարէ ասել,
թէ ես ոչ գիտեի զՏէր Լեւոն քահանայ, զի ես ինքն ամենայն
ժամանակ ընդ նմա էի, և ամենայն ինչ զոր գրեաց ինքն
զանձինս իւր, ես ամենայն ինչ գիտեի զայն, և ոչ ինչ գրե
ցի ես զանձինս իմ, զոր ինքն նորա ոչ գրեաց զանձինս իւր:

յին հանճարի զօրացուցման միջոցին, նախանկատ լինելով նորա եզրակացութիւններին։ Այդպիսի մի գիրք, ինչքան էլ և վեհ ծագումն ունենայ, պիտի ոչ թէ մերժի, այլ օգնութեան հրաւիրի բնական փիլիսոփայութեան փորձառութիւնը, համարելով նորան ոչ թէ իրան թշնամի, այլ իւր լուսազգին նեցուկն։ Որչափ որ ժամանակ վերայ անցնելով մարդկային գիտութիւնն առաւել պարզ և առաւել համագր սը գառնայ, նորա եզրակացութիւնները պիտի համաձայնին այդ գիտութեանն։ Երբ դէպքը յառաջ է գալի, նա պիտի հասցնի մեզ աստղաբաշխութեան և երկրաբանութեան գիւտ մեծամեծ ճշմարտութիւնների գոնէ նշանն, և ոչ թէ նոցա փոխարէն ներկայացնի հին դարերի մարդկային տղայութեան սնոտիաբանական երևակայութիւնները։ Ա՛րդու վերաբերութեամբ նա պիտի ցոյց տայ նորա յատկութիւնները դէպի միւս կենդանի էակները, նորա տեղը նոցա մէջ, նորա գերազանցութիւնների և նորա պարտաւորութիւնները. նա չպիտի թողնի մարդուն առ խարխափ որոնել իւր ճանապարհն յոյն փիլիսոփայութեան հետքերով և վերջում չժամանել ճշմարտութեան. այլ պիտի ուսուցանի նորան թէ ինչո՞ւմն է կայանում ճշմարիտ գիտութիւնը, նախանկատելով ֆիզիքական գիտութիւնը, ֆիզիքական ոյժն և մեր սեպհական ժամանակի ֆիզիքական բարեբաստութիւնն.—մինչև անգամ մեր բարօրութեան համար պիտի յայտնագործի այնպիսի բաներ, որոնք այժմ տակաւին չգիտենք։ Այսչափ բազմաթիւ և այսչափ վսեմ առարկաների ցուցմունքն այդպիսի ծագումն իրան սեպհականող մի գրքի սահմաններից դուրս չէ անցնում։ Նորա հայեացքն այդ առարկաների վերայ միակ կրիտերիումն է, որ նա կարող է ներկայացնել իւր հեղինակութեան նկատմամբ ապագայ ժամանակների համար։

Զուրկ է թեքութիւններից

Եթէ այս հայեացքով քննենք Ղուրանը, նա չէ կարող տակաւ քննադատութեան։ Իւր փիլիսոփայութիւնով Ղուրանը անհամեմատ ստոր է բազդականութեան հիմնադրի, Հաքիա-Մունիի գրուածներից. իւր գիտնական տեղեկութիւններով բացարձակապէս զուրկ է որևիցէ նշանակութիւնից։ Տեսական և կասկածաւոր նիւթերի կողմանէ Ղուրանը բաւական ճախ է. իսկ նկատմամբ ճշդրիտների, ուր որ կարելի է դնել նորա մօտ փորձութեան քարը, նա երևում է միանգամայն տկար։ Նորա աստղաբաշխութիւնը, օդերևոյթաբանութիւնն և բնախօսութիւնն այնչափ երեխայական են, որ ընդունակ են ծաղը յառաջ բերելու, և վերաբերում են մարդկային գիտութեան տղայական ժամանակներին։ Երկինքն ամրապէս կեցած է իւր տեղը լինների ծանրութեամբ. երկինքը ծածկում է նորան իրրև կամար. և Ղուրանն ուսուցանում է մեզ Աստուծոյ իմաստութիւնն և կարողութիւնը նորանով, որ առաջարկում է մեզ դիտել բացուածքն այդ կամարի վե-

րայ, եթէ կարող ենք։ Երկինքը բաժանուում է եօթ յարկերի վերայ, և ամենից վերին յարկն Աստուծոյ բնակարանն է, որի աթոռն, —ինչպէս ասում է Ղուրանն, որ մերժած չէ աստրևստանական կարծիքներն—պահում են թևաւոր կենդանիներ։ Այդ ընկնող աստղերը տաքացրած ու կարմրացրած քարեր են, որոնք հրեշտակները ձգում են դևերի վերայ, երբ սոքա խիստ շատ մօտենում են։ Ղուրանն Աստուծուն զարդարում է գովաբանութիւններով, երևակայելով նորա մեծութիւնը շատ անգամ այնպիսի օրինակներով, որոնք զուրկ չեն արժանաւորութիւնից։ Թէև նա աստիճ կշտամբում է նորանց, որոնք Աստուծուն տալիս են ուրիշ որևէ հատատարակիցներ, թէև հատատում է, թէ այդպիսի մարդկանց մեղքն երբէք չի ներուի, թէ՝ գատաստանի օրը նոքա պիտի պատասխան տան այն սոսկալի հարցմանը, թէ ,,ո՞ւր են հապա իմ ընկերակիցները, որոց մասին դուք վիճում էիք,,. թէև նա պնդում է Աստուածային որոշմութիւնից անզլայմանաբար կախում ունենալը մասին և յանգիմանում է նորանց, որոնք կրծքը նիւթ են շինում առուտուրի, բայց գարձեալ նորա հասկացողութիւնները Աստուծոյ մասին միանգամայն մարդակերպ ըմբռնմունքներով են։ Նորա Աստուածը լոկ մի հսկայ-մարդ է, դրախտի մէջ բնակող։ Այս մասին ընթերցողը Ղուրանի 114 գլուխների ուշադիր վերծանութիւնից քաղում է այն վերջնական տպաւորութիւնը, թէ նոքա տալիս են նորան անարժան և անարգ մտածողութիւններ. և զարմանալի չէ, որ մահմետական աղանդներին նուիրուածներից ոմանք կարդում են նորանց այն կերպով, որ երբէք չեն դժուարանում պնդելու, իբր թէ ,,գլխի պսակից մինչև կուրծքն Աստուած անմարմին, իսկ կուրծքից մինչև ներքև—մարմնաւոր. նա ունի սեռազանդուր մազեր. նա գիշերուայ իւրաքանչիւր ժամում մտնում է իրրև առիւծ,,։ Ա՛հմէտ միէ անուանում Աստուծուն յատկապէս որոշելու համար քրիստոնէից Երրորդութիւնից, և աստուածային ծնունդի վերայ եղած վարդապետութիւնից։ Նա մեր Փրկչին երբէք չէ կոչում որդի Աստուծոյ, այլ միշտ որդի Մարիամու....։ Մարդու վերաբերութեամբ Մահմէտ շատ խօսում է հանդերձեալ կեանքի մասին, պարզ ճառում է յարութեան, դատաստանի օրուայ, արքայութեան, դժոխքի տանջանքների և որդի մասին, որ երբէք չէ մեռնում. և չարչարանքների մասին, որոնք չունին բնաւ վախճան։ Այդ Ղուրանը հանդերձեալ այս ամենը ճիշդ ստորագրելու հետ միասին ունի և շատ սխալներ անցեալի նկատմամբ։ Եթէ հանճարեղութիւնը չարգելէր խօսել այստեղ այնպիսի բաների վերայ, կարելի էր ցոյց տալ, թէ որչափ տկար է եղած նա իւր բնախօսութեան մէջ, երբ դէպք է ունենում ակնարկել մարդու ծագման կամ ծննդեան մասին։ Նա հաւիս թէ Թաղէսի հասկացողութիւններից վեր է

Նորա հայեացքը մարդու մասին

ծոցում։ Ոչ այնքան բուռն փոփոխություններ էին տեղի ունենում նաև նրա հոգեկան աշխարհում։ Նա չէր կորցրել իր հետաքրքրասիրությունը, ջերմեռանդությունը, ճշտախնդրությունը և վերջապես իր ինքնատիպությունը։

Եվ այդ ամբողջ փոփոխությունը տեղի էր ունենում նրա մեջ ոչ թե հանկարծակի, այլ աստիճանաբար, ինչպես ամեն մի իրական զարգացում։ Նա ինքն էլ չէր նկատում, թե ինչպես է ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն րոպե փոխվում նրա հոգեկան աշխարհը։ Նա ինքն էլ չէր կարողանում հետևել այդ փոփոխությունների ընթացքին, որովհետև նրանք ծնվում էին ոչ թե նրա գիտակցության մեջ, այլ նրա հոգու խորքերում։ Նա միայն զգում էր, որ ինչ-որ նոր բան է ծնվում իր մեջ, որ ինչ-որ նոր ուժեր են աճում նրա հոգում, որոնք ավելի ու ավելի են ազատագրում նրան հին սովորություններից, հին հայացքներից, հին սովորություններից, հին հայացքներից, հին սովորություններից, հին հայացքներից,

Ղուկասը ոչինչ չէր հասկանում այդ խոսքերից, բայց նա զգում էր, որ նրանց մեջ ինչ-որ խորհուրդ կա, և ուզում էր իմանալ այդ խորհուրդը։ Նա ուզում էր հարցնել Գրիգորին, բայց նրա հարցերը ոչ մի կերպ չէին ուզում դուրս գալ նրա շրթունքներից։ Նա ուզում էր հարցնել, թե ինչ է նշանակում «ոգի», «հոգի», «մարմին», «հոգևոր», «նյութական», «հավերժական», «մահկանացու», «մեռելներ», «կենդանի», «հարություն», «դատաստան», «դժոխք», «դրախտ», «հավիտենական կյանք», «հավիտենական մահ», «Աստված», «Հոգի Սուրբ», «Որդի», «Հայր», «Երրորդություն», «Սուրբ Երրորդություն», «Աստվածություն», «Մարդեղություն», «Խաչելություն», «Հարություն», «Համբարձում», «Երկրորդ գալուստ», «Վերջին դատաստան», «Հավիտենական կյանք», «Հավիտենական մահ», «Դրախտ», «Դժոխք», «Սատանա», «Դևեր», «Հրեշտակներ», «Հրեշտակապետներ», «Քերովբեներ», «Սերովբեներ», «Տասներկու առաքյալներ», «Ավետարանիչներ», «Մարգարեներ», «Նահատակներ», «Սրբեր», «Եկեղեցի», «Հավատք», «Հոգևոր կյանք», «Մարմնավոր կյանք», «Մեղք», «Ապաշխարություն», «Հաղորդություն», «Մկրտություն», «Խաչ», «Սուրբ Գիրք», «Աստվածաշունչ», «Հին Կտակարան», «Նոր Կտակարան», «Ծննդյան տոն», «Զատիկ», «Վարդավառ», «Խաչվերացի», «Համբարձման տոն», «Պենտեկոստե», «Սուրբ Հոգու իջումն առաքյալների վրա», «Ամենասուրբ Կույս Մարիամ», «Աստվածամայր», «Մարիամ Մագդաղենացի», «Հովհաննես Մկրտիչ», «Պետրոս առաքյալ», «Պողոս առաքյալ», «Հակոբոս առաքյալ», «Հովհաննես առաքյալ», «Մատթեոս առաքյալ», «Մարկոս առաքյալ», «Ղուկաս առաքյալ», «Հովհաննես Ավետարանիչ», «Մատթեոս Ավետարանիչ», «Մարկոս Ավետարանիչ», «Ղուկաս Ավետարանիչ

պէս սուննիքը, առաջնորդուում են աւանդութիւններով. այլք զբաղում են լուծելու փիլիսոփայական դժուարութիւններ.—չարի երկրում դոյութեան, Աստուծոյ յատկանիշների, բացարձակ նախատեսմանութեան և յաւիտենական պատասպարտութեան, Աստուծոյ աներևոյթ և անմատոյց լինելու և նորա առ տեղական շարժումն ընդունակութեան մասին. այս և այլ սոյնանման առարկաները մտաւակարտում են առաս նիւթ հերձուածողական վիճմունքների համար: Կարծես թէ ցոյց տալու համար, թէ նոքա, որոնք հաստատում են, թէ առաջնորդուում են Աւրանի էական սկզբունքներով, միևնոյն ժամանակը կարող են և Թողնել նորանց,—շնների մէջ կան մարդիկ, որոնք մտածում են, թէ Ալին մարդացած Աստուած էր, որ կար իրերի արարչագործութիւնից յառաջ. թէ՝ նա չմեռաւ, այլ համբարձաւ երկինքն, և պիտի վերադառնայ ամպերի վերայ բազմած՝ աշխարհը դատելու համար: Նոյց մահմետական անուանի փիլիսոփաները ընդունում են միայն Աստուծոյ միութեան մասին վարդապետութիւնն իբրև միակ բանն, որին կարող է մարդ հաւատալ. և միւս ամենը համարում են դատարկ առասպելներ, որոնք ունին միևնոյն ժամանակն իրանց քաղաքական օգուտն, ըստ որում բանականութիւն և զբաղմունք են տալի հերձուածողական վիճաբանութիւնների սիրողներին, և մոլեռանութիւն անկիրթ մարդկանց:

Մահմետականութեան ներ. պատմութիւնը յ բնաւորնոյ աշխարհն վերայ

Այսպէս հաստատուեց Ափրիկէի հիւսիսում արաբական կեանքը, մկ եղչնլուվը Նոսփորին հանելով, միւսովը Թափանցելով Պիրենէի միւս կողմը: Մի ժամանակ երևում էր, թէ այդ ահաւոր երևոյթը պիտի ամէն և լինի զրացած լուսին և այն ժամանակը պիտի դրաւի բոլոր Եւրոպան: Քրիստոնէութիւնը յաւիտեան կորցրեց ամենաշահաւէտ երկիրները, որոնց վերայ տարածուում էր երբեմն իւր տպեցութիւնն,—Ափրիկէն, Եգիպտոսն, Սորիքը, Սուրբ երկիրն, Փ քր Ասիոյ և Սպանիոյ հետ միասին: Վերջ ի վերջոյ նորա առաջին կար կորցնել այս կերպով և արևելքի մայրաքաղաքն: Այս հին և նշանաւոր երկրների փոխարէն քրիստոնէութիւնը խոյս տուեց անցաւ Գաղղիա, Գերմանիա, Իլիւանիա և Սկանդինաւիա: Ո՞ւմը կարող էր այս վայրենի երկրներում փոխանակել մեծամեծ մայրաքաղաքներին, որոնք նշանաւոր են եկեղեցական պատմութեան մէջ, և յատկանշ նշանաւոր մարդկային սեռի յիշողութիւնների մէջ, ինչպէս են Կարթագինէ, Աղեքսանդրիա, Երուսաղէմ, Անտիոք, Կոստանդնուպոլիս: Այս մի անվայելուչ փոխանակութիւն էր: Մատուռ և փիլիսոփական աշխատութիւններն, որոց հանդիսարան էին երբեմն այդ քաղաքներն, ապաշխարութիւնները և ազօթքներն, որոնք այնչափ առատապէս ծաւալած էին նորանցում, չունեցան դրաւիչ, գանկալի արդասիքը: Աստուածպաշտութեան և բարոյականութեան

մէջ ժողովուրդն ընթացաւ վայրագապար ձանապարհով: Այրենապրութիւնը թմրեց: Մարդիկ մատնեցին ազատութիւնը, որպէս զի պահպանեն ապանդը. աշխարհակալութիւնը վարձատրեց նոցա մատնութիւնը:

Իւրոյ գածութիւնք պատմական անցքից վերայ.

Այս տխուր անցքերից կարող ենք այն դասը քաղել, որ բարոյական աշխարհը կառավարող սկզբունքները համանմանութիւն են ներկայացնում ֆիզիքական աշխարհի մէջ թագաւորող սկզբունքներին: Ըստ ամէնքի կարծել, թէ մշտական գերբնական միջամտութիւնն էապէս բերում խրամներ պատմական զարգացման հարթ-հաւասար ընթացքի մէջ. անցքերի ընթացքն ոչ թէ սահմանուում է բնական կարգի խանգարմունքներով, այլ անցքերը հետևում են մեկը միւսին պատճառի և գործողութեան յարաբերութեամբ: Ըստ քրիստոնէութեան ամենաշատ տարածումը հռոմէական կայսրութեան սահմանների վերայ էր. եկեղեցական վճռակը կախումն ունեցաւ քաղաքականից և իսկապէս նորա ուղղակի հետևանքն եղաւ: Այս կերպով ուրիմն Աթոյ և Աերկէի կորուստը կապ ունեցաւ արաբական շարժման հետ, թէև հեշտ կարելի էր առաջը փակել այդ աղանդի, եթէ դատենք նոյն ժամանակի հակացողութիւններից, այսինքն մեկ սքանչելի դէպք կարող պիտի լինէր այդ անել, բայց այդ դէպքը չերևեցաւ....: Ես չգիտեմ ոչ մի անցք մարդկութեան պատմութեան մէջ, որի վերայ մտածող մարդը կարող լինէր խորհրդածել առաւել օգտակար կերպով, քան Ափրիկէի և Աթոյ կորստեան վերայ: Այդ խորհրդածութիւնը կարող է հետացնել նորա մտքից շատ թիւր հասկացողութիւններ, և առաջնորդել նորան դէպի առաւել վեմ, առաւել փիլիսոփայական, ուսոի և առաւել կանոնաւոր հայեացք երկրաւոր անցքերի ընթացքի վերայ:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ:

ԵՐԵՒՈՒՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏԻ ԴԱՐԸ:

Հաւատի դարից պիտի անցնեմ այժմ դէպի արևմուտքի հաւատի դարն: Առաջինն՝ ընդգրկեց տ՝ասնիք, վաղահաս վախճան առաւ այլափոխութիւնների միջոցով, բնակիչների փոխակերպութեամբ, կենսաւորական գործողութիւններով, աշխարհակալութիւններով և բազմակնութիւնով. իսկ վերջինն՝ առաւել յաջող հանգամանքներ ունենալով, ամրիձանաբար կատարեց իւր նախասահմանած շրջանները և շատ դարերի անցնելուց յետոյ մնաւ բանականութեան դարը:

Հաւատի դարն և արևմուտքում

Եթէ Արևելքի ,,նզիպրական քաղաքն,, Նոյ տապէմի յորս կոչն

այնչափ լսարն հետաքրքրական յիշատակութիւններ են ժողովուած, զրեթէ նոյնչափ յիշատակութիւններ ևս կապուած են Երևմուտքի ,,յաւիտենական քաղաքի,,—Հռոմի հետ։

Ներա իսկ կան յատկութի նը խառնուրդ է ք խառնէտ— Թեան հետ անո. ական տարրերի հետ.

Երևելեան Ռիւզանդեան դրութիւնն, որ ծագումն առաւ իշխանութիւն և տէրութիւն ձեռք բերելու համար պատերազմող պատուանդիր ղենուարի քաղաքականութիւնից, ևս և ոչ մէկ մրցման համբերող կղերականների մտադրութիւններից—այդ դրութիւնը տարածուեց Համօրէն արևելքում և հռոմէական կայսրութեան հարաւային մասում, և վերջում իր դէպի մարդկային գիտութիւնն ունեցած բոլոր թշնամութեան և իր հակազդեցութիւնների ու սովորութիւնների հետ միասին ընդունելութիւն գտաւ մինչև անգամ Իտալիայում. ընդունելութիւն ոչ Հռոմայեցիներից, որոց գոյութիւնն արդէն բարձուած էր, այլ Գոթացիներից և ցեղակորոյս նախնի բնակիչներից բաղադրուած այն խառնուրդից, որ բռնած ունէր Իտալիա։ Մեծն Գրիգոր այդ ցեղափոխուած ժողովրդի դաղափարների մարմնաւորութիւնն է։ Այս վատթար դրութիւնն, որ այնչափ խնամքով անուցուած էր արևելքում, խորտակուեց իր ծննդեան տեղում Վանդալների, Գարպից և Երաթացոց սրով. բայց նորա Հռոմում տնկուած շառաւիղն ամենից ինքնագոյաբար անակնունելի փարթամութիւնով և շատ գարեր պարզեց իր մեծին տուներն Եւրոպայի վերայ։ Ով որ գիտէ, թէ առաքելական ժամանակներն ինչ էր հաւատան, անսահման զարմանքով է մտիկ տալու, թէ ինչ էր գարձած նոյն հաւատան այժմ, և ինչեր էին անում նորա անուամբ։

Ափրիկէ կո— րուան ինչ ազ գեցութիւն ու նեցաւ անց ք. ի վերայ Իտա- լիայում.

Վանդալների թագաւորը Գենսերիկոս Ափրիկէից Հռոմէական սենատի ապրեցութեան ներքոյ երկրին Կարթագինէի վերայ գործ դրած անզթութիւնների վրէժն այժմ առնուեց. Վանդալները տասն և չորս օր կողոպտեցին քաղաքն, անդուր չարիքներ գործելով։ Նոցա նաւերը մտան Տիբերիսի մէջ, որով կարելութիւն ունեցան նորա լցուցանելու իրանց նպատակն—աւարառութիւն, առաւել լաւագոյն, քան որչափ կարելին էր ցամաքուղի արշաւանքով։ Հռոմի գանձերը բազմաթիւ նշանաւոր գերիների հետ միասին տարուեցան Կարթագինէ։ Սրանից քսան մէկ տարի յետը, 479. թ. Երևմտեան կայսրութիւնը կարճեց իր գոյութիւնն։

Այս կերպով ապրիկեցի Երիսականների գաւազրութիւնն ոչ միայն Վանդալներին Ափրիկէ բերեց, որ Իտալիոյ համար բոլոր աշխարհներից ամենանշանաւորն էր, այլ և այդ գաւաճանութիւնը գործիք հասոյրեց Հռոմի աւերման համար։

Գայց հաղիւ Յուստինոս կայսրը վերստին յետ էր գարձել Ափրիկէն, կամեցաւ նուաճել Գոթացիներին, որոնք տիրում էին այժմ Իտալիային։ Ներա գօրավար Բելիսարիոս առաւ Հռոմը 10 դեկտ. 536 թ.։ Վ՝իտիգէսի միջոցին յաւուշ եկած պատերազմական գործողութիւնների պատճառով Իտալիան ամբայաւ. սուրը, սովն և ժանտախտը ջնջեցին բնակիչներին։ Բոլոր մասերում կործանուեցան հնութեան փառաւոր մնայորդները։ Բելիսարիոսի Հռոմէացիների մօտ Վ՝իտիգէսն յաղթելը վախճան առան պատերազմական գործողութիւնները։ Գայց հաղիւ թէ գադարել էր պատերազմական ձնչողութիւնը, բորբոքուեց ազատասիրութիւն։ Գոթացիք վերստին առին Հռոմը, կործանեցին նորա պարիսպները, բնակիչները թողին քաղաքը քառասուն օր. և այս վտարանդութիւնն ազատուցանում է նորա աւերումն։ Բելիսարիոս միւսանգամ ուղարկուելով կայսրից, կրկին առաւ քաղաքը, բայց նորան ձեռքում պահելու համար շատ Թոյլ դտնուեց։ Ձորս տարուայ ընթացքում փոռանկներն և Գոթացիք ամայացրին Իտալիան։ Վ՝երջապէս Յուստինիանոս ուղարկից քաջամարտ զօրքով ներքոյնի Ներսէսին։ Օստրոգոթական թագաւորութիւնը կործանուեց և կայսրը կառավարում էր Իտալիան Հռաւենայի մէջ կարգած իր կուսակալների ձեռքով։

Հռոմի անկումն ևս պատմ.

Գայց ի՞նչ արժէց այս ամենը։ Մեք կարող ենք մերժել վերևում բերած Թիւը, Թէ Իտալիան կորցրեց տասն և հինգ միլիոն բնակիչ,—քանի որում այդպիսի ճիշդ հաշիւներ անկարելի էին նոյն ժամանակին.—բայց այդ Թուանշանից կարող ենք եզրակացնել, որ Իտալիան պիտի սարսափելի աղետի ենթարկուած լինի։ Ուրիշ ուղղութիւնների մէջ քաղաքակրթութեան ճնացորդները շուտով անհետացան։ Գոնտոյի հովիտը կրկին ընկաւ բարբարոս վիճակի մէջ. ափրիկեան փարերն այլ ևս պատղ չեն տալիս.

Հռոմի դադրելը հանդիսա- նալուց մինչև գագա- րելը ք. ի ծնելը գործո— ղութիւ ը.

ափրիկէն յաղթելով Վանդալներին, անդուր չարիքներ գործելով։ Նոցա նաւերը մտան Տիբերիսի մէջ, որով կարելութիւն ունեցան նորա լցուցանելու իրանց նպատակն—աւարառութիւն, առաւել լաւագոյն, քան որչափ կարելին էր ցամաքուղի արշաւանքով։ Հռոմի գանձերը բազմաթիւ նշանաւոր գերիների հետ միասին տարուեցան Կարթագինէ։ Սրանից քսան մէկ տարի յետը, 479. թ. Երևմտեան կայսրութիւնը կարճեց իր գոյութիւնն։

Այս կերպով ապրիկեցի Երիսականների գաւազրութիւնն ոչ միայն Վանդալներին Ափրիկէ բերեց, որ Իտալիոյ համար բոլոր աշխարհներից ամենանշանաւորն էր, այլ և այդ գաւաճանութիւնը գործիք հասոյրեց Հռոմի աւերման համար։

Գայց հաղիւ Յուստինոս կայսրը վերստին յետ էր գարձել Ափրիկէն, կամեցաւ նուաճել Գոթացիներին, որոնք տիրում էին այժմ Իտալիային։ Ներա գօրավար Բելիսարիոս առաւ Հռոմը 10 դեկտ. 536 թ.։ Վ՝իտիգէսի միջոցին յաւուշ եկած պատերազմական գործողութիւնների պատճառով Իտալիան ամբայաւ. սուրը, սովն և ժանտախտը ջնջեցին բնակիչներին։ Բոլոր մասերում կործանուեցան հնութեան փառաւոր մնայորդները։ Բելիսարիոսի Հռոմէացիների մօտ Վ՝իտիգէսն յաղթելը վախճան առան պատերազմական գործողութիւնները։ Գայց հաղիւ թէ գադարել էր պատերազմական ձնչողութիւնը, բորբոքուեց ազատասիրութիւն։ Գոթացիք վերստին առին Հռոմը, կործանեցին նորա պարիսպները, բնակիչները թողին քաղաքը քառասուն օր. և այս վտարանդութիւնն ազատուցանում է նորա աւերումն։ Բելիսարիոս միւսանգամ ուղարկուելով կայսրից, կրկին առաւ քաղաքը, բայց նորան ձեռքում պահելու համար շատ Թոյլ դտնուեց։ Ձորս տարուայ ընթացքում փոռանկներն և Գոթացիք ամայացրին Իտալիան։ Վ՝երջապէս Յուստինիանոս ուղարկից քաջամարտ զօրքով ներքոյնի Ներսէսին։ Օստրոգոթական թագաւորութիւնը կործանուեց և կայսրը կառավարում էր Իտալիան Հռաւենայի մէջ կարգած իր կուսակալների ձեռքով։

Գայց ի՞նչ արժէց այս ամենը։ Մեք կարող ենք մերժել վերևում բերած Թիւը, Թէ Իտալիան կորցրեց տասն և հինգ միլիոն բնակիչ,—քանի որում այդպիսի ճիշդ հաշիւներ անկարելի էին նոյն ժամանակին.—բայց այդ Թուանշանից կարող ենք եզրակացնել, որ Իտալիան պիտի սարսափելի աղետի ենթարկուած լինի։ Ուրիշ ուղղութիւնների մէջ քաղաքակրթութեան ճնացորդները շուտով անհետացան։ Գոնտոյի հովիտը կրկին ընկաւ բարբարոս վիճակի մէջ. ափրիկեան փարերն այլ ևս պատղ չեն տալիս. ամբը դարձաւ անպատ. Իտալիան սարսափելի կերպով ամայացաւ. բնիկ Իտալացոց պատերազմով ջնջուելու և արկածախնդիր բարբա-

թոնների նոցա աեղը փոխանակելու անհրաժեշտ հետեւանքն այն եղաւ, որ Իտալիոյ սակաւաւոր բնակիչներն ընկան հոգեկան բիւրատ պլուխեան մէջ, և պատրաստ դանուեցան կրօնի այն նիւթականաբար հսկայողութեան համար, որ շուտով նորանից յետոյ երեւան եկաւ: Այժմ ժամանող հաւատի գարուս վերայ կնքուեց անջնջելի դրոշմ: Արեւելքն և Արեւմուտքը միակերպ ունեցան այն անկումն, որը բերեց իւր հետ կղերական կառավարութիւն: Նոյն այն տեղ և այս տեղ ընկան նուիրական քաղաքներ. Ներուսաղէմն ընկաւ Պարսից և Երաբացոց ձեռքը, Հռոմն աւերուեց Վանդալների և Գոթացիների ձեռքով:

Բայց իրերի ընթացքի վերայ առաւել լաւ ևս խօսելու համար պիտի փոքր մի յետ վերադառնամ: Հռոմի եպիսկոպոսներն, երեւում էր, սակաւ էին մասնակից լինում այն քաղաքական աւելի նշանաւոր անցքերին, որոնք պատահեցան Մեծին Լևոնի մահուան և Իտալիոյ Թագաւորութեան՝ բարբարոս Ոդոագրի ձեռքով 476,—490 թ. կազմուելու միջոցին: Ընդհակառակն՝ նոքա մեկ կողմից հասկանում էին այլ անցքերի անտեսական յատկութիւնն, իսկ միւս կողմից պարզ տեսնում էին իրանց առաջին ճանապարհ դէպի հոգեւոր հաստատուն իշխանութիւնն: Երդէն վաղուց քրիստոնեայք աւելի ուրիշ ցոյց էին տալի կատարեալ անհոգութիւն հին Հռոմի ճակատագրի մասին. և պապերը նորա աւերակների մէջ անդադար աքնում էին իրանց իշխանութեան համար խորագոյն հիմք ձգել: Թէև նոքա յատկապէս սակաւ ուշադրութիւն էին դարձնում, թէ ով էր Իտալիոյ ժամանակաւոր իշխողը, բայց իրանց յարաբերութեանց մէջ դէպի իրանց մեծ ախոյեանները,—Կոստանդնուպօլսոյ և Ալեքսանդրիոյ եպիսկոպոսները—նոքա նրբատես և վճռական էին: Այժմ բացայայտ էր եղել, որ քրիստոնէութիւնը պիտի ունենայ մի դլուխ, և այդ դլխաւորութիւնը մի անդամ որոշաբար ահմանել կուղէր. այնուհետև նա խոստանում էր մօտ ժամանակի դերիշխանութիւն աշխարհական ժամանակաւոր իշխանութեան վերայ: Արդկ յին փառասիրութեան նպատակներից և ձգտումներից բոլորից աւելի այս դլխաւորութիւնը պէտք էր ընդդիմադրել այն ժամանակին:

Հռոմի հաստատապէս օգուտ քաղելով դիրքի ներկայացրած ամենայն շահաւէտութիւններից, Հռոմն անդադրաբար պահանջում էր, որ իւր վճիռները կատարուին նոյն իսկ Կոստանդնուպօլսում: Այսպէս եղաւ մանաւանդ այդ քաղաքի Ակակիոս եպիսկոպոսի դործի մէջ: Ակակիոս սկզբում ստացաւ Հռոմի Փելիքս եպիսկոպոսից յանդիմանութիւն իւր արարմունքների համար, իսկ յետոյ մերժուեց եկեղեցուց: Սորա համար կար սակայն մի դժուարութիւն,—ինչպէս պէտքէր կատարել այս մերժման վճիռը. բայց մի համարձակ կրօնաւոր փակցրեց այն Ակակիոսի հանդիսարանին, երբ վերջինս մանում էր եկեղեցին: Ակա-

Հռոմի հաստատուած ձգտումը դէպի դլխաւորութիւնն.

կիոս չվերադարձաւ. շարունակեց իւր ժամերգութիւնն, և կորովահոգի մատաճուի յետոյ հրամայեց Հռոմի Փելիքս եպիսկոպոսի անունը ջնջել Երեւելի հետ հաղորդակցութեան մէջ դանուող եպիսկոպոսների ցանկից: Այս կերպով Կոստանդնուպօլիս և Հռոմ փոխադարձաբար մէկ ումէկ մերժելին եկեղեցու հաղորդակցութիւնից: Պետրոս պապն այս բանից համար գրաս էր կայսերն. ,,Երկու իշխանութիւններ կան, որոնք կառավարում են աշխարհը—կայսերականն և քահանայապետականը. դուք իշխան էք մարդկային ազդի, բայց խոնարհեցնում էք ձեր կամքն աստուածային գործերը կառավարողների առաջին: Երկու իշխանութիւններից բարձրագոյնը քահանայապետութիւնն է. նա պիտի վերջին օրը համար ասյ թագաւորների գործերի համար,,: Սա մի անհնչան հոգևորականի խօսք չէ, այլ իւր զբութիւնը խոստովանող մի քահանայապետի:

Գոթական տիրապետութիւնը պապին տալիս է այ խոսական թագաւոր.

Օստ-գոթ Թէոդորիկոսի Իտալիային տիրապետելը 493 թուակ. Հռոմէական եպիսկոպոսներն արիոսական թագաւոր տուեց և ներկայացրեց աշխարհին անկանոնութիւն.—մի հերետիկոսի, որ նշանակում է Արիանոսին փոխանորդ երկրի վերայ: Ընդոթիւնը հակառակութեան նիւթ դարձաւ երկու ասոնների մէջ, որոց երկու կուսակցութիւններն աչքի ընկան օրինակներով քաղաքը լցրին սպանութիւններով: Գոթացի թագաւորը հրամայեց, որ նոցանից նա ընդունուած լինի, որ ունի դէպ ինքը ձայների առաւելութիւն, և որ վաղադոյն ստացել է ձեռնադրութիւն. և այս կերպով պապ Սիմմաքոս Սիմմաքոսին յաջորդող Լորիդը վերստին փորձ փորձեց ստիպելու Ընատասս արևելեան կայսրին, որ ընդունի Ակակիոսի և նորա կուսակցութեան մերժումն և հարկադրելու ամբողջ հոգևորականութիւնն, որ այդ մասին տայ իւր համաձայնութիւնը. բայց ի զուր: Վերջապես Յուստինոսի կայսերական գահն ամրանալու միջոցը Հռոմը հասաւ իւր նպատակին. նորա բոլոր պայմաններն ընդունուեցան. հերձուածը վախճան առաւ Կոստանդնուպօլսոյ եպիսկոպոսի նուաստացումով, որ, ինչպէս ասում էին, այն պատճառով էր, որ կայսրն աշղդավառ էր. բայց շատ շուտով սկսան յայտնուել անտարակուսելի ցուցմունքներ, թէ այդ կրօնական յաղթութեան համար տուած է եղել հաւասար նշանակութիւն ունեցող աշխարհական վարձատրութիւն: Հռոմում յայտնուեց դաւադրութիւն Գոթացի Թէոդորիկոս թագաւորի դէմ և լուր էր տարածուել, թէ Կոստանդնուպօլսոյ պետքը պիտի աղատի Իտալիան արիոսեանների հերետիկոսական լուծից:

Կայսրն և պապն ընդդէմ նոքան կազմում են դաշնակցութիւն.

Կարծիք չկայ, որ Թէոդորիկոս հասկացաւ դաւաճանութիւնն, որ նորա անաչառ արդարութեան վատթար վարձատրութիւնն էր, և յանկարծ զինաթափ արեց Հռոմի բնակիչները: Նա, որ յառաջ մի հզաղհմրոյր թագաւոր էր, այժմ ցոյց տուեց սոսկալի վրէժխնդրու-

Գոթացի թագաւորը խնամում է այդ բանը.

թիւն: Այդ անցքերի մէջ Ռոյհոլոս փիլիսոփան և սինաթի անդամ Սիմոնաքոս զոհ գնացին նորա բարկութեանն. ինքն իսկ Յովհաննէս պապը ձգուեց բանդ և այնտեղ ողորմագին կերպով մեռաւ: Այս առնաւանի բարբարոս թագաւորն իւր՝ Յուստինոսի հետ ունեցած բանակցութիւնների մէջ արտայայտում է իւր ժամանակի հասկացողութիւններից շատ զերազանցող հասկացողութիւններ, որոնք էին ընդհանրապէս մինչև այն ժամանակը նորա գործերին առաջնորդողները: ,,Խղճի վերայ իշխելու ձգտումն ունենալ նշանակում է իւր անձին սեպհականեցնել աստուածային ծայրագոյն իրաւունքը: Իրերի բնութեան հաւեմատ թագաւորների իշխանութիւնը սահմանափակուում է քաղաքական վարչութիւնով: Նոքա ունին իրաւունք պատժելու, այլ միայն այնպիսիներին, որոնք խանգարում են հասարակաց անդորրութիւնը: Ամենավատնգաւոր հերձուածն այն է, երբ թագաւորը բաժանում է իրանից իւր հպատակների մի մասը նորա համար, որ նորա մտածում են ոչ այնպէս, ինչպէս ինքը,,:

Ընդհանուր մի քանի տարիներ Թէոդորիկոսի մահուանից եղաք,—մէկ ուղղափառ անապատական աեսաւ, թէ ինչպէս դէպերը տարան նորա հոդին հրաբուղխ Լիբարի բերանը, որ համարուում էր գժոխքի մուտքը—և Յուստինոսի Իտալիոյ վերայ յարձակումը ցոյց տուեց, թէ Թէոդորիկոսի կասկածները օրչափ հիմնաւոր էին: Սակայն Հռոմը չսասցաւ այն օգուտներին, որոնց սպասում էր. Կոստանդնուպօլսոյ կեանքն չափազանց ազդեցութիւնը բերուեց Իտալիա: Սիմպլիս պապն, որ Որմիզդ պապի որդին էր, դրկուեց աթոռից կայսեր Թէոդորիա կնոջ ձեռքով: Այս կինն, որ երբեմն մի հասարակ պոռնիկ էր, վաճառեց պապութիւնը Ա. Լիլիոսին երկու հարիւր Ֆունտ ոսկու: Պայմանաւորութիւնը վիճակակից Ընտանիներ, Ռեվեսարիոսի թեթեւամիտ կինը հրամայեց հանել Սիլվերիոսի զգեստն և հագցնել նորան անաւատականի հանդերձ: Նա յետոյ տարագրուեց եղ աքսորանքի հին տեղը—Պանդատարիա կղզին և այնտեղ մեռաւ: Ա. Լիլիոս պապն ընդունեց Նեսթորեան աղանդն, և ինչպէս ասում են, մեռցրեց իւր աստենապետերից մէկին և հրամայեց սպանել իւր քուրը որդուն: Նորան վիճակուեց տեսնել, թէ ինչ է նշանակում եպիսկոպոսի համար լինել կայսեր ձեռքում: Նորան վիճակուեց փորձել այն բաժակն, որ այնքան յաճախ տալում էր Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքներին.—և նա կարողացաւ հասկանալ, թէ իշխանը միչև որ աստիճան գնահատում էր Հռոմի երկրաւոր փոխանորդին: Հարկադրուած լինելով գնալու արևելեան մայրաքաղաքը Յուստինոսի աստուածաբանական հայեցքներն ընդունելու համար, նա երեք անգամ ընդունեց և երեք անգամ մերժեց նորանից: Նա մերժեց եկեղեցուց Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին, և վերջինն էլ իրան մերժեց: Նորան, դէմ առ դէմ

Նոցա դաւադրութիւնը հաստատում է:

Պապի սուրգ և ելութիւնը կայսրից:

հակաաակութիւնների միջոցին կայսերական աստիճանաւորների հետ, որքերից բռնած քաշելին եկեղեցուց դուրս ամենակատաղի կերպով, բանդ դրին, և պահում էին այնտեղ սոսկ հաց ու ջրով: Նա հալածական մեռաւ Սիկիլիայում: Իտալիային տիրապետելու անմիջական ազդեցութիւնն այն եղաւ, որ պապերն ընկան այն հպատակ և անարգ դրութեան մէջ, որի մէջ էր Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքն: Այս եղան նոցա՝ գոթացի թագաւորի դէմ լարած դաւաճանութեան պատիժները: Յուստինոսի յարձակումն իւր յաջողութիւնները պարտական էր հոգևորականութեանն. իսկ վերջինս առաւ իւր վարձն այն կործանման մէջ, որ ինքը պատճառեց իւր աշխարհին, և այն անագորոյն բռնութեան, որն իրանք իրանց պատրաստեցին:

Մոծակ խառնուրդը հեթանոսական յիշատակները թէ նորերի հետ.

Այս աւերման և խառնութեան միջոցին Իտալիայում սկսան հետզհետէ երևան գալ հաւատի դարու յատկական նշանները: Արծնի հեթանոսական յիշատակութիւնների հետ խառնուէին, որին Աբևելքը լիանալի էր տանում քաղաքագիտական նպատակով, Աւետարանի մէջ պարձաւ անհրաժեշտութեան գործ: Այնպիսի մարդու համար, ինչպիսի էր Մեծն Գրիգոր, որ ծնել էր այնպիսի վիճակի մէջ, որ նորան հնարաւորութիւն էր տալ իրերը դատելու շատ ընդարձակ տեսութեամբ—այնպիսի մարդու համար բացայայտ էր, որ հասարակական սուրբն ամբողի հոգեկան դրութիւնը պահանջում է այնպիսի պնդումներ, որոնք համաձայն լինէին նորա հասկացողութիւնների հետ: Աշխատասէր մարդու հաւատը պիտի յարմարուէր ամբողի սնապաշտութեան հետ: Եւ այդ արդարև այդպէս էլ եղաւ: Այդ անցքերը պարզ հասկանալու համար պիտի խօսեմ ևս առաջին՝ Մեծն Գրիգոր պապի գործերի վերայ, որոնք կազմակերպեցին այդ դարու հասկացողութիւնները. և զգեցան ժամանակի պահանջներին համապատասխան հանդերձ. երկրորդ՝ այն յարաբերութիւնների, որոնք շուտով ունեցաւ պապութիւնը դէպի Գաղղիայի թագաւորները. յարաբերութիւնների՝ որոնք հաստատեցին Գրիգորի գործառնութիւնը, պաշտպանեցին նորան և տարածեցին ամբողջ Եւրոպայում: Այս բաները բաւական հետաքրքրականութիւն են ստանում այն հանգամանքից, որ այս եղանակով ստեղծուած ազդեցութիւնները իրանց սկզբնապատճառից երկար ապրեցին, և աւելի քանդ հազար տարի անցնելուց յետոյ, թէև միանգամայն երեսից ընկած և փտած, բայց զարձեալ մնում են տակաւին ազդերի յառաջադիմութեան համար վէմ գայթակղութեան:

Մեծն Գրիգոր.

Մեծն Գրիգոր Փիլիքս պապի թոռն էր. նորա պատրիկական ծագումն և նշանաւոր ձիրքերը վաղ դարձրին դէպի նա Յուստինոս կայսեր ուշադրութիւնն, որ կարգեց նորան Հռոմի քաղաքապետ: Նորելով իւր անձն եկեղեցականութեան և թողնելով աշխարհական

կեանքի փառքը, երբ գեռ սարկաւագ էր նուիրակ ուղարկուեց Կոստանդնուպոլիս: Գերբնական ձարտարութիւնով և աշխըժութիւնով կատարելով իւր վերայ դրած յանձնարարութիւնները, վերադարձին շարունակեց իւր կրօնական կեանքն, և նորա համբաւն օր ըստ օրէ բարձրացաւ: Երբ 590 թ. Գրիգորը, սենաթն և Հռոմի ժողովուրդն ընտրեց նորան պապ, Գրիգորը յաջողակ կեղծաւորութիւնով ընդդիմացաւ այդ ընտրութեան, ազաչեց կայսրին ազատ թողնել իրան, և ստանալով բացասութիւն, մի կողմից մեծ գաղտնի փախաւ քաղաքից: Պատմում են, թէ ապաստանարանն, ուր ծածկուել էր նա, յայտնուեց երկնային լուսով, որ շողշողում էր այդ տեղն վերայ և ցոյց էր տալիս հաւատացեալներին նոցա հրաժարող պապին: Եւ այս՝ ժանտախտի և սովի ժամանակին էր: Բայց այդ խստապահ կրօնաւորը ծայրագոյն քահանայապետ եղաւ թէ ոչ, մեկ վայրկենում ընդունեց այն բնաւորութիւնն, որ արտայայտել էր Կոստանդնուպոլսում. և ցոյց տուեց պետական մեծ մարդու յատկութիւններ: Նա հաստատեց հռոմէական եկեղեցու պատարագը, ծէսերը, թափօրական կարգն և հոգևորական հանդերձի տարազը, և ինքը մատուցանում էր պատարագներ. նա հնարեց շքեղահանդէս և փառաւոր ծիսակատարութիւններ, յօրինեց իւր անունով յայտնի երգը, հիմնեց երաժշտական վարժարան, և կանոնաւորապէս ու արդարութեամբ կառավարում էր եկեղեցու արգիւնքներն, և անձամբ օրինակներ տալիս ողորմածութեան և մարդասիրութեան, ըստ որում այդ ժամանակում այնպիսի աղքատութիւն էր, որ մինչև անգամ հռոմէական տիկիններն էլ կարօտում էին վայելելու եկեղեցու օժանդակութիւնները: Նա թոյլ տուեց գործ դնել եկեղեցական սեպհականութիւնը գերեթափ փրկութեան համար ինչպէս հոգևորականներին, նոյնպէս և աշխարհականներին: Իշխանապետութեան ոչ մի նշան տեղեակ հոգևորականութեան և թոյլ թողած ժողովուրդը շուտով փոխեն տալին տեսութեան տանձը պահպանող բակին: Գրիգոր ուշադրութիւնով հոգում էր տեղին հոգևորականութեան մասին, պահպանում էր նորա իրաւունքն, և խափ պատժում էր նորանց, որոնք խանգարում էին իրանց պարտաւորութիւնները: Նա հարկադրեց խուսափացի եպիսկոպոսներին ձանաչել իրան իրանց մետրապոլիտ. տարածեց իւր աղդեցութիւնը Յունաստանի վերայ, արգելեց սիմոնականութիւնն, այս ինքն հոգևոր կոչումների վաճառը Գաղղիայում, ընդունեց եկեղեցու ծոցը Սպանիան, որ այժմ հրաժարուեց արիոսականութիւնից, ուղղակից քարոզչներ Բրիտանիա և այդ երկրի հեթանոսներին դարձրեց քրիստոնէութեան, արմատախիլ արեց կռապաշտութիւնը Սարդինիայի միջից, ներհակեց Կոստանդնուպոլսոյ Յովհաննէս պատրիարքին, որ կամենում էր բացարձակապէս իրան սեպհականացնել գերիշ-

խանութիւնը, կայսեր յայտնեց հոգևորականութեան հպատակութիւնից, փառասիրութիւնից և ագահականութիւնից ծագող վնասն, ընդ պիմացաւ նորան՝ զննութեականներին կրօնաւորութիւն ընդունելուն արդիլը դնող օրինքի վերայ: Այսպիսի մարդու բնութեան մէջ չկար իրանից բաց մերժել քաղաքական գործերը. սա կարդեց արիբոնները, և կառավարում էր դիւանական գործերը:

Ոչ ոք կարող է իրանից հեռացնել այն գրութիւնն (սխեմա), որ տուել է նորան իշխանութիւն. ոչ ոք կարող է ազատուիլ այն ժամանակի գոյնից, որին ինքը ներկայացուցիչ է հանդիսանում: Թէև Գրիգոր շատ մասերով բաւական գերազանցում էր իւր ժամանակից, բայց նա անկեղծ չէր, և միևնոյն ժամանակը խորին անապաշտ էր: Նա բիւզանդացիներից առաւել առում էր մարդկային գիտութիւնը: Նա շատ անգամ յայտնում էր իւր հաւատացած լինելը, թէ մերձ է արդէն աշխարհի վախճանը, բայց նորա գործերը այս հաւատին միշտ ներհակ էին գնում, հաստատութեամբ ուղղուած լինելով դէպի ազգային պատական կայսրութեան հիմնադրութիւն: Նորա միջոցին գտաւ իւր նուիրականութիւնն այն արևմտեան դիւցազնական քրիստոնէութիւնն, որին նախանշանակուած էր այնքան յետագայ դարերում լինել Եւրոպայի կրօն, և որ զարդացրեց Տ՛րամոր երկրպագութիւնն, որ և շատով նկարներով և պատկերներով զարդարեց հայկապ եկեղեցիները, որոնք շինուեցան ի պատիւ փառաւորութեան նորա: Գրիգորի ժամանակին հաստատութիւն գտաւ այն չափազանց հակամիտութիւնը դէպի անհաւատալի հրաշքներն, որ յետոյ ղղուացաւ հասաւ ընդարձակ սահմանների,—դէպի հրեշտակաների և չար ոգիների անդադար միջամտութիւնն երկրաւոր գործերի, դէպի սքանչելահրաշ աւանդութիւններն, որոնք իրանց վիպական կեղծիքներով գերազանցում են յունական դիւցազնութեան պատմածներից, դէպի երկնքի անզգուշականութիւնն (1), որ հեռի է իբր թէ երկրից մի քանի մղոն. և դժոխքի՝ որ գտնուում է իբր թէ երկրի ներքին մասում, և նորա մուտքը հրաբուղխ Լիպարի բերանն է: Ինքը Գրիգոր անկեղծօրէն հաւատում էր այս ամէն գերբնական անհաւատալիքներին, և նա ինքն էր, որ այս սանձարձակ երևակայութիւնները դարձրեց Եւրոպայի իրական, սովրական, գործնական կրօն: Ժամանակ լինելով կղերական աստիճանը դէպի մարդկային գիտութիւնն, և հիմնուելով այն կանոնի վերայ, թէ ,, ոգին տութիւնը բարեպաշտութեան մէ կրն է,,, հալածից Ժամից բոլոր մանիմանիքական ուսմունքներն և այլոց Օգոստոս Կեսարի հիմնած Պալատինեան գրատունն, որ անուանի էր իւր ունեցած բազմաթիւ հազուագիւտ ձեռագրներով: Նա արգելից պարապել բնական գիտութիւնով, խեղից արձանները, կործանեց մեհենագրների վաստակներով, խեղից արձանները, կործանեց մե-

(1) Локализація:

ներա տա— պաշտութիւնը.

դրանին տալիսէ նիւթական բնա րութիւն.

ներա աս— լութիւնը դէպի գիտութիւնս:

եւ հալածանքն ընդդէմ բնական սահմանագրների

հեանները. նա աոում էր դասական հանճարի իսկական մնացորդները և վսէմ ինդրութեան մղեռանդութիւնով հալածում էր Տիտոս—Լիվիոսի գրքերն, որի ընդդէմ մանաւանդ զննուած էր։ Իրաւացի է ասած նորա համար, թէ ,,գիտութեան երբ և իցէ յայտնուած թշնամիներից ամենից անհաշտը նա եղաւ,,. և թէ՝ ,,ոչ մի լուսաւոր ձառագայթ չթափանցեց նորա մտաղաշտ հոգւոյ մէջ,,։ Նա պարծենում էր, որ իւր սեպհական հեղինակութիւնները գրուած էին առանց բնաւին ուշ դնելու քերականական կանոնների. և մեղաւորի հանարեց մի քահանայի, որ սովորում էր այդ արուեստը։ Նա աշխատում էր փոխանակել հեթանոսական գրուածների տեղ այնպիսի բներն, որոնք աչ այնչափ վտանգաւոր էր համարում ուղղափառութեանն. և այնպիսի յաջողութիւնով անհետացրեց Իտալիայից նորա հեթանոս հռչակաւոր մատենագիրները, որ երբ նորա յաջորդներից մէկը, Պօղոս Ե. ուզարկեց Դաղղիացոց Պեպին թագաւորին ,,գրքեր, որոնք կարօտացել էր նա գտնել,,—այդ գրքերն էին եկեղեցական երգարան, քերականութիւն և Դիոնեսիոս Երիսապագոյս գրուածը։ Եւյդ՝ բիւզանդեան տգիտութեան սկզբունքի իսկական մարմնաւորութիւնն էր։

Երբ՝ին հոգհետ պարապուում է եղծանն.

Եթէ այս կերպով Իտալիոյ վերայ տեղացած թշուառութիւնները տալին նորան բիւրս բնակիչներ, որոց պահանջմանքներին կարող նում էր բաւականութիւն տալ միայն հեթանոսական յատկութիւն ստացած կրօնն, ապա և ամրողջ կայսրութեան մէջ գտնուած առաւել բարեբաղդ վերի դասակարգերն և՛ վաղուց արդէն նոյն ուղղութեամբ էին ընթանում։ Ով որ հետաքննում է այդ հասարակութեան զարգացման ընթացքն ամենահին ժամանակից, պարզ տեսնելու է, որ այդ ժողովուրդն ուրիշ հեւանքի չէր էլ կարող դալ, բայի վեմ գիտութեանը կործանումն բերելուց և արհեստին մոռացութիւն ցոյց տալուց։ Մեզ կարժէ միայն համեմատել առաջին աշակերտների աղքատութիւնն և պարզութիւնն այն ծայրայեղութիւնների հետ, որոնց հասաւ դրութիւնը մի քանի սերունդներից յետոյ։ Ալիպրանոս արդէն բողոքում է քրիստոնէից և նոյն իսկ հոգևորականութեան ագահութեան, հպարտութեան, պճնասիրութեան և աշխարհայն միտումների դէմ։ Լինում էին և ոմանք, որոնք չէին դժուարանում մինչև անդամ ամուսնանալ հեթանոսուհիների հետ։ Ալեմէս Ալեքսանդրացին գանգատ զննում է ,, քրիստոնեայ փարթամ և շռայլ հասարակութեան թերութիւնների դէմ.—վաղվիւն զգեստների, ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասների, շռայլ ճաշկերների, ոսկեզօծուն պատգարակների և կառքերի և տանձն բանկերի։ Նշանաւոր կանայք պահում են հնդկական թռչուններ, միգիական աքրամարդներ, կապկներ և մալտեան շներ, փոխանակ պէրճներն և որբերը խնամելու. տղամարդիկ ունեն բազմաթիւ տուրկներ,,։ Ալդ ժամանակում ներմուծած զանազան սովորութիւններն արդէն հարկադրում էին նախագուշակելու այն բազմաթիւ հեթանոսական ծէսերն, որոնք յետոյ ընդունելութիւն գտան։ Կանի դնում էր, ոչ միայն բարեգործութիւն չէր լինում դրութեան մէջ, այլ առաւել վատթարութիւն էր սիրում։ Ոչ միայն թեթևամիտ դասի մարդկանց, այլ միևնոյն անգամ պատմական անձանց մէջ ևս երևում էր մի առանձին սէր դէպի անհետացող հին կրօնի հանդէսները, մի յատկացած ձգտումն դէպի հին ծէսերն և, դուցէ, կրօնական առնասրութիւն դէպի նորերը։ Ալս գիւտղութիւնները խիստ յարմարում են Յուստինիանոսի գարուն։ Ռոյեսիոս կատարեալ հեթանոս փիլիսոփայ էր. մեծ օրէնսգէտ Տրիբոնիան, Յուստինիանոսեան օրինագրքի հեղինակը, կասկածելի էր եղել իրրև անաստուած։

Նկարան գիրքաղ հեթանոսական գրութեան և պաշտպանութիւնը

Երևելքում բարձրաստիճան կրերական լիշանաւորների շքեղ նիստուկացը զարմացնում էր մինչև անգամ այնպիսիներին, որոնք ծանօթ էին կայսերական պալատի հետ։ Հռչակաւոր են մանաւանդ նոցա պալատներում եղած շքեղայարդար խնջոյքներն և ծառանների բարեկազմ խմբերը։ Կուսական կեանքի առանձին նշանակութեան մասին չափազանցող հասկացողութիւնները վաղուց արդէն սիրում էին աւելի բարեպաշտ մարդկանց մէջ, որոնք մինչև անգամ օրինաւոր ամուսնութեան համար ևս արտաքոյ յօժարութեան էին դիջանում։ ,,Ես գալում եմ ամուսնական վիճակը, բայց գլխաւորապես նորա համար, որ տալիս է կուսութիւն պահպանող մարդիկ,,.—ասում էր Հերոնիմոսի այս գովեստը չէ ընդունում ոչ մի կասկած։ Այդ և այնպէս՝ թէև հոգևորականութիւնն այս հայեցքի զօրութեան ներքոյ սկսաւ հրաժարուել ամուսնութիւնից, սակայն նորա համար սովորական գործ գարձաւ իրօք պահպանել այն և ունեցաւ sub—introductas կոչուածներ, որոնք համարուում էին քահանաների քոյրեր. և այդ քահանաների ձաշակն ապացուցում էր շատ անգամ իրանց մեղքի կցորդակիցների նշանաւոր գեղեցկութիւնով։ Անորևոսի օրինքը վերջ դրեց այդ չարաղործութեան։ Ալսպիսի յարակցութիւնից ծնունդ առած երեխաներն, երևի, չէին պատճառում որ և իցէ առանձին գայթակղութիւն։ Հարսանեաց մէջ պահանջ էր դեռ և պահիլ Ամաղկի երգեր երգելու սովորութիւնն։ Երաժշտութիւնով պարապելն արդէն շատ վաղ ժամանակից գրաւած էր շատ նշանաւոր եկեղեցական անձանց ուշադրութիւնն. ինչպէս Պօղոս Սամոսատցու, Ալրիոսի և Յովհան Ոսկերբերանի։ Նախկին կրթութեան մէջ հատանական է թէ բոլոր աղօթողները ձայնակցում էին երգերին և սաղմոսներին։ Բայց հետզհետէ ընդունելութիւն գտան առաւել յաջողակ երգիչներ և յատնական ոգեերգանակ պալատներ եղծանն.

Նաև պղինձներն և որբերը խնամելու. տղամարդիկ ունեն բազմաթիւ տուրկներ,,։ Ալդ ժամանակում ներմուծած զանազան սովորութիւններն արդէն հարկադրում էին նախագուշակելու այն բազմաթիւ հեթանոսական ծէսերն, որոնք յետոյ ընդունելութիւն գտան։ Կանի դնում էր, ոչ միայն բարեգործութիւն չէր լինում դրութեան մէջ, այլ առաւել վատթարութիւն էր սիրում։ Ոչ միայն թեթևամիտ դասի մարդկանց, այլ միևնոյն անգամ պատմական անձանց մէջ ևս երևում էր մի առանձին սէր դէպի անհետացող հին կրօնի հանդէսները, մի յատկացած ձգտումն դէպի հին ծէսերն և, դուցէ, կրօնական առնասրութիւն դէպի նորերը։ Ալս գիւտղութիւնները խիստ յարմարում են Յուստինիանոսի գարուն։ Ռոյեսիոս կատարեալ հեթանոս փիլիսոփայ էր. մեծ օրէնսգէտ Տրիբոնիան, Յուստինիանոսեան օրինագրքի հեղինակը, կասկածելի էր եղել իրրև անաստուած։

Երևելքում բարձրաստիճան կրերական լիշանաւորների շքեղ նիստուկացը զարմացնում էր մինչև անգամ այնպիսիներին, որոնք ծանօթ էին կայսերական պալատի հետ։ Հռչակաւոր են մանաւանդ նոցա պալատներում եղած շքեղայարդար խնջոյքներն և ծառանների բարեկազմ խմբերը։ Կուսական կեանքի առանձին նշանակութեան մասին չափազանցող հասկացողութիւնները վաղուց արդէն սիրում էին աւելի բարեպաշտ մարդկանց մէջ, որոնք մինչև անգամ օրինաւոր ամուսնութեան համար ևս արտաքոյ յօժարութեան էին դիջանում։ ,,Ես գալում եմ ամուսնական վիճակը, բայց գլխաւորապես նորա համար, որ տալիս է կուսութիւն պահպանող մարդիկ,,.—ասում էր Հերոնիմոսի այս գովեստը չէ ընդունում ոչ մի կասկած։ Բայց և այնպէս՝ թէև հոգևորականութիւնն այս հայեցքի զօրութեան ներքոյ սկսաւ հրաժարուել ամուսնութիւնից, սակայն նորա համար սովորական գործ գարձաւ իրօք պահպանել այն և ունեցաւ sub—introductas կոչուածներ, որոնք համարուում էին քահանաների քոյրեր. և այդ քահանաների ձաշակն ապացուցում էր շատ անգամ իրանց մեղքի կցորդակիցների նշանաւոր գեղեցկութիւնով։ Անորևոսի օրինքը վերջ դրեց այդ չարաղործութեան։ Ալսպիսի յարակցութիւնից ծնունդ առած երեխաներն, երևի, չէին պատճառում որ և իցէ առանձին գայթակղութիւն։ Հարսանեաց մէջ պահանջ էր դեռ և պահիլ Ամաղկի երգեր երգելու սովորութիւնն։ Երաժշտութիւնով պարապելն արդէն շատ վաղ ժամանակից գրաւած էր շատ նշանաւոր եկեղեցական անձանց ուշադրութիւնն. ինչպէս Պօղոս Սամոսատցու, Ալրիոսի և Յովհան Ոսկերբերանի։ Նախկին կրթութեան մէջ հատանական է թէ բոլոր աղօթողները ձայնակցում էին երգերին և սաղմոսներին։ Բայց հետզհետէ ընդունելութիւն գտան առաւել յաջողակ երգիչներ և յատնական ոգեերգանակ

հեթանոսական ընթացք

Վրիտաոնէաս. թինը յարգում է արշեաք։

կան խումբը յարմար երևեցաւ դաս առ դաս (1) երգելու ձևով։ Ամբրոսիանան երգի տեղը փոխանակեց Սնգլն Գրիգորի հռոմէական ընտիր ելքն, որն իրաւամբ հիմն են անուանել այն ամենի, որ նշանաւոր և բարձր է արդի երաժշտութեան մէջ։

Նա մարժում է դիտութիւնը.

Լատինայի կրած աւերմունքների հետ և լատին լեզուն սկսաւ անհետանալ։ Բայց հռոմէական դրականութիւնը չդարձաւ երբէք դէպի քրիստոնէութիւնն։ Նկեղեցու լաւագոյն լատին հօրց թուում չկար ոչ մի հռոմայեցի, բոլորն էլ գաւառացիներ էին։ Դրականական հիմունք էին հին Կտակարանի երբայական դրքերն, և նոր Կտակարանը. բանաստեղծական նկարագիրներն քան մեծի մասին առնուում էին մարգարէական դրքերից։ Պատմական գրուածներում թագաւորում էր մեղ համար դրեթէ անհաւատալի սահմանութիւն. այսպէս օրինակ՝ Նւսեբիոս պարզմանութիւնով խոստովանում է, թէ իւր պատմութեան մէջ պիտի բաց թողնի այն ամենն, որ կարող է անարդութիւն բերել նկեղեցուն, և պիտի գովաբանի այն ամենն, որ ի փառս նորա է։ Մրևնոյն սկզբունքն էր գործում անթիւ աստղութիւնների մէջ, որոնցում շատ նպատակագէտ կեղծիքներ մուտ գտան, քան որում նոյն ժամանակների անհաւատալի դիւրահաւանութիւնը տալիս էր նոցա իւր անթերի վստահութիւնն, որչափ և ներհակ էլ լինէին նորա առօրեայ մտքին։ Բայց ուրիշ ինչ կարելի էր սպասել այն սերունդից, որ հաւատացած էր, թէ փարաւոնների կառքի հնարը դեռ ևս անջնջ մնում էր Կարմիր ծովի ափերն աւազի վերայ, որը չէին կարողացել ջնջել ոչ հողմերն, ոչ ծովի ալիքը։ Ով որ վստահանար հակառակել հասարակական ձգտման դէպի այսպիսի անտի առասպելները, ձգում էր իւր վերայ հասարակութեան բարկութիւնն, և նորան իրրև անհաւատ էին ճանաչում։ Ս. դրց մեկնութիւնների և երևելի մատենագրների բացատրութիւնների մէջ միտապես արտայայտուում էր հակամիտութիւն դէպի մտացածին պատրուակութիւն (2) և յայտնագործումն խորհրդաւոր իմաստի, որի գտնելում շատ անգամ արտայայտում էին ծիծաղաշարժ պարզմտութիւն և ճարպիկութիւն. բայց այդ մեկնական գրուածներն, ինչպէս նաև վիճաբանականները չափազանց տաղտկալի են, և վերջիններում չէ օգնում դորան մինչև անգամ նոցա ակնյայտնի նախանձաւորութեան եռանդը։

Նկարչութիւն և քանդակագործութիւն.

Մյդ ժամանակի մէջ սահմանուեց նոյնպէս եկեղեցու յարաբերութիւնը դէպի երկու ազդակից արհեստները—նկարչութիւնն և քանդակագործութիւն, որոնք վերսին ընդունեցան։ Սակայն քանդակագործութիւնն երբէք չմոռացաւ այն նախամեծար յարգն, որ ընծայուեց իւր քրոջը։ Մինչև այսօր նա մնում է հնթանոսական, հնաւանելով այս տեղ գիտութիւններից բոլորից վեհի,—աստղաբաշխու-

(1) Антифонъ. (2) Мистификація.

թեան օրինակին, որ մինչև այսօր յիշում է իւր՝ եկեղեցուց կրած հայածանքները։ և այն նոր աշխարհներն, որոնք նա գտնում է, այժմ էլ ընծայում է Ուրանոսին, Նեպտունին, կամ Ողիմպեան միւս աստուածներին։ Նկեղեցականների մէջ եղան մարդիկ, երբեմն նշանաւոր մարդիկ, որոնք ընդդէմ գտնուեցան կրօնական երկրպագութիւնն արհեստի հետ միաւորելուն. այսպէս՝ Տերտուղիանոս երբեմն արտայայտեց իւր ժխտողութիւնը Հերմոգինէի դէմ երկու մահացու մեղքերի առթիւ, որոց մէջ ընկաւ նա.—նկարչութիւնով պարապելն և ամուսնութեան. բայց գնոստիկեան քրիստոնէութիւնն, ինչպէս վերջերում հռոմէականը, հաւանութիւն տուեց այդ միաւորութեանն։ Մեր նուիրական պատկերների ամենահին օրինակների մասին պատմական ենք գնոստիկեաններին. նոցա գոհարների և կնքքների մի քանիսի վերայ փորագրած Պիթագորասի, Պղատոնի և Մրիստոտելի պատկերների կարգում երևում է և Փրկչի պատկերը։

Նեղ ընդունեցին Փրկչի տիպական պատկերը.

Նախկին հեղինակների մէջ կային այնպիսիներն—ինչպէս Յուստինոս մարտիրոսն և Տերտուղիանոս—որ երևակայում էին, թէ Փրկչի արտաքին կերպարանքը տգեղ էր. թէ՝ նա փոքրահասակ էր և այլն. բայց այդ անտեղի ներկայացուցմունքն ընդհանրապէս ուղղութեան չորրորդ դարում, երբ ընդունուեց, թէ աստուածայինն անձն չէր կարող ունենալ այդպիսի արտաքին կերպարանք։ Վերջապէս ընդունուեց Փրկչի արտաքին կերպարանքի նշանաւոր տիպական պատկերացուցումն, դուրէ այն, որ յայտնուում է կեղակարծ հարիւրապետ Վենդուլոսի անվաւեր նամակում, որ Հռոմի ծերակուտին է ուղղած. ,,Նա բարձրահասակ և վայելչակազմ մարդ էր. նորա տեսքը վսեմ և ազդու. այնպէս որ իրան տեսնող մարդկանց ազդում էր և սէր և երկիւղ։ Նորա մազերը սաթի գոյն ունէին, գեղեցիկ լջած էին մինչև ականջներն, և յետոյ փռուում էին ուսերի վերայ. իսկ առաջի կողմից բաժանուած էին Նազովրեցոց սովորութեան համեմատ. նորա յօնքերը բարձր էին և բաց. երեսի գոյնը սպիտակ, մի փոքր կարմրի տուող. նորա դէմքը պայծառ էր և քաղցր. քիթն ու բերանը վայելչակազմ. մօրուքը թաւ, երկմասնեայ, գարձեալ գլխի մազերի գոյնով. աչքերը կապուտակ և անհամեմատ պայծառ,,։ Լատէը սկզբում չունէր որ և իցէ զարդարանք. մի ժամանակից յետոյ նորա պատուանդանի վերայ նկարեցին գառն. և վերջապէս գործածական եղաւ խաչելութեան ձևը, նուիրականը մեռնող Փրկչի պատկերով։ Տիրամօր պատկերները վերջում ներկայացրին կանացի զգացման այնքան իգէալական էքնարէ տիպերն. ամենահին ձևի մէջ նկարում էին նորա դէմքը աբօղաճ։ Սուրբն Օգոստինոս ասում է. թէ Տիրամօր կերպարանքն այն ժամանակն յայտ-

և աստուածամօր.

նչ չէր. երեւում է սակայն, որ քրիստոնէական ամենահին աւանդութեան համաձայն նորա երեսի գոյնը թուխ էր։ Երկրում նկարիչները սակաւ առ սակաւ հեռացրին քօղը, սկսան նկարել ամբողջ դէմքն, և վերջապէս ամբողջ խումբ (1) սրևելեան մոգերի և սուրբ Արքից առած ուրիշ մանրամասների հետ։

Պապական իշխանութեան արևելքի մէջ հաստատուելը։

Երբոր այս կերպով պապութիւնը պատրաստուում էր մեծութիւն կապել արհեստի հետ, նա մոռացել չէր օգուտ քաղել այն մեծ շահեկանութիւններից, որոնք յատուկ էին գալի նորան ընտանեկան կեանքին միջամտութիւնից.—միջամտութիւն՝ որ ընդհանրապէս անբարոյականութիւնն ընդունում էր այն ժամանակում աւելի քան երբ և իցէ։ Իշխանութիւնը զօրացնելու համար պէտք էր մեծանշանաւոր քայլ մի եղաւ, որ պապութիւնն իւր ձեռքն առաւ ամուսնութեան գործն և նորա հետ կապ ունեցող անհամար խնդիրների լուծումն։ Մի քանի անգամ փորձն առած լինելով, թէ այդ ձանձրալարհով զբաղմունքի պէտք է ձեռք բերուում, այլ ևս նորան բաց չթողնելը։ Յատկապէս պատմութեան ամենանշանաւոր դէպքերից մէկ քանին որոշուեցան նորա՝ այս առարկայով գործ տանելուը։ Պատրաստ էին այժմ ստացած պապութիւնն ընդունել իւր տնօրինութեան ներքոյ կամակներն և նորա հետ կապ ունեցող խնդիրները տնտեսութիւնը տնօրինելու մասին։ Թէև այն ժամանակին, որի մասին խօսում ենք, պապութիւնը բաժանուում էր բարոյականութիւնից իւր առանձին մարմնաւոր (2) կանոններով, և արդէն պատրաստուած էր դաշնակցելու քաղաքական զգեցութիւնների և դիւնագիտական զօրութեան հետ, թէև նորա ժողովութիւնն և յանդիմանութիւնները ուղղուած էին ոչ այնքան անձնական ապականաբարոյութեան դէմ, որչափ հերետիկոսական կարծիքների,—որոնց նկատմամբ նա անողոքելի էր և անդորրոյն,—այդ միջոցները լաւ ներգործութիւն ունեցան ընտանեկան կեանքի վերայ, մանաւանդ կնոջը նշանակութիւն գտնելու նկատմամբ։ Այս կերպով ձեռք ձգած իշխանութիւնը զօրանում էր եկեղեցական ուղղիչ պատիժների գործադրութեան մշտապէս ազդող խաղութիւնով։ Որչափ մասաւոր հիմն, որի վերայ հաստատուած էր այս իշխանութիւնը, գնալով աւելի և աւելի կասկածելի եղաւ, ուստի և գնալով հեռացաւ բաց էր լինում յարձակմունքների համար, պապութիւնն և այնքան աւելի զարձաւ գիւրագրգիռ և պահանջայարոյց։ Բռնակալութիւնը աերութեան մէջ և բռնակալութիւն եկեղեցում պահպանուում էին մարքերի վերայ գործ դրած բռնակալութիւնով։ Պապութեան գաղափարի և իշխանութեան վերաբերմամբ։

Թողած պապ Մեծին Գրիգորի գործերն և նորա՝ իւր ժամանակի գաղափարները կազմակերպելը, կրօնի՝ Իտալիայում հեթանոսական տարրերի հետ խառնուելն և արհեստի հետ դաշնակցելը,

(1) Группа· groupe։ (2) Аскетическій. ascétique։

պիտի անդնեմ այժմ այս գլխի միւս նիւթին,—պապութեան և Գաղղիոյ թագաւորների մէջ եղած յարաբերութիւններին, որոնք հաստատեցին Գրիգորի ձեռնարկութիւնն և տարածեցին այն ամբողջ Եւրոպա։

Արտաքոյ արշաւքների պատերազմական հետեւանքներ։

Սարակինոսների զօրքերը կորզելոյն քրիստոնէութեան ձեռքից Արևմտեան կողմի արևմտեան, արևելեան և հարաւային երկրները. նոցա նաւատորմիղը տիրեց այդ ծովի վերայ։ Միջերկրական քաղաքականութեան մէջ յառաջ եկաւ յեղափոխութիւն։ Կարթագինէ, Ալեքսանդրիա, Երուսաղէմ և Անտիոք անյայտացան քրիստոնէական գրութեան միջից. նոցա եպիսկոպոսները կորցրին իրանց զօրութիւնն և նշանակութիւնը։ Հռչակաւոր եպիսկոպոսական աթոռներից ճնացին միայն Կոստանդնուպոլիս և Հռոմ։ Արդկոյն բոլոր տեսանելիութեանց համաձայն նոցա անկումը միայն ժամանակի խնդիր էր։

Պապի անկախութիւնը։

Այս կերպով Հռոմի եպիսկոպոսը իւր ափսկնցի և ասլացի հարաւակորդների հետ ունեցած վէճերն ընդհատուեցան. նոցա հետ այլ ևս գործ չունէր. Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր հետ յարաբերութիւնները լինում էին մահմեդական նաւերի միջնորդութեամբ. կայսերական իշխանութիւնը թուլացել էր. պապը հանգամանքներից օգտուած էր միայն ճնալ և նա գարձրեց այդ միայնութիւնը անկախութիւն։ Այժմ իրեղէն պէտք էր պահպանել այդ անկախութիւնը։ Հռոմ Իտալիայում Լոմբարդներն, երևում էր, թէ հնձնաւորապէս հաստատուած էին. սակայն նոքա հերետիկոսներ էին,—արիոսականներ. նոցա ներկայութիւնն և իշխանութիւնն անյարմար էին իւր իշխանութեանը։ Քաղաքական մտքով նա արդէն ստորադրուած էր նոցա։ Նորա համար բաց էր միայն մէկ շարժումն, և—սուտ գտնէ թէ անատոդ էր հասկացել նա իւր դրութիւնը,—անցքերի զօրութիւնը հարկադրեց նորան դէպի այդ շարժումն։ Եւ այդ էր դաշնակցել Փռանկների հետ, որոնք յաջողութեամբ դեմ էին դրել մահմեդական իշխանութեանն և լրանք ուղղափառ էին։

Նորա փռանկների հետ կապած դաշնակցութեան պատճառները.

Գահակալելիր գաղղիացի մի իշխան վճռել էր թագից զրկել իւր թագաւորին, եթէ պապը կամենար օրհնել այդ գործը։ Նորա կարծեցին հնամաձայնութիւն։ Մէկը գործեց գահակալութիւն, միւսն օրհնեց այդ գործը։ Այն ժամանակը բռնութեամբ աթոռը տանողները։ ցող տան համար բնականապար շահաւէտ էր մեծացնել իւր հոգևոր գաշնակցին։ Գաղղիական նոր թագաւորութեան ամրապնդութիւնը հռոմէական սկզբունքների տարածման մէջն էր կայանում։ Այժմ ցանկալի գարձաւ տգիտել գերմանական անկիրթ ցեղերին, թէ պապը պիտի ճանաչուի Աստուծոյ անգլագահ երկրի վերայ.—թէև մինչ անդամ այդ նպատակի համար երեսուն տարուայ ընթացքում պէտք էր սուր գործ ածել։

վայրենու սիրտը, ինչպես լուսեր արուեստի վեհանձնութիւնը։ Պե- Խոթպա
րիների մէջ, որոնք բռնուած էին հարուստ պատերազմի ժամա- կանց ոգե-
նակը, լինում էին շատ անգամ աղնուատոհմ, վայելչազեղ և առա- ցութիւնը.
քինի կանայք, իսկ երբեմն նաև եպիսկոպոսներ, որոնք ինալով հա-
ւատարիմ իրանց կրօնական սկզբունքներին, չէին կարող ցոյց չտալ Եւրոպէի
բարեացակամ և փրկարար ազդեցութիւն այն ցեղերի վերայ, որոնց գաբէջ.
մօտ բաղդը ձգել էր իրանց։ Օ՛անազան ազգեր գարձան մէկ միւ-
սի ետևէց. Վ՛անդալներն և Գեպիտներըՙ չորրորդ դարում. Գո-
թացիները՝ փոքր ինչ վաղագոյն. Փռանկները՝ հինգերորդ դարու
վերջում. Ընդամենն և Լ՛ոմբարդացիները՝ վեցերորդի սկզբում.
Հաւարացիները, Հ՛եսսենցիները և Տ՛ուրինգեցիները՝ եօթներորդ
և ութներորդ դարերում։ Սոքա բոլորն ընդունեցին քրիստոնէու-
նէն արիւսեան ձևով, բացի Փռանկներից, որոնք գարձան քրիստո-
նեայ կաթոլիկ հոգևորականների ձեռքով։ Սակայն՝ իսկապէս այդ
ազգերը քրիստոնէացած էին միայն հարկանոցօրէն, և նոցա գարձն
երևում էր գրեթէ միայն այն բանով, որ գիտէին խաչակնքել։ Այս
բոլոր շարժմունքների մէջ անհամեմատ ազդեցութիւն ցոյց տուին
կանայք. օրինակ՝ Փռանկների Կլովիսէ թագաւէն գարձրեց քրիս-
տոնէութեան իր Կլոտիլդա սուրհանդակի. Ներտա, կնտեան թագուհին
և Յերմենեգիլդեան թագուհին իրանց երկրներում նոր հաւա-
տըն ճանապարհ հոտիկեցին։ Միևնոյն եղանակով էլ գնաւ նոր կրօ-
նը Լ՛եհաստան և Ռուսաստան։ Այս կերպով՝ Եւրոպան շատ պար-
տական է կանանց, թէև սկզբում նոր կրօնի ընդունուած պայման-
ները սահմանափակուում էին միայն հաւատի հանդանակովն և Տէ-
րունական աղօթքովն։ Ըստ պատի դիտուած է, թէ գարձերի հա-
մար հարկաւոր էին երեք պայմաններ.—բարեպաշտ կեան՝ արքունի՛քի
մէջ, որևէ իշէ ազգային թշուառութիւն՝ և կրօնաւոր։ Ինչ որ վե-
րաբերում է ժողովրդականը, պետքէ ասել, որ նա երևի թէ կայր
հնազանդութիւնով հետևում էր իւր իշխանաւորների օրինակին, ա-
ռանց բնաւ հոգ տանելու, թէ ինչ բան էր իրանից պահանջուած
նոր կրօնը։ Իշխանների գարձը պատճառները պարզմտութեամբ
ընդունեցին ամբողջ ազգի գարձի տեղ։ Ինչպես և կարելի էր սպաս-
ել, այսպիսի դիւրութիւնով, իշխանաւորի հանդոյքով կամ կամքով
ընդունուած կրօնը շատ անգամ նոյնպիսի դիւրութիւնով էլ մեր-
ժուում էր, ինչպես Շ՛վեհներն և Վ՛ենդները միւսանգամ ընկան
կուապաշտութեան մէջ։

Ըստպէսի յետ կացոյցների մէջ հետաքրքրական է յիշատակել Խրի- Ազգերի
տանիայի բնակչաց յետապարձն, որոնց մօտ քրիստոնէութիւնը առա- գարձ.
բան առաջին անգամը հռոմէական լեգէոնների, և որոնք կատարեալ
էին պարծենալ, թէ Սուրբ Պատանդիանոսի և նորա մայր Հե-

Պապն ընդդէմ կանգնեց իւր բիւզանդիան թագաւորին պատկեր-
ներն երկրպագելու խնդրի պատճառով. բայց այդ գործի կեղծիքա-
կան վախճանն էր. նա չընդդիմացաւ և իւր նոր դաշնակցին, որ
ընկաւ միևնոյն հերետիկոսութեան մէջ։ Կայ կարծիք յարաբերութիւ-
նը գաժան և թոյլ իշխանաւորից և միացաւ հաւատար իրաւունք-
ներով դաշնակցի հետ։ Բայց պապի ապագայ իշխանութեան զօրա-
նալու նկատմամբ կարծիք չկար։ Ներկայացուցիչը մի դրութեան, որ
անմահ է, պիտի վերջ ամենայնի նախապատիւ հանդիսանար այն
անձինքներից և ընտանիքներից, որոնք հարկաւ մահկանացու են։

Եւրոպայի գարձը.

Թէև չենք կարող իրաւունք չտալ այն կրօնաւորների վաստակ-
ներին, որոնք անուանաբար սրտէն գարձրել էին քրիստոնէութեան
Եւրոպայի նշանաւոր մասը, բայց քաղաքական առումով ընդարձակ
մտքով՝ երկրի կեդրոնի անցնելը դէպի իւր հաւատի գարը բուն ար-
գասիք էր գաղղիական կայսրութեան հաստատութեան։ Սինծին Ա-
բոլոսի վճիռը մի դրոշմ թողեց այդ կեդրոնի վերայ, որ կրում է
նա մինչև այսօր։ Անկեղծական կեղծաւորութիւնը նա գարձրեց քա-
ղաքական իրողութիւն։

Պետրոսի գործ.

Ընդ կարևոր դէպքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է նկարա-
գրել 1) Միջին Եւրոպայի հոգեկան դրութիւնը. 2) քահանայապե-
տի դիրքն և նորա գաշնագրութիւնը Փռանկների հետ. ապա ան-
հրաժեշտ է նոյնպէս որոշել իսկական կրօնական նշանակութիւնն այն
դրութեան, որ նա ներկայացնում է. և այդ կարելի է անել ամենա-
լաւ կերպով՝ 3) պապերի կենսագրութեան միջնորդութեամբ։

Պետրոսի գործ.

Ա՛ռաջին։ Ինչպես պատահեց Ներսէսից, նոյնպէս ընթացաւ բա-
նըն և Եւրոպայի բարբարոս ազգերի համար։ Նոքա թեթևամտու-
թեան գարից անցնում են դէպի հաւատի գարն, երկար կանդ չառ-
նելով իրանց հետազօտութեան գարում։ Հետազօտութեան գարն
առաջարկում է քննել ինքն իրան և մերժում է հեղինակութիւն
առնեցող ուսուցչին։ Նոյն Ներսէսին առնէին ուսուցիչներ,—Նես-
տորականներին և Յրեաններին. իսկ Գերմանացոց համար կրօնաւոր-
ների դասերը խիստ եռանդուն կերպով հակացուեցան Սինծին Պետ-
րոսի համոզիչ փաստով—սրովը։

Հարբարոսների պատերազմական յարձակմունքները հարաւի վե-
րայ գասն իրանց արիւռւրը քարոզչական խաղաղմունքների մէջ հիւ-
սիսում։ Ընդ կինների նպատակն աշխուժհակալութիւնն էր. նոցա հա-
կառակորդներըՙ—գարձնել չէին կարող են հակառակորդ անուանո-
ւիլ նոքա, որոնք աշխատում էին գարձնել նորանց իրանց չար ձա-
նապարհներից։ Կրօնաւորները մուտ գործեցին նոցա անտառների
մէջ անցան և անպաշտպան և միայնակ. նոքա գասն ճանապարհը
դէպի նոցա ամրոցները։ Ոչ մի բան այնպէս խոչն չէ շարժում

Քրոնաւորների ազդեցութեան և յաղթութիւնները

ղինէի ձեռքով — եթէ նոքա յիրաւի ծագումով այդ երկրից էին — ոչ սակաւ ազդեցութիւն են ունեցել երկրի կրօնական ձակատագրի վրայ։ Պղտգիտոի կենսագրութիւնը ցոյց է տալի, թէ աստուածաբանական վարդապետութիւններն որպիսի նրբութեամբ քննուում էին այդ հեռաւոր աշխարհներում. բայց Հռոմի անկումից յետոյ, իրերի այդչափ շատ բան խոստացող դրութիւնը ջնջուեց և հոգևորականութիւնը հեթանոս աշխարհականներից ճնշուեց ու քշուեց Գալլիայի, Հոլանդիայի և Իռլանդիայի անմատչելի մասերը։ Տեսարանն անդրնացի մի քանի երեխաների, որոնք հանուած էին վաճառ Հռոմի գերեվաճառանոցում, Գրիգոր Մեծի միտքը ձգեց այդ կողմն վերստին դարձնելու։ Նրբ լինքը պապ ընտրուեց, յանձնեց այդ բանը Օգոստինոս կրօնաւորին. և կանացի ազդեցութեան սակաւ բական ներգործութիւնից յետոյ Էդելբերդոս թագաւորի արքունիքում Բերթա փառանց իշխանուհու ձեռքով, և սովորական տատանմունքներից յետոյ, նոր հաւատը սակաւ առ սակաւ թափանցեց երկրի բոլոր մասերը։ Յառաջ եկաւ մի փոքրիկ ընդդիմադրութիւն հին հոգևորականութեան կողմից, որ իւր ապաստանարանների մէջ պահպանում էր վաղեմի ժամանակների աւանդութիւնները. օրինակ՝ Օաակի մասին. բայց այդ հակառակութիւնը վերջապէս բարձուեց. սկան յարաբերութիւնները Հռոմի հետ. և այդ քաղաքին այցելութիւն անելը դարձաւ սովորական և հոգևորականների և նշանաւոր հարուստ մարդկանց համար։

Անգլոսաքսէ և հիւսիսային քարոզիչները։

Բրիտանական քրիստոնէութիւնն երեսն հանելով այն աղնիւ յատկութիւններն, որով նշանաւոր է հանդիսանում նա և մեր ժամանակին, դանդ չարից արտայայտել աշակերտելու ոգին. ինչպէս վերջերում դարու վերջում Սղոմեան իռլանդացի կրօնաւորն երբեմն քարոզիչ անցաւ. Գալլիա, Շվեցարիա և հին Հռոմէական կայսրութեան սահմաններից դուրս, նոյնպէս և մեկ դար անցնելուց յետ Ներդիացի Վոնիֆակիա Գինոշլրեցի ուղևորուեց Գերմանիա Պաղեստինի Սարթելի և պապի յանձնարարութիւններով և ապնեց Հեսսենների և Սաքսոնացիների մէջ, կարելով նոցա նուիրական կաղնիները, կործանելով սեղանները, կանգնելով եկեղեցիներ, հիմնելով եպիսկոպոսութիւններ, և վերջապէս վայրենիների ձեռքից ընդունելով մարտիրոսական պսակը։ Այս արևմտեան քարոզիչները մեծ օգուտ էին տանում իրանց լեզուի ազդեցութիւնով այն երկրների լեզուի հետ, ուր իրանք դիմում էին։ Անգլոսաքսերէն, Էթելվլֆ (1) եկեղեցից եկող ապդի գարձի փառքը վայելում է Փոլմա պապին. — նոցան՝ որի մարմինն ենթարկուեց յետ-մահուան դատաստանի։ Այն փաստը, թէ այդ դէպքը գլուխ եկաւ Ընհեղ Դատաստանը նկարագրող մի պատկերով, ցոյց է տալի, թէ այդ յաջողութիւնների ե-

(1) Անգլոս։

բեմն որչափ ընդհանրական վերայ էին հիմնուում։ Սլաւոնական ազգերը դարձան յոյն քարոզիչների ձեռքով։ Միւսերը կրօնաւորը հնարից Սլաւոնացոց համար տառեր, ինչպէս Ուլֆիլա՝ Գոթացոց համար։ Ընարաճել նորմաններն, որոնք իրանց ասպատակութիւնների մէջ կողոպտում էին եկեղեցիներ, Նորմանդիայում բնակելով ընդունեցին քրիստոնէութիւն, ինչպէս Գոթացիներն արիանութիւն տեղ այսօրինակ հանդամանքներում։ Սկանդինաւները դարձան ս. Ենսկարիոսի ձեռքով։ Այս կերպով՝ մասամբ քարոզիչների վարդապետութիւնով, մասամբ կրօնաւորների օրինակներով, մասամբ կանանց ազդեցութիւնով, մասամբ փառանց թագաւորների սրովն և մասամբ Հռոմի հռչակաւոր անունովն Եվրոպան վերջապէս անուանապար դարձաւ։ Մեծին կարոլոս կրօնական ասուած պատերազմներն, որոնք տևեցին երեսուն տարուց աւելի,—և ինչպէս լինում են սովորաբար այսպիսի ձեռնարկութիւններն—ընթացակից ունեցան անդրմութիւններ, անշուշտ ունէին—նոյն իսկ նորա համար—այնքան քաղաքական, որքան կրօնական նշանակութիւն։ Նոքա իրագործեցին այն համաձայնութիւնն, որ Պեպին սկսեց Հռոմի հետ։ Մեծն Կարոլոս պարզ հասկանում էր եկեղեցու դրութիւնն և գործունէութիւնը. նա երբէք թոյլ չէր տալի նորան չափից դուրս միջամուխ լինել տէրութեան գործերին։ Ի նկատի առնելով, որ եկեղեցին հանդիսանում է զօր միութեան ոչ միայն իւր կայսրութեան տարբեր ազգերի և ցեղերի, այլ մինչև անգամ ընտանիքների և մասնաւոր անձանց, նա միշտ ցոյց էր տալի նորան խոհական և առատաձեռն հովանաւորութիւն։ Նորա մտաւոր դրութիւնը թոյլ չէր տալի նորան եկեղեցու ազատութիւնը հիմն կարդելիւր սեպհական կեանքի, որ շատ անգամ արատաւորուում էր անգթութիւններով և անբարոյականութիւնով։ Իւր տեսակէտով նա, երևի, դալիս էր այն եզրակացութեան, թէ կրօնի կանոնները կարգուած են իբրև աւելի շահ այնպիսի մարդու, որ ստորին կարգին է. և թէ՝ թագաւորի համար անհրաժեշտ է միայն պահպանել դէպի եկեղեցին պէտք եղած քաղաքական յարաբերութիւններ։ Նորա համար միութիւնն ոչ թէ փրկութեան նշան էր, այլ ժողովրդական հպատակութեան. իսկ եկեղեցիների և վանորէից շինութիւն, եպիսկոպոսութիւնների հաստատութիւն և հոգևորականների բազմացումն երևում էին առաւել յուսալի միջոց կառավարելու քան զինուորական միջոցները։ Հռհանան անհրաժեշտաբար պիտի նորա պաշտպանութիւնը սրտնի. իսկ զորապետը կարող է ապստամբել։

Մեծին գործունէութիւն։ Թէոդոր պապ։ Քեռի պապ։

Եթէ Եվրոպան իւր գարձի միջոցով Հռոմից ստացաւ մեծ շնորհ, նորա փոխարէն ինքն ևս վճարեց, լատինական քրիստոնէութեան մէջ ներմուծելով այն, որ նորան շատ կարևոր էր,—տառի

Դարձ եկած Եվրոպայի անդրադարձ գործունէութիւնը։

ֆեոմ բարոյական քնաւորութիւն։ Անառաքարոյութիւնը վայրենի կեանքի սեպհականութիւնն է։ Ընչ անհամաձայնութիւնը բարոյականութեան և հաւատի մէջ, որի վորձն առան հարաւային ազգերը, կարելիութիւն չգտաւ այս նորադարձների մէջ։ Եթէ լատինական կրօնքն հաղորդելով իրանց բարբարոսական և հեթանոս հասկացողութիւններից շատերը, տալն նորան հակամիտութիւն զարգանալու այդ հեթանոսական արուեստքին նիւթական ձևի մէջ, բայց և այնպէս նոցա ազգեցութիւնն անուղղաբար վատթար չեղաւ. քանորում մեկ կողմից ցածացնելով Ժողովրդեան հաւատի կշիռը, միւս կողմից մեծացրին մանաւոր կեանքի հորիզոնը։ Արդարև նոցա ներմուծած ապականութիւնը շատ անգամ խիստ չափազանցում էր. Հեթանոսութեան ներմուծումն կրօնի մէջ աւելի շատ յատուկ եկաւ դասական երկրների ժողովուրդներից։ Իտալիայի և Յունաստանի բնակիչներն իսկապէս երբէք չթողին հին ժամանակների կուռապաշտութիւնը։ Կարելյարմար դէպքում նոքա քրիստոնեայ եղան միայն արուեստաւոր։ Նոքա իրանց դիւցազներական ծէսերից շատերն էլ ստանձնեցին և հոգևորականութեանը։ Բայց մեծն Կարոլոս, որ այդ մասում կարող է համարուիլ փառակ և գերմանական հայեացքների ճշմարիտ ներկայացուցիչը, ամենևին չէր հաւանում այդ կուռապաշտութիւնը։

Պապութեան գաղափարութիւնը Գառնկների հետ։

Արևմուտք։ Ամբողջ Իտալիայում յառաջացած հոգևոր իշխանութեան այս դիրքերից պիտի դառնամ ամենից յառաջ դէպի պապական գրութեան և նորա՝ Գառնկների հետ կապած դաշնակցութեան հետազոտութեանն։

Գառնկների և Արաբիանների դրութիւնը։

Գնա նոր էին ամրացրել Ղրաբացիք իրանց իշխանութիւնն Աֆրիկէի մէջ, որ անցան Սպանիա. և նուաճելով այս երկիրն՝—ինչպէս պիտի պատմենք յետոյ,—պատրաստուեցան տիրապետելու Եւրոպային։ Նոցա փառասիրութեան և նոցա խիզախելու նպատակն էր քարոզել Մահմետ Աստուծոյ մի լինելը։ Սրբա հետևան Գառլիայի կերպրնչն, բայց Գառնկների դրքոը, Կարոլոս Մարթել խորտակեցրեց նորանց Տուրի մօտ ուսած ճակատամարտում, 732 թ.։ Այս պատերազմը սահմանեց Եւրոպայի կրօնական ճակատագիրը։ Այսուհետև ամենայնիւ Սարակինեանները չթողին իրանց ջանքերն։ Երկար տարուց յետոյ նոքա վերստին գարձան Պռովանս, և Կարոլոս ինքը վանեցաւ։ Բայց այս ժամանակին նոցա իշխանութիւնը չէր կարող անպրկուելի լինել, քանորում շատ ընդարձակ տարածութիւն էր բռնած. նա արդէն ցոյց էր տալի քայքայման անկասկածելի նշաններ։ Եւ արդարև՝ հաղիւ Սպանիային տիրոց Մուսան կատարել էր իւր յաղթութիւնն, որ յետ կացուցուեց իւր զօրապետութիւնից և պահանջուեց Դամասկոս իւր գործերի հաշիւը տալու։ Սրան-

նից՝ Սարակինոսների այդ իշխանութիւնների ընդհանուր պատճառները նոցա Գազդային ոչնչացնել չկարողացան։ Կարոլոս Մարթել իրաւունք տուեց Ռիչբերկոս Երկրորդին և Թվէների Զորորդին պահպանել արքայական տիտղոսը. բայց նա մուի թէ արդէն նախազուշակել էր Լոմբարդ անցքերն, որ երեսում է այդ հանգամանքից, որ վերջինի մահից յետոյ նա զգուշացաւ նշանակել որևէ մէկին նորան յաջորդ։

Կարոլոս Մարթելի իրաւունքից յետոյ մի յիշատակ, աւելի իւր երկրին եկեղեցու համար, քան որում սոսկալուած եղաւ իրան իւրացնել եկեղեցու սեպհականութիւնից այնքան, որքան հարկաւոր էր իւր զօրքերի պահպանութեան համար. նա այս նպատակի համար սահմանում էր եկեղեցիների և վանորէից արդեանց տասներորդ մասը։ Տղէտ հոգևորականութիւնն, որ միայն իւր ժամանակաւոր ներկայ շահերի համար էր զբաղուած և չկարողացաւ գնահատել այն մեծ օգուտն, որ նա տալիս էր նորան, երբէք չներեց Կարոլոսին։ Հոգևորականութեան անհասկանալի ագահութիւնը չկարողացաւ համբերել մի հարկի, միևնոյն ժամանակ իւր սեպհական պահպանութեան համար։ „Ընդ պատճառով, ասում էր հոգևորականների ժողովը նորա յաջորդներից մէկին, որ իշխան Կարոլոս առաջինն եղաւ բոլոր փառակ թագաւորներից և իշխաններից եկեղեցու գոյքը բաժանեցն և ցրուեցն, այդ միակ պատճառով նա ենթարկուեց յաւիտենական դատապարտութեան„։ Ընդարձակ գիտենք, որ ս. Եպիսկոպոս Օռլէանի եպիսկոպոսն ազգքի ժամանակ համբարձաւ հոգիների աշխարհն և Տիրոջից իրան ցոյց տուած բանտի թաւուամ տեսաւ Կարոլոսին, որ տանջուում էր գժոխքի ամենախորին վիհերի մէջ։ Երբոր հարցրից իւր առաջնորդող հրեշտակից, պատասխան առաւ, թէ եկեղեցու կոյր առնողի համբաժանողի մարգինն և հոգին յետ-մահուան դատաստանի մէջ դեռ ևս մինչև աշխարհի վախճանը պիտի մասնուին յաւիտենական չարչարանքների այն սրբերի վճռով, որոնք Տիրոջ հետ նստում են դատաստանի։ Այդ սրբասիրի դործողութիւնն իւր սեպհական մեղքի վերայ աւելցնում է և նոցա բոլորի մեղքերն, որոնք մտածում են, թէ ի սէր Քրիստոսի ասելով իրանց ունեցածները սուրբ անզգին, վատնով մաքը սատուածային պաշտամանն միջոցին և նուէրը բաշխելով Քրիստոսի ապատաւորներին, գնում են իրանց փրկութիւնն„։ Այս զգուշացուցիչ վկայութիւնը ապրու կերպով ցոյց է տալի, թէ վանական կեանքի հոգևորականութիւնն որչափ շուտով օտարացել Քրիստոսի՝ Քրիստոսի ապատաւորներին պաշտպանելու եղանակները։

Կարոլոս Մարթելի արքին, Պեպինը, սանում է մեզ դէպի այնպիսի ժամանակամիջոց և այնպիսի քաղաքականութիւն, որոնք շատ մանակ

Գեպքի ժամանակամիջոց և քաղաքականութիւն։

Նորա գաղնագրութիւնը պապի հետ.

մասերով յիշեցնում էին Մեծին Կոստանդիանոսի ժամանակն և քաղաքականութիւնը: Պեպինն տեսաւ, որ եկեղեցու հետ դաշնակցելով իրան կարելի պիտի լինի վայր ձգել իւր տէրն և հասնել թագաւորական իշխանութեան: Պեպինի և պապի մէջ կոյացաւ կատարեալ համաձայնութիւն: Նոցանից իւրաքանչիւր ոք ունէր իւր պէտքը. մէկը ցանկանում էր Գաղղիայի թագին, միւսը՝—Կոստանդնուպօլսից և Լոմբարդներից ազատուելուն: Պեպինն սկսաւ մեծամեծ պարգևներով ճոխացնել հոգևորականներին և եպիսկոպոսներին տեղ տալ ազգային ժողովների մէջ: Աղերական գործութեան այս հաստատութիւնով Պեպին յառաջ բերեց ընդհանրական մեծ յեղափոխութիւն, որ տրամայաւսեց լատինական լեզուի գործածական լինելուից և փոանկերէնի գործածութիւնից ընկնելուից հասարակական դէպքերում և դիւանագրական նկատմունքներն աստուածաբանական ժողովների փոխելուից: Յաքսիա պապն էս իւր կողմից պատրաստ էր կատարել իւր պարտաւորութիւնները. և բանակցութիւնների միջնորդն էր Պեպինի դրան եպիսկոպոսը: Պաշտօնապէս առաջարկուած հարցմանը պապը լուծումն տուեց թէ ,,նա պիտի լինի թագաւոր, որ իսկապէս ունի թագաւորական իշխանութիւն,,: Որա համար Պեպին մարտ ամսում 752 թ. սկսեց սարքից բանն, որ զինուորները բարձրացնելով իրան վահանի վերայ, հռոմաբակեցին Փռանկների թագաւոր. և որպէս զի էլ աւելի նշանաւորութիւն տայ այս դէպքին, ընդունեց եպիսկոպոսից օծումն: Գահավէժ եղած Քիլբերիկոս թագաւորը փակուեց Սէնթ-Օմերի վանքում: Հետևեալ տարին Ստեփան Բ. պապն անձնաւորութեան հասած, Պեպինից խնդրեց օգնութիւն Լոմբարդների դէմ: Այս հանգամանքների միջոցին պապը մտածեց դէպ տալ իւր խնդրին այն նամակով, որ նորա ասելով դրած էր Փռանկներին ս. Պետրոս: Հայր սորանից նա այցելութիւն արեց Գաղղիայի, և իրրև առհաւատչեայ իւր բարեկամութեան և ինչան կատարման դաշնագրութեան ինքն իւր ձեռքով Սէն-Դընի վանքում թագ դրեց Պեպինի գլուխն, օծեց նորան, նորա կնոջն և որդոց, վերանորոգելով դորանով թագաւորներ կարգելու երբայական սովորութիւնը և տալով իւր դաշնակցին,, աստուածային իրաւունք,,: Պեպին վերջնաբար հարուած տուեց Լոմբարդներին և տիրապետած երկրի մէկ մասը տուեց պապին: Այս բարդներին և տիրապետած երկրի մէկ մասը տուեց պապին: Այս կերպով այդ վտահ զինուորը կատարեց երկու նշանաւոր գործ,— իշխանական տոհմը վայր ձգող յեղափոխութիւն Գաղղիայում և փոխութիւն արևմտեան քրիստոնէութեան մէջ. Հռոմի եպիսկոպոսը դարձաւ աշխարհական պետ: Այս ժամանակից սկսած ս. Պետրոսի բանալիներն այնպէս ամուր միացան Գաղղիայի սուսերի եռախաչի հետ, որ թէև դանուեցան անուանի թագաւորներ, աշխարհի

Նորա գաղնագրութիւնը պապի հետ.

Նորա հետևանքները.

հակըներ և այդ սուսերին իշխող պետական անձինք, սակայն նոցանից ոչ մի ոք չկարաց բառնալ այս խոչընդոտը, թէև շատերն էլ ցանկանում էին:

Մեծն կարողս յաջորդելով իւր հօրը, Պեպինին, միանգամայն զարդացրեց նորա քաղաքականութիւնը: Ստեփանոս Գ. պապի մեծ տոհմասիրութեամբ նա մտաւ Իտալիա, նուաճեց Լոմբարդներին, և Լոմբարդիայի թագը միացրեց Գաղղիայի թագի հետ: Նորը որ Սաքսոնացիներն այրեցին եկեղեցին Դևվենտերի մէջ, Կարոլոս սկսաւ պատերազմ նոցա դէմ, որ տևեց երեսուն երեք տարի, և որի վախճանն եղաւ քրիստոնէութիւնը նոցա մէջ բոնի մուծանել: Ընչաւ ընդարձակուում էին նորա իշխանութեան սահմանները, նա աւելի ուրիք հմայում էր եկեղեցիներ և հաստատում եպիսկոպոսութիւններ, ճոխացնելով նորանց կալուածական տիրապետութիւններով: Փոքր կալուածատէրերին, որոնք փոքր առ փոքր հպատակում էին նորա իշխանութեանն, առաջարկում էր կոմսութեան տիտղոս: Նշանալով հաւատարիմ իւր հօր դաշնագրութեանն և իւր սեպհականի պայմաններին պապի հետ, նա անփոփոխաբար պահանջում էր ակրոտաւ լինել, որ պիտի լիներ նշան հնազանդութեան, և սաստիկ անդթութիւնով պատժում էր հակառակողներին, ինչպէս և զոհ օրինակ՝ 782 թ. խռովութեան միջոցին, երբ սառնասրտութեամբ մի օրում գլխատել տուեց Վերդենի մէջ 4,500 մարդ: Ընդհանրին զարմանալի չէ, որ այսպիսի հանգամանքներում կրերական պատմութիւնը տարածուեց այնքան արագ. բայց որչափ էլ արագ լինէր նորա զարդացումն, աւելի արագ էր տարածուում Կարոլոս Մեծի հռչակը:

Մեծն կարողս յաջորդելով իւր հօրը, Պեպինին, միանգամայն զարդացրեց նորա քաղաքականութիւնը: Ստեփանոս Գ. պապի մեծ տոհմասիրութեամբ նա մտաւ Իտալիա, նուաճեց Լոմբարդներին, և Լոմբարդիայի թագը միացրեց Գաղղիայի թագի հետ: Նորը որ Սաքսոնացիներն այրեցին եկեղեցին Դևվենտերի մէջ, Կարոլոս սկսաւ պատերազմ նոցա դէմ, որ տևեց երեսուն երեք տարի, և որի վախճանն եղաւ քրիստոնէութիւնը նոցա մէջ բոնի մուծանել: Ընչաւ ընդարձակուում էին նորա իշխանութեան սահմանները, նա աւելի ուրիք հմայում էր եկեղեցիներ և հաստատում եպիսկոպոսութիւններ, ճոխացնելով նորանց կալուածական տիրապետութիւններով: Փոքր կալուածատէրերին, որոնք փոքր առ փոքր հպատակում էին նորա իշխանութեանն, առաջարկում էր կոմսութեան տիտղոս: Նշանալով հաւատարիմ իւր հօր դաշնագրութեանն և իւր սեպհականի պայմաններին պապի հետ, նա անփոփոխաբար պահանջում էր ակրոտաւ լինել, որ պիտի լիներ նշան հնազանդութեան, և սաստիկ անդթութիւնով պատժում էր հակառակողներին, ինչպէս և զոհ օրինակ՝ 782 թ. խռովութեան միջոցին, երբ սառնասրտութեամբ մի օրում գլխատել տուեց Վերդենի մէջ 4,500 մարդ: Ընդհանրին զարմանալի չէ, որ այսպիսի հանգամանքներում կրերական պատմութիւնը տարածուեց այնքան արագ. բայց որչափ էլ արագ լինէր նորա զարդացումն, աւելի արագ էր տարածուում Կարոլոս Մեծի հռչակը:

Մեծն կարողսի գաղնագրութիւնը:

Ուիքարիբ Թուրինգեան ծննդեան ծնողին, հռոմի ս. Պետրոսի եկեղեցում, նշանաւոր խորհուրդների կատարումից յետոյ Լևոն Գ. պապը յանկարծ թագ դրեց Կարոլոս Մեծի գլխին, և ժողովուրդն աղաղակեց. ,,Շատ տարիներ և յաղթութիւն Կարոլոսին, ամենաբարեպաշտ Օգոստոսին, Աստուծուց պսակուածին, հռոմայեցոց մեծ և խաղաղասէր կայսրին,,: Նորա գլուխն և մարմինն օծուեցան ս. մեռոնով: Նոյն օրինակով, որ լինում էր Կեսարների ժամանակ, ինքը քահանայապետը նորա առաջին երկրպագութիւն կամ ողջոյն տուեց: Մեծն Կարոլոս իւր թագադրութեան միջոցին ընդունած երդման մէջ խոստացաւ պահպանել եկեղեցու արտօնութիւնները:

Նա ընդունեց թագ իբր կայսր արևմտեան:

,,Աբևմտեան կայսր,, վսեմ տիտղոսն արդարև պատշաճում էր Մեծն Կարոլոսին, որովհետև կառավարում էր Գաղղիան, Սպանիան, Իտալիան, Գերմանիան և Ունգրիան. նորան ց ստոր պատուի տիտղոսը համապատասխան չէր լինի նորա արժանաւորութիւններին: Նորա արքայական առաքինութիւնը դէպի ս. Պետրոսի

Եւ կառավարում է իւր գաղնագրութիւնը պապի հետ:

ոչինչ ասել, որ ինձ ստիպի ձեզ ասելու, թե ես ձեզ
սիրում եմ, ինչպես պարտավոր է սիրել մի կին։
Ես ձեզ ասացի, որ ես ձեզ չեմ սիրում, և դուք
ինքներդ ասացիք, որ ձեզ համար միևնույն է։
Ուրեմն ինչո՞ւ եք ինձ ստիպում ասել այն, ինչ
ես չեմ զգում։ Ես ձեզ ասացի, որ ես ձեզ չեմ
սիրում, և ես ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սի-
րում։ Ես ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։
Ես ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։

Ա՛խ, ինչպե՞ս կարող է կինը ամուսնանալ
մի մարդու հետ, որին չի սիրում։ Ինչպե՞ս կա-
րող է կինը ամուսնանալ մի մարդու հետ, որին
չի սիրում։ Ինչպե՞ս կարող է կինը ամուսնանալ
մի մարդու հետ, որին չի սիրում։ Ինչպե՞ս կա-
րող է կինը ամուսնանալ մի մարդու հետ, որին
չի սիրում։

Ես ձեզ ասացի, որ ես ձեզ չեմ սիրում, և ես
ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ
ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում
եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում եմ,
որ ես ձեզ չեմ սիրում։

Ես ձեզ ասացի, որ ես ձեզ չեմ սիրում, և ես
ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ
ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում
եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում եմ,
որ ես ձեզ չեմ սիրում։

Ես ձեզ ասացի, որ ես ձեզ չեմ սիրում, և ես
ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ
ասում եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում
եմ, որ ես ձեզ չեմ սիրում։ Ես ձեզ ասում եմ,
որ ես ձեզ չեմ սիրում։

(1) Industrie.

ախալման պատճառով, այլ ըստ որում տակաւին այդ ժամանակը չէր ներկայացնում ուսման պահանջը. և հռոմէական քահանայապետներն ու հոգևորականները, երբ սկսում էին խորհրդածել այդ առարկայի վերայ, համարում էին, թէ գիտութիւնն առաւել չարիք է պատճառում քան բարիք:

Մեծին Կարոլոսի անձնական կեանքն արատաւորած է անբարոյականութիւնով և մեծամեծ յանցանքներով. նորա կանանց թիւը պակաս չէր խալիֆաների կանանց թուից. նա հեշտանում էր ինչ ոչ պակաս կանանց և բազմաթիւ հարձերի մէջ, և կամեցաւ առաջինների թիւը դեռ աւելցնել—կամ գուցէ՝ դատելով նորա պետական ընդարձակ մաքերից, միացնել Արևելեան և Արևմտեան կայսրութիւնն—ամուսնանալով Իրինէ կայսրուհու հետ: Այդ այն միևնոյն Իրինէն էր, որ Աթոռանկուսպօլսոյ մէջ բրել տուեց իւր որդու աչքերը:

Ներա յարաբերութիւնը Սաբանիայի հետ:

Մեծին Կարոլոսի համբաւը հասաւ մինչև Ասիա: Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆան 801 թ. ուղարկեց նորան Երուսաղէմից Փրկչի գերեզմանի բանալիքն, իբր ցոյց ուղղահաւատների դլխաւորի յարգանքի դէպի քրիստոնեայ թագաւորներից ամենամեծը: Սակայն այստեղ կար անշուշտ այնչափ էլ յարգանք, որչափ քաղաքականութիւն. ըստ որում ասիացի խալիֆաները հասկանում էին, որ օգտաւէտ է ունենալ մերձ յարաբերութիւն այն իշխանութեան հետ, որ կարող է պղպեղ ունենալ Սպանիայի ամիրաների վերայ: Կարոլոս միշտ յիշելով իւր պարտաւորութիւնները դէպի պապութիւնն, այսինքն՝ որ Հռոմում ամենօրեայ, ուր տարածում է իւր պղպեղ թիւնը, պիտի մուծանել հռոմէական քրիստոնէութիւնն, առանց բնաւ խղճահարելու կառավարէր տալի մահուան պատիժ յեսագայ յանցանքների համար. 1) եթէ մեկը հրաժարուում էր մկրտութիւնից. 2) եթէ կնդ կնայ վկայութիւն էր տալի մկրտութեան համար. 3) եթէ քրիստոնեան ընդունում էր կռապաշտութիւն. 4) եթէ մեկը սպանում էր քահանայի կամ եպիսկոպոսի. 5) եթէ մարդասպանութիւն էին անում. 6) եթէ պահոց օրերը միս էին ուտում: Դերմանացի հեթանոսների համար նորա սուրն ահարկու, բայց հանդուրժող քաղաքէ էր: Նա մինչև վախճանը պահեց անագորոյն հաւատարմութիւն իւր պարտաւորութեանը: Նա մեռաւ 814 թուին:

Ընծաների ընթացքը Մեծին Կարոլոսի մահից յետոյ.

Ընդհակառակն էր եկեղեցու և տէրութեան մէջ դրսւած դաշնակցութիւնը: Նոցա՝ սորանից յետոյ ունեցած յարաբերութիւնները ներկայացնում են փոփոխակի առաւելութիւն է որ մէկ, է որ միւս կողմի, և վերջապէս երկուսի էլ անկումն և ապականումն: Դեռ նոր էր մեռել Մեծն Կարոլոս, որ նորա որդու և ժառանգի, բարեպաշտ Լուդովիկոսի յիմարութիւնն եկեղեցուն բարեյաջող դէպք ընծայից:

Կարոլոսի բազմաթիւ սիրուհիների և հարձերի հալածումն երևան հանեց պալատի խայտառակ կեանքը: Նա չեմ կարող այստեղ հանդամանօրէն պատմել, թէ այդ թագաւորն որչափ ամօթալի կերպով ստորացաւ եկեղեցու առաջին. որչափ նորա թոյլ կառավարութեան ներքոյ խիստ ղօրացաւ գերեվարձառութիւնն, որչափ նորա երկրի ափունքն և մինչև անգամ բոլոր սահմանները մատնելի եղան նաւագնաց գետերով յարձակուելու համար, և բաց էին հէնների յափշտակութեան համար. թէ՝ ինչպէս Նորմանները հասցրին իրանց աւերմունքները մինչև անգամ մեծամեծ քաղաքներ պաշարելու. թէ՝ ինչպէս Սպանիան՝ նուրբ հակագրութեամբ այն ընդհանրական քայքայման, որի մէջ ընկած էր Եւրոպան, իւր մահմէտական կառավարիչների իշխանութեան ներքոյ դարձել էր ճոխաւէտ, բազմամարդ և նշանաւոր երկիր. թէ՝ ինչպէս արևելքում Հոները և Աւարները կարձելով իրանց աւերածութիւնները, ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, և Մեծին Կարոլոսի միացրած ազգերն իրանց շահերի տարբերութեան պատճառով բաժանուեցան երկու ճիւղի,—փռանկ և գերմանական. և նոցա մէջ սկսան իրարընդդէմ կռիւներ. թէ՝ ինչպէս հոգևորականութեան տիրապետութեան ընորհիւ—որ որոնում էր պաշտպանութիւն մատնութիւնների մեծագոյն երկրպագութեան մէջ փոխանակ սրի—Սարակինոսներն անզուսպ կերպով տարածուեցան բոլոր Հարաւում, և մի մաղ էր մնացել նոյն իսկ Հռոմն առնելու. թէ՝ ինչպէս Դաղղիան այս ժամանակին դարձել էր զուտ աստուածպետական տէրութիւն, և հոգևորականութիւնը կուլ էր տալի այն ամենն, որ նրան կարժէր իշխել. թէ՝ ինչպէս սան մէջ տարտափող պապը դարձեալ պահպանում էր արտաքին զօրութիւնն, ընտանեկան գործերին միջամտելով, ինչպէս օրինակ՝ Լոտարիոս Ա. թագաւորի իւր կնոջ հետ ունեցած անբաւականութեան մէջ. թէ՝ ինչպէս Իտալիան, Դաղղիան և Գերմանիան, որպէս երբեմն Հերկինն և Հորէքը, լցուեցան անթիւ հրաշքներով. և ինչպէս եկեղեցին այս միջոցներով ձեռք բերեց իրան շահաւէտ վիճակ. և պապ Յովհաննէս Ը. օգտակար գտաւ ներկայացնել իւր՝ կայսերական թագի մասին անօրինելու իրաւունքը. ինչպէս պատահեց Կարոլոս Նաղատի գործում (բանն այն է, որ Մեծին Կարոլոսի ձեռք ձգած կայսերական գահիրիցութիւնն իսկապէս պապի գահերիցութեան պատճառ եղաւ). թէ՝ ինչպէս Յոյր Կարոլոսի ժամանակը յառաջ եկած Արևմտեան կայսրութիւնը վերականգնելու համար դէպքը կորաւ այդ թագաւորի յիմարութիւնից, որ այնքան մեծ էր, մինչև որ նորա իշխանները սոսկացան իրան զահավիժելու. թէ՝ ինչպէս նորանից յետոյ երևեցան բազմաթիւ նոր թագաւորութիւններ, և Եւրոպան ըստ անխուսելի անհրաժեշտութեան ընկաւ քաղաքական քաոսի մէջ. թէ՝

ինչպէս—երբ այս կերպով բարձրանալ էր մէջ տեղից պետական խնամատարութիւնն—հերթքան իւր վեճ կալուածատէր պարտաւոր էր ինքն իրան պաշտպանել և ընդհանուր պատերազմի հրատունքը. թէ՝ ինչպէս իրերի այս վատթար վրճակի տարօրինակ հետևանքն եղաւ բնակ չնեը շատացնել.—որով և իերքանչիւր կալուածատէր օգտուէր էր համարում շատացնել բնակիչներ, առանց յարկելով նոցա անձնական ծառայութեան վերաբերեալ հող. կանոնաւոր արժէքը գնահատուում էր վասալների թուով. ուստի և ծաղկումն առաւ ասատական պրութիւնը. թէ՝ ինչպէս միաձևական սկզբունքը միանգամ դարձեալ նախապատուութիւն ձեռք բերելով, հաստատեց իւր իշխանութիւնը Գերմանիայում և դէմ Ֆրանսա. Ինրիկոսի և նորա յաջորդ երեք Ֆրիդրիների. թէ՝ ինչպէս այս առանձին թագաւորները նուաճեցին Իտալիան, և պահպանեցին գերմանական եկեղեցականութեան բարձրականութիւնն իրանց՝ կապուութեան մէջ մնալու յեղափոխութեան փորձերին. պապութեան՝ որ ապականութեան վերջն աստիճանին էր հասել, որ դարձել էր վերջապէս Տուսկուլանեան կոմսերի կալուած. և ասելն էլ աւելորդ է, երբեմն անառակ կանայք էն տալիս իրանց սիրականներին կամ ապօրինի զրոյց, երբեմն խիստ մատաղահաս, բայց վաղ անբարոյացած մարդկանց. և արդէն վաղուց, այսինքն 1044 թուականից սկսած վաճառուում էր պարզապար և արծաթով: Մենք մօտեցանք այժմ Գրիգորի ծննդեան առաջին հարցմանն: Եկեղեցու և տէրութեան չարաբաղդ միութիւնը, նոցա մրցութիւնը, նոցա մերձենալ թիւնները և վէճերը՝ ծնան անխուսափելի հետևանքները, նոյնը գործելով և Գերմանիայի մէջ, ինչ որ և Ընգլիայ.—քաղաքական դրութեան խանգարումն և հասարակական բարոյականութեան ընդհանրական անկումն: Փոքր ինչ հետևանաւորների խոշորներից կուլ գնալը հետզհետէ աճեցնում էր մասրկների թիւն: Ընտանի, որ կայն երբեմն շատ աղատ գերդատաւանները, կարիլ էր այժմ գտնել միայն մէկ հարուստ մարդ: Մինչև անգամ այդ դասակարգի թիւն էլ շնորհիւ նոյն գործողութեան նուաճեցաւ այն աստիճան, որ միացրին այս տեղ այնտեղ սակաւաւոր արքաներ և կոմսեր,—ահագին կերդիների աերքը, որոնք մշակում էն մասրկների խումբերին: Երբեմն մէկ մարդն ունենում էր մասրկներ աւելի քանի 20,000, և այս թիւը կարող էր մեզ անհաւատալի թուալ, եթէ չառնէինք ի նկատի այն ընդարձակածաւալ մասրկութիւնն, որի վերայ նորա ափուած էրն: Այս տեսակէտից մոկ առած, արևմտեան Եւրոպան երևում է մեզ անտառներով ծածկուած մի երկիր, և անտառների մէջ երևում է այստեղ այնտեղ մի քաղաք կամ մի վանք: Մարդկային բնակութիւնը շուտով անհետացել էր այդ երկիններից, որոնք երբեմն լե

Եւրոպայի հասարակական վիճակը.

էին հռոմէական քաղաքակրթութեան փառաւոր ապացոյցներով: Մինչև շատ յետին ժամանակն, երբոր առատական դրութիւնը զարգացաւ, չկար քաղաքական մի գործ, որ կարողանար հրապուրել մարդկանց դէպի կեանքը: Էյն ժամանակում, երբոր տիրում էր փոքր ինչ խաղաղութիւն, պատճառները չկային բնակիչները բազմացնելու համար այն սահմաններից դուրս, որը կարգում էր՝ նոցանից առնաշատ կարելի օգուտ քաղելու ցանկութիւնը.—պայման՝ որի հետևանքն եղաւ բնակիչների նուազումն: Շուտով անպէտք համարուեց մինչև անգամ օրէնսդրութիւնն էլ. անց քերը յանձնաժող էին իրանց սեպհական ընթացքին: Արհնաւորների ազդեցութիւնը թուլացրել էր զինուորական ոգին. մնապաշտ երկրպագութիւնը մատուռների, որոնք առնուրեք կատարում էին կարծուած զարմանալի հրաշքներ, անձնական բարեպաշտութեան տեղն էր բռնել: Ամէ որ մեռնում էր առանց կտակելու իւր գոյքի մի մասն եկեղեցուն, մեռնում էր առանց խղճմտանքի և հաղորդութեան, և զրկուում էր քրիստոնէական թաղումից: Վատնողները մենամարտութեան՝ և փորձումները կրակի ու եռացող ջրի միջնորդութեամբ, որոշում էին յանցանքներում մեղադրուած մարդկանց անմեղութիւնը կամ մեղաւորութիւնը: Փոքր հետաքրքրութիւն անգամ ունեցող տեղերի հաղորդակցութիւնները կարճուած էրն, կամ դէթ լինում էրն այնպէս, ինչպէս տրոյեան պատերազմի ժամանակն: այսինքն փերեզակների ձեռքով, որոնք տեղէ տեղ գնում էին հետիոտ, շալակած իրանց բեռը:

Այդ արտասուելի օրերում շատ հիմունք կային ընդունելու ժողովրդական ակնկալութիւնը, թէ արդէն մերձ է ամենայն իրաց վախճանն. և թէ՝ փրկչական հազարերորդ թուականը պիտի վայ լինի աշխարհի կործանմանը: Տասարակութիւնը քաչքայուում էր, մարդկային սեռը անհետանում. և դժուարութեամբ կարելի էր ցոյց տալ հին քաղաքակրթութեան տխուր աւերակները: Այս եղաւ քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւնները միացնելու երկրորդ փորձի վախճանը: Յառաջագոյն մեք տեսանք, թէ այս կողմանէ ինչ արդիւնք ունեցաւ Ընգլիան, և այժմ տեսանք, թէ ինչ ունեցաւ Ընգլմուաքը: Այդ դաշնակցութիւնը ծնունդ էր ինքնասիրութեան, պահպանում էր իրան բռնութիւնով, տնանում էր տգիտութիւնով և իւր անխուսափելի արգասիքն ունեցաւ ընդհանրական անկումն: Ամ երբ գործերն այս կերպով ընթանում էրն տէրութեան մէջ դէպի նուաստութիւնն, ոչ լաւագոյն ընթացք ունէին և եկեղեցու մէջ: Նոցա միջև օրհասական դաշնագրութիւնը բերից իւր միակ կարելի պտուղը. թշուառութիւն երկուսի համար էլ որ փառաւոր զգուշացուցումն եղաւ ապագայ դարերի համար:

Սպասում էին, որ 1000 երորդ թուականը վերջ նելու է աշխարհի վախճանը.

Եկեղեցու և տէրութեան փոխադարձ ազդեցութիւնը.

Երդում։—Ա սուտասե և ինչ կերպ է երդումը կատարվում, ասել է՝ ինչ ձևով է երդվում ժողովուրդը։—Ոչ մի ձևակերպություն չկա, այլ ամեն մարդ երդվում է իր հոգով, որ ճշմարիտ կասի։ Ամենից հաճախ երդվում են Աստծով, Սուրբ Կարապետով, Սուրբ Գևորգով, Սուրբ Աստվածածնով, Սուրբ Խաչով, Սուրբ Հարությամբ, Սուրբ Հոգով, Սուրբ Հոգվույն, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենասուրբ Հոգվույն Աստվածով, Սուրբ Հոգվույն Աստվածով Կենդանի Ամենակալով Երկնավոր Արարչով Ամենաս

չափ անառակ աղջիկները,—Մարոսիա և Թէոդորա, անհամեմատ իշխանութիւն այդ պապի վերայ։ Թէոդորիայի սիրոյն մասնակից էր նաև Յովհաննէս Ժ. որին այդ կինը սկզբում տուեց Հռավեննի արքեպիսկոպոսութիւնն, և յետոյ 915 թ. փոխադրեց նորան Հռոմ իբրև պապ։ Յովհաննէս մի քանի ասպիճանով պիտոյանում էր իւր ժամանակի համար. նա կազմեց մի դաշնակցութիւն, որով գոյք Սարակինոսները յետ կասեցան Հռոմն առնելուց. և աշխարհը հիացմամբ և օրինակով պարտաւորուած էր տեսնել զինուորական քահանայապետին զլուխ իւր զօրքերի։ Թէոդորիայի սէրն, ինչպէս ասում են, 14 տարի աթոռի վերայ պահեց նորան. բայց նորա Մարոսիա դուռեր կնճռռներն և ատելութիւնը վայր ձգեցին նորան։ Մարոսիա բռնեց նորան Լատերանեան պալատի մէջ, նորա ներկայութեանն, սպանեց նորա եղբայր Պետրոսին, և նորան դրեց բանտ, ուր շատ չքաշած մեռաւ Յովհաննէս, ինչպէս հաստատում են, բարձով խեղդուելով։ Փոքր միջոցից յետոյ Մարոսիան պապ կարդից իւր հարազատ որդուն 931 թ. Յովհաննէս ԺԱ. անունով։ Շատերը հաստատում էին, թէ Յովհաննիսի հայրը Սերգիոս պապն էր, իսկ Մարոսիան հակառակ էր տալու իւր ամուսնին Ալբերիկոսին, որի եղբայրը Ալիերն յետոյ ամուսնացաւ նորա հետ։ Այլ ոմն ևս նորա որդիներից, Ալբերիկոս, որ այդպէս կոչուում էր իւր կարծեցեալ հօր անունով, նախանձելով իւր Յովհաննէս եղբօր վերայ, թէ նորան և թէ իւր Մարոսիա մօրը բանտ ձգեց։ Փոքր մի ժամանակ անցած, 936 թ. պապ ընտրուեց Ալբերիկոսի որդին, Յովհաննէս ԺԱ. անունով. և այս կերպով բաղմաթեր Մարոսիան տուեց պապութիւնն և որդի և թոռն։ Յովհաննէս դեռ տասնևմէն ամաց էր. երբ այս կերպով դարձաւ գլուխ լատին քրիստոնէութեան։ Նորա կառավարութեան բնաւորութիւնն են ամենապակուցիչ անառակութիւնները. այնպէս որ Գերմանական հոգևորականութիւնը տխրեց Թէոդոն Ը. կայսրին միջամուխ լինելու։ Նորան դատաստանի ենթարկելու համար ժողով գումարուեց ս. Պետրոսի եկեղեցում. և այնտեղ երևեցաւ, որ Յովհաննէս կաշառքով ձեռնադրել էր եպիսկոպոսները, որոց մէկը տասնամեայ տղայ. և որ՝ մի քանիսի վերայ էլ ձեռնադրութեան խորհուրդը կատարել էր գոմի մէջ. նա մեղադրուում էր նոյնպէս իրրև արենապիղծ, որ յարակցութիւն է ունեցել իւր հօր հարճերից մէկի հետ. մեղադրուում էր և այնքան պոռնկութիւնների մէջ, որ Լատերանեան պալատը բոլորովին բողոքոց էր դարձած. նա բրել տուեց մէկ հոգևորականի աչքերն. ուրիշ մէկին էլ ներքինացրեց. և երկուքն էլ մեռան այդ բռնութիւններից. նա անձնատուր էր արբեցութեան և խաղի. մաղթանք էր անում Աստղամարդին և Աստղկին։ Իբր հրաւիրեցին նորան դատաստան, ուղարկեց ասել, որ ,,նա զնաց

որս,,. և երբ ժողովի հարքը սկսան խրատել նորան, Յովհաննէս պատասխանեց կերպով պատասխանեց, թէ ,,Յուդան հաւատար միս աշակերտների ստացաւ իւր վարդապետից կապելու և արձակելու իշխանութիւն. բայց երբոր գաւաճան գտնուեց ընդհանուր գործին, նորան մէկ իշխանութիւն մնաց,—իւր պարանոցը կապելու,,։ Որանից յետոյ Յովհաննէս գահավէժ եղաւ և նորա տեղն ընտրուեց Լևոն Ը. 963 թ. բայց վերջում Յովհաննէս զօրացաւ, ձերբակալեց իւր հակառակորդները, կտրեց մէկի ձեռը, միւսների է որ քթին, է որ մատները, է որ լեզուն։ Վերջապէս նա մեռաւ մի մարդու վրէժխնդրութեամբ, որի կինը ձանապարհից հանել էր։

Պապերի հանգամանքներից յետոյ դրեթէ աւելորդ է յառաջ բերել հետևեալ պապերի ասելիքութիւնը.—յիշատակել՝ թէ Յովհաննէս ԻԶ. բանդի մէջ խեղդամահ եղաւ. թէ՝ Վինիփակիոս Ը. փակեց բանդի մէջ Լեւենդիկոս Ը. և անօգուտ պահելով մեռցրեց. թէ՝ Յովհաննէս ԻԶ. գաղտաբար սպանուեց ս. Ադրեաքի բերդի բանդերի մէջ. թէ՝ ամբոխը փազոցներով քարշ տուեց Վինիփակիոսի մարմինը։ Հռոմի միջից բոլորովին անհետացել էր յարգանքի զգացումը պէպի քահանայապետ-թագաւորը։ Մերթող Եւրոպայում ակնդեցականներն այնքան ժգտոհ էին իրերի դրութեան վերայ, որ իրանց անբասականութիւնից սոսկալած սկսել էին հաւանութիւնով մտիկ տալ Ոթթոն կայսեր մտադրութեան վերայ, որ էր խլել Իտալիացիներից նորա՝ ս. Պետրոսի յաջորդ ընտրելու արտօնութիւնն և իւրան սեպհականացնել այդ իրաւունքը։ Բայց նորա ազգական Գրիգոր Ե. որին նա բազմացրել էր պապական գահի վերայ, շատ շուտ հարկադրուեց Հռոմայեցիներից փախչելու, որոնք և ծլծլացում էին նորա բանադրանքների և կրօնական չանթերի վերայ.—ըստ որում արդէն շատ լաւ ծանօթ էին այդ երկիւղների իսկական նշանակութեանն, և գիտէին, թէ լինելը են լինում վարագուրների տակը։ Յովհաննէս ԻՉ. հակապապին սպասում էր առաքելի պատիւ։ Ոթթոն գարձաւ Իտալիա, բռնեց պապին. տուեց բրել աչքերն և կտրել քիթն ու լեզուն, և հրամայեց շղթայներով, նաեցրած իշէ վերայ երեսը դէպի գառնն, և գլխու ակճռորը գլխի վերայ։ Պարծում էր, թէ գործերն այլ ևս սորանից վատթար չպիտի ընթացք ունենային. բայց և այնպէս Հռոմը պարտաւորուեց տեսնելու բարձրացած պապական աթոռի վերայ Լեւենդիկոս ԺԱ. տղայ հասակով, տասներկու տարեկանից էլ պակաս։ Այս պապի յաջորդներից մէկը Վ Ընկատր Գ. յայտնեց, թէ նորա կեանքն այնքան խայտառակ, այնքան կեղտոտ և գարշելի էր, որ իրան ընդդէմ նկարագրել նորան։ Նորա կառավարութիւնն աւելի նման էր եղուզականի քան եկեղեցու հայրի կառավարութեան։ Վերջապէս ժողովուրդն այլ ևս չժուժեց

Գրիգոր Ը. 1045 թ. հրապարակած ձրդով գնում է պապութիւնը. Եգրակացութիւն՝ թէ ո՛ւմ կենսագրութիւնից.

լով նորա անառակութիւններին, սպանութիւններին և ամբոխի անբարոյականութեանն, ապստամբեց նորա դէմ: Յուսահատուած իր դրութիւնն այլ ևս պահպանելուց, նա պապութիւնը հանեց հրապարակական աճուրդի, որը՞ գնեց Յովհաննէս քահանան, որ 1045 թ. դարձաւ Գրիգոր Ը.:

Ա՛ր Փրկչի ծնունդից անցել էր աւելի քանի հազար տարի, և Հռոմը դանուում էր այսպիսի դրութեան մէջ: Պատմաբանը դղրդանքով փակում է այս ժամանակների տարեդրութիւնները. քրիստոնէի սիրտը վշտովում է այս մեծերեան անօրէնութիւնների ցուցակադրութիւնից. և նա իրաւամբ կարող է հարցնել, մի՞թէ այդ մարդիկն Աստուծոյ փոխանորդներն էին երկրի վերայ.—այդ մարդիկն, որոնք իսկապէս հասած էին այն սահմանին, որին կարող են հասնել միմիայն մարդկային անբարոյականութեան ամբողջ ջանքերը:

Փի խոփայ — կան եզրակացութիւն որին վերջապէս հասնում

Ո՛ւ վաղադոյն, բայց թէ մի քանի դարերի այս անցքերի վերայ անդնելուց յետոյ, հասարակական կարծիքն նկատ դէպի ճշմարիտ և փիլիսոփայական եզրակացութիւնը.—դէպի կատարեալ մերժումն պապութեան՝ աստուածային լինելու պահանջներին: Մի ժամանակ այդ ջարդերը արուում էր պապութեան ընտրութեան եղանակին, իբրև

Գէշութիւնը արուում է պապ է ընտրութեան եղանակին.

թէ կարող էր այդ որևէ իցէ եղանակով ցոյց տալ ազդեցութիւն այն իշխանութեան յաջորդականութեան վերայ, որ պնդում էր սահմանել, թէ ինքը գերբնական է և դանուում է Աստուծոյ ուղղակի լինամատարութեան ներքոյ:

Պապերի ընտրութեան եղանակը հետևեալն էր: Հռոմի հոգևորականները պապացուն ներկայացնում էին կարդինալների ժողովին. նոցա ընտրութիւնը պիտի հաստատէր Հռոմի ժողովուրդն և յետոյ նորա պիտի կայսրը տար իր հաստատութիւնը: Այս կերպով ընտրութեան համար հարկաւոր էր համաձայնեցնել տորըն հոգևորականների հնարքները, կարդինալների վէճերը, հռոմէական ամբոխի աղաղակները և կայսեր քաղաքականութիւնը: Այսպիսի մի դրութիւն հարկաւ պիտի խորտակուէր իր սեպհական անյարմարութիւններից: Թէև կարող ենք զարմանալ, թէ մարդիկ ի՞նչպէս էին հանդուրժում, որ այս ամենը մարդկային գիւտեր էին, բայց չենք կարող զարմանալ, որ կայսրներն անհրաժեշտ էին համարած իրանց ձեռքն առնել այս ընտրութիւններն. և որ՝ Գրիգոր Ե. կամեցաւ բառական համարել կարդինալների ժողովի ընտրութիւն, և մէջ սեղմել հանել կայսրը, Հռոմի ժողովուրդն և մնացած քրիստոնեաները.—Ջանք՝ որ և յաջողից նորան:

Պապ թեան ժամ ին ծա դումն.

Այնպէս որ, որ ուսումնասիրում է իտալական-եկեղեցական իշխանութեան զարգացումն, չէ կարող չտեսնել, թէ այդ զարգացումն մինչև որ ստէպ բոլորովին կախում է ունեցել մարդկային դո-

ղութիւններից, և խիստ շատ անգամ, մարդկային կրքերից և խոտրամանկութիւններից. թէ՝ մինչև որ աստիճան զուրկ էր նա աստուածային կազմուածից և լինամարկութիւնից.—մինչև որ աստիճան այդ իշխանութիւնը մարդկանց գործ էր և ոչ Աստուծոյ. ուսոտի և կրում էր իւր վերայ մարդկային կրքերի,—մարդկային բարեգործութիւնների և մարդկային մեղքերի յատկութիւնները:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ:

Խոտորումն.—Արաբացիք անցնում են դէպի իրանց բանականութեան դարը:

Թէքնիկան հասկացողութիւնների ապրեցողութեան և Ընդօրինակողութեան մէջ

Արաբացոց պատերազմական գործողութիւններն, որոնք նկարագրուած են ժա. գլխում, միանգամայն խորտակեցին բիւզանդական քաղաքական դրութիւնն, և վաղաժաման վախճան տուին Հերակլի հաւատի դարուն. նոցա մեծաւոր յաջողութիւններն արտարերին ուրիշ ոչ սակաւ նշանաւոր արդասիք. քանզի այդ յաջողութիւնները ստիպեցին Եւրոպացոց աչքերը՝ ոչ միայն կործանելու իսլամական մահն, այլև նշանական կնիք դրին եւրոպական բանականութեան դարուն վերայ: Այս անցքերի կարևոր նշանակութիւնը հարկաւորում է լինել խոտորուիլ եւրոպական մեծաւոր զարգացման նկարագրութիւնից և պատմել այստեղ Արաբներին՝ դէպի իրանց բանականութեան դարը անցնելու մասին: Միեղ անհնարին է հասկանալ նոցա դերը՝ կատարուելու պատրաստուած դրամայի մէջ, եթէ մեզ համար բաւականին պարզ որոշուած չլինի նոցա ազգական բնաւորութիւնը:

Արաբացոց աչքի գեցութեան կատարութիւնը

Նոցա մեծաւոր յաջողութիւնը:

Վանի մի դարերի մէջ Մահմէտի մշտանոց հետևողների բնաւորութիւնը բոլորովին փոխուեց: Նոցա մէջ երևեցան անուանի փիլիսոփաներ, բժիշկներ, մաթեմատիկոսներ, աստղաբաշխներ, ալքիմիկոսներ և գրամատիկոսներ: Գրականութիւնն և գիտութիւնները մշակուեցան իրանց բոլոր զանազանակերպ բաժանմունքների մէջ:

Նոցա ուսուցիչներն եղան Նեստորականք

Մի ժողովուրդ, որ խիստ զրկուած է լինում գիտական շարժումից, և այդ պատճառով պատրաստ մեծաւոր արագ գարգացման, հէնց հասնում է թէ ոչ նորա համար անդորրութեան շրջանն, այդ և՝ դէպքում այդ ժողովուրդը կարող է ընթանալ այնպիսիների հետքով, որոնք կարող են ցոյց տալ նորան իւր ճանապարհն, և լինել

նորա ուսուցիչը: Սարակինոսների ուսուցիչներն եղան Ներսորականները և Հրէայք:

Ներսորականների գիտութիւնը ծագումն առաւ բժշկութիւնից. և թէ՝ նորա մշակութեան մէջ առաջին տեղն ընկնում է բժիշկներին. այդ գիտութեան սկիզբն էլ ալքիմիական զբաղմունքներն եղան: Այս առաջնակարգ դերում պիտի բացատրենք այժ հանգամանքների ծագումը. վաղորդ ինձ անհրաժեշտ է հետազօտել յունական և եգիպտական բժշկութեան դրութիւնն, և պատմել, թէ ինչպէս ամենուրեք՝ ուր միայն ժամանից բիւզանդական դրութիւնը, ձշմարիտ բժշկական փիլիսոփայութիւնն ոչքան և իսկ նորանում փոխուեց անապատ հակամիտութեան դէպի հրաշքներն, և ինչպէս պատահեցաւ, որ այն ժամանակում, երբ եւրոպական հասկացողութիւններն ամեն բանում յինուում էին երևակայած դերբնական հիման վերայ, Սարակինոսների հասկացողութիւնները ընդհակառակն հիմնուում էին իրականութեան ամուր հիման վերայ:

Նորոր Աբաբները՝ աֆրպատեցին Եգիպտոսին, այնտեղ վարուում էին իրրև կատաղի մոլեռանդներ. նորա արդարացնում էին իրանց վերայ՝ձգած մեղադրանքն, որպէս թէ նորա այրեցին Աղէքսանդրիայի դրատունն իրանց բաղնիքներում: Ասյդ հաղիւ թէ սորա համարած էին իրանց նոր ազգութեան մէջ, որ երևեցաւ նորա մէջ անօրինակ փոփոխութիւն.—նոյա յանկարծ գարձան գիտութեան ամենաջերմեռանդ բարեկամներ և ծաւալողներ:

Աբաբական Հմտութիւնը տարածուեց երկու ուղղութիւններով, և նորա ստորագրուած էին երկու տարբեր ազգեցութիւնների. Ասիայում Ներսորականների ազգեցութիւն էր. Աֆրիկէի՝ մէջ՝—Հրէից. և երկուքն էլ կրում էին հալածանք բիւզանդական կառավարութիւնից այն միևնոյն կարծիքների՝համար, որոնք այժմ հաստատուել էին Մահմէտի սրով: Նորա մերձաւորութեան ընդհանուր կէտն՝Աստուծոյ միութեան վարդապետութիւնն էր, որով հեշնուր կէտն՝Աստուծոյ միութեան վարդապետութիւնն էր, որով հեշտութեամբ միացան նորա, և զգացին՝միակերպ ատելութիւն դէպի Աստուանդուզլոյ հակառիր սկզբունքը: Նա՝ որին սպառնում է օդենքի պատիժն իրրև հերետիկոսի, կամ որ ենթարկուում է դատաստանական հալածանքների իրրև անուղղահաւատ, յօժարութեամբ միանում է այն մարդկանց՝հետ, որոնք համարուում են հետևողներ նոյնպէս՝անհաւանելի կարծիքների: Աբաբացիք Ասիայում Ներսորականների՝ և Աֆրիկէի՝ մէջ աղէքսանդրիացի Հրէից հետ՝միանալով, դարձան գիտութեան յափշտակուած երկրպագուներ:

Սակայն չէ կարելի ասել, որ այս կերպով միացած երեք կուսակցութիւնների մէջ կար կատարեալ համաձայնութիւն աստուածաբանական իմնդիրների նկատմամբ. քանորում Թէպետ Ներսորականներն

Ներսորականների կայանքաղաքները կատարեցան բժշկութեան ուսումնարան—

Աբաբացիք Ասիայում Ներսորականների և Հրէից հետ կապած բարեկամութեան պատճառ եղը

Բժշկութիւնը նորանց անտարբեր ազգ է անում.

և Հրէայք յօժարութեամբ խառնուիանում էին արաբական վարդապետութեան մէկ կէտը, թէ մի է Աստուած, բայց բոլորովին անհամաձայն էին նորա միւս կէտին, թէ Մահմէտ Աստուծոյ առաքեալն է: Գուցէ այս բանը նորա մէջ մեծ տարբերութիւն պատճառէր, եթէ բարեբաղդաբար մի նշանաւոր հանգամանք նորա համաձայնութեան ձանապարհ չհարթարերէր: Ներսորականները տուս վաղուց եռանդով անձնատուր էին եղած բժշկութիւն սովորելուն, և մեծ ուշադրութիւն էին նուիրած մարդկային մարմնի կազմուածքն և նորա հիւանդութիւններն իմանալուն: Հրէայք վաղուց հասցնում էին լինելր բժիշկներ: Նոյա այժմ բժշկական պարապմունքները նկարագրում էին մի անսովորի երկիր, որի վերայ կարող էին միանալ մեծաւոր համաձայնութիւնով բոլոր երեք կուսակցութիւնները էլ. և Աբաբներն այնքան լաւագէս մտածեցան իրանց ուսուցիչներին, որ մին և անգամ նոցանից ընդունելին իրանց մեծաւորական բնաւորանիշ կերպարանքը: Նոցա բժիշկներն էին և նոցա անուանի փիլիսոփաները. նոցա բժշկական դրոցները դարձել էին և նոցա գիտութեան գլխաւոր կոչումներ: Այն միևնոյն ժամանակին, երբ Բիւզանդացիք հետզհետէ խեղդում էին գիտութիւնը չափազանց բնազանցութիւնով, Սարակինոսներն ընդարձակում էին նորը բժշկութիւնով:

Երբ Աստանդիանոս կայսրն և նորա յաջորդներն ակնդետ աղերսում էին գիտութեան ներքոյ հրատարակելն իրանց թշնամի ամենայն երկրաւոր գիտութիւնների, հոգևորականութիւնն անդիմադրելապէս իւր վերայ վերցներ ժողովրդի ինչպէս ֆիզիքական նոյնպէս և կրօնական դրութեան վերայ եղած հոգը: Իրերի ընդհանուր վիճակն այժմ արդէն էլ էր թոյլ տալի, որ բժիշկներ լինել ն, որոնք իրանց փիլիսոփայական ուղղութիւններով հակառակ էին դէպի հնթանոսական կուսակցութիւնը: Նոցա՝ բժշկական դպրոցների մէջ առաջ կերթութիւնն այնպիսի գաղափարներ էր տալի, որոնք միանգամայն հակ էին իրերի նոր կարգին: Ասալ Աստանդիանոսի հրատարակած հրամայութակը խափանում էր այս բոլոր հաստատութիւնները, փոխանակ սակայն մեծ թուով նոցա տեղ ուրիշներ դրելու, քրիստոնէական ոգւոյն միաններից աւելի մօտ ընթացողներ: Գրքաւոր գաղափարներ մտնում էին Ասիանեցոյների և ուրիշ բարեզործական անձեր, որոնց և ընծայուում էին առատօրէն դրամներ և կալուածներ: Այս բարեզործական ձեռնարկութիւնների մէջ ամենազործունեայ մանաւանդ եղաւ Ներսորականների՝ և Հրէից հետ՝միանալով, դարձան գիտութեան յափշտակուած երկրպագուներ:

Բժշկութեան ուղղութեան.

Իրան փոխանակ ընդհանուր բարեզործութիւն.

կարողացաւ պարզել իւր բոլոր անօրինակ բարութիւնն և գթութիւնը։ Հիմնուած էին նախ զանազանակերպ և մեծամեծ հաստատութիւններ, որոնցից ոմանք խնամք էին տանում ընկճուածների, ոմանք որբերին և ոմանք հիւանդանոցների։ Երկրի նայել ենք հիւանդապահների մասին, և թէ ինչպէս նորա շեղուածքն իրանց սկզբնական նշանակութիւնից։ Բայց այդ հիմնարկութիւնները որչափ էլ ինքն ըստ ինքեանց յարգելի լինէին, ունէին դարձեալ այն թերութիւնը, որ պատրաստուած բժիշկների տեղը բռնելու չէին և ջերմեռանդ, բայց տգէտ հոգևորականներին։

Մենաստան բժշկութեան հետ հետ զբօսանքներ։

Սակրեպլիոնների կամ բժշկական դպրոցների անհետացման հետ դրած չքրուելուն որևէ հարկաւոր միջոցներ, որով ապահովուած լինէր մասնագիտական կրթութիւնը։ Հաւանականներն, որոնց գլուխղում էին այդ անների մէջ, ճիւում էին, կարելի է ասել, առաւելապէս հիւանդապահ կանանց խնամքին քան բժիշկների. և գործերի այսօրինակ ընթացքի հետևանքները բացայայտ եղան հետևեալ դարերի շարունակ աճող դիւրահաւատութիւնից և խաբկութիւններից, մինչև որ վերջապէս զարգացաւ ընդհանրական հաւատք դէպի բացառական մասնագիտական բժշկութիւնները հիւանդների օգնութեամբ։ Ոչ մի բժշկական նշանակութիւն չունեցող բաները համարուում էին ամենակերպ հետևանքներ բուժելու յատկութիւն. ժողովրդեան խօսքն ամբողջներ ճանապարհորդում էին զանազան տեղեր, ուր որ նստում էին մասնագէտ բժշկութիւններ. ինչպէս երբեմն այսպիսի ճանապարհորդութիւններ լինում էին դէպի Էսկուլապի տաճարները։

Բժշկական և փիլիսոփայական դպրոցների փակուելը.

Հասկայն՝ երբ փակուեցան բժշկական դպրոցները, երբ արգելուեցան փիլիսոփայական վարժարանները, ջնջուեցան կամ խանգարուեցան դպրատունները, երբ գիտութեան հետևելն սկսաւ հալածական կամ երևել երբեմն դատապարտութիւն, երբ փիլիսոփաները հալածուեցան, և այդ ամենը կատարուեց, խաղաղարգը բղխուեցաւ բարձունից,—երբ այս ամենը կատարուեց, խաղ կոյն բացայայտ եղաւ, թէ յաղթողներն անհրաժեշտ էր ընդունել և որ լինի, լսուել ձևացած դատարկութիւն։ Ոչ արդեօք մեծատունների կղերականներից ընդունակ կարող էր լինել բանելու այն մարդկանց տեղը, որոց դրուածները փառաւորել էին մարդկային սիրը։ Ոչ կարող էր յաջորդել Էրբիմեդէսին, Հիպոկրատին, Գալենին, Ասկլեպիոսին, Հերոփիլէսին և Էրասոստրատոսին։ Ոչ կարող էր լինել Պղատոնի և Արիստոտելի ժառանգորդը։ Անպատկան խաբկութիւններ և անպատկան հաւատութիւններ այժմ պիտի նանձացնէին Հիպոկրատեսի հանճարը։ Էրբիմեդէսից մինչև Գալենն պիտի անցնէր գրեթէ երկու հազար տարի։ Հիպոկրատից մինչև Գալենը գրեթէ հազար հօթ հարիւր տարի։ Հանճարեղ քսան դարերի մտաւորական ժամանակամիջոց բաժանում է Հերոնին—որի առաջին շրջելուժ մեքենան գործեց Սեմիրամիսի պալատի մէջ—Ջեմս-Ուատից, որ յեղափոխութիւն գործեց մեր

արհեստի արուեստագիտութեան (1) մէջ։ Որպիսի՞ տարաբախտութիւն։ Սակայն այս շրջանը բոլորովին թափուր չէր, քանի որում ունէր իւր արուեստագէտները.—բազմաթիւ հին պրատունները խորտակուեցան հարիւրաւոր միաձոյլների ներքոյ, որոնք լքեալ էին անշահ հայեացքներով, որոնք այժմ ծաղկուած են փոշով և ապատում են միայն որդերի։

Երբէք եղած չէր մի աւելի կորստաբեր քաղաքականութիւն, քան այդ՝ արհեստական դիտութեան բիւզանդեան հալածանքն։ Վերջին ժամանակում հաղիւ թէ կարելի է երևակայել, թէ հասարակութեան մտաւոր անկումն մինչև որ աստիճանի էր հասած, երբ այդ գրութիւնն ունեցաւ իւր կատարեալ զարգացումը։ Նոյնիսկ փիլիսոփայական և ազատամիտական ամենապատուական գրուածներից շատերն անհետացան այն լեզուից, որով գրուած էին, և վերստին յայտնուեցան միայն շատ յետոյ և լատին ժամանակներում Սարակինոսների արած արաբական լեզուի թարգմանութիւններով։ Գիտութեան դէմ հանած անպատկառ հալածանքն այնպիսի մարդկանց կողից, որոց ձեռն կար առաջ, խնդրում էր ամենակերպ մտաւոր ձգտումներ։ Բայց՝ այս քաղաքականութիւնն եթէ մի առ ժամանակ պահպանեց և իւր շուքը, այսու ամենայնիւ նոյն իսկ իւր մէջ կրում էր իւր խոշտանգ կործանման սերմերը։ Պատմիչ կամ անպատճառ պիտի ժամանակ նէր այն անխուսափելի օրն, երբ մարդկութեան այնքան ծանր անպատուութիւնները պիտի առանձին արժանաւոր հատուցում, երբ մերկ ճշմարտութիւնը պիտի գտնէին գարձեալ ընթերցողներ, երբ յոյն պիտի ժրաջան գրուածների անմահ հատուածները վերստին պիտի գտնէին քանդակագործների և նկարիչների ապագայ սերունդները պիտի ներգործէին մարդկային վերլուծաբանութեան այդ թշուառ և յանդուգն քերի վերայ։ Սակայն կամայականութեան այդ թշուառ և յանդուգն դրութիւնը մի անգամ ընդունուած լինելով, հակազարգաց յետ պատելու համար շատ անհրաժեշտ էր անհատական, նա անհրաժեշտապէս պիտի մնայ անփոփոխ։ Հանգամանութիւն արդէն իւր բուն բնութեան համեմատ յառաջ է բերում սահմանում,—հիմնութիւն ձեռք ձգելու անհրաժեշտութիւն. և վերջապէս այդ ամբողջ քաղաքականութիւնը խոտանուում է ժամանակով ճշմարտութեան այն լոյսէն, երբ հարատև հաստատութեան միջոցներն անզօր են երևում։

Արաբիացոների մասին Ալեքսանդրիան, նոցա յաղթական զօրապետը ուղարկից լմնանալ խալիֆայի կամքը գրասան մասին։ Պատասխանը բղխուեցաւ նոյն ժամանակի ոգւոյ համաձայն եղաւ. ,,Եթէ այդ գրասան գրքերը հաւանձայն են խօսում Գրանին, աւելորդ են. եթէ ներհակ՝ վնասակար են. թող ուրեմն այրուին,,։ Վճռոյն մարդ կարճել կարող էր, որ մահմետական պետութեան վայրկենից սկսած պատրաստ էր ընդունելու բիւզանդեան ժառանգութեան թշուառ քաղաքականութիւնը. բարեբաղդաբար՝ այդ միայն

(1) Промышленность. industrie.

Տաք կեղտոտ ու հոտած ջրերն ու կեղտերը հոսում էին ուղիղ Սենա գետը, որի ջուրը խմում էին Փարիզի բնակիչները։ Ամռանը գետի ջուրը տաքանում էր, ու ամբողջ քաղաքը տառապում էր ծանր հիվանդություններից

Ա. Ա. Ա.

միւսը՝—ոգէտ, անընդարձակ բիրտ զօրութեան գործադրութեան մէջ, և գործող հաշուածանքների ու ստանութիւնների միջոցով: Յայտնի է, որ վերջին կուսակցութիւնը զօրաւոր գտնուեց. Ալեստրականները դարձան հին յունական բժշկութեան ժառանգորդներ և պահպանողներ. նոքա յարգում էին այդ գիտութեան հնչակաւոր անուններն, և ամենամեծ խնամքով ժողովում էին ամենայն բժշկական գրուածներ, որչափ միայն մնացած էին թէ յունական և թէ արեքսանդրիական ծագումից, սկսած Հիպոկրատէսի գրուածներից,—որին իւր յաջորդները չափ յարգանքով անուանում էին ,,աստուածային ծերունի,,—մինչև Պաղեմէոսեան գպրոցի արտադրութիւնները:

Յունական բժշկութիւնը սկիզբն առաւ Ասկլեպիադի մեհենում, ուր հիւանդները սովոր էին դիմելու այդ աստուծոյ օգնութեանն: Աստուածային խորհուրդների համար կարծեօք բնաւ չէր պահանջուում վարձատրութիւն. բայց հիւանդների շնորհակալութիւնը շատ անգամ արտայայտուում էր զոհերի մատուցմամբ. տաճարը բերում էին լսած տախտակիկներ, որոց վերայ գրուած էին լինում այդպիսի դէպքի բոլոր հանգամանքները, և այդ տախտակիկները մեծ նշանակութիւն ունէին նոցա համար, որոնք նուիրուում էին բժշկութիւն ուսանելուն: Այս կերպով Ասկլեպիոնները դարձան միևնոյն ժամանակ և հիւանդանոցները և վարժարանները. իրանց գիրքին համեմատ նոքա աշխատում էին միացնել բժշկական և կրօնական նպատակները: Այն ժամանակում բոլորը հաւատում էին, թէ ամեն մի հիւանդութիւն յառաջ է գալի մի վշտացած աստուծոյ բարկութիւնից. այս պատճառին էին տալի մանաւանդ տարափսիկ հիւանդութիւնն և ժանտախտերը: Այսպիսի կարծիքներ ի հարկէ միանգամայն ներհակ էին որ և իցէ փորձերի, որոնք կամենային ազատել հասարակութիւնը սոյնօրինակ թշուառութիւններից, գործ դնելով նախապահպանողական միջոցներ: Դեռ մեր ժամանակումն էլ դժուար է անկիրթ դասակարգերի մտքերից փարատել այդ հին մոլորութիւնը, կամ համոզել նորանց, թէ այսպիսի փորձութեանց ժամանակ մեք ինքներս պիտի օգնենք մեզ և ոչ թէ սպասենք ազատուելու չարիքից ձէսերի կատարմամբ, եթէ միայն չմիացնենք նոցա հետ հաղուստի խիստ յատկութիւն, բնակարանների մաքրութիւն, մաքուր օդ և լոյս:

Հիանդութիւնների պատճառի մասին եղած աստուածաբանական վարդապետութիւնը ցոյց էր տալի և իւր միջոցները նորանց բժշկելու համար: Այս հակացողութիւնները ջնջելու փառքը պահուած էր Հիպոկրատէսին, որ նոցա տեղը կարգեց աւելի գործնական և տարրական գաղափարներ. մեհենական արձանագրութիւններից, աւանդութիւններից և ուրիշ աղբիւրներից և իւր անձնական

Ասկլեպիոնները.

Ալեստրականները դարձան հին յունական բժշկութեան ժառանգորդներ և պահպանողներ.

Յունական բժշկութեան ծագումը.

Հիպոկրատէս կարծուում է հանգամանքաբանական տեսութիւնը:

հմտութիւններից նա սահեցաց բժշկութեան հիմունքը: Նորա մեծ յաջողութեան անհրաժեշտ հետևանքն եղաւ բաժանել բժշկի պարապմունքը քրմի և հոգևորականի պարապմունքներից: Հետևանքն է, որ այս մեծ յեղափոխութիւնն, որ ցանաքեցրեց աւելանց մի հեղինակ նորա հին դպրոցից, ոչ առանց ընդդիմադրութեան կատարուեց. և մեք պարտական ենք Հիպոկրատէսի յիշատակին ամենամեծ յարգանք այն լրութեան համար, որով հետաւ նա այդ նպատակին:

Հիպոկրատէսին ընծայուած գրուածներից շատերն անշուշտ նորա ազգականների, յետագաների և աշակերտների գործերն են: Զգուշութեամբ պէտի գրականական խոյզերութիւնը Պաղեմէոսեանց ժամանակներում, որոնք վճարում էին մեծամեծ գներ անուանի հեղինակների գրքերին, պատճառ եղաւ քննագատների համար այսպիսի խնդիրներ լուծելու երբեմն ամենամեծ դժուարութիւն յառաջ գալուն: Այն գրքերն, որոնք Հիպոկրատէսի գրուածքը լինելու համար վէճ չեն վերցնում, արտայայտում են ընդարձակ հմտութիւններ, որոնք իսկապէս պրպտացնում են նորա անուան հեղինակութիւնն: Ոչ ոք երբէք գերազանցել է նորանից նկարագրութեան կենդանութեամբ. և սորանում հաւատ. թէ մինչև անգամ մեկը կարողացել է հաւասարուել նորան: Նորա վեհանոգների նկարագրութիւնը մինչև այսօր մնացել է մեր բժշկական գրուածների մէջ իւր սկզբնական արտայայտութիւններով առանց որ և է փոփոխութեան:

Հիպոկրատէսի գրուածները.

Հիպոկրատէսի բժշկական վարդապետութիւնը սկիզբն է առնում նորա հետևեալ ենթադրութիւնից, թէ մարդու մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից. այս տարրերից կազմուած են չորս գլխաւոր հիւթերը (1) կամ խառնուածները (2): Հիպոկրատէս կարծում է, թէ խառնուածներն ընդունակ են փոփոխութիւններ կրելու. թէ՝ առողջութիւնը գտնուում է նոցա կանոնաւոր կազմութեան և քանակութեան պէտք եղած առնչութեան մէջ, իսկ հիւանդութիւնը կայանում է նոցա բազդրութեան անմաքրութեան և իրարի մէջ ունեցած յարաբերութիւնների հաւասարութեան խանգարման մէջ. թէ՝ խանգարուած խառնուածները կրում են ինքնաբերական փոփոխութիւններ կամ եփուում են. —մի գործողութիւն, որ ժամանակ է պահանջում. և թէ՝ տորա մէջ է պարունակուում վտանգաւոր օրերի և վտանգաւոր բաժանումների բացատրութիւնը: Խառնուածների սկզբնական խանգարումը նա տալիս է խիստ զանազանակերպ պատճառների և գլխաւորապէս շրջապատող բնական հանգամանքների ազդեցութեանն, ինչպէս են ջերմը, ցուրտը, օդը և ջուրը: Սակառակ իւր ժամանակակիցների կարծիքներին, մարդու հիւանդութիւնները նա չէ ընծայում աստուածների բարկութեան: Վերևում յիշատակուած արտաքին պատճառների ազ-

(1) Влага, humeur: (2) Темпераментъ, tempérament:

պեցութիւնների հետ միասին նա ուսումնասիրում էր նոյնպէս մարդկային մարմնի դրութեան (պոզէ) յատուկ առանձնականութիւններն և նորա փոփոխութիւնները, համապատասխան կլիմաների և կենցաղավարութեան կերպին, և զանազան տրամադրութիւնները զանազան եղանակների մէջ։ Այս ենթադրում էր, թէ մարմնի բնական ջերմութիւնը զանազան է լինում կեանքի զանազան շրջաններում. թէ նա խիստ շատ է լինում մանուկ երեխայութեան ժամանակին, և ամենաուշ՝ ծերութեան շրջանում. ուսոի և հիւանդութիւնների պատճառները ազդում են մեզ վերոյ տարբեր ժամանակներում առանձին կամ նուազ ուժով. վաստնոյ բժիշկը պիտի ուշադրութիւնով քննի իւր հիւանդների դրութիւնը կերակրի և մարմնական պարապմունքների կողմանէ. քան որում դորանով նա կարող է կանոնաւորել նոցա ընդհանուր ընդունողականութիւնն և իշխել ցաւերի ընթացքի վերայ։ Հիւանդութիւնները տալով ընդհանրապէս խառնուածքների դրութեանը կամ դասաւորութեանն,—օրինակի համար բորբոքման վերայ նա մտիկ է տալի իբրև արեան հաւաքման (1) վերոյ մարմնի այն մասերում, որոնք յառաջ չէին պարունակում այն արիւնը,—Հիպոկրատէս կարծում է, թէ հիւանդութիւնն այնքան ժամանակ շարունակւում է, որչափ այդ հիղանդութիւնը դրութիւնը (սխեմեմ) պահած ունեն անկանոնաւոր կամ ապականուած բաղադրութեան մէջ. թէ՝ որովհետև այդ հիղանդութիւնը թթանում են կամ եփուում, ուսոի այդ պատճառով ծագում են զանազան ծանուցիչ (2) ախտանշաններ (3). իսկ երբ նորա իւրանց գործը վերջացնում են, դառնում են քրտինք, կամ մարմնի ուրիշ արտահոսութիւններ, ինչպէս օրինակ կղկղանք և այլն։ Այդ քանի դեռ մարմինը բաղադրուած չէ ապականուած հիւթերից, նորա կարող են ժողովուել մարմնի յայտնի գործարաններում կամ մասերում, և այն ժամանակը դադարում են պատճառներ բորբոքումներ, քաղցկեղ և այլ այսպիսի աւետաւոր երևոյթներ։ Բժիշկը կարող է փառաւոր կերպով ցոյց տալ իւր հմտութիւնը հալածելով նորանց դրութեան միջից։ Այսպիսի ժամանակ նորա դիտութիւնն արտայայտում է աւելի լաւ, քան թէ եփման գործողութեան վերոյ եղած դիտողութեանց մէջ։ Այսպիսի ժամանակ նա շատ լաւ կարող է ցոյց տալ սեւ և սպիտակ եղերքի ներգործութիւնն, այդ ժամանակը կարող է գործածել elaterium։ Նա պիտի ուշադրութիւնով զննի առողջանալու այն օրերն, որոնք համապատասխանում են խառնուածների կերպարանափոխութեան զանազան շրջաններին. և պիտի որոշի հիւանդի ներկայ դրութեան՝ և այդ շրջանագլուխ ժամանակներում ունեցած հաւանական դրութեան՝ միջի յարաբերութիւնն։ Այսպէս բժիշկը կարող է տեսնել գուշակել հիւանդութեան գնի ունենալը

(1) Приливъ крови Congestion sanguine։ (2) Характеристическій. Caractèristique։ (3) Симптомы. Symptome։

հաւանական ընթացքն, և առնել ստոյգ եզրակացութիւններ այն եղանակի մասին, որին պէտք հետևել բնութեանը լաւագոյն օգնելու համար։

Որանից երևում է, որ Հիպոկրատէսի գործնական բժշկութիւնը լաւ էր համարում աւելի հիւանդութեան ընթացքին ուշ դնել, քան նորա առանձնական բնութիւնը հետազօտել։ Հաւանական է արդէն այս հանճարեղ հայեացքն, որ համզուեցնէ նորա դիտութեան հիմնական կարողութեան մասին։ Այս քննում է այն գործողութիւնն, որով հիւթերն ենթարկուում են թթութեանն և փոփոխութեան։ դիտողութեան է առնում տագնապի օրերի մէջ երևան եկած երևոյթներն, և որոշում է տագնապակիր բաժանմունց տեսակն և բազմապրութիւնը։ Այս չի մոռանում այդ գործողութեան ընթացքի առաջը փակել, այլ պարզաբար աշխատում է օգնել բնութեան գործողութեանն։

Երբոր մտածենք, թէ Հիպոկրատէս ապրել է Քրիստոսի ծն. 400 տարի յառաջ, և մի՛շտնջ, թէ մինչ հանգամանքների մէջ ծոլոր բժշկութիւնը, չունէր կարող չզարմանալ նորա արագ մեծ յառաջադիմութեան վերայ։ Այս նշանաւոր ծառայութիւն ցոյց տուեց՝ յերելով նոյն ժամանակի անպատշաճ հասկացողութիւններն, և ուսուցանելով նոցա աշակերտներին իրական ներգործութիւնը բնական պատճառներն տալ։ Նա բոլորովին մերժում էր այն երևակայական ազդեցութիւնները, որոց վերոյ նսեում էին այն ժամանակում։ Այս արհամարհել նոյն հասկացողութիւնով կարդալ տուողների տեղն անանձնաւոր բնութիւն։ Նկուատի տառապներին մօրի գնում ազդկանց շահն սոփում էր իրանց՝ բոլոր մարդկային նսեմութիւնները գերբնական ազդեցու թիւն ընծայել։ Նորա վարդապետում էին, որ ամեն մի հիւանդութիւն մի վշտացած աստուծոյ բարկութիւնից է յառաջ գալի. իսկ առողջութեան վերանորոգումն ամենից լաւագոյն այն նոյն աստուծոյ բոլորովին քաղցրանալովն էր լինելու։ Հիպոկրատ՝ քանի որ բանն այդ շահերին էր դիպչում, որևիցէ հակառակութիւն առաջին ուսման դէմ, որ եւ փոխանակութիւն գերբնականի նրութականով, անհրաժեշտաբար պիտի հանդիպեր ընդդիմադրութիւնը։ Սակայն ինչպէս երևում է, այս ընդդիմադրութիւնը ազդեցութիւն չունեցաւ այդ երևելի բժշկի վերայ, որ անվերապար զարգացնում էր իւր տեսականն և կատարում իւր գործնականը։ Այս իրանով օրինակ աւանդեց իւր բոլոր յաջորդողներին այդ ազնիւ արուեստի մէջ, ուսուցանելով նոցա՝ ձշմարտութեան գործի համար չյուզուել նրկայ ժամանակի նախապաշարմունքներից և դրպիռներից, և սպասել իրանց վարձատրութեան ապագայի գնահատութիւնից։

Ներա վարդապետութիւնը դուռ գիտանական է.

Ահա նկատողութիւններից կարող ենք տեսնել, որ Հիպոկրատէսի բժշկական փիլիսոփայութիւնն արժանի է մեր ամենամեծ յարգանքին, որովհետև ներկայացնում է մակաբերելու (1) և եզրակացնելու (2) գիտնական պայմանները: Ներա տեսութիւնն ամփոփ է և պարզմտաց. և Ներա ասածները միանգամայն յստնական են: Ով որ մոլիկ տայ Ներա տեսութեան վերայ պէտք եղած ներողամտութիւնով դէպի Ներա ժամանակը, պիտի տեսնի յստնական մտքի բնաւորանիշ թափանցողականութիւնն և ոյժը, որ իսկապէս արդարացնում է իւր հեղինակի հայր բժշկութեան տիտղոսն, որ տալիս են Ներան իւր եւրոպական յաջորդները. և որ՝ դուցէ կատիպի մեզ ներելու Ներա հեղինակի հնացմամբ պնդելուն, թէ Հիպոկրատէսի խօսքերը պիտի յարգենք իբրև նոյն իսկ Աստուծոյ ձայն:

Հնդիկան գրոց.

Հիպոկրատէսի հետևողների՝ Կոսպի մէջ եղած դպրոցը հատկապէս ունեցաւ իրան Հնդկեան վարժարանն, որ ոչ միայն օրիրիշ հայեացքներ ունէր հիւանդութիւնների ընութեան վերայ, այլ և Ներանց բժշկելն ուսուցանում էր բոլորովին ուրիշ եղանակով: Հնդկեան դպրոցն աւելի մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում յատկական ախտանշանների վերայ անհատական դէպքերի մէջ, և հետևում էր բժշկութեան ոչ այնքան վճռողական եղանակին, գործածելով որչափ կարելի է զօրեղ լուծողականներ գործածելուց, արիւն առնելուց և այլնանման ազդու միջոցներից: Այդ դպրոցների բժշկական փորձառութիւնն, ինչպէս և կարելի էր սպասել, դուրս բերեց շատ ընդունակ մարդիկ, և տեղեք տուեց բազմաթիւ ընտիր գրուածների, ինչպէս օրինակ՝ Փիլեթոնէս յօրինեց մի գրուած առողջների ինչ կեբակուր գործածելու համար. Պոկղէս—առողջապահութեան և մարմնամարզութեան վերայ. Պրագագորաս՝ երակի վերայ. ապացուցանելով՝ թէ երակով կարելի է հիւանդութեան ոյժը չափել: Հնդկեան ասկլեպիոնը կար մինչև Կոսանդիանոսի ժամանակները. իսկ այդ ժամանակն կործանուելց ուրիշ շատ հեթանոսական հաստատութիւնների հետ միասին: Բժշկական և բժշկական պարապմունքի միջև կապը հետզհետէ թուլացել էր. և երբ վերջապէս բժշկութիւնը բոլորովին բաժանուեց, Ներա մէջ երևեցան դանազան բաժանմունքներ և մակաբաժանմունքներ. օրինակ՝ դեղագործութիւն, վիրաբուժութիւն և այլն. այս գիտութիւնով պարապող մարդիկ ևս բաժանուում էին դանազան կարգի. ոմանք պարապում էին Ներանով իրրև սոսկ գիտութիւնով. այլք՝—իրրև ապրուստի միջոցով: Այն ժամանակներն, ինչպէս և մեր օրերը, շատերն, որոնց բաղդը յատկականչ ձիրքեր առատապէս չէր տուել, դանդում էին վերջին կարգում: Այսպէս օրինակ՝ Աբիստոտել, որ ունի այնքան նշանաւոր բարոյական ազդեցութիւն ամբողջ մարդկութեան վերայ, ինչպէս և ուրիշ ոմանք,

(1) Индукція. Induction: (2) Дедукція. deduction:

Բժշկների գործակից գերը.

Ալեքսանդրիայի գրադարանը.

Եգիպտական բժշկութիւնը.—Թանգարանը.

Եգիպտական բժշկութիւնը դամահատութեան վերայ.

Պտղոմէոս Եղբայրասէրը հիմնեց Ալեքսանդրիայի Թանգարանը, դասաւորութիւնը նորա մէջ ջրա ձիւղի որոշուեց.—քրանութեան, մաթեմաթիկայի, աստղաբաշխութեան և բժշկութեան. բայց այս բաշխելը պարապում էին խիստ ընդարձակօրէն. օրինակ՝ բժշկական բաշխում մտած կային այլ գիտութիւններ, ինչպէս և բնական պատմութիւնը: Թանգարանի մէջ նշանակուած առաջին բժիշկներն եղան Ապոմոլոնիոս, Հերոփիլէս և Եռասիստրատոս. երկրորդակարգ ուսուցիչների թուում դանուում էր Փիլո-Սաւփան, որ ուսուցանում էր բնական պատմութիւնն, և որին յանձնուած էր գրել ձկների մասին դիրքը: Թանգարանի հիմնադրի վսեմ հանճարն աչ մի բանով այնպէս գեղեցիկ չէ արտափայլում, ինչպէս իւր բժշկական դպրոցին տուած կազմուածովը: Այդ դպրոցի հիմն եղաւ անդամազննութիւնը: Հերոփիլէսին և Ներա ընկերակիցներին թոյլատրուած էր հատանել դիակներ, որպէս զի այս միակ հնարաւոր միջոցով հասու լինէին մարդկային մարմնի իսկական կազմուածքին: Պտղոմէոսի անյողդողդ կամքը հաստատութիւնով հետևում էր իւր նպատակին, ընդունելով, որ իւր երկրի ժողովրդի հակացողութիւնները սաստիկ հակառակում էին այսպիսի անշուք պարապմունքների: Դիակին հպիլն Եգիպտոսում համարուում էր պղծութիւն: Այդ հռչակաւոր մարդու գիտաւորութիւն էր ոչ միայն գիտենալ մարդկային մարմնի կազմուածքն, այլև միջոցներ էր գործ դրած իմանալու, թէ ինչ եղանակով են կատարուում մարմնի գործողութիւնները (1): Սորա համար նա թոյլ տուեց իւր անդամհատներին իբանց փորձերը կատարել կենդանի անասունների և մահուան դատապարտած յանցաւորների վերայ. և այս կերպով այնպիսի ճանապարհ բացեց բնախօսութեան մէջ, որ հկայ երկրաչափութեան մէջ, ինչպէս մի անգամ ասաց Ներան Լուկղիէս, Թանգարանում ճաշելու ժամանակին: Պտղոմէոս այս տնօրէնութիւնը պսպտպանում էր բա-

(1) Отравленіе:

բոլոր չափազանցությունները մեզ ծանոթ են մեր ժամանակի
հոգեբանության մեջ, որտեղ ես միշտ ուզում էի տեսնել
ինքնաբուխ ստեղծագործության ամենաբարձր դրսևորումը,
որ ոչ մի կերպ չի համապատասխանում ինքնաբուխ
ստեղծագործության իրական էությանը։ Ես ուզում էի
տեսնել մի մարդու, որ ընդհանրապես չի ստեղծագործում,
որովհետև նա ոչ մի բան չունի ստեղծագործելու։ Ես
ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի
ասելու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի մտածելու։
Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի
զգալու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի ապրելու։
Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի
անելու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի ցանկանալու։
Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի
լինելու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի լինելու։
Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի
ոչինչ չունենալու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի
ոչինչ չունենալու։ Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու,
որ ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու, որովհետև
նա ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու։ Ես ուզում
էի տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի ոչինչ
չունենալու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի ոչինչ
չունենալու։ Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ
ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու, որովհետև նա
ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու։ Ես ուզում էի
տեսնել մի մարդու, որ ոչ մի բան չունի ոչինչ
չունենալու, որովհետև նա ոչ մի բան չունի ոչինչ
չունենալու։ Ես ուզում էի տեսնել մի մարդու, որ
ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու, որովհետև
նա ոչ մի բան չունի ոչինչ չունենալու։ Ես ուզում
էի

ցուցանում է իրանց յառաջադիմութիւնն այս ուղղութեան մէջ։ Լուսաղէմի կործանումից յետոյ բովանդակ Ասորիքն և Միջագետքը լցուեցան հրէական դպրոցներով. բայց հրէայ անսանի բժիշկներն, ինչպէս նաև դլխաւոր վաճառականները բնակում էին Ղէբսանդրիայում։ Հրէից դէմ հանած հալածումն և նորանից յետոյ ցրուիլն եթէ չունեցան էլ ուրիշ որ և իցէ լաւ նպատակ, գոնէ թուլացրին նոցա հոգևորականների իշխանութիւնն։ Այն էլ կարելի է, որ շատ անգամ խաթգատ յոյսը աղգային երկրաւոր Յեսիայի գալստեան մասին հարկադրեց մտաւոր զարգացման մէջ փոքր ինչ յառաջ խաղացած մարդկանց արդարապէս գնահատել հին աւանդութիւնները։ Այս մտաւոր ազատութեան դլխաւոր առաջնորդողներ հրէայ բժիշկներն եղան։ Ալաղց ասրդէն, երբ դեռ ևս նոցա դիտութիւնը տղայութեան մէջ էր գտնուում, Ալատցիք ամենահաշտ թշնամութիւն էին տածում նոցա դէմ, որովհետև սոքա հիւանդութիւնները բժշկում էին աղօթքով, հաշտարար զոհերով և հրաշքներով. կամ թէ՝ եթէ դիմում էին էլ ոչ այնքան գերբնական միջոցներին, բժշկում էին այն դեղորաներով, որոնք տգէտ ժողովրդեան մէջ ամենուրեք գործածական են. օրինակի համար՝ կատաղած շան կծածին տուչս էին ուտելու շան սրտի առագաստը։ Իրրև օրինակ այն դասակարգի մարդկանց, որոնք շատով այդպիսի նշանաւոր մասնակցութիւն ունեցան մարդկութեան յառաջադիմութեան մէջ, կարող են յիշուել.—Հանինա՝ 205 թ. Ք. որի վերայ իւր յետագաները շատ անգամ խօսել են իրրև եբրայեցի բժիշկներից ամենահին մասդու վերայ. Սամուէլ՝ որ հռչակաւոր էր իրրև անուանի աստղաբաշխ, մանկաբարձ, աչքբոյժ և գտիչ հեղանիւթ աչագեղի (1), որ կրում է իւր անունը. Աբ՝ անատոմ, որ յօրինեց մի գրուած մարդկային մարմնի կազմուածքի մասին, որ անգամալենական փորձերի պըտղային մեռած մարմնի հետ, որ նորա մահից յետոյ ժողովուրդը նորա գերեզմանի հողը գործ էր ածում իրրև դեղ. Ռբբա Աննա, որի վարդապետութիւնը խելագարութեան մասին առակացուցանում է, թէ նա նիւթական բացատրութիւն էր տալի ժողովրդի՝ այսահարուած մարդկանց մասին ունեցած հաւատին, և որ փոխանակեց այդ ծառրոտի մոլորութեանը գիտական բացատրութիւն, անուանելով խելագարութիւնը մարմնի խանդարում։ Այս յարգանքի արժանաւոր բժիշկը կանեն էր ասել չբաւորներից երբեք վճար չընդունել և երբէք դանազանութիւն չդնել աղքատների և մեծատուների հոդատարութեան մէջ։ Այդ մարդիկը կարող են ընդունել իրրև տիպ իրանց յետագաների մինչև եօթներորդ դարն, երբ արևելեան դպրոցներն ընկան արաբական գլխաւորական արշաւանքների պատճառով։ Թալմուտական գրականութեան մէջ կարելի

1 Примочка։

է դանել բժշկութեան փոփոխուող վիճակի վերայ հղած բոլոր ցուցմունքները. նորա մէջ գերբնականն, երևի թէ, սակաւ առ սակաւ փոխուել է բնականի, հոդևորը խառնուել է դիտականօրէն-ճշդրտի հետ. ասրդին դեռ ևս կարող է ձեռք դնել հոդևոր միջոցով բժշկել հիւանդութիւն, բայց, օրինակի համար, անդամալուծութիւնը բոլորովին կանոնաւորապէս ընծայուում է ոչնաջղի վերայ հղած ուղղի ձեռնադրին։ Այս դլխերի կանոններից մէկ քանին ծիծաղական են։

Սկզբում, Ղէբսանդրիայի դպրոցի ընկնելուց յետոյ, բոլորն այդ էր, ինչ որ հրէայ բժիշկները կարողացան պահպանել մինչև իրանց հաւատի դիտութիւնից. բայց երբոր անցաւ արաբական տիրապետութեան խառնաշփոթ ժամանակը, տեսնում ենք նորանց թագաւորի պետերի խորհրդականներ. դոքա իրանց բարեյաջող դիրքովին, աղատամիտ կրթութիւնովին և ընդարձակ հասկացողութիւններովին ամենամեծ ազդեցութիւն են ունենում մարդկութեան մտաւոր յառաջադիմութեան վերայ։ Ասաբ-ջ-այվա, Ասաղիա խալիֆայի բժիշկը, մի հրէայ բժիշկ իւր ժամանակը անսանի էր իրրև բանաստեղծ, քննադատ և փիլիսոփայ. Ալիղ շատ դրքեր թարդմանեց յունարէնից. Ֆարան՝ բժիշկ Ղէբսանդրիայում, դրեց Պանդեկտներ. մի գրուած՝ որ այժմ դժբաղդաբար կորած է. որ պարունակում էր, ասում են, առաջին մշակուած նկարագիրը ծաղկի և նորա բժշկելու եղանակի. Իսահակ-բէն-Իմրան յօրինեց մի ինքնուրոյն գրուած թոյների և նոցա նշանների վերայ. ուրիշներն ևս հետևեցին նորա օրինակին։ Ալ-Ռազի խալիֆան, որ պահպանում էր քաղաքական յարաբերութիւններ Սիծիլիա Կարլոսի հետ հրէայ դեսպանների միջնորդութեամբ, նոյն ինքնակալին օրինակ տուեց, որից Կարլոս չդանդաղեց օգուտ քաղել. և այդ օրինակն էր խալիֆայի սրտեռանդ խնամատարութիւնը Ջնդիսաբուրի բժշկական ժողովին և Բաղդատում համալսարան հիմնելն։ Սա և բժշկութիւն անելու իրաւունքն արգելում էր այնպիսիներին, որոնք գոհացուցիչ քննութիւն չէին տուած լինում համալսարանի բաշխներից մէկի հարցաքննութեան մէջ։ Իւանդութիւնների և նոցա բուժման կրօնական հասկացողութիւնը շատով վերացաւ Երևելքից։ Յոշուա-բէն-Նուն, ասում են, Բաղդատի այդ համալսարանի խիստ հռչակաւոր պրոֆեսորներից մէկն էր։ Նոյն իսկ դպրոցը պարապում էր թարդմանելու յոյն լեզուի դրուածներն արաբական լեզուով, և այն ոչ թէ միայն բժշկութեան, այլ գրականութեան բոլոր ճիւղերից։ Այս կերպով տարածուեցան Պղատոնի և Արիստոտէլի վարդապետները. և արդարև, ասում են, որ դրեթէ ամեն օր Բաղդատի դռներից ներս էին մտնում դրեթէ

Աբրաներըճանաչում են նոցա հետ.

Հրէայ բժիշկները դեռ ևս նոցա դիտութիւնը զորացնում է.

Նոքա հիմնում են բժշկական դպրոցներ.

Նոքա յառաջ են տանում գիտութիւնն և դրա կանոնները.

ծանրաբեռնուած ուղտերի կարավաններ: Մինչ Գ. կայսրը համաձայն դաշնադրութեան պարտաւորուած էր ուղարկել յունական դրքեր, որպէս զի լացուէին այդ պաշարները: Այսպիսի մեծաւոր շարժման անհրաժեշտ արգասիքը պիտի լինէր գիտութիւնների լուսոյ տարածումն: Հինգեւեցան դպրոցներ Բասորի, Սպահանի, Սմրղանդի, Փնջի, Մառոքքոյի, Սիկիլեայի, Կորդուվի, Սեվիլի և Գրանատայի մէջ:

Թառնուրդքաւ գեոմետրան և գեոմետրան.

Այս կերպով Նեստորականների և Հրէից ձեռքով Բարբարիք ծանօթացան Յունաստանի և Աղեքսանդրիայի բժշկական գիտութեանը. բայց նոցա մէջ այդ գիտութեան հետ միացաւ միջնադարեայ մոլութիւն, որ յառաջ էր եկել Պարսկաստանից, կամ գուցէ թէ ունէր իւր քաղդէական հնաժամանակեայ աղբիւրն. որովհետև Նեստորականների իշխանութեան ներքոյ կային Միջագետքում ընդարձակ եկեղեցական հաստատութիւններ, և Հրէայքն էս վաղուց արդէն ծանօթ էին այդ երկրին, որտեղից իրանց առաջին նախնիքն էին գուրս եկած: Այդ գաղափարները շատ անդամ ազդեցութիւն ցոյց տուին նոցա ազգային կրօնի վերայ: Այս օտարերկրեայ գիտութիւնը դիւթական կամ մոգական տեսակի էր, և նորա գործադրութիւնը լինում էր հմայութիւնով, կախարդանքներով, հմայեկներով (համայիլ) և յաւուրներով (թէլիսմ): Նորա հիմնական սկզբունքն այն կարծիքն էր, թէ մոլորակներն ազդեցութիւն ունին երկրաւոր բանների վերայ: Որովհետև այն ժամանակում եօթ մոլորակներ էին յայտնի,—Երեգակը, Լուսինը, Հրատը, Փայլածուն, Լուսնթագն, Երեւանն և Արեւակն, և այս թուին համապատասխան եօթ մետաղներ կային, ուստի սորանից հանուում էին յայտնի օրէնքներ: Ոսկին համարուում էր նուիրուած Երեգակին. արծաթը՝ Լուսնին. երկաթը՝ Փայլածուին և այլն: Այս կերպով բաժանուած էր այն միջոցին և ժամանակին. օրինակ՝ շաբաթուայ եօթը օրերը բաժանուում էին աստղաբաշխութեան եօթ մոլորակների վերայ: Այդ օրերի անուններն և նոցա կարգը, բացայայտ է, որ կապ ունէին Պտղոմէոսի աստղաբաշխական կարծիքների հետ, ըստորում իւրաքանչիւր մոլորակի համար որոշուած էր նորա երեւման ժամանակն. և այն մոլորակն, որ երեւում էր օրուայ առաջին ժամում, իւր անունը տալիս էր այդ օրին: Շաբաթի այս բաժանումը ներկայացնում է նշանաւոր յարացոյց այն հիմնարկութեան երկարատեւութեանն, որ յարմարած է մարդու պահանջներին: Նա երկար տարիներ քանդ Թագաւորութիւնների բազմաթիւ փոփոխութիւններին, և իրան հպատակեցրեց Արեւտքի եկեղեցական դրութիւնն, որ չկարողացաւ փոփոխել այդ հաստատութեան հնութենական սպառնալիքներն, և վերջացրեց նորանով, որ խրախուսեց ժողովրդի այն սիրած

Գրերականն նշանակութիւն է ընծայուում նրանց յայտնի մասերին, և ժամանակի յայտնի եղանակներին.

Շաբաթուայ սկիզբը

ենթադրութիւնը, թէ այդ կարգադրութիւնը փոխառած է ո. Գրքից—.Թէև օրերի հնութենական անուններն և այդ անունների բուն դասաւորութիւնն ակն յայտնի ցոյց են տալիս այդ մեղսութիւնը: Հրէն ժամանակի հեղինակներն չեն նկատել այդ բանը:

Այդ կարծիքները նիւթի և ժամանակի վերայ և նորանց՝ գերբնական զօրութիւններին ընծայելը ծնունդ առած է համաշխարհական կամ աղեքսական հոգւոյ վերայ եղած վարդապետութիւնից, որ խիստ շատ տարածուած էր արեւելքում: Ինչպէս տեսանք գլխում, արեւելեան բովանդակ աստուածաբանութիւնն այս վարդապետութեան վերայ էր հաստատուած. և այս հակացողութիւնը շատ հին է, և ոչ բոլորովին ոչ-փիլիսոփայական: Հաւատը կարծում էին, թէ մարդու հոգին այս համաշխարհական հոգւոյ մանրիկն է միայն, որ բաժանուում է նորանից իբրև կայծը բոցից: Միւս բոլոր իրերը, շնչաւոր և անշունչ, կենդանիներ, բուսեղէններ, քարեր, մինչև անդամ բնութեան զանազան ձևերն, ինչպէս գետերը, լեռները, ջրվէժներն, այրերն, ամեն մէկն ունէին իրանց ներքին կենդանացուցիչ ոգին: Այս կերպով հմայեկներն և յուրութիներն առնում էին իրանց զօրութիւնն ոչ թէ նիւթական իրից, որից կազմուած էին, այլ իրանց այդ ներքին ոգուց: Մարդու նկատմամբ կարծում էին, թէ նորա անհրութեական տարրը համապատասխանում է նորա մարմնի արտաքին ձևին: Երկու մեծ ազանդներից, որոց վերայ բաժանուած էր Հրէից ազգը, Փարիսեցիքն ընդունել էին աստուածաբանական վարդապետութիւնն. իսկ Սադուկեցիք,—այդպիսի համաշխարհական հոգւոյ դրութիւնն ուրացողները, պարծենում էին նորանով, որ իրանց հաւատը Մովսիսի հին հաւատն էր. և իրանց հակառակորդների մասին ասում էին, թէ ընկել են մոլորութեան մէջ բաբելոնեան գերութեան ժամանակներին. իսկ մինչև այդ գերութիւնն իրրև թէ Երուսաղէմի մէջ լսուած չէին այդպիսի վարդապետութիւններ: Աղեքսանդրիայի առաջաւոր մարդկանց մէջ շատերը կային այս վարդապետութեան հետևողներ. օրինակի համար՝ Պղատոն շարադրեց մի գիրք ոգիների՝ մարդկանց հետ ունեցած հաղորդակցութեան մասին. իսկ նորա Պորփիւրիոս աշակերտը գործով փորձեց այդպիսի հաղորդակցութեան կարելիութիւնն. ըստ որում երբ մի անդամ գնաց Իղեպտի տաճարը Պղատոնի և Եգիպտական մի քրմի հետ, վերջինս ապացուցանելու համար իւր գերբնական զօրութիւնն, առաջարկեց կոչել մէջ ոգի տեսանելի կերպարանքով նոյն իսկ Պղատոնի հոգին: Դեռևս վերջ գծագրութեց մոգական մի բոլորակ շրջանակ քաղդէական սովորական նշանակներով, և սկսաւ հոգւոյ կոչումն. նա եկաւ երևեցաւ, և Պղատոն կանգնած էր զմայլեալ իւր սեպհական հոգւոյ հետ: Մեզ հարկ չկայ որոշելու՝ թէ

Գեղարդեան. մահաբերքաթեան.

մեռելահարցի յաջողութիւնն այդ վոլթամում որչափ տեսագիտական պայմանների յարմարութիւնից կախուած ունէր, և որչափ գերդասած երևակայութիւնից։ Արևի այդ տեղ ներգործում էին երկուքն էլ. բայց եթէ կարելի էր մէջ տեղ կոչել կենդանի մարդու հոգին, որչափ ապա աւելի դիւրին էր կոչել մեռածների հոգիները։

Ա՛յս գաղափար. երը ծնունդ են առնում հա մատուածականութիւնից։

Իսկապէս այդ օտարոտի ուսմունքները կապ ունէին համատասխանականութեան հետ, որին հաւատում էին ծածկաբար ամեն ուրեք. ըստ որում եթէ, պարզը խօսելով, զանազանութիւն էլ դնում էին նիւթի և ոգւոյ մէջ, կամ մարմնի և հոգւոյ մէջ, բայց նուիրեալները կարծում էին, թէ նիւթը միայն ոգւոյ ստուերն է. իսկ մարմինը՝—հոգւոյ առաջօք նմանութիւնը։

Ա՛խարդական արուեստ կամ մոգութիւն,—դիւթութիւն։

Ուեթերոյզ գարում զարմանալի և անըմբռնելի տեսակի շատ բնական իրողութիւններ կատարեցան, որոնք դիւրութիւնով կարացին խորամանկ տպաւորութիւն գործել նոցա իսկութիւնը բացատրելու անկարող՝ սքանչացած ականատեսների վերայ։ Ա՛յդի քիմիկոսների համար այդ ամենն ամենասովորական բաներն են։ Օրինակ՝ ամրապէս խցուած անօթներն, եթէ պահում էին կրակի վերայ, բացուում էին, իբրև թէ որ և իցէ անտեսանելի անձի ներգործութիւնով. անշօշափելի գոլորշիները թանձրանում էին ու պառնում կարծր մարմիններ. անգոյն հեղանիւթերի մէջ յանկարծ գանազան պայծառ գոյների նմանութիւններ էին տպաւորուում. բոցը բարձրանում էր վեր, առանց որպիսի և իցէ նշմարելի պատճառի, և լինում էին ձայնթիւններ։ Ա՛յս ամենը լինում էին խիստ անակնուանելի և անբացատրելի, և միանգամայն արդարացնում էին այդ արհեստն տուած ,,ծածուկ դիւտութիւն,, ,,կախարդական արհեստ,, անունը։ Ա՛յսպէս միաւորուած էին լինում առանձն մէկ մէկի հետ կապ չունեցող սքանչելիքների իրողութիւններ։ Ա՛րդիական տեղեկութիւնները սիեզերական հոգւոյ և նեղքին ոգիների մասին, հասցրին այն թեզին, որի վերայ կարողացան շարունակ այս ամեն զարմանալի բաները։

Ա՛շմարիտ գիտական հմտութիւնների հետ միասին Ա՛րաբացիք անյագաբար ընդունէին իրանց նեստորական ու հրեայ ուսուցիչներից և այդ միստիկական բացատրութիւններին, ըստ որում գերբնականն ունի միշտ իւր գրաւչութիւնը։ Բայց և այնպէս՝ նոքա առանձին չբաւականացան այդ տեղեկութիւններովը, և իրանք աշխատում էին ընդարձակել և կատարելագործել նորանց։ Նոքա ամենակարելի իրերն ենթարկում էին ամենակարելի քննութիւնների. և շատ բարեգիտցին իրանց գաստիարակներից ընդունած փորձառական (1) եղանակները։ Ջանասէր մարմինները հրոյ ներգործութեան ենթարկելով, նոքա սովրեցին քաղել նոցանից առաւել նրբացած մասունքներ, որոց մէջ, ըստ երևութին, կեդրոնանում էին առանձն

Ա՛րաբացիք ընկնում են այս մոլորութեան մէջ։

1 Экспериментальный. expérimental։

զօրութեամբ այն մարմիններին պատշաճեալ յատկութիւնները, որոնցից քաղուում էին։ Որովհետև այդ մանրիկներն իրանց՝ մարմնից ազատուած միջոցին երբեմն անտեսանելի էին լինում, և սակայն գարձեալ կարողանում էին ձայթեցնել ամենամեծ անօթներ, որոնցից դուրս էին ցայտում ապա շաչիւնով և բոցով, ուստի և համարուում էին այն մարմնի աներևոյթ ոգին կամ հոգին (Spiritus), որից հուրը հանում էր նորանց։ Ա՛յս կերպով գտնուեց գինու, աղի և բորակի ոգին կամ բարկ գոլորշին (սպիրտ)։ Ա՛յդ անուները տակաւին պահպանուել են երբեմնական գործածութեան մէջ և մինչև այսօր, թէև նոցա նշանակութիւնն արդէն կորած է. իսկ առաջին ժամանակը նոքա գնէին բառական նշանակութիւն։ Ա՛լքիմիան իւր մտերովը (1), երբացած հինգերորդն (2) և նեղքին ոգիներովը կամ սպիրտներովը (Spiritus) միասին նիւթականացրած համատատութեան էր։ Ա՛ստուծուն տեսնում էին ամեն բանի մէջ, և թունդացածի և վերացածի, և թուելի, և իրական առարկաների։

Ա՛յսպէս քրիստոսեան։

Նախ քան աւելի հանգամանօրէն խօսելս այս մասին, ես պիտի ասեմ այս տեղ, թէ այդ միստիքական անձնախաբութիւններին ոչ միայն մահմետականներն էին հետևում, այլ քրիստոնէութիւնն էլ պատրաստուած էր նորանց համար։ Քրիստոնէից կարծիքով հոգին, օդն և ջուրը լի էին գանազան աներևոյթ էակներով։ Ա՛ստուածային ատուածների գրոշակներին տրուում էր գերբնական զօրութիւն մինչև անգամ բուն իսկ հնութեան ատելի մեծ հաւատով. միայն քրիստոնէութեան մէջ բացատրում էին այդ իրերև պիղծ ոգու ազդեցութիւն. այդ ոգին էր իշխում օդինակի համար և խեղացնողների վերայ։ Ա՛ստիճ մի աղբիւրի ջուրը ժամանակ ժամանակ յուզուում փրփրում էր բաժանուող ածխաթթուուտի պատճառով.—հրեշտակ էր այդ յուզողն. եթէ անպաղպ մէկը ջրհոր ընկնէր, ուր ջնասակար գազերը խեղդէին նորան, այդ նշանակում էր, որ այնտեղ թաղնուած է եղել մի դև. եթէ հանքահանների հուրը մի ձայթիւն պատճառէր, ձայթիւնն ընծայում էին չար ոգւոյն, որ հսկելիս է եղել գանձի վերայ, և որ զայրացաւ իւր անպորրութիւնը խանգարելու համար։ Ա՛յլ ևս չկար այն պատմութիւններին, որոնք խօսում էին այսպիսի ոգիների գանազան ձևով երևելու մասին, և գոցա իսկութիւնը հաստատում էին շատ ամենատոյգ վկաներ. էլ չկար մի այր, կամ մի զուարար թաւ անուտ, ուր չերևէին հրեշտակներ և դևեր. էլ չկար տնայի մի տեղ առանց իւր քաջ քերի։ Ա՛յդպէս և այս բոլոր էակներին գեռ ևս տուած էին անուններ, բայց հասկանալի է, որ քրիստոնէից մէջ օդն արդէն ունէր իւր ոգիները. երկիրը՝ իւր պարիկները. հուրն՝ իւր սալամանդրները. և ջուրն՝ իւր ձկնտները. քերին երևում էին նոքա, և գիշերը կախարդութիւն-

1 Эссенція. essence։ 2 Квинтъ-эссенція. quintessence։

ներ անում: Ընչաքաց ձախճախների մահառիթ օգին ընծայում էին ամենահարկու սեռակի ոգիներ. հանքերի մէջ ճայթիւն արտադրող գազերը անձնասրտութեամբ էին ժժգունները չարասիրտ գաճաճների կերպարանքով, որոց ականջները հասնում էին մինչև ուսերը, և որոնք գեղած ունէին մոխրագոյն հանդերձ: Փիլիսոփայական հասկացողութիւնները երբեք կարող չեն բաժանուել ընկերական գաղափարներից. մարդու մտածմունքը միշտ պիտի այն մտաւոր շրջանի կնիքը կրէ, որի մէջ ինքն է: Նայց ինչպէս յայտնի է, այս հասկացողութիւնները քրիստոնէութեան մէջ ստացան իրանց առանձին յատկութիւնները, որոնք արտայայտուեցան միջնադարեան անապատութեան մէջ: Ընտիր երևեցան իւր սեռակի գերբնական զօրութիւնով զարդարուած թիլիսմները,—ինչպէս Սիջագոտքի հմայիկները և բժժանքները: Նոքա յատկալի պահապաններ էին չար ոգիների դէմ և անկասկածելի վերութիւն հիւանդութիւններից:

Այս միստիքական գաղափարները իրանց բնական ուղղութեան շրջապտոյտ առացան առանձին ոյժ: Ամեմատութիւն գրուած էր կնոջ կազմուածքի և երկրի կազմուածքի մէջ, որ ունէր իրր թէ իւր երակները, որոնցից ջուրն ընթանում էր. և իւր ծակոտիները՝ օդի մուտ գոյծելու համար. որանից եղբակացուց և նոցա գործողութիւնների նմանութիւնը. որանից ծնունդ առաւ սեռակի՝ երկրի ծոցում մշտրակների ազդեցութիւնով կազմուելու մասին եղած սեռութիւնն. ըստ որում համարում էին թէ երկիրը լուսնային շրջանառութեան մի որոշեալ թուից յետոյ անարգ նիւթերից ինքն իրան յօրինում է ոսկի և արծաթ: Սակայն մետաղների փոխարկութեան մասին եղած հասկացողութեան մէջ արդէն նկատուած էր, թէ բնութեան համար ժամանակի անցնելն ոչինչ է. իսկ մարդու համար նա՝—անվնաս ինչ: Երբոր բնութիւնն անարժէք իրերը փոխարկում է թանկագին մետաղի, ի՞նչ կնշանակէ նորա համար հազար տարին: Արդու համար մտաւոր գործունէութեան շրջանը պարունակում է կէս դարու մէջ: Այս նաւիրական արհեստով պարապողների բոլորի նպատակը պիտի լինէր բնական գործողութիւնների ժամանակամիջոցները կարճել. եթէ նկատում ունք, որ ջերմութեան ազդեցութիւնը փութացնում է պտուղների հասունանալն, ուրեմն մի՞ք լեակատար իրաւունքով չպիտի՞ սպասենք, որ ջերմութեան լուսհաշուած աստիճանը պիտի միանգամայն պատասխանի մեր նպատակներին: Ալոցի մէջ վեսուվիոյով զանազան նիւթերն այնքան ժամանակ, որքան հարկաւոր է, ևի՞նք փութացնի միթէ նոցա ցանկալի փոխարկութիւնը: Պալերմոյ կայսրը, որ երբեմն փորձեր էր անում գանելիքը հրոյ ներգործութեան ենթարկելով ոսկի պատրաստել, այն հազարաւոր մարդկներից մէկն էր, որոնք հետամուտ էն միևնոյն հարցին: Մի քանիները փորձում էին աւելցնել կրակի մէջ զանազան նիւթական իրեր, որպէս զի այժ տան նորա ներգործութեանն, և մաքրեն կրկընքից այդ կրակին ենթարկուած անարգ մարմինը: Ընդհակառակն փիլիսոփայական քարի մասին:

Փոխարկութիւն և գոյափոխութիւն.

Իրերի բոլորովին այլ մարմնի փոխարկուելու կարելիութեան մասին եղած այս վարդապետութիւնն ամրապէս հաստատութիւն գըտնելով, նիւթական մասի մէջ առաջնորդեց դէպի ալքիմիան,—ուրիշ անարգ մետաղներից ոսկի և արծաթ հանելու արհեստ. իսկ աստուածաբանութեան մէջ՝ դէպի գոյափոխութիւնը: Թէ մետաղների փոխարկութեանն և թէ գոյափոխութեանը սահմանուած էր համաշխարհական նշանակութիւն: Գոյանից մէկը միացաւ Սէքքէի գիտութեան հետ. միւսը՝—Հռոմի աստուածաբանութեան հետ:

Կենսական էլիքսիր:

Այն միևնոյն ժամանակին, երբ Ընտրացիք գործ էին դնում աշխատութիւնները ալքիմիայի վերայ, նոցա բժշկական ուսումնասիրութիւնն առաջնորդեց իրանց դէպի մի ուրիշ հին մոլորութիւն.—համաշխարհական, համընդհանուր ժողովրդական կամ էլիքսիրի գտնելուն, որ բժշկէր բոլոր ցաւերն և միշտական առողջութիւն պարգևէր մարդկային կենդանիներին: Ամբողջ գարեր շարունակուած միստիքական փորձերը քրքրեցին բոլոր բնութիւնը, սկսած արեգակին նուիրուած գևղին ծաղիկներից, և նորա՝ երկրի վերայ ունեցած խորհրդանշանակից և ներկայացուցչից—ոսկուց, մինչև մարդու ամենանուիր քրտի արտաթորութիւնները: Այս փորձերն ոսկու իսկական յատկութեանց վերայ աւելցրին շատ երևակայած ընտիր յատկութիւններ. օրինակ՝ այն ժամանակին հաւատում էին, թէ առանձին յայտնի պատրաստութեան միջոցով նորանից կարելի էր հանել կենսատու էլիքսիրը: Սորանում է պարունակում ոսկին լուծելու պատրաստութեան հնարքը գանելու անխոնջ ջանքերի բացատրութիւնը. ըստ որում այն ժամանակին կարծում էին, որ եթէ հնար լինի առանձնացնել այս մետաղը լուծուած ձևով, դա վաղուց պիտի լինէր ամենքի խնդրելի գեղը: Այն ժամանակին անկարելի էր երևակայել շատացնել ջրի բնական լուծող զօրութիւնն և տալ նորան նոր յատկութիւններ, որոնք նորան օգնած լինէին և ոսկին լուծելու: Սիթէ բնութեան մէջ չկար զանազանակերպ յատկութիւն ունեցող ջուր. միթէ այդ ջրերից մէկ քանին չէ՞ին կազդուրում յիշողութիւն. և ուրիշները—չէ՞ին խանգարում: Սիթէ նոցանից մէկ քանին չէ՞ին կարող գօրացնել հոգևկան ոյժերը. միսնները՝—պատճառել տրամութիւն. երրորդները՝ վերջապէս, ամենից աւելի գնահատելիները՝—վերադարձնել սէր: Ալաղից յայտնի եղած էր, որ զանազան բնական կամ արհեստական ջրերը կարող են ազդեցութիւն ունենալ առողջութեան վերայ. և թէ՝ կարելի է գործիքներ ունենալ այդ ջրերի յատկութիւնները ճանաչելու համար:

Ընչաքաց լուծումն.

Փ խարկութիւն սեռակ. Ընչ. ի. ա.

Ո՛չ ոք կարող է ազատվել իր ճակատագրից։ Ամեն մարդ ունի իր ուղին, որ նշանակված է նրան ի ծնե։ Ամեն մարդ ունի իր ճակատագիրը, որ կապված է նրա ծննդյան ժամանակի հետ։ Ամեն մարդ ունի իր աստղը, որ ծագում է նրա ծնվելու ժամանակ։ Ամեն մարդ ունի իր հոգին, որ ստեղծված է նրա մարմնի հետ միասին։ Ամեն մարդ ունի իր կամքը, որ ազատ է նրա գործերում։ Ամեն մարդ ունի իր բախտը, որ կախված է նրա կամքից։ Ամեն մարդ ունի իր մահը, որ կանխորոշված է նրա կյանքի ընթացքում։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենությունը, որ սկսվում է նրա մահից հետո։ Ամեն մարդ ունի իր դատաստանը, որ կատարվում է նրա հոգու վրա։ Ամեն մարդ ունի իր դրախտը կամ դժոխքը, որ նշանակված է նրա գործերի համեմատ։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենական կյանքը կամ մահը, որ կախված է նրա հավատքից և գործերից։

Ամեն մարդ ունի իր ուղին, որ նշանակված է նրան ի ծնե։ Ամեն մարդ ունի իր ճակատագիրը, որ կապված է նրա ծննդյան ժամանակի հետ։ Ամեն մարդ ունի իր աստղը, որ ծագում է նրա ծնվելու ժամանակ։ Ամեն մարդ ունի իր հոգին, որ ստեղծված է նրա մարմնի հետ միասին։ Ամեն մարդ ունի իր կամքը, որ ազատ է նրա գործերում։ Ամեն մարդ ունի իր բախտը, որ կախված է նրա կամքից։ Ամեն մարդ ունի իր մահը, որ կանխորոշված է նրա կյանքի ընթացքում։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենությունը, որ սկսվում է նրա մահից հետո։ Ամեն մարդ ունի իր դատաստանը, որ կատարվում է նրա հոգու վրա։ Ամեն մարդ ունի իր դրախտը կամ դժոխքը, որ նշանակված է նրա գործերի համեմատ։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենական կյանքը կամ մահը, որ կախված է նրա հավատքից և գործերից։

Ամեն մարդ ունի իր ուղին, որ նշանակված է նրան ի ծնե։ Ամեն մարդ ունի իր ճակատագիրը, որ կապված է նրա ծննդյան ժամանակի հետ։ Ամեն մարդ ունի իր աստղը, որ ծագում է նրա ծնվելու ժամանակ։ Ամեն մարդ ունի իր հոգին, որ ստեղծված է նրա մարմնի հետ միասին։ Ամեն մարդ ունի իր կամքը, որ ազատ է նրա գործերում։ Ամեն մարդ ունի իր բախտը, որ կախված է նրա կամքից։ Ամեն մարդ ունի իր մահը, որ կանխորոշված է նրա կյանքի ընթացքում։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենությունը, որ սկսվում է նրա մահից հետո։ Ամեն մարդ ունի իր դատաստանը, որ կատարվում է նրա հոգու վրա։ Ամեն մարդ ունի իր դրախտը կամ դժոխքը, որ նշանակված է նրա գործերի համեմատ։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենական կյանքը կամ մահը, որ կախված է նրա հավատքից և գործերից։

Ամեն մարդ ունի իր ուղին, որ նշանակված է նրան ի ծնե։ Ամեն մարդ ունի իր ճակատագիրը, որ կապված է նրա ծննդյան ժամանակի հետ։ Ամեն մարդ ունի իր աստղը, որ ծագում է նրա ծնվելու ժամանակ։ Ամեն մարդ ունի իր հոգին, որ ստեղծված է նրա մարմնի հետ միասին։ Ամեն մարդ ունի իր կամքը, որ ազատ է նրա գործերում։ Ամեն մարդ ունի իր բախտը, որ կախված է նրա կամքից։ Ամեն մարդ ունի իր մահը, որ կանխորոշված է նրա կյանքի ընթացքում։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենությունը, որ սկսվում է նրա մահից հետո։ Ամեն մարդ ունի իր դատաստանը, որ կատարվում է նրա հոգու վրա։ Ամեն մարդ ունի իր դրախտը կամ դժոխքը, որ նշանակված է նրա գործերի համեմատ։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենական կյանքը կամ մահը, որ կախված է նրա հավատքից և գործերից։

Ամեն մարդ ունի իր ուղին, որ նշանակված է նրան ի ծնե։ Ամեն մարդ ունի իր ճակատագիրը, որ կապված է նրա ծննդյան ժամանակի հետ։ Ամեն մարդ ունի իր աստղը, որ ծագում է նրա ծնվելու ժամանակ։ Ամեն մարդ ունի իր հոգին, որ ստեղծված է նրա մարմնի հետ միասին։ Ամեն մարդ ունի իր կամքը, որ ազատ է նրա գործերում։ Ամեն մարդ ունի իր բախտը, որ կախված է նրա կամքից։ Ամեն մարդ ունի իր մահը, որ կանխորոշված է նրա կյանքի ընթացքում։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենությունը, որ սկսվում է նրա մահից հետո։ Ամեն մարդ ունի իր դատաստանը, որ կատարվում է նրա հոգու վրա։ Ամեն մարդ ունի իր դրախտը կամ դժոխքը, որ նշանակված է նրա գործերի համեմատ։ Ամեն մարդ ունի իր հավիտենական կյանքը կամ մահը, որ կախված է նրա հավատքից և գործերից։

նա կորձանեց Սուրբ Ղազարոսի մասին եղած վարդապետութիւնս։ Այս գիտուն ծառայութիւնն ընծայուած էր խիստ վերջին ժամանակի եւրոպացիներին։ Նա նկարագրեց թորման, վերացման եւ զտելու եղանակները, նկարագրեց դանազան քիմիական պատրաստութիւններն, օրինակի համար՝ ջրային եւ աւազային աւազանները, ոսկրային հողի մաքրութեան հնարները. այդ հողի գործածութեան համար նա պատմում է շատ օտարոտի բաներ։ Վիմիկոսի համար անօգուտ չէ տեսնել, թէ Ղաֆար ինչպէս է նկարագրում բորակածին թթուասւտը պատրաստելու հին եղանակն, որ լինում էր թորելով սրուակի մէջ կկապրսանի արջասպը, պաղեղէն եւ բօրակը։ Նա խոստում է նորա ծանիչ լինելու մասին. եւ թէ՝ ինչպէս կարելի է նորանով լուծել միւնէ անգամ նոյն իսկ ոսկին, եթէ աւելցուի նորա մէջ ալկալեան ցնդական աղի միմանն։ Այսպէս ուրեմն՝ կարելի է ասել, որ Ղաֆարը վճռեց ալքիմիայի ամենակարեւոր մէկ խնդիրը.—ոսկու ստացումն լուծուած ձեւով։ Ի հարկէ պէտք էր շատ փորձեր արուած լինէին, որ համոզուէր այդ բաղադրութեան ներգործութիւնը կենդանական դրութեան վերայ, որի մասին կային խիստ անհեթեթ ենթադրութիւններ։ Եւթէ թէ խաբուած ակնկալութիւնը,—այդ փորձերի արդիւնքը—պատճառ եղաւ, որ այդ փորձերի մասին տեղեկութիւններ չհասան մեզ։

Ղաֆարի հետ միասին կարելի է յիշել եւ Ռազէսին, որ 860 թ. եւ Բաղդադի մեծ հիւանդանոցի գլխաւոր բժիշկն էր։ Նա առաջինն եղաւ ծծմբաթթուասւտի յատկութեանց եւ պատրաստութեան համար գրող։ Ռազէս ստանում էր ծծմբաթթուասւտն—ինչպէս մինչեւ այսօր ստացուում է այդ թթուասւտի նորդհաստղենական տեսակը,— թորելով չոր, կանաչ արջասպը։ Նա նմանապէս առաջինն ցոյց տուեց անմեռ կրով մաքրուած գինու ոգուց մաքուր ալքոհոլ պատրաստելու եղանակը։

Իբրեւ Սարակինոսների ուսած հետաքրքրական գիւտերից մէկը կարելի է յիշել Ալքոլ-Հէհիլի փորձն, որ միասին թորելով մէղր, կաւի, կրի եւ վառօդի աճուխի մղուած հիւթերը, ստացաւ մի հանքանիւթ. կարմիր մեղսիկ, մթութեան մէջ փայլող ,,իբրեւ լուսնի լուսով,,։ Այս՝ փոսփորն էր։

Այդ ժամանակից ակսած արաբացի բժիշկների մէջ երեւում է հակացողութիւնների հիանալի կանոնաւորութիւն եւ հայեացքի ընդարձակութիւն։ Կարելի է կարծել, թէ այս յետագայ տողերը մեր ժամանակակիցներից մէկը գրած լինի, բայց առնուած են Ռազէսից՝ լեռների ծագման մասին գրուածքի մի ղլխից. ,,Լեռները երկու զանազան պատճառներից կարող էին առաջանալ. կամ երկրի կեղեւի վեր բարձրանալուց, ինչպէս կարող է պատահիլ ուժգին

Ինչ է ծծմբաթթուասւտը։

Ինչպէս է նկարագրում բորակածին թթուասւտը։

Ինչպէս է պատրաստում միւնէ։

Ինչ է փոսփորը։

Ռազէսի հակացողութիւնները։

նայնիսկ երկրաշարժութիւնների ժամանակին, կամ ջրի ներգործութիւնից, որ քանդելով իրան նոր ճանապարհներ, թողել է ձորեր, ըստ որում երկրի խառնուրդը զանազան են լինում. մի քանին կակուղ, իսկ միւսները՝ կարծր։ Ջուրն եւ ջուրը այդ խառնուրդից մէկ քանին տանելով, միւսները թողնելին տեղում։ Լեռների մեծ մասը վերջին եղանակովն է կազմուել։ Այդ փոփոխութիւնների համար կպահանջուէր ի հարկէ խիստ շատ ժամանակ, որի ընթացքում բան լեռները կարող էին փոքր ինչ նուազել իրանց մեծութիւնից։ Հայց թէ արդարեւ լեռների երեւման ամենագլխաւոր պատճառը ջուրն է եղել, ապացուցանում են շատ լեռների մէջ գտնուող ջրային եւ այլ կենդանիների հանքային մնացորդներն,,։ Ալվեցիննա բացատրում է նոյնպէս քարացնող եւ ուրիշ այսպիսի ջրերի յատկութիւնն, եւ յիշում է օձաքարերը, որոնցից մէկը գործածուել է սրի երախակալ շինելու համար. բայց ընդ նմին աւելցնում է նա, որ որեւիցէ գործածութեան ծառայելու համար մեռուկն անյարմար էր, խստ դիւրաւխուխ լինելու պատճառով։ Ալվեցիննայի գլուխ ծնների սոսկ բովանդակութիւնն արդէն ցոյց է տալի մեզ նոյն ժամանակի արաբական մտքի զարգացումն։ Այդ գլուխներն էին. 1) Գիտութեան օգտի եւ առաւելութիւնների մասին. 2) Ուսողութեան եւ դեղերի մասին. 3) Բնագիտութեան կանոնները. 4) Աստղաբաշխական գիտողութիւնների մասին. 5) Մաթեմատիքական ակորեմանները. 6) Երաբացոց լեզուի եւ նորա յատկութիւնների մասին. 7) Հոգւոյ ծագման եւ մարմնի յարաբերութիւն առնելու մասին. 8) Օդագնացական գնդերի կազմուածքն գնդի վերայ. 9) Ալկիմիայի համառօտութիւնը 10) Ախտաճանաչութեան եւ անախտանչի մասին. 11) Բնագիտութեան եւ բնաստեղծութեան մասին. 12) Մարդկային գիտութիւնների բովանդակութիւնը քան հատորում եւ այլն եւ այլն։ Հետաքրքրական է կարդալ այս բովանդակութիւնն, որ մեզանում զարթնած լինի խորին զարմանք, երբ յիշենք Եւրոպայի դարան ժամանակակից վիճակը։

Երաբացոց՝ կենսատու եղիքսիրին հետամուտ լինելը շատ նշանաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ փորձնական գիտութեան վերայ, հատուկենտ նորան բժշկական յատկութեան մէջ։ Այդ յատկութեան հիմն այն համոզումն էր, թէ մարդկային մարմնի բոլոր հիւանդութիւնները կարելի է բուժել զուտ նիւթական միջոցներով։ Ուշագիտութիւնը մշտապէս կատարելագործուում էր, այնքան էլ բաց էր թողնում իւր աւելորդաբաշխութիւնն. և այս պատճառով ամբողջ ոգեղէնը չքացաւ և նիւթականը համաձայնօրէն բանեց առաջին տեղը։ Սակայն մեծ զգուշութիւնով միմիանապարհ հատուկեց այն նշանաւոր վարդապետութեան, թէ մարդկային մարմնի վերայ եղած զանազան լրերի աղդեցութիւնը միանգամայն նը-

Ինչ է եղիքսիր պատրաստելու ապացուցանում բժշկութեան վերայ.

Ալվեցիննայի երկրաբանական հակացողութիւնները.

թեան է և կախումն չունի բնաւին որ և իցէ ներքին կամ կենսաւոր ոգուց. թէ՝ բոլորովին անօգուտ են զանազան հմայութիւնները դեղերի պատրաստութիւնների վերայ կամ աղօթքները դեղադործական սանդի վերայ, որի մէջ խառնուում են դեղերայքն.—ըստ որում այդ բանները թէ գործ դրուած լինին դեղերի վերայ թէ գործ դրուած չլինին, զարձեալ նոցա ներգործութիւնը միևնոյնն է. թէ՝ բժշկանքը չունի բնաւ զօրութիւն. չունի զօրութիւն և հմայութիւնը. և թէ՝ մասունքներն որչափ էլ սասանկ գրգռուն ազիւսութեան երևակայութիւնը, փիլիսոփայի ուշադրութեան միանգամայն անարժան են։

բժշկական ընդ. գիմադրութեան եւրոպիոյ եւ Ամերիկէի մէջ.

Այս վերջին կարծիքը մասաւոր ընդդիմադարութիւն պատճառեց Եւրոպիոյ և Ամերիկէի մէջ։ Ըսաւ և հրէայ բժիշկները դարձան կատարեալ նիւթապաշտներ։ Ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհի մէջ բժշկական դործառնութիւնը (1) հիմնուած էր գերբնական սկզբունքների վերայ և հոգևորականութեան ձեռքին էր, որ միևնոյն ժամանակ օգուտ էր քաղում իւր առանձին միջոցներից, և ահագին շահ էր տեսնում սնապաշտութիւնից։ Յետագայ էջերում պիտի նկարագրեմ այն ընդդիմադարութիւնն, որ ծագեցաւ մէկ կողմից նիւթապաշտական փիլիսոփայութեան, միւս կողմից գերբնականական ուսմունքների մէջ։ Սրնք պիտի տեսնենք, թէ արտաքին դրութիւնն ինչ կերպով տարաբաղդեցրեց, և ինչպես այդ յաղթութիւնից ծագումն առաւ Եւրոպայի արուեստագործական կեանքը։ Կոստանդնուպօլսոյ և Ալեքսանդրիայի մէջ հաստատուած բիւզանդական քաղաքականութիւնն առ բարդաւորութիւն աշխարհի վերջապէս ընկաւ կործանուելոց։ Սորանից յետոյ պիտի կարդեմ Ալբատցոյ՝ իրանց բանականութեան կատարեալ զարդացման մէջ արած մեծամեծ գիւտերն։ Այն ժամանակին՝ երբ Եւրոպան հաղիւ թէ աւելի լուսաւորուած կլինէր քան այժմ Հնդիւներն երկիրը, Սարակինոսները մշակում էին և մինչև անգամ սանձդում դիւութիւնը։ Սոցա յաղթանակները փիլիսոփայութեան, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխութեան, քիմիայի և բժշկութեան մէջ երևեցան աւելի պանծալի, աւելի հաստատուն և կենսաւէտ, ուսոի և աւելի կարևոր, քան նոցա պինդուրական քաջագործութիւնները։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՒՉՈՐՍԵՐՈՐԴ։

Ալեմաւտի Հաւատի Դարը (Հարուստութիւն)։

Պարկերներն եվրոպացւոց և իւրաքանչիւր ազգի։

Ալբատցոց ազգութիւն.

Ալբատկան ազգութիւնն այն օրից, երբ դաշն կապեց փիլիսոփայութեան հետ, ունեցաւ արդէն այլ արդասիքներ, ոչ զինուորական։ Ալերկէի և Ալսիայի կողմանց վերայ այժմ նոյն

(1) Практика. pratique.

իսկ Եւրոպիոյ միջի շփոթութիւնն, որի վախճանն եղաւ քրիստոնեայ աշխարհի երկու ձևի բաժանուիլն —յունականի և լատինականի. և որ ցոյց տուեց երեք մեծամեծ դէպքեր—պապերի ազատութիւնը՝ Կոստանդնուպօլսոյ կայսրների ազդեցութիւնից. նոր տոհմի՝ Գադղևայի իշխանութիւնը յափշտակելն, և հռոմէական կայսրութեան՝ Ալեմտաքսում վերականգնիլն։

Պարկերներն եվրոպացւոց պատկերների երկրպագութեան մասին եղած վէճը, որը պատճառելոյն մահմէտական խալիֆաներն և պատկերամարտ կամ պատկերամարտ կայսրների գործողութիւնները։

Պատկերների երկրպագութեան սարսափ.

Ոչ մի բան կարող չէր աւելի ախորժելի լինել, քան այն դրութիւնն, որի մէջ գտնուում էր Եւրոպան, երբ նա առաջին անդամ զդաց Ալբատցոց մտաւոր ազդեցութիւնը։ Սորա հին յունական և հռոմէական բնակիչներն խափա՛ն անհետացել էին. նոցա տեղը փոխանակող խառնափնդի ցեղերն ընկղմուած էին աւերդպաշաոութեան մէջ։ Սոցա ամբողջ կրօնական կեանքը յայտնի ծէսերը պահպանելն էր համարուած. նոքա չունէին կարծիք ոչ մի հասկացողութիւն բարոյականութեան վերայ։ Կրօնական երկրպագութիւնն ընդունել էր վերջին աստիճանի անպատշաճական բնաւորութիւն, և ուղղուած էր դէպի նիւթական առարկաներն, որոնց ընծայուում էին խիստ անհաւատալի սքանչելի դործեր։ Ալն դիւրութիւնն, որով տարածուում էր այդ արատաւոր նիւթական երկրպագութիւնը, ցոյց էր տալիս, որ հին հեթանոսական հասկացողութիւնները տակաւին բոլորովին բարձուած չէին. և թէ՝ այլասերուած բնակիչները յոժարակամ շարունակում էին իրանց նախնեաց կրօնական համոզմունքները. . . ։ Ամենահին քրիստոնեայ հեղինակները կարծում էին, որ նկարչութիւնն և քանդակագործութիւնն արգիլուած էին ս. Գրքով. և որ՝ սորա համար էլ ընտակար արհեստներ էին։ և թէև Նիկիոյ երկրորդ ժողովն ասում էր, որ նկնդեցին միշտ ընդունել է պատկերների գործածութիւնը, բայց կան շատ փաստեր, որոնք ապացուցանում են, թէ նոցա իրական երկրպագութիւնն ընդունուած չէր չորրորդ դարից յառաջ, երբոր այդ՝ Սպանիայում պատահած դէպքի առթիւ մերժուեց Իլբերիսի ժողովից։ Պատկերներն նկնդեցում գործ ածելն յանձնական դարձաւ հինգերորդ դարու ընթացքում. իսկ վեցերորդի մէջ ակրալ հանդիսացաւ։ Ամասարակ ժողովուրդն, որ երբէք ընդունակ չէր վարդապետութիւնների խորհրդական նշանակութիւնն ըմբռնելու, դանում էր կատարեալ բաւականութիւն իւր կրօնական պահանջմունքներին, դառնալով դէպի այդ պատկերները։ Ամրանալի թանձրամասութիւնով կարծում էր գուշխիկ ամբոխը, թէ այդ նկարուածը յատկապէս սուրբն ինքն է, թէև այդպիսի նըկատածները բացմաթիւ էին. . . ։

Պատկերների երկրպագութեան սարսափ.

Տղէտ ամբոխի համար քրիստոնէական երկրպագութեան առարկաները միայն փոխանակէին կռապաշտութեան հին ֆետիշներն. և այդ առարկաներն հասկացուում էին բոլորովին նիւթական կերպով: Սրբա ինքն ըստ ինքեանց համարուում էին, օրինակի համար, ղէնք չար ոգիների դէմ և մինչ անգամ նոյն իսկ սատանայի: Այդ վերջին հանգամանքով ընկած էր, համեմատելով այն ընդարձակ ներկայացման հետ, որ կար Բիբլիայում. նորան ներկայացնում էին ի հարկէ չար, բայց միևնոյն ժամանակը յիմար: Խաչը համարում էր զուտ նիւթական ղէնք նորա ընդդէմ. մանաւանդ երբ քանի մի ժամանակից նորը բացի պարզ խաչից զարդաճոխ եղաւ խաչելութիւնը միանում Փրկչի պատկերի հետ միասին: Բացի նորանից չուտով ընդունելութիւն գտան Տիրամօր, առաքելոց, սրբոց և մարտիրոսաց պատկերները . . . :Սկսվի լուսաւորուած մարդիկ ընդունում էին այդ պատկերներն իբրև միջոցներ աղօթքի ժամանակ. և կարծում էին, թէ կարող չիմացող ժողովրդի համար նոքա պիտի օգտակար լինին սրբազան անցքերը յիշատակելով: Բայց ամբոխի, անկիրթ կրօնաւորների և կանանց մէջ այդ պատկերները հասկանում էին իրանք գերբնական զօրութիւններ պարունակողներ: Նոցանից մէկ քանիսի վերքերն արիւն էին հոսում, միւսների աչքերը կամ ուրիշ անդամները կարողանում էին շարժուել: Նրանց ժամանակներն Աթենասի արձանները զետրդից կարողանում էին ցնցուիլ. և Աստղկին՝—արտասուել:

Աւագաբար ա—թիւն արմատից եղած չէր ոչ Յունաստանի և ոչ Հռոմայեց.

Իսկապէս յունական և լատինական երկրների բնակիչները քրիստոնեայ դարձած էին միայն անունով և հարևանցօրէն: Նոքա չէին մոռացել նախկին աստուածութիւնները և սովորութիւնները: Միատուծութեան պէսպէս հերետիկոսական կռապաշտութիւնն երևում էր անընդհատ նրանցից միացած կլեմ յի հետ: Այդ առարկայի մասին դեռ մի քանի հեղինակներ ոչ առանց հիման էին հաստատում, թէ ժողովուրդն ինքն էր պահանջում այդ պատկերապաշտութիւնն. և թէ՝ եկեղեցին պարտաւորուած էր թոյլ տալ մնալու այն գաղափարներին, որոնք կարող չեղաւ արմատախիլ անել: Օրի դար քարոզիչների առաքելական վաստակների վերայ անցնելուց յետոյ երևեցաւ, որ Յունաստանի և Իտալիայի ժողովուրդն, ինչպես անտնուում էր, իրանց նախկին դրութեան մէջն էին. և թէ՝ իսկապէս առանձին մի բան չէ արուած: Նոր սերունդներն ընթանում էին իրանց անցած գնացած նախնիների շաւիղներով: Հետ անգամ ասել են, որ այդ պատկերապաշտութիւնը վերանորոգուեց հրամայեցին բարբարոսների քաղաքակրթութիւնը բռնադատելով: Բայց այդ սա յետ չէ: Պետրանական ազգերի արևան մէջ կռապաշտութիւնն անընդհատ բաժին ունի միայն: Նոքա իրանց բուն երկրներում շատ հակամէտ չէին դէպի նա. և

տիղարև՝ շուտով սկսան աշխատել նորան հետացնելու: Այդ յանցանքը նոցա վերայ չէ ընկնում, այլ Միջերկրական ծովի ազգերի:

Պատրաստութեան ազգեցութիւնն.

Այդ բարբարոսներին չէ կարելի մեղադրել և այն բանում, որ իրր թէ նոքա եղան Իտալիայի քաղաքակրթութիւնը ջնջողներն: Իսկական հռոմէական ցեղը շատ շատ էր մեռել. նորա վաղահաս մահուան պատճառն իւր սանձարձակ մոլեգին կեանքն եղաւ: Եթէ ոչ մի բարբարոս էլ չերևէր, գարձեալ նորա քաղաքակրթութիւնը պիտի բարձուէր ինքն ըստ ինքեան. և եթէ այդ եկուորներն սկզբում աւերիչ գործեր ունեցան, բայց յետոյ փոխարէնը վարձատրեցին. օրինակ՝ եթէ նոր հանքածուխը գըտւի վառուած աւ վերջանալու մօտ ցած կրակի վերայ, կրակը սկզբում աւելի ևս կթուլանայ, և մինչև անգամ կարելի է կասկածել, որ բոլորովին կշէջանի. բայց պէտք է ասել ժամանակին աւելցրած նոր նիւթը—և եթէ ամենայն ինչ լաւ է ընթանում—մի էլ տեսար բռնկուեց միևնոյն բոցով: Նորապատկան վայրենիքը թափուելով յոյն և հռոմէական աշխարհի շինվող վառարանների վերայ, առ ժամանակ մի, գուցէ, նուազեցրին ընդհանուր ջերմութիւնը. բայց յետոյ նոյն ջերմութիւնը սակաւ առ սակաւ տարածուեց նոցա ամբոխի մէջ, և նոցա արգասիքն եղաւ արդի քաղաքակրթութեան մեծամեծանշան բոցը: Թող որոնք ցաւում են այդ մարդկանց՝ դասական երկրների վերայ յարձակուելու մասին, մտածեն այն, թէ այլապէս ի՞նչ կարող էր յառաջ գալ այստեղ—շուտով շինվելու էր վերջին կայծն, և ոչ այլ ինչ մնալու էր բացի փոշուց:

Պատկերամարտութեան ծագումն.

Երեք պատճառներ կային, որ սկիզբն տուին պատկերամարտութեան.—ընդդէմ երկրպագութեան պատկերաց կանգնելուն.— 1) մահմետականների ծաղրը և անարգութիւնները. 2) Լատերացի Լևոն մեծանուն կայսեր առողջ միտքը. կայսեր՝ որ իւր արժանաւորութիւնով աննման վիճակից բարձրացաւ և գարձաւ հիմնադիրը նոր իշխանական տոհմի Կոստանդնուպօլսում. 3) այն իրական նշանակութիւնն այդ պատկերների, որոնց հասարակ ժողովուրդը ընծայում էր գերբնական յատկութիւններ, և որոնք չկարացին փրկել իրանց երկրպագողներին օտարակրօն թշնամուց: Բացի սորանից՝ աւելի գարգացած դասակարգերի մէջ հետզհետէ արձագանգում էր այն միտքը, թէ կրօնը պիտի աղատուած լինի այդպիսի աւելորդ պաշտ յաւելմունքներից: Լևոնի գործունէութիւնների հետևանքներն այնքան նշանաւոր եղան, որ քանի մի հեղինակներ հակամէտ էին տալու նորա թագաւորութեանն աստուածաբանութիւնը քաղաքակրթութեանը ստորագրելու առաջին ջանքը. և ինչպես ուրիշ մի տեղ ցոյց տուած եմ, սորա համար էլ այդ շրջանին են վերագրում բիւզանդեան կայսրութեան սկիզբը: Արիւր քսան տա-

թուայ ընթացքում վեց կայսրներ հետևեցին այդ քաղաքականութեան, բայց այդ տակավին շուտ էր. խուժանը, վանականները, ռոմի եպիսկոպոսներն և սնապաշտ ու մոլեռանդ կանայք քաղեցին կայսրներին:

Ընթացք ժարևաւմ.

Սովորական ձեռնարկութիւններից մեկը հնթանոսաց դեմ այն էր, որ նոցա աստուածներն անկարող եղան օգնել նոցա թշուառութեան վայրկենում, երբ նոցա արձաններն անարգուեցան և խորտակուեցան.—սորանից եզրակացուում էր, թէ որչափ անմտութիւն է նոցանց երկրպագելն: Նրբոր Ակիւկէն և Ասիան իրանց քրիստոնեայ բնակիչներով հանդերձ ընկան մահմետական իշխանների ձեռքն, այդ վերջիններն ոչան միևնոյն կերպով դատել.—և այս դարձաւ պատկերամարտութեան հիմունքներից մեկը:

Նպատակ արդ. լամ է պատկերներն երկրպագութիւն տալը.

Սովորաբար ասում են, որ պատկերամարտութեան ուղղակի սկիզբը վերաբերում է Նղեխ խալիֆայէն, որ կործանեց Ասորիքի միջի բոլոր պատկերները. և երկու եպիսկոպոսներն՝ որոնք գրգռեցին Լևոն Իսաւրացուն դէպի այդ գործը: Ինչպէս կուզէ լինի, Լևոն 726 թ. հրաման հանեց, որով արգելում էր պատկերներին երկրպագութիւն մատուցանել: Ասորանից յետոյ մի այլ հրովարտակ հրամայեց ջնջել պատկերները և նոցանով զարդարած եկեղեցու որմերը սպիտակացնել: Հոգևորականութիւնն և կրօնաւորներն ընդդեմ կանգնեցին այս հրամանին. կայսրին մեղադրում էին իբրև մահմետական և հրէայ: Այսքը հրամայեց, որ վերցուի Քրիստոսի արձանն, որ գտնուած էր քաղաքի Քաղկոպրատիա կոչուած մասում, և սորա հետևանքն եղաւ խռովութիւն: Այսպէս ծառաներից մեկը սանդուղը մօտ դնելով բարձրացաւ և տապարով խփեց արձանին: . . .: Կանանց ամբոխը յարձակուեց արձանը պաշտպանելու, սանդուղը վայր ձգուեց ու ծառան սպանուեց. և խռովութիւնն այն ժամանակ միայն վերջացաւ, երբ զօրք եկաւ և մեծ արիւնհեղութիւն եղաւ: Կրօնաւորների ներքը տարածելին ապստամբութիւնը կայսրութեան բոլոր երկրներում, և նկատում էին մինչև անգամ ուրիշ մեկը կայսր հրատարակել: Լևոնին ամենուրեք մեղադրում էին իբրև անկրօն մահմետական, Տիրամօր Թշնամի. բայց կայսրն անյողդողդ հաստատամտութեամբ մնաց իր որոշման վերայ մինչև իր մահը: Մինոյն պատկերամարտ քաղաքականութեան հետևեց և նորա որդին ու յաջորդը, Կոստանդին: Որովհետև սա պատահմամբ սպանեց էր այն աւազանն, որի մէջ բնան մկրտեցին, ուստի ատացաւ այդ բանին աղդարար Կոպրոնիմոս մականունը: Նորա Թշնամիներն—կրօնաւորներ ասելով, այդ սրբապիղծ սկիզբն արդէն նախապուշակեց նորա յետոյ կեանքը: Նորան հրապարակաւ մեղադրում էին իբրև անաստուած: Ու ապագան՝ նորա կենսագրութիւնը շատ կողմերով ա-

Պնդապես ծն կայսրն էր անաստուած.

Իր նաւորները պահպանում են պատկերներն ընդդեմ կայսեր.

պացուցանում է, որ Կոստանդնուպօլսոյ բարձր դասակարգերը սոսկալի վարակուած էին անհաւատութիւնով: Պատրիարքն երդմամբ ցոյց տուեց, որ Կոստանդին նորա առաջին արել է բոլորովին անկրօն խոստովանութիւն.—իբր թէ մեր Փրկիչը, նորա կարծիքով, չէ որդի Աստուծոյ, այլ սոսկ մարդ, ծնուած իբր մարդից բնական կարգով: Գուցէ այդ մեղադրանքների ճշմարտութիւնը փոքր մի հաստատուում է կայսեր այն վերաժանդրութիւնով, որին ենթարկուեց պատրիարքն իբր անհաւատ հրատարակութիւնների համար: Կայսրը հրամայեց քանել նորան, բրել տուեց աչքերն, և հրամայեց նստեցրած իշի վերայ երեսը դէպի գաւակը շրջեցնել քաղաքի փողոցներումն. և յետոյ՝ կարծես իբր իր յետին ատելանի արհամարհանքը դէպի որ և իցէ կրօն ցոյց տալու համար, վարպետ չարաճմութիւնով կրկին կարգեց նորան իբր առաջին պաշտօնեին:

Կոստանդնուպօլսում գտնուած ժողովն արգելում է երկրպագել պատկերներին.

Եթէ այսպէս էր կայսեր կրօնական բնաւորութիւնը, նորանից հաղիւ թէ լաւ լինէր և բարեպաշտման հոգևորականութիւնը: Կոստանդին 754 թուին ժողով կազմել տուեց Կոստանդնուպօլսում, ուր դուռմարուեցան 388 եպիսկոպոսներ: Այս ժողովն իրան սեպհականեցրեց եօթներորդ տիեզերական ժողովի նշանակութիւն, և միաձայն սահմանեց, որ Քրիստոսի բոլոր տեսանելի նշանակները, բացի ս. հաղորդութեան նշանակից, աստուածընդդեմ են կամ հերետիկոսական. թէ՝ պատկերների երկրպագութիւնը քրիստոնէութեան եղծումն՝ և հեթանոսական վերանորոգուած ձևն է. և հրամայում էր հեռացնել եկեղեցիներից և ջնջել բոլոր արձանները և նկարուած պատկերները. նա կարգընկեց էր անում այն եկեղեցականին և աղօթում այն աշխարհականին, որ կկամենար կրկին պատկերներն իրանց տեղը դնել: Ժողովը կնքեց իւր գործը ազօթելով կայսեր կեանքի համար, որ կատարեալ թիւնն արմատախիլ արել, և եկեղեցուն պարգևել խաղաղութիւն:

Կրօնաւորների մէջ ծագում է ապստամբութիւն:

Այդ այդ վճիռներն ամենևին խաղաղութեամբ ընդունելութիւն չգտան: Մանաւանդ ապստամբեցին . . . . նոցանից մեկը երես առ երես անարգեց կայսրին, մեղադրելով նորան իբրև երկրորդ Յուլիանոս:

Կոպեր վրէժխնդրութիւն:

Կայսրը չէր կարողանում ազատուիլ թշնամիներից, որչափ էլ ծեծել, խեղդել և հեղձամահ էր անել տալիս: Պարզ տեսնելով, որ կրօնաւորները մի կողմն են կանգնած և տէրութիւնը միւս կողմը, Կոպրոնիմոս կատաղաբար վճռեց ջարդն արմատով քանդել հանել, և կամեցաւ նոյն իսկ կրօնաւորութիւնը բառնալ: Հալածեց սուրը մարդկանց իրանց մենաստաններից և վանքերից, կոչեցրին ամուսնացնել տուեց ու շինուածները աշխարհական նպատակների համար գործ դրեց, և այրել տուեց պատկերներ, արձաններ և մատեաններ,

ձեզ հարց տալիք իր իշխանությունը, առաց գնացեք և ասացեք նրան, որ ես ուզում եմ նրան տեսնել։ Ես ձեզ ասում եմ ճշմարիտ, որ ոչ ոք չի կարող ինձ սպանել, եթե ես ինքս չուզեմ։ Ես իշխանություն ունեմ իմ կյանքը դնելու և նորից առնելու։ Այս պատվիրանն ես ընդունեցի իմ Հորից։ Ուրեմն, ինչպես որ Հայրն է ինձ ասել, այնպես էլ ես եմ խոսում»։

Հրեաները նորից սկսեցին իրար միջև ասել. «Ուրեմն նա ինքնասպան կլինի՞, որ ասում է. «Ուր ես գնում, դուք չեք կարող գալ»։ Եվ Յիսուս պատասխանեց նրանց. «Դուք ներքևից եք, ես վերևից եմ։ Դուք այս աշխարհից եք, ես այս աշխարհից չեմ։ Ես ձեզ ասացի, որ դուք կմեռնեք ձեր մեղքերի մեջ։ Որովհետև եթե չհավատաք, որ ես եմ, ձեր մեղքերի մեջ կմեռնեք»։

Հրեաները հարցրին նրան. «Ուրեմն ո՞վ ես դու»։ Եվ Յիսուս պատասխանեց նրանց. «Ես այն եմ, ինչ որ ձեզ ասում եմ սկզբից։ Ես շատ բան ունեմ ձեր մասին դատելու և դատապարտելու։ Բայց Նա, որ ինձ ուղարկեց, ճշմարիտ է, և ես ասում եմ աշխարհին միայն այն, ինչ որ լսել եմ Նրանից»։ Նրանք չհասկացան, որ Նա խոսում էր Հոր մասին։ Ուստի Յիսուս նորից ասաց. «Երբ դուք բարձրացնեք Մարդու Որդուն, այն ժամանակ կիմանաք, որ ես եմ, և որ ոչինչ չեմ անում ինքնուրույն, այլ միայն այնպես եմ խոսում, ինչպես Հայրն է ինձ սովորեցրել։ Նա, որ ինձ ուղարկեց, ինձ հետ է։ Նա ինձ մենակ չի թողել, որովհետև ես միշտ անում եմ այն, ինչ Նրան հաճելի է»։

Երբ Յիսուս այս խոսքերն ասաց, շատերը հավատացին Նրան։ Յիսուս ասաց հրեաներից հավատացածներին. «Եթե դուք հավատարիմ մնաք իմ ուսուցմանը, ապա իսկապես իմ աշակերտները կլինեք։ Դուք կիմանաք ճշմարտությունը, և ճշմարտությունը կազատի ձեզ»։

Նրան պատասխանեցին. «Մենք Աբրահամի սերունդից ենք և երբեք ոչ ոքի ստրուկ չենք եղել։ Ինչպե՞ս կարող ես ասել, որ մենք ազատ կդառնանք»։

Յիսուս պատասխանեց նրանց. «Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ ամեն մարդ, որ մեղք է գործում, մեղքի ստրուկ է։ Ստրուկը միշտ չի մնում տան մեջ, բայց որդին միշտ կմնա։ Ուրեմն եթե Որդին ազատի ձեզ, դուք իսկապես ազատ կլինեք։ Ես գիտեմ, որ դուք Աբրահամի սերունդից եք, բայց դուք ուզում եք սպանել ինձ, որովհետև իմ խոսքերը տեղ չեն գտնում ձեր մեջ։ Ես ասում եմ այն, ինչ որ տեսել եմ Հոր մոտ, իսկ դուք անում եք այն, ինչ որ լսել եք ձեր հորից»։

Նրանք պատասխանեցին. «Մեր հայրը Աբրահամն է»։ Յիսուս ասաց նրանց. «Եթե դուք Աբրահամի զավակներ լինեիք, ապա Աբրահամի նման կանեիք։ Բայց դուք ուզում եք սպանել ինձ, որովհետև ես ձեզ ասում եմ ճշմարտությունը, որ լսել եմ Աստծուց։ Աբրահամը այդպես չի վարվել։ Դուք անում եք ձեր հոր գործերը»։

Նրանք ասացին. «Մենք պոռնկությամբ չենք ծնվել։ Մենք ունենք միայն մեկ Հայր, և Նա Աստված է»։ Յիսուս ասաց նրանց. «Եթե Աստված ձեր Հայրը լիներ, դուք կսիրեիք ինձ, որովհետև ես Նրանից եկա և հիմա Նրա մոտից եմ։ Ես ինքս չեկա, այլ Նա ուղարկեց ինձ։ Ինչո՞ւ դուք չեք հասկանում իմ խոսքերը։ Որովհետև չեք կարողանում լսել իմ ուսուցումը։ Դուք ձեր հայր սատանայից եք, և ձեր ցանկությունն է կատարել ձեր հոր կամքը։ Նա սկզբից մարդասպան էր և երբեք չի կանգնել ճշմարտության կողմը, որովհետև ճշմարտություն չկա նրա մեջ։ Երբ նա սուտ է ասում, իր բնությունից է ասում, որովհետև նա սուտ է և սուտի հայր։ Բայց ես ճշմարտությունն եմ ասում, ուստի դուք չեք հավատում ինձ։ Ձեզանից ո՞վ կարող է ինձ մեղավոր ապացուցել։ Եթե ես ճշմարտությունն եմ ասում, ինչո՞ւ չեք հավատում ինձ։ Ով Աստծուց է, լսում է Աստծու խոսքերը։ Դուք չեք լսում, որովհետև Աստծուց չեք»։

Հրեաները պատասխանեցին. «Մենք ճիշտ չենք ասում, որ դու սամարացի ես և դևահար»։ Յիսուս պատասխանեց. «Ես դևահար չեմ, այլ պատվում եմ Հորս, իսկ դուք անարգում եք Ինձ։ Ես Ինձ համար փառք չեմ փնտրում, բայց կա Մեկը, որ փնտրում է և դատում։ Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ եթե մարդ պահի իմ խոսքը, նա երբեք չի մեռնի»։

Հրեաները պատասխանեցին. «Հիմա մենք համոզվեցինք, որ դևահար ես։ Աբրահամը մեռավ, և մարգարեները նույնպես, իսկ դու ասում ես, որ եթե մարդ պահի քո խոսքը, նա երբեք չի մեռնի։ Մեծ ես դու մեր հայր Հակոբից, որ մեռավ, և մարգարեները նույնպես մեռան։ Ինչպե՞ս ես ինքդ քեզ դարձնում»։ Յիսուս պատասխանեց. «Եթե ես Ինձ փառավորեի, Իմ փառքը ոչինչ կլիներ։ Ինձ փառավորում է Հայրը, որի մասին դուք ասում եք, թե Նա ձեր Աստվածն է։ Բայց դուք չեք ճանաչում Նրան, իսկ ես ճանաչում եմ Նրան։ Եթե ասեի, թե չեմ ճանաչում Նրան, ես ձեզ նման սուտ կլինեի։ Բայց ես ճանաչում եմ Նրան և պահում եմ Նրա խոսքը։ Ձեր հայր Աբրահամը ուրախացավ, որ կտեսնի իմ օրը։ Նա տեսավ և ուրախացավ»։

Հրեաները ասացին. «Դեռ հիսուն տարեկան չես, և Աբրահամին տեսե՞լ ես»։ Յիսուս պատասխանեց. «Ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ Աբրահամից առաջ Ես կա եմ»։ Այդ ժամանակ նրանք քարեր վերցրին, որ Նրան քարկոծեն։ Բայց Յիսուս թաքնվեց և դուրս եկավ տաճարից։

Յիսուս նկատեց մի մարդու, որ ծնունդից կույր էր։ Նրա աշակերտները հարցրին Նրան. «Վարդապե՛տ, ո՞վ մեղանչեց, որ այս մարդը կույր ծնվեց, նա՞ կամ նրա ծնողները»։ Յիսուս պատասխանեց. «Ոչ նա մեղանչեց, ոչ էլ նրա ծնողները, այլ այդպես եղավ, որպեսզի Աստծու գործերը հայտնվեն նրա մեջ։ Մինչ ցերեկ է, մենք պետք է կատարենք Նրան ուղարկողի գործերը։ Գիշեր է գալիս, երբ ոչ ոք չի կարող աշխատել։ Երբ Ես աշխարհում եմ, աշխարհի լույսն եմ»։

Այս ասելուց հետո Նա թքեց գետնին, կավ շինեց թքով և քսեց մարդու աչքերին, ու ասաց նրան. «Գնա լողացիր Սիլոամ ջրհորում»։ Սիլոամ նշանակում է «Ուղարկված»։ Մարդը գնաց, լողացավ և վերադարձավ տեսնող։

Հարևանները և նրանք, որոնք նախկինում գիտեին, որ նա կույր է եղել, ասում էին. «Սա չէ՞ որ նստում էր և մուրում»։ Ոմանք ասում էին. «Նա է»։ Ուրիշներն ասում էին. «Ոչ, նա նրան նման մեկն է»։ Բայց նա ասում էր. «Ես եմ»։ Նրանք հարցրին նրան. «Ուրեմն ինչպե՞ս բացվեցին քո աչքերը»։ Նա պատասխանեց. «Մարդը, որ կոչվում է Յիսուս, կավ շինեց, քսեց աչքերիս և ասաց ինձ, որ գնամ Սիլոամ ջրհորում և լողանամ։ Ես գնացի, լողացա և տեսնող դարձա»։ Նրանք հարցրին նրան. «Ո՞ւր է Նա»։ Նա պատասխանեց. «Չգիտեմ»։

Նրանք տարան նրան, որ նախկինում կույր էր եղել, դատավորների մոտ։ Այն օրը, երբ Յիսուս կավ շինեց և աչքերը բացեց, շաբաթ օր էր։ Ուստի դատավորները հարցրին նրան, թե ինչպես է նա տեսնող դարձել։ Նա պատասխանեց. «Նա կավ դրեց աչքերիս, ես լողացա և տեսնում եմ»։ Դատավորներից ոմանք ասում էին. «Այդ մարդը Աստծուց չէ, որովհետև շաբաթ օրը չի պահում»։ Ուրիշները հարցնում էին. «Ինչպե՞ս մեղավոր մարդը կարող է նման հրաշքներ գործել»։ Եվ նրանց մեջ պառակտում առաջացավ։ Ուստի նորից հարցրին կույրին. «Դու ի՞նչ ես ասում Նրա մասին, որ աչքերդ բացեց»։ Նա պատասխանեց. «Նա մարգարե է»։

Հրեաները չհավատացին, որ նա կույր է եղել և տեսողություն է ստացել, մինչև որ կանչեցին նրա ծնողներին և հարցրին նրանց. «Սա ձե՞ր որդին է, որ դուք ասում եք, թե կույր է ծնվել։ Ուրեմն ինչպե՞ս է նա հիմա տեսնում»։ Ծնողները պատասխանեցին. «Գիտենք, որ սա մեր որդին է, և որ կույր է ծնվել։ Բայց չգիտենք, թե ինչպես է նա հիմա տեսնում, և չգիտենք նաև, թե ով է բացել նրա աչքերը։ Նա չափահաս է, հարցրեք նրան, նա կխոսի իր մասին»։ Ծնողները այդ ասացին, որովհետև վախենում էին հրեաներից, որոնք արդեն որոշել էին, որ եթե ոմն Յիսուսին Քրիստոս ճանաչի, նա պետք է հեռացվի ժողովարանից։ Ուստի ծնողները ասացին. «Նա չափահաս է, հարցրեք նրան»։

Հրեաները նորից կանչեցին այն մարդուն, որ կույր էր եղել, և ասացին նրան. «Աստծուն փառք տուր։ Մենք գիտենք, որ այդ մարդը մեղավոր է»։ Նա պատասխանեց. «Չգիտեմ, մեղավոր է, թե ոչ։ Բայց մի բան գիտեմ, որ կույր էի, իսկ հիմա տեսնում եմ»։ Նրանք նորից հարցրին նրան. «Ի՞նչ արեց քեզ, ինչպե՞ս բացեց աչքերդ»։ Նա պատասխանեց. «Արդեն ասել եմ ձեզ, և դուք չլսեցիք։ Ինչո՞ւ եք ուզում նորից լսել։ Միգուցե դուք էլ ուզում եք նրա աշակերտները դառնալ»։ Նրանք նախատեցին նրան և ասացին. «Դու նրա աշակերտն ես, իսկ մենք Մովսեսի աշակերտներ ենք։ Մենք գիտենք, որ Աստված խոսեց Մովսեսի հետ, բայց այդ մարդուն չգիտենք, թե որտեղից է»։ Նա պատասխանեց. «Զարմանալի է, որ դուք չգիտեք, թե որտեղից է, մինչդեռ Նա բացեց իմ աչքերը։ Գիտենք, որ Աստված մեղավորների չի լսում, այլ նրանց, որոնք հարգում են Նրան և կատարում Նրա կամքը։ Երբեք չի լսվել, որ մարդ բացի ծնունդից կույրի աչքերը։ Եթե այդ մարդը Աստծուց չլիներ, ոչինչ չէր կարող անել»։ Նրանք պատասխանեցին. «Դու ամբողջովին մեղքի մեջ ես ծնվել, և մեզ ես ուզում սովորեցնե՞լ»։ Եվ նրան դուրս հանեցին։

կան ախոյեան էր, և Տիրերեան արշաւելով մեջ, որպէս միայն կերպ մը ինքնավստահ։ Իսկ սորա գոհացում չէր տար նրան։ Ան կ՚ուզէր ապրիլ, ոչ թէ կեանքը ապրիլ, այլ ինքզինքը ապրիլ։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։

Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։

Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։

Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։

Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։ Ան կ՚ուզէր ամէն ինչ ունենալ, ամէն ինչ զգալ, ամէն ինչ վայելել։

բաստաբեթիւնները միացրին բովանդակ Իտալիան։ Հռոմի մէջ ժողովրդավարութեան, որ բանակրից պատկերամարտներին։ Այս բանիս վրէժխնդրութեան համար խլեցան Արեւելեան և եկեղեցական ուրիշ երկրներ։ Գրիգոր Գ. որ այդ միջոցին պապ դարձաւ, շարունակեց իւր նախորդի քաղաքականութիւնը։ Այսորիկ յետ կոչուեց. նաւատորմիղն, որը նա օգնութեան էր ուղարկել կուսակալին, խորտակուեց մրրկից։ Երբ այս եղաւ Կոստանդնուպօլսոյ ազդեցութեան վախճանին, Իտալ իսկոյն կասկած սկսաւ սպառնալ, թէ պապը պարտաւորուած պիտի լինի ճանաչել Լոմբարդացիների իշխանութիւնը։ Այդ անձնատութեան մէջ Գրիգոր դարձաւ դէպի Կարոլոս Մարթէլ. ուղարկելով նորան ս. Պետրոսի գերեզմանի բանալին, աղաչելով երնոյան օգնելու։ Ալ իճակը ձգուեցաւ։ Պապական Հռոմը ընդդէմ կանգնեց իւր իշխանաւորին, և անբաժանօրէն կապեց իրան բարբարոսական թագաւորութիւնների հետ։ Դադրեսին տրուեց նոր թագաւորական տոհմ. պապին՝—աշխարհական իշխանութիւն. և Բիւզանդեան Կերոպային՝—երեւակայական հռոմէական կայսրութիւն։

Պապ և թագաւորներ դէպ նակցութիւնը

Կրօնաւորները.

Այսպէս ահա կրօնաւորները պատկերամարտ կայսրներից յաղթող գտնուեցան.—մի արգասիք՝ որ ցոյց է տալի, թէ կրօնաւորներն արդէն ահարկու զօրութիւն էին դարձել տէրութեան մէջ։ Ապա ի լաւ ևս բացատրենք այն մեծամեծ անցքերն, որոց մէջ յետոյ մասնակցութիւն ունեցան դոքա, հարկաւ պէտք ստորագրել դոցա ծագումն և պատմութիւնը։

Պատկերամարտ պատերազմների մէջ այդ կրօնաւորների վերայ պէտք մոլի տալ իբրև խաժամուժ ժողովրդի ներկայացուցիչների վերայ, սովորական հոգևորականութիւնից տարբերելու համար.—և շատ անգամ, արդարև, պէտք ճանաչել դոցա ամբոխի ներկայացուցիչներ նորա անապաշտութեան և մոլեռանդութեան բոլոր միտումներով հանդերձ։ Ամենից առաւել նոցա մէջ էր արտափայլում բուն ժողովրդական կրօնն իւր այն յատկութիւններով, որոնք արդէն նկատրագրուած են վերևում. . . . . Նոցա սահմանուած էր Եւրոպայի դործնական կեանքի վերայ քրիստոնէութեան այն նշանակութիւնը դնել, որ ներկայացնում էր խառնուրդ հեթանոսական յիշատակութիւնների հետ. և որ Իտալիայի և Յունաստանի քաղաքական անցքերի հետևանքն էր։ Այս կերպով նոքա դործակցեցին մեծամեծ անցքերին, բայց միևնոյն ժամանակն և նոցա վերայ ևս անդրադարձաբար թափանցից կարծիքների և սովորութիւնների հետզհետէ փոփոխուելու զօրութիւն, որն հարկաւ ենթարկուում է ամենայն մարկային ընկերութիւն, որ ունի բազմադարեան պատմութիւն։ Անապաշտութիւնից և կեանքի բիրտ բարքից անցան նոքա վերջապէս չքեղութեան, որբացած կեանքի և ստոյգ ճգնականութեան։

Ըստ հին ժամանակներից Հնդկաստանի մէջ կային արդէն ջերմեռանդներ, որոց մէջ գրգռուած լինելով հատարակութեան գոյութեան կողմից ուրիշներից լոյս տալու և միս կեանքի համար պատրաստուելու ցանկութիւնը, մեկուսանում էին անապատ տեղեր։ Այսպէս էին և Երեից Յհասէեանները և Եգիպտոսի Թերապեվտները։ Գլխաւոր խոսում է առաջինների անբասիր վարուց համար, ասելով թէ՝ ,, Նոքա բնակիչներ են արմաւենիների,,. և չէ կարողանում զբաղել իւր հիացումն դէպի անմահ ընկերութիւնն, որի մէջ ոչ ոք երբէք չէ ծնանում։ Դասցա օրինակը գաւառ հեռուներ քրիստոնեաներից աւելի հոգեսէրների համար. մանաւանդ արևելեան ազդեցութիւնից յետոյ, որի փորձն առին նոքա։ Թէև ասում են, որ առաջին անապատականներ եղան Պետոն և Պօղոս, բայց պէտք կարծել անշուշտ, թէ նոքա միայն առաջինն եղան, որ իրանց առանձին սրբութիւնով ստացան մեծ համբաւ ուրիշ իրանց բազմաթիւ նախորդների կամ ժամանակակիցների միջից։ Ընտանձնանալու սովորութիւնն արդէն երկրորդ և երրորդ դարերում սկսաւ մտնել քրիստոնէից մէջ. և կարճ ժամանակից ետքը դարձաւ ընդհանրական։ Հիլարիոն ապրեց Փ. 328 թուականին մօտ. Անտիկիոս՝ 360 թ.։ Այս ամենից մի օգտակար զբաղմունք տպօքքը համարելով, որին կարող է մարդ անձնատուր լինել, նոքա իրանց աշխարհութիւնն այնքան էին դարձնում մարմնի վերայ, որչափ անհրաժեշտօրէն պահանջում էին բնութեան պէտքերը։ Նոցա ուտելու համար բաւական էր փոքր ինչ չորացրած մրգերէն կամ ցամաք հաց. և խմելու համար՝ ջուր. երբեմն հացի հետ գործ էին ածում և փոքր ինչ աղ. իսկ սաք ջուր գործ ածելն արդէն համարուում էր միտումն դէպի վայելչակեցութիւն։ Նոցա կեանքի մի քանի կանոններին առաջնորդող շարժառիթները կարող էին ծառը պատճառել, երբ արդարացի լիներ ծլծաղել ծանրաբարոյ մարդկանց արարմունքների վերայ։ Մանք՝ անուեղ Յեսսականների նման, որոնք ոչ մի բան չէին ուզում գործել շաբաթ օրում, պահօք էին անցնում նախընթաց երեկոն, խստ ժուժկալելով կերակրից և ըմպելիքից, որպէս զի բնութիւնը զօրութիւն չունենար միւս օրն իրանց մեղքի մէջ ձգելու։ Մի քանիները, մեղքից ազատ մնալու և մարմինը սանձահարած պահելու համար ժուժկալութեան կրաւորական միջոցները բաւական չէին համարում.—թէև անօթութիւնից նուազելն արդէն հակաթոյն է ցանկութեան դէմ. այդպիսի միջոցների վերայ աւելցնում էին և աւելի ազդու և, գուցէ, աւելի ներգործող միջոցներ, ինչպէս պարբերական կոծումն և մարմնական տանջանքներ։ Ընդհանուր տարածուած էր տանջանքների նոր եղանակներ գտնելն։

Ընդհանուր ազգերից մէկ քանին կարծում են, թէ Պերսացին իւրեն

Ընտրութիւնը պատկերների

Մտաւոր ընդունակութիւն.

Լսակը միտապես զգաստացած է ինքն իրան նկատելով, և թէ՝ որչափ աւելի կարողանայ մարդ մտածելով կատարեալ անգործութեան վճռելու կին, այնքան աւելի կհաճոյանայ Աստուծոյ . . . : Հայելիի կարծիքի ապացուցութիւնն երևեցաւ և անապատականների կեանքում. օրինակ՝ հինգերորդ դարում Սիմէօն Սիւնակեցին, որին երիտասարդութեան մէջ շատ անգամ փրկել էին անձնասպանութիւնից, շինեց իւր համար մի սիւն վաթսուն ոտ բարձրութիւնով և քառակուսի ոտնաչափ գագաթով, որպէս զի այս եղանակով աւելի իրականացնէ հեռանալ աշխարհական ամբոխութիւնից և մտածելով երկնքին: Այս բարձր առանձնութեան մէջ, ուր նա կապրած էր շղթայով, Սիմէօնն, ինչպէս ասում է անհատական պատմութիւնն, երեսուն տարի տարաբ ամառնային տօթին և ձմեռնային սառնամանիքը: Ընդորում արդէն հեռուից դիտում էր սուրբ մարդու անշարժ կերպարանքի առաքինասէր ամբոխն, որ կանգնած էր և տարածած բազուկները լաչի նմանութիւնով և բարձրացրած դէպի երկինք,—որ նորա սովորական դրութիւնն էր ալօթքի ժամանակ.—կամ որ ատելի ստեպ ծունկ էր չոքում այն բազում ողորմութեանց համար, որ նա ստացել էր իւր կարծիքով: Պատմագիրներն ասում են, որ մի հետաքրքիր նկատող համարից հազար երկու հարիւր քառասուն չորս այդպիսի ծնրադրութիւն, և համարելուց յոդնելով թոյլ տուել, թէև անխոնջ շարժումները դեռ և էս շարունակուում էին: Այս, ամենասքանչած օրհնէն մարտիրոսն,, ինչպէս անուանում է նորան Նւագրիոս, ուսում վերջապէս իւր վարքը. և Տէվննիան լուսն ականատես եղաւ բարեպաշտոն յարգողների երկարաձգ թափորին, որոնք յուղարկաւորեցին դէպի գերեզման նորա մահացու մնացորդքը:

Բայց ձգնաւորները շատ անգամ փախչում էին այսպիսի հռչակաւորութիւնից. և մեկուսացած անապատ տեղ մի անձաւի մէջ, հրաժարում էին կեանքի բոլոր դիւրութիւններից, և անձնատուր էին լինում ապաշխարութեան և ալօթքի: Այդ մարդիկն, որոնք այս կերպով մարմնի պահանջմունքներից վեր էին կանգնած, չունէին բնաւ զնջոյութիւն դէպի բնութեան տիարութիւնները: Նոցա սկզբունքներից հեռուողաբար ծագումն առած այն հակացողութիւնը, թէ ամուսնական յարաբերութիւնները մեղանչական են. և թէ՝ կուսութիւնը մեծ արժանաւորութիւն է: Նւ եթէ այս պահանջմունքներին ընդդէմ պատասխանող էր լինում թէ՝ եթէ բոլորն էլ կուսութիւն ընտրէին, այն ժամանակ մարդկային սերը շուտով պիտի անհետանար, և չմնար մէկ մարդ էլ, որ Աստուծուն փառաբանէր,—այդ հոյեաբնները յիշելով իրանց նուաճած փորձանքների զօրութիւնն, արդարացի էին պատասխանում, թէ աշխարհիս վերայ միշտ գտնուելու են բաւականաչափ մեղաւորներ, ոսկի և այդ դժբաղդութիւնը

չէ կարող տեղի ունենալ. և թէ՝ նորա վատ դործերից կծնանի բարիք: Ընտանի ներմուծումը մեզ ներկայացնում է մեծ նշանակութիւն ունցող մի դատողութիւն թէ՝ թէև ամուսնութիւնն երկրին է լցնում, իսկ կուսութիւնն—երկինքը . . . :

Այդ ձգնաւորների կենսագրութիւններն, որոնք վաղ ժամանակներից մինչև մեր օրերը հասած հաւատացեալներին համար իրանց փորձութիւնների մէջ ունին իրանց պատմական յատկութիւնները, թէև առատ են դերբնական դէպքերով. և նոքա ներկայացնում են այն հիմն, որից զարդացումն առաւ միջնադարեան դիւցաբանութիւն: Այդ դարերում ամբողջ աշխարհը տեսարան էր սոսկ դիւական անցքերի և զարմանալի հրաշքների: Նւ նորա մէջ շատերը կարծէին է նկատել իրրև պատմական. քանզի որում այդպիսի անցքեր կատարվում էին պիտակի լինել և ամեն ժամանակ միևնոյն պայմանների միջոցին: Ամբողջ ուղիղ մէջ ժողովուրդ են այն ամեն բաների ապացուցութիւններն, որոնք մարդ տեսել է կամ լսել այն ամենի, որոնք յայտնուած են նորան միւս դդայարանքներով, և պահպանուում են մինչև անգամ նորա նախկին մտածմունքների հետքերը: Սկզբում այս հետքերը շատ նուրբ են. իսկ յետոյ հետզհետէ կորչում են իրանց պղտութիւնը, թէև հաւանականապէս բոլորովին անհետ չեն լինում: Այն ժամանակին, երբ քնած չենք, երբ հետզհետէ ստանում ենք նոր ապատութիւններ մեզ շրջապատող իրերից, այդ հետքերը կորչում են իրանց ուժը նոր ապատութիւնների մօտ, և չեն կարող մտքի ուշադրութիւն իրանց վերայ կանդնեցնել տալ. բայց քնած ժամանակին՝ երբ ապառքն ապրելութիւնները կարճուում են, նոքա ներկայանում են մեր հայեացքին. և միտքը, ենթարկուելով պատիր երևոյթների (1), գումարում է նորանց նրանների երևակայական ձևերով: Այնման և ուրիշ այդպիսի միջոցների գործադրութիւնն, որոնք բխացնում են մեր զգացողութիւնը դէպի պատահող անցքերը, պատճառում է այդպիսի յիսթական երևոյթներ: Նոքա երևում են նոյնպէս կիրքի զառանցանքի և մոհուան ժամերի մէջ: Պարեզրութիւն չկայ ասելու, թէ որպիսի եղանակով կամ որպիսի ապրելակերպով է անդրադարձում մեր ընդունողականութիւնը դէպի շրջապատող առարկաների ազդեցութիւնները.—անդրադարձում է այդիսոք ամենին նման բաների ազդեցութիւնով, կամ քնի, հիւանդութեան,—բայց եղբոր այդ ազդեցութիւնների ոյժն աւելի չէ այն նմանութիւնների ուժից, որոնք արդէն ազդեցած են ուղեղի վերայ, այն ժամանակն այս վերջինները կանդնում են մեր առաջին, և հետևանքը լինում է երազներ կամ տեսիլներ: Նւ միտքն այնքան հակամետ է անձնատուր լինելու այդ պատրանքին, որ միայն ամենաձիծ դժուարութիւնով կարող է խոստովանել նոյնը: Ընդհանրապէս մարդ

(1) Иллюзія. illusion;

կարող չէ շատ երկար և շատ խիստ ժուժկալել կերակրից, և չեն-
թարկուիլ այդպիսի առ աչօք տեսիլներուն. և որչափ նա աւելի թու-
լացնում է իւր զգայմանց զործարաններն, այնքան աւելի կենդանօրէն
են լինում այդ տեսիլներն, և այնքան աւելի նուրբ՝ պատիր երևոյթ-
ները: Գուցէ նորա ականջներն անդադար լսելու են սպառնալից
յանդիմանութիւն. նորա անշուրջ և պատրած աչքերին անդադար
ներկայանալու է որ և իցէ այլանդակ կամ ահարկու առարկայ: Ա՛րդ-
նաւորին՝ իւր առանձնութեան մէջ, կանթեղի աղօտափայլ լուսոյ մի-
ջոցով, անշուշտ շատ անգամ կներկայանային դիւական տեսիլներ.
անշուշտ շատ անգամ կներկայանային և սարսափելի կռիւ դևերի, հրեշ-
տակների ու սատիրների հետ, և շատ փառաւոր այրական ընդդիմադրու-
թիւններ նոյն իսկ սատանայի հետ, որ դալիս էր երբեմն ծերունու
կերպարանքով, որ ունենում էր խորամանկ մտքի ահաւոր զօրու-
թիւն, և երբեմն զայթակղել և դպրաւիչ գեղեցկութիւն ունեցող կնոջ
կերպարանքով: Երոնիմոս, որ ամենամեծ ջանքով յաջողել էր մեռ-
ցնել իւր բոլոր մարմնական ցանկութիւնները, պարզմտութիւնով
խոստովանում է, թէ դևն այդ վերջին կերպարանքով որչափ սաս-
տիկ չարչարում էր նորան. թէ՝ ինչպէս հին բոցը պատրաստ էր լի-
նում վերստին բորբոքուելու: Ինչ վերաբերում է այդ երևոյթների
իսկականութեանն, ի հարկէ ձգնաւորն ինչ կարող էր կասկածել
թէ նոքա յառաջ էին գալի իւր սեպհական ուղեղի բնական ներգոր-
ծութիւնից . . . . :

Այդպիսի սարսափելի միայնութիւն երկար տևել չէ կարող: Մինչև
անգամ ամայի տեղերն էլ փախչելով չենք կարող միայն մնալ: Ըն-
կերական յարաբերութիւններից զատած մարդկային միտքն ինքն ի-
րան ստեղծում է ընկերութիւն.—ընկերակիցներից, որոնք նման են
այն մեռյալին, որից նոքա ծագում են: Այսպէս երևում էր մէկ ձգ-
նաւորի ընութեան դևը, հրապուրիչ սև աղայի կերպարանքով. այս-
պէս ահագնատեսիլ դևերի գունդը ծնծում էր այդ ճգնաւորին պրե-
թէ մերձ ի մահ, և քաջարի ծերունին մինչև վերջը կոչում էր նո-
րանց, ասելով, որ չէ կամենում փախչել նոցա հարուածներից ոչ մէ-
կից. այսպէս այդ դևերը զարշելի ծիծաղով լցուում էին դիշերը նո-
րա խուցը առիւծների, օձերի, կարիճ ների, մողէսների, յովազների
և գայլերի կերպարանքով, ամէն մէկը իւր ձևով յարձակուելով նորա
վերայ. այսպէս նա իւր յետին ներդութեան մէջ աչքը բարձրացրեց
օդնութիւն խնդրելու.—սանիքը անհետացաւ, և ճգնաւորը լուսոյ
ճառագայթների մէջ տեսաւ Փրկչին, որ մոխիկ էր սալի նորա վե-
րայ. այսպէս սատանան տուեց նորան արծաթի կախարդուած մի ա-
նօթ, որ աներևութացաւ ծխի մէջ, երբ նա հպեցաւ և այլն:

Ընդհանուր տե- Այս կերպով ուղեղի մէջ ծագած պատկերները բնախօսները դա-

սում են փոխադարձ տեսութեան կամ ուղեղային տեսութեան երե- տեսութեան նորա
ւոյթների կարգում: Իմ՝ ,,Մարդու Հնախօսութիւնն,, աշխատու- հետանց ները.
թեան մէջ ես հանդամանաւորին տուել եմ այդ տեսութեան յատկու-
թեան հետազօտութիւնն, և համոզուած լինելով, որ նա մարդկային
մտքի մէջ աւելի նշանաւոր դեր է խաղացել, քան որչափ սովորա-
բար կարծում են, ես խօսել եմ հետևեալ կերպով. ,,Մարդիկ, աշ-
խարհիս ամենայն մասերում, մինչև անգամ ամենայետնին և բարբա-
րոս ազգերի մէջ, հաստատապէս հաւատում են ոչ միայն հոգւոյ դո-
յութեանն, որ ընչաւորում է մեզ, այլ և նորա անմահութեանն:
Այդ վայրենի ազգերի մէջ շատ այնպիսիները կան, որոնք չեն գե-
նեցած բնաւ հաղորդակցութիւններ քաղաքակիրթ երկրների հետ,
որոնք երբէք լուսաւորուած չեն յայտնութիւնով, և որոնք իրանց
մտաւոր դրութիւնով անընդունակ են ինքն իրանց մտածելու այդ
մեծամեծ ճշմարտութիւնների ապացուցութեան փաստեր: Այդ հան-
գամանքներն ի նկատի առնելով, այնքան հաւատալի չէ, որ հեռա-
ւոր դարերից իջնող անորոշ աւանդութիւնները կարողանային ներ-
կայացնել նոցա համար որ և իցէ հրահանգութիւն. որովհետև ա-
ւանդութիւնները շուտով են անհետանում, եթէ միայն կապուած չեն
հանապազօրեայ կեանքի պահանջների հետ: Արդ՞ոք է արդեօք մի
աւելի բան փիլիսոփայական նկատմամբ աւելի հետաքրքրական լինել
քան այն եղանակը, որով լուացուցուած է այդ թերութիւնը նորա-
նով, որ իւրաքանչիւր մարդու կազմուածի մէջ պարունակուած են
այն միջոցները, որոնք միշտ համոզում են նորան դէպի այդ փաս-
տերն, և որոնք անակնածելի պարզութիւնով պատկերացնում են նո-
րանց նոցա առաջին՝ մինչև անգամ նորանից յետոյ, երբ նոքա ար-
դէն բոլորովին թուլացած են և դրեթէ լռպատ անհետացած: Որ-
քան էլ պարզացած չլինի վայրենին և որպիսի մտաւոր մշուշի մէջ
էլ գտնուի նա, միանգամայն զրկուած յարաբերութիւններ ունենա-
լուց այն ժողովրդոց հետ, որոնց նախանձամտութիւնն աւելի բազ-
մաւոր հանգամանքների մէջ է կարգել, նա զարձեալ ունի միևնոյն
կազմուածն, և պատկանում է միևնոյն բնախօսական երևոյթներին,
ինչպէս մեք ինքներս: Եւ նման նա էլ իւր տեսիլների մէջ տես- Դիտգրքեալ
նում է այն վայրերի (1) ազօտ պատկերներն, որոնք գոցէ կապ ու- կանք.
նին նորա ամենաքաղցր յիշատակների հետ. և որպիսի՞ այլ եղրակա- Ընժահութիւն
գութիւն կարող է հանուիլ այս անիրական ճշմարտութիւններից, բացի նորանից, որ նոքա նախատուշակութիւն են միւս աշխարհի, որ հոգւոյ.
գուրս է այս աշխարհի սահմաններից, ուր ձգել է նորան ճակատա-
գիրը: Եւ նման և նորան էլ ժամանակ ժամանակ այցելութիւն են
գալի նոցա սուրբերն՝ որոնց սիրում էր կամ ատում նոցա կենդա-
նութեան ժամանակին. և նա երբէք չէ կարող հասնել այնպիսի բիրտ

(1) Ландшафтъ. paysage:

գրեմ, որ այդ երեսունին մեջ չդնեմ վիպագիր, որ նորեն ե-
կէն ան-վիպական սովորական պատմութիւն մեջ։ Ես
Ս՛ինչ անցած տարիներ ընթացքին ինձ հետաքրքրած
մեր ընդհանուր հիմք եղած ու ինձ վրայ ազդեցութիւն
ունեցած իրողութեանց վրայ կանգ առնելով, ես կ՛ու-
զեմ ինձ համար ալ, ուրիշներու համար ալ պարզել
թէ ինչպէս ես ինքս ինձ կը տեսնեմ, ինչպէս կը տես-
նեմ ուրիշները, ինչպէս կը տեսնեմ ժամանակները։
Ս՛ակայն ինչպէս ըսի, ես վիպագիր չեմ։ Ես ինքս ինձ
համար ալ, ուրիշներու համար ալ, ժամանակներու
համար ալ ուզածս պարզելու համար, ինչպէս կ՛ըսեն
ֆրանսերէնով, ես կը դիմեմ (1) ֆիկսիոնի։ Ֆիկսիոնը
ինձ կ՛օգնէ, որ ես ինքս ինձմէ դուրս ելլեմ, ինքս ինձ-
մէ հեռանամ, ինքս ինձ աչքերով չտեսնեմ, ինքս ինձ
ականջներով չլսեմ, ինքս ինձ ձեռքերով չզգամ, ինքս
ինձ ոտքերով չքալեմ, ինքս ինձ ուղեղով չմտածեմ։
Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձմէ դուրս ելլել, ինքս ինձմէ հե-
ռանալ, ինքս ինձ չտեսնել, ինքս ինձ չլսել, ինքս ինձ
չզգալ, ինքս ինձ չքալել, ինքս ինձ չմտածել։ Ես կ՛ու-
զեմ ինքս ինձմէ ազատիլ, ինքս ինձմէ ազատագրուիլ։
Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձմէ ազատագրուելով, ինքս ինձ
գտնել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ գտնելով, ինքս ինձ ճա-
նչնալ։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ճանչնալով, ինքս ինձ
ներել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ներելով, ինքս ինձ սի-
րել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ սիրելով, ինքս ինձ յար-
գել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ յարգելով, ինքս ինձ հաս-
տատել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ հաստատելով, ինքս
ինձ ստեղծել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ստեղծելով, ինքս
ինձ ապրեցնել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ապրեցնելով,
ինքս ինձ ազատել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ազատելով,
ինքս ինձ ազատագրել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ ազատա-
գրելով, ինքս ինձ ազատ ընել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս ինձ
ազատ ընելով, ինքս ինձ ազատ ընել։ Ես կ՛ուզեմ ինքս
ինձ ազատ ընելով, ինքս ինձ ազատ ընել։ Ես կ՛ուզեմ
ինքս ինձ ազատ ընելով, ինքս ինձ ազատ ընել։ Ես կ՛ու-
զեմ ինքս ինձ ազատ ընելով, ինքս ինձ ազատ ընել։

(1) Mement: (2) Стиль, styl:

վիպագիրի դիմակով պատրաստ, փոխանակ իմ ինքնուրոյն անձս
ներկայացնելու։ Ես կ՛ուզեմ ֆիկսիոնի միջոցով ինքս ինձ
ճանչնալ, ինքս ինձ գտնել և ինքս ինձ ներկայացնել։
Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի կը-
դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆի-
կսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու
համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկա-
յացնելու համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ
ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է
ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի կը դիմող-
ը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի
կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար
ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու
համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկա-
յացնելու համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։ Ո՞վ է ինքս
ինձ ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի կը դիմողը։
Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆիկսիոնի կը
դիմողը։ Ո՞վ է ինքս ինձ ներկայացնելու համար ֆի-
կ

գեղատեսիլ։ Լսում էր, որ այդ երկրի մեջ մի ժամանակ այդ-
պես եղել է ոչ այնքան հեռավոր անցյալում։ Բայց ներկան
այդ մասին ոչինչ չէր ասում նրան։ Նա տեսնում էր միայն
մի ինչ-որ անհայտ ուրիշ աշխարհ, որ ոչ մի կապ չուներ
նրա անցյալի հետ։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ էր ուզում
նրանից։ Նա ուզում էր միայն մոռանալ իր անցյալը, ինչ-
պես մի ծանր երազ, որ ոչ մի հետք չէր թողել նրա հոգում։
Նա ուզում էր ապրել, ապրել այնպես, ինչպես ապրում էին
շրջապատի մարդիկ, ինչպես ապրում էին բոլորը։ Նա ուզում
էր ամուսնանալ, ունենալ երեխաներ, ունենալ տուն, ընտա-
նիք, ինչպես ունեին բոլորը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես
բոլորը, ոչ թե ինչպես ինքն էր ուզում։ Նա ուզում էր ապրել
ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։
Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե
ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում
էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր
ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում
էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները,
ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես
ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա
ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչ-
պես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում
էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում
էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես
ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին
ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր
ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում
էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշ-
ները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել
ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր
ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները,
ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։ Նա ուզում էր ապրել ինչ-
պես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե ինչպես ուզում էր ինքը։
Նա ուզում էր ապրել ինչպես ուզում էին ուրիշները, ոչ թե
ինչպ

Եբեմանան սրբոց մասին ևդան աւանդութիւններն.

լաւ ևս զերբենական տեսակի.—Հրեշտակները և գևերը միշտապէս վիճաւմ էին ամեն մի մարդու հոգւոյ համար, որ կարող էր լինել միւսի համար բաղդաւոր պարգև կամ միւսի համար թշուառութիւն: Եւ հոգեդէն զօրութիւնները միշտապէս կառավարում էին բնութեան ընթացքն, և տեղիք էին տալի սքանչելիքների: Սարդու սրբութեան կշիռը նորա կատարած հրաշքների թիւն էր: Եւ այս պէս օրինակ՝ ս. Ռենեդիկտոսի վարուց մէջ պատմուում է, թէ երբ նորա Պիրլա գայեակը ջարդից ազատելու, նորա տրամութիւնը փոխուեց ուրախութեան ս. մանկան աղօթելուց յետոյ, որով փշրուած մասունքները միացան և ամենը վերստին իւր ամբողջութիւնը գտաւ. թէ՝ միանգամ երբ նա իւր կերակուրը առանում էր գամբիւղի մէջ, որը կախ էին տալի նորա խուցն, որ անմատչելի էր այլապէս, գևն ի գուր փորձեց շարժել նորա գայրոյթին, աշխատելով պատրանը կտրել. թէ՝ միանգամ առտանան սեւ թռչունի կերպարանք առած, քիչ էր մնացել, որ իւր թևերով նորա աչքերը հանէր. թէ՝ վերջապէս միևնոյն փորձչին երևեցաւ նորա մօտ հռոմէական հեքեաղեղ աղջկայ կերպարանքով, որի գեղեցկութիւնը Ռենեդիկտոսին պատանեկութեան ժամանակում հրապուրում էր, և որից այժմ հազիւ ազատուեց, մտնելով ծակծկող մացառների մէջ: Սի անգամ՝ երբոր նորա խիստ կանոններն և ասկետութիւնն սոքաւանութիւն յարուցին այն վանքի մէջ, որի աբբան ինքն էր, միաբանները,—որոնք, ինչպէս յայտնի է, անառակ էին և այլպիսի բաներ,—կամեցան թունաւորել նորան. բայց բաժակը բեկուեց մէջ տեղից, երբ Ռենեդիկտոս ձեռն առաւ: Նոքոր Փլորինտիոս քահանան զայրանալով նորա վերայ, միևնոյն ոճրին էր կամենում գործել թունաւորուած հայկ միջոցով, լակոն ազատուը լսելոց սարսի ձեռքից մահաւէտ հայը: Նոյն քահանան խրատուած սատանայից՝ հալածեց իւր դրացութիւնից ս. մարդուն, մոռանալով նորա վանքի այգին եօթ մեկ ապրիկներ. բայց հազիւ թէ սուրբը սկսած էր փախչել, որ կործանուեց այն սենեակն, որի մէջ բնակում էր նորա թիշնամին, և ծածկեց նորան իւր փլատակների ներքոյ, թէև ամեն միւս մասերը մնացին անվնաս: Ս. Ռենեդիկտոս երկու հրեշտակների առաջնորդութեամբ, որոնք ընթանում էին նորա առաջից, շրջակայքում ճանապարհորդել դեպի Սոնթէ-Կասին, ուր չհանդիպ մի չքեղ մենաստան. բայց հրաշքներն և այստեղ չդադարեցան. քանի սատանան կախարդում էր քարերն, և քաղաքացիները չէին կարում շաղանում շարժել տեղերից, մինչև նորանց չէր բարեբաստում ղօրաւոր աղօթքը: Սրկ երեկոյ, որ ծածուկ հեռացել էր վանքից իւր ծնողքը տեսնելու համար, ոչ միայն մահուան հարուածն առաւ, Աստուծուց իւր անհնազանդութեան համար, այլ մինչև անգամ հո-

Եբեմանան սրբոց մասին և դան աւանդութիւններն.

ղը գերեզմանից դուրս էր ձգում նորա մարմինն. և այն ժամանակ միայն ընդունեց նորան իւր ծոցն, երբ գրին մարմնի վերայ սրբագործած հայց: Պատահեց, որ երկու շատախօս կրօնաւորներ, որոնց ս. Ռենեդիկտոս հրաժարեցրել էր եկեղեցուց իրանց անչափաւոր շատախօսութեան համար, թաղուեցան եկեղեցում. երբոր կատարում էին հետևեալ պատարագի ս. խորհուրդն, և սարկաւագն ,,առ դրուռնըս ելէք,, հրամայեց նոցա՝ որոնք չէին կարող հաղորդուիլ, կրօնաւորների մարմինները դուրս եկան գերեզմաններից և դուրս գնացին եկեղեցուց:

Եւ հրաշ—ներէ յատկութիւնը.

Կարելի էր հատորներ լցնել այսպիսի հրաշքներով, որոնք շատ դարերի ընթացքում խրատական օրինակներ էին համարուում, և պահանջում էին բոլորովին անթերի հաւատ, ըստ որում նոցա հեղինակութիւնը հաւասար էր համարուում ս. Գրոց հրաշքների հետ:

Ծագումն և զարգացումն վանական ուխտաւորի.

Թէև վանական կեանքը հիմնուում էր ընդհանրական անձնուրացութեան սկզբունքի վերայ, բայց կրօնաւորութիւնն սկզբնական ընդհանրութեամբ այս սկզբունքի պարունակում էր իւր մէջ կազմակերպութեան սկզբունքն: Երդէն մօտ 370 թուականին սուրբն Բասիլ Կեսարացի եպիսկոպոսը միացրեց իւր վանքին անապատականներին և միանման կենցաղ վարող կրօնաւորներին մի կարգի, որ նորա անունով կոչուեց Բասիլեան կամ Բարսեղեան: Հարիւր յիսուն տարի անցած՝ ս. Ռենեդիկտոս ընդունելով աւելի մեղմ կանոններ, կազմակերպեց այն կարգն, որ կրեց նորա անունն. և նորա համար զբաղմունք սահմանեց ֆիզիքական և մտաւոր աշխատութեան համապատասխան գործունէութեան մէջ: Իններորդ դարում մի ուրիշ Ռենեդիկտոս քննեց կարգի կանոնները, և աւելի խստացրեց: Հետով երեքեան նոր նոր ճիւղեր. օրինակ՝ Ալկնեան կարգը՝ 900 թ., Կարտեսեանը՝ 1084 թ. Սիստերեանը՝ 1098 թ. Նոցա սիրելի պարապմունքն էր գրականական աշխատութիւնն. և նորա շատ բարուրքեցին ու դեղեցկացրին ձեռագրերի ընդօրինակութիւնը. նոցա ձեռագրերի նկարների ու պատկերների մէջ են գտնուում նկարչութեան և վերանորոգութեան հիմն և նօտր արագագրի գիւտը: Ս. Ռենեդիկտոս պատուբում էր իւր կարգին գրանք ժողովել: Յարմարօրէն են նկատել, որ նա մոռացաւ մի բան ասել այդ գրքերի յատկութեան մասին, կարծելով, որ բոլորն էլ կրօնական պիտի լինին: Օգոստինեան կարգը հիմնուեց տասնեւմիերորդ դարում. բայց նորա ասում էին, թէ իրանց կարգը՝ քանի մի դար յառաջ ս. Օգոստինոսի հիմնած ընկերութեան վերանորոգութիւնն էր:

Ռենեդիկտեանք

Թէ ինչ ազդեցութիւն ձեռք ձգեց վանականութիւնը, կարելի է դատել Ռենեդիկտեանց պարծենալուց, թէ ,,պապ Յովհաննէս ԻՐ. որ մեռաւ 1334 թ. ճիշդ հետազօտելով գտաւ, որ այդ կարգի ա-

ռաջին երևելուց սկսած, նորանից դուրս էին եկել 24 պապեր, մօտ 200 կարդինալներ, 7,000 արքեպիսկոպոսներ, 15,000 եպիսկոպոսներ, 15,000 նշանաւոր աբբաներ, աւելի քանի 4,000 սրբեր, և մինչև 37,000 վանքեր: Եւրդ կարգին էին պատկանում նոյնպէս 20 կայսրներ, 10 կայսրուհիներ, 47 թագաւորներ, և աւելի քանի 50 թագուհիներ. 20 կայսերազուններ և 48 թագաւորազուններ, մօտ 100 իշխանուհիք, արքայազն ազգկերը, թողլ անթիւ դքսերը, մարքիզները, կոմսերն և կոմսուհիները և այլն: Եւրդ կարգը տուեց մեծ թուով հեղինակներ և ուրիշ ուսումնական անձինք: Նոցա Ոսաբան հիմնեց Փարիզի համալսարանը. նոցա Դիոնիսիոս Փոքրը կատարեալ տարեթուերը եկեղեցական ժամանակագրութիւնը. նոցա Գվիտօն հնարեց երաժշտական սկալան. նոցա Ալկվատրը հնարեց երգեհոնը: Նոքա պարծենում են, որ իրանց կարգը յառաջ բերեց Ընսելմոն, Իվ դեվրոս և Բեգա արժանապիշատակն:

Մեք շատ անգամ ազգերի քրիստոնէութեան սկիզբը համարում ենք նոցա թագաւորների դարձի ժամանակից. բայց ի հարկէ բնականապէս այդ դարձը կարող չէր մարդկանց սիրտը լուսաւորել: Նորանից ի՞նչ դուրս կգար, եթէ մի բարբարոս իշխան հարկադրում է իւր վայրենիների ամբոխը դէտը մանել, որ նոցա հետ շտապողական մկրտութիւն ընդունի: Եւրդ արտաքին ձևերը մեծ նշանակութիւն չունէին:

Եւրոպիոյ դիւցազան դասակարգի լուսաւորութեան ճանապարհը ցոյց տուին զլխաւորապէս վանքերը: Կրօնական ծէսերն և ողբմածութեան առատաձեռնութիւնները, կրօնաւորների խստմերը կեանքը, նոցա ժուժկալութիւնը կերակրից, նոցա գծուծ հագուստն, որ իրանց երկրի միջի ամենից դիւրագինն էր, նոցա խուզած գլխները, կամ մեղսաւոր առարկաներն աչքից ծածկող կնդուղը, նոցա ձեռքի երկար գաւազանը, նոցա բոլիկ ոտները, նոցա՝ երկուքով ճանապարհ երթալն, և միևնոյն ժամանակ ամեն մէկի իւր կողմից միւս նըքօր վերայ հսկելը, և ուսել արգելուած լինելը վանքի պարսպից դուրս, որ ունէր իւր սեպհական ջրաղացը, իւր փուռն և այն ամենայն, ինչ որ հարկաւոր է չափաւոր անտեսութեան համար, նոցա լուսէր ասպնջականութիւնն, որ ցոյց էին տալի ճանապարհորդներին, որոնք հանգստութիւն էին գտնում առանձին սենեակներում, նոցա՝ իրանց շինուածների չորս կողմը գտնուած անմշակ երկիրն այդի դարձնելն, և որ ամենից աւելի է, նոցա սուրբ ձեռքերով կատարուած բարուքքաճ ու ազնուացրած մշակութիւնն և մշտական կուսականութիւնն, որ ռամիկ ժողովրդի աչքին աշխարհից հրաժարելու և երկնքին նուիրուելու ապացոյց էր,—այս ամենը դրաւեցին եւրոպացի բարբարոսների ուշադրութիւնն, և առաջնորդեցին նոցա դէպի լուսաւորութիւն: Մեր խսկական նիւթական դարում վանորէից պաշտպանները ցաւօք սրտի

Եւրոպիոյ լուսաւորութիւնը կրօնաւորների ձեռքով.

հարցնում էին.—այժմ ո՞ւր կարող ենք գտնել ապաստանարան աշխարհական կեանքում խռնջացած մեղաւորի, ծերութեան ժամանակ աստուածայինները խորհրդածող մարդու, և գործերից հրաժարուող պետական անձի համար: Այ անքերն՝ իրանց հարստութեան տուած ազատ ժամանակի օգնութեամբ երևան հանեցին այնքան գրականութեամբ պարապող մարդիկ, և պահպանեցին մեզ համար հին ժամանակների գրականութեան մնացորդները: Նրջանիկ էր այն օրն, երբ կրօնաւորը փխրած գործելը թողեց ու սկսաւ յօրինել այն աղնիւ մեղեդիներն և երաժշտական եղանակներն, որոնք յաւիտեան պիտի մնան: ,,Dies irae,, ից հնչում է վեմ բանաստեղծութիւն մինչ անգամ կրօնաւոր լսարնի մէջ: Կրօնաւորական կարգերի մշտական շարժումներն եկեղեցուն կեանք տուին: Խողոքականը համաձայնում է, որ յեղափոխութիւնը յառաջ եկաւ մի հաստատամիտ կրօնաւորի ձեռքով:

Այս վեմ ծառայութիւնները ցոյց տուող կրօնաւորական հաստատութիւններն ունէյան և իրանց վատթար կողմերը: Նոքա տարածեցին կրօնի այն խիստ նիւթականացումն, որ այնչափ դարերի ընթացքում նուաստացրեց սրբազան իրերի նշանակութիւնը: Նոքա պաշտպանեցին այնքան անապաշտութիւններն և նախապաշարմունքներն և հաստատ դէպի կարծուած հրաշքները . . . . : Նոքա մշակեցին այն բացարձակ անձնասիրութիւնն, որ չկանգնեց ոչ մի ներկայ կամ ապագայ զոհի առաջին այս կեանքում, անձնական երջանկութիւնը հանդիպձելումն ապահովելու նպատակով. անձնասիրութիւն, որ այն ժամանակի մոլորութեան մէջ ընթանում էր բարեպաշտութիւն անունով. և մարդկային արժանաւորութիւնից հեռանալու աստիճանները դարձել էին կրօնաւորի արժանաւորութեան կշիռը:

Նոքա նիւթականացնում են կրօնը.

Թողնելով աւելի աննշան և դիւրահասկանալի տպագրական սխալները, որպէս և լուսանցներում կարդած բոլոր բովանդակութիւնները՝ հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել հետևեալ խոշոր սխալների վերայ։

Երես	տող	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
13	1	միաստուածութիւն	միաստուածականութիւն
,,	36	Ելարիքոս	Ելարիկոս
14	10	Ւպատիայի	Հիպատիայի
17	15	գժուար	դժուար
,,	26	թէ՝	թէ՝
,,	29	ասցքերը	անցքերը
,,	,,	որչափ	որքափ
18	14	դիտակցութեան	դիտակցութեան
,,	27	մեծոգութիւնն	մեծոգութիւնն։
19	11	հաւատաց.	հաւատաց,
,,	23	Ոգիներին	Ոգիներին
,,	27	համաձայ բնականութեան	համաձայն բանականութեան
20	31	միևոյն	միևնոյն
21	24	ներգործիչներն	ներգործիչներն
,,	29	արգասաբեր	արգասաբեր
,,	36	Де Республіса	De Republica
23	2	արեգակ	արեգակի
24	15	տրարչէ	Էրարչէ
,,	18	անհրաժեշաբար	անհրաժեշտաբար
,,	20	նախնթացից	նախընթացից
,.	40	էն	են
25	7	ճշտութեան	ճշդութեան
,,	13	զանազան	զանազան
,,	17	ազդեցութիւնն	ազդեցութիւնն
,,	27	համոզում ե	համոզում է
27	24-25	մեջ	մէջ
28	19	Ւնչ	Ւ՞նչ
,,	39	ծերութունով	ծերութիւնով
33	30	հետազոտութեան	հետազօտութեան
,,	41	պիպի	պիտի
35	16	մեջ	մէջ
36	3	ճոճանակի	ճօճանակի
39	21	դարձած	դարձած
40	36	Լիսաբոնոմէն	Լիսաբոնոմէն
,,	37	Մոնի	Մօրէի
40	37	Լիսլանդիայի	Լապլանդիայի
43	25	թափառականերին	թափառականներին
44	23	Ոսփորի	Բոսփորի
44	24	ժամանակներուս	ժամանակներում
45	12	Մոն-լբանի	Մոն-Ւլանի

Երես	տող	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
47	14	քաղաքակրթիւնից	քաղաքակրթաբերիւնից
,,	31	կէտով	կէտով
,,	35	յարեբերութիւններն	յարաբերութիւնները
49	14	առջային	արջային
50	31	ընբռնում են	ըմբռնում են
52	5	Ալիպլոպները	Ալիկլոպները
,,	24	ջնջումն	ջնջումն
,,	36	ոլիպեան	ոլիմպեան
53	3	գոտևորուած	գօսևորուած
54	11	չարհամարել	չարհամարհել
55	27	յուշկապարիները	յուշկապարիկները
,,	31	արարածացնում էր	արուածացնում էր
56	24	յանցաքները	յանցանքները
67	24	կարդեց	կարգեց
85	5	ագամ	անգամ
90	31	կարմիր	Կարմիր
96	22	Ֆաղաքակրթոյթիւնը	Քաղաքակրթութիւնը
,,	31	փաեցնել	փաթեցնել
102	14	արևմքեան	արևմտեան
108	14	միչեև	մինչև
203	13	Կոնսո	Կօնսօ
212	4	երկրոդից	երկրորդից
233	3	սկեպտիկեանները	սկեպտիկեաննները
,,	14	արհամարանքովը	արհամարհանքովը
,,	25	գիւաով	գիւտով
234	8	կնանքում	կեանքում
,,	9	ասոիճանարար	աստիճանաբար
239	9	մեում	մնում
243	28	ձևերըն	ձևերն
,,	39	գերբնդունակ	գերընդունակ
245	20	առանձնականութիւնը	առանձնականութիւնը
,,	39	դնեք	դնենք
246	25	կրիտերում	կրիտերիում
248	4	պատշած	պատշաճ
,,	34	այնպիսի	այնպիսի
249	35	տիպն է	տիպն է:
252	33	պայմանների	պայմանների
254	24	պաշտոնները	պաշտօնները
258	26	կէսին	կէտին

Երես	տող	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
259	1	դիտողութիւնը	դիտողութիւնը
268	40	խնդիրերի	խնդիրների
272	10	համակցութիւնից	համակցութիւնից
,,	35	թագաորում էր	թագաւորում էր
274	3	ժամանակիցները	ժամանակակիցները
,,	40	ասելու է	ասելու է
275	38	տնտեսմբութիւն	տնտեսմբութիւն
279	1	բարեվայելչութեան	բարեվայելչութեան
,,	15	կարոտեալ	կարօտեալ
280	40	շահաւէտ	շահագէտ
281	8	կանոներով	կանոններով
,,	,,	բարուքելու	բարուքելու
282	16	անուններն	անուններն
283	14	անշոշափելի	անշօշափելի
284	38	վերջվիններս	վերջիններս
287	20	ափշում	ապշում
288	9	ձգել	ձգել
291	17	խնդիրերով	խնդիրներով
,,	35	քրիստոնեաննները	քրիստոնեաները
301	34	Տրայիանոս	Տրայիանոս
304	35	Ռոնիփակիոսին	Պոնիփակիոսին
,,	,,	Ֆենաերիկոսին	Գենաերիկոսին
308	39	առջին	առաջին
311	34	Նեսերիւս	Նեսերիոս
314	36	ալէլուեա	ալէլուիա
322	24	դրոշակները	դրօշակները
324	17	աքողուած	աքօղուած
342	29	գաղարումն	դադարումն
343	8	Էրիոսակաների	Էրիոսականների
,,	27	Յուսոմինեանոս	Յուստինեանոս
346	22	Սիվերիոս	Սիվերիոս
348	35	արիոսականութիւնից	արիոսականութիւնից
352	23	վերայ	վերայ
357	25	գիտուած է	գիտուած է
,,	37	Հ՝վէանեըն	Հ՝վէտներն
358	30	Ս՝արթել	Ս՝արթել
359	37	զորապետը	զօրապետը
368	38	երևուս	երևում
378	3	մանուկնեըին	մանուկներին

663

403- [illegible]
287- [illegible]

2013